

8/2135

N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

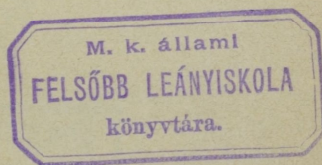
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERÉZIA LEÁNYGIMNÁZIUM
SZERKESZTI
TANÁRI KÖNYVTÁRA.

GYULAI PÁL.

ÖTVENHATODIK KÖTET

(142. 143. 144. SZÁM.)



BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1888.

P 1109/959

EGYETEM
BUDAPEST
KÖNYVTÁR

~~BIBLIOPHILA SCIENT.
UNIVERSIT. M. S. CAE
E. 4. 3. 3.~~

~~DUPLUM VENDOR~~

1895n 6i

M. KIR. ALLEGIÁTUM
 TANÁRSÁGI TANÁRSÁG
 A BUDAPESTI
 WOLFFY...

TARTALOM.

CXLI. SZÁM.

OROSZORSZÁG KELETEN. — Huszár Imrétől	1
MÁS VILÁGOK. (II.) — Nendtvich Károlytól	14
A VÉDVÁMOK. — Pólya Jakabtól	35
NAGY-BECSKEREKTŐL PÁKOZDIG. (II.) — Vendrei Ferencz tábornoktól	64
EGY LEÁNY MINT ÖZVEGY ASSZONY. Regény. (IV.) — Pálffy Alberttől	88
KÖLTEMÉNYEK: <i>Burns dalaiból.</i> I. Oh füttyents! — II. Mentem, mendegéltem. — III. Szörnyü szülő. — Angolból, Léway Józseftől	124
FRANCZIA ROKON- ÉS ELLENSZENVEK. — Küffer Bélától	127
DEÁK FERENCZNÉL. — Urváry Lajostól	138
ÉRTESÍTŐ: <i>Egyetemes regénytár.</i> — z. — Herman O.: <i>A halgazdaság</i> —s. Fraknoi V.: <i>Ipolyi A. emlékezete.</i> — Gy. P.	145

CXLI. SZÁM.

AZ EGYETEMI TANITÁS KÉRDÉSÉHEZ. — Lengyel Bélától	161
TÖRÖK NÉP-SZINJÁTÉK. — Kúnos Ignácztól	179
A KÖZVETETT FOGYASZTÁSI ADÓKRÓL. — Földes Bélától	197
A ZENE A FRANCZIA FORRADALOM IDEJÉBEN. — Schütz Miksától	212
EGY LEÁNY MINT ÖZVEGY ASSZONY. Regény. (V.) — Pálffy Alberttől	224
KÖLTEMÉNYEK: <i>A kék lepke.</i> Gr. Zichy Gézától. — <i>Idyll.</i> Carducci Józsué után, olazból, Radó Antaltól	267
VAJON CSAKUGYAN HANYATLÁSNAK INDULT-E ANGOLORSZÁG? — Vámbéry Ármintől	270
HÜBNER BÁRÓ UTAZÁSA. — Requinzi Gézától	285
A TANULMÁNYI ALAP. — Apáthy Istvántól	296
ÉRTESÍTŐ. Kiss József: <i>Ünnepnapok.</i> —m—s. — Platz B.: <i>Der Mensch.</i> — h. j.	308

CXLIV. SZÁM.

A MAGYAR BŰNVÁDI ELJÁRÁS TÖRVÉNYJAVASLATA. — Wlassics Gyulától	321
A HALHATATLAN ÉS PÁRISI ERKÖLCSÖK. — Salamon Ferencztől	350
ÁLLAMJOGUNK KÖRÉBŐL. — (Irodalmi állapotok; personal- vagy real-unio?) — Nagy Ernőtől	379
EGY LEÁNY MINT ÖZVEGY ASSZONY. Regény. (VI.) — Pálffy Alberttől	403
A KÉT EB. Elbeszélés. — Burns után, angolból, Lévy Józseftől	430
THACKERAY. — Haraszi Gyulától	438
A TANULMÁNYI ÉS AZ EGYETEMI ALAPOK KÉRDÉSE. — I. V. K. — II. Csorba Ferencztől	451
ÉRTESITŐ. Szilágyi S.: <i>Erdélyi országgyűlési emlékek</i> . XIII. kötet. — Acsády Ignácztól. — Vécsey T.: <i>A római jog külső története</i> . — s. k. — Nagy S.: <i>Bihar-ország</i> . — s. — Pulszky Á.: <i>The theory of Law</i> . — I. — Panyák E.: <i>Programm-értekezések repertoriuma</i> . — vd. — <i>Néhány szó a tanulmányi alapról irt cikket apostropháló szerkesztői megjegyzésekre</i> Apáthy Istvántól	463

OROSZORSZÁG KELETEN.*)

Barthélemy St.-Hilaire, a francia köztársaság egykori külügyminisztere, a ki annak idején épen oly kénytelen-kelletlen vállalta el a miniszteri tárczát, mint a mily örömmel vált meg tőle néhány hónap múlva, hogy visszatérhessen tudományos bűvárlataihoz, legutóbb megjelent munkájával jelentékeny föltűnést keltett, Franciaország határain túl is. Ritka dolog napjainkban, mikor a francziák, megfoghatatlan és egész történelmi múltjokkal éles ellentétben álló muszka rokonszenvökben szinte elvakultaknak látszanak, egy kiváló tudósra akadni, a ki a politikai téren is működött és mégis megvan az a férfias bátorsága, hogy ellentétbe helyezze magát a remélhetőleg csak ideig-óráig uralkodó közvéleménnyel és ezzel ellentétes meggyőződését nyíltan ki is mondja. De minél ritkább e tünevény, annál örvendetesebb, mert remélni engedi, hogy a politikai szenvedélyektől el nem kápráztatott tudósok, mint Barthélemy St.-Hilaire, Lemoinne, Leroy-Beaulieu és mások alapos és indokolt nézetei előbb-utóbb utat fognak törni magoknak és visszaterelik a francia közvéleményt és politikát arra az ösvényre, a melyen egykor Franciaország történelmi nagyságát elérte és magas kulturai hivatását betöltötte.

I.

Barthélemy St.-Hilaire könyve két részre oszlik. Aránytalanul terjedelmesebb része Kelet-Indiát ismerteti földrajzi,

*) *Inde anglaise. — Son état actuel. — Son avenir. Précédée d'une Introduction sur l'Angleterre et la Russie.* Par J. Barthélemy St.-Hilaire, Membre de l'Institut, Sénateur. Paris, 1888. Perrin et Cie.

közigazgatási, közművelődési, nyelvtudományi és néptani szempontból. Tartalmát a tudós szerző ama cikkei és értekezései képezik, a melyek a *Journal de Savants* hasábjain évek folyamán megjelentek. E rész, a mely nagy gonddal és tudományos készültséggel van összeállítva, nem képezi ismertetésünk tárgyát. Actualisnak csupán a terjedelmes bevezetés nevezhető, a melyben az író mintegy a politikai hitvallását mondja el ama kérdést illetőleg, a melylyel jelenleg többé-kevésbbé az egész Európa foglalatoskodik. E kérdés az orosz terjeszkedés egyfelől India, másfelől Konstantinápoly felé. Barthélemy St.-Hilaire az angolok vállalkozásáról Indiában azt tartja, hogy annak sikerét az emberiség és a civilisatio minden barátjának óhajtanania kell. Kétszáz ötven millió embertársunk politikai és erkölcsi nevelésére vállalkozni oly óriási föladat, a mely beláthatatlan ideig tartó emberfölötti erőfeszítést igényel. Ez a roppant vállalkozás bámulatra kényszerít bennünket, de egyszersmind aggodalmat és pedig a legutóbbi események által mindinkább igazolt aggodalmat kelt az iránt: vajon Angolország képes lesz-e befejezni e művét? Nem fog-e megháborgattatni a nélkülözhetetlen béke azon idő alatt, a mely a föladat megoldására szükséges? Nem fogja-e egy szomszéd megakadályozni nagylelkű szándékainak megvalósítását? Nem kísérlel-e meg valamelyik hatalom Angolország helyére lépni, ha mindjárt azt kockáztatná is vele, hogy hajótörést szenvedjen ott, a hol amaz sikert aratott? E kérdésekre nézve nincs helye a kétségnek. Szántszándékosan szemét kellene behúnynia annak, a ki csak egy pillanatig is habozhatnék abban, hogy ne így válaszoljon-e: Csupán az orosz birodalom gondolhat arra, hogy közelebb vagy távolabb jövőben kikergesse az angolokat Indiából és elfoglalja a helyöket. Nem bizonyítják-e alig múlt események, hogy Oroszország e tervvel foglalkozik, sőt még messzebbre ható és sokkal csábítóbb reményei is támadtak? Lehet-e tagadnunk a szemmel látható valóságot, a melyet a vetélytársak aggodalmai és Oroszország szünetelést nem ismerő aspirációi megerősítenek? Egyik fél sem titkolózik és az alakoskodás valóban fölösleges is volna, szemben ama bizonyítékokkal, a melyeket még a legkevésbbé figyelmes és éles szemeknek is meg kell látniok.

De India nem is az egyedüli vitás pont, mert Konstantinápoly is ilyen, csakhogy e két esetleges háború-ok közt nagy

a különbség. Az indiai kérdés csupán Angolországot érdekli, a konstantinápolyi kérdés ellenben egész Európát érinti. Nagy-Britanniának csakis része van benne, épen úgy, mint a föld-részünk összes többi államainak. Ha Indiát elvesztené, hatalma érezhetően csökkenne, de a csapás nem volna halálos, a seb nem volna gyógyíthatatlan. Ellenben Konstantinápoly meghódíttatása az oroszok által, az összes nyugati hatalmakra és Angolországra is oly csapást mérne, a melyből az utóbbi épen oly kevéssé épülne ki, mint a többiek. Közeleg az idő, midőn a körülmények hatalma fogja megoldani e rettentő kérdéseket. Vajon elő van-e készülve a civilisált világ e katastróphákra, a melyek egész külalakját meg fogják változtatni és a melyeknél nagyobbakat az emberiség talán még nem is látott? Mellőzni lehet a következtetések levonását a jövőt illetőleg, de bármikép vélekedjünk is, a tények el fogják dönteni a vitát, a melynek elkerülhetetlen kimenetelét máris sejthetjük, ha magokat a tényeket közelebbről vesszük szemügyre.

A mi az oroszok folytonos előnyomulását illeti India felé, e tekintetben nem tartjuk szükségesnek Barthélemy St.-Hilaire fejtegetéseit részletesebben ismertetni. Mindazok, a kik e kérdéssel és általában a politikával foglalatoskodnak, bizonynyal élénken fognak még emlékezni azon eseményekre, a melyek ezelőtt negyedfél évvel Afghanistan nyugati határain történtek és kevés híja, hogy háborút nem idéztek elő Anglia és Oroszország közt. Vámbéry Ármin tudósnk akkoriban e kérdést, mondhatni Európaszerte népszerűsítette. A hazai, a német, francia és angol sajtóban, Angol- és Skótországbán tartott meetingjeiben ismertette az ügy állását; szóval és tollal kitartóan harczolt a civilisatio érdekei és az orosz barbárság terjeszkedése ellen. Azóta a dolgok némileg változtak. Oroszország lázas sietséggel folytatta vasútépítését kelet felé és ma már Szamarkandig közlekedhetik a saját vasútján. S e mellett nem szabad felednünk, hogy a vasútak az oroszok előnyomulását előmozdíthatják ugyan, de ahhoz nem föltétlenül szükségesek. Oroszország máris bírja Közép-Ázsia egész éjszaki részét és az Amur Darián akkor fog átlépni, mikor a kedve tartja. Kimért léptekkel közeledik nyugat felől és meglehetősen bizonyossággal előre látható, hogy a célját el fogja érni vasútai segélyével vagy e nélkül. A múlt kezeskedik a jövőért.

Hivatott katonai írók véleménye szerint, azon az úton

kívül, a mely Heraton vezet keresztül és a melyet általánosan az oroszok által az előnyomulásukra kiszemelt útnak tartanak, az orosz hadseregek még más két rövidebb úton is eljuthatnának Kabulba, de ezek az utak éjszakeről indulnak ki. Az egyik Szamarkandból Hissaron, Kulumon és a Paropanisuson vezet keresztül, a másik Kokhandból és a Ferghanából a pamiri és bolori fősíkon át a Khoner völgyébe, a mely folyam a Kabul egyik baloldali mellékfolyója. E két út éjszak felől nem hagyandó ki a számításból, mert Szamarkandból és Ferghanából az oroszok hazulról indulnának el, de úgy látszik eddigelé az éjszak-nyugat felől jövő utat választották, Khiva, Merv és Herat állomásokkal. Ezen az úton is sok az akadály, de nem olyan nagyok, mint a másik oldalon. Kétségtelen azonban, hogy az oroszok az éjszaki útról sem mondtak le, a mennyiben a több oldalról való egyidejű előnyomulást tartanák czélszerűnek, sőt a negyedik utat, délről Perzsián és Kandaharon keresztül sem hagyják figyelmen kívül.

Az angolok és oroszok mai kölcsönös helyzete Közép-Ázsiában és Afghanistánban bizonynyal elég okot ad az angoloknak a nyugtalankodásra és Oroszország, a mely ötven év óta meg nem szűnt nyugatról kelet felé és éjszakeről dél felé előnyomulni, biztos reményt táplálhat a további előhaladás iránt. Ő az, a kinek komolyabb okai vannak a végleges győzelemben bízni, azon föltétel alatt, hogy nem fog túlságosan sietni. A megfontolatlan sietés körülbelöl az egyetlen hiba, a mely által a sikerét kockáztathatná vagy legalább késleltethetné.

II.

Nem lehet-e ugyanezt, és pedig sokkal alaposabb aggodalmak közt elmondani Konstantinápolyról is? E kérdés iránt épen oly kevésse foroghat fönn kétség, mint az előbbi iránt. Oroszország ezerszerte élénkebben sóvárog Konstantinápoly, mint az India után. Nagy Péter czár kora vagyis két század óta soha sem rejtegette terveit és napjainkban még kevésbé rejtegeti, mint valaha. Vissza se kell mennünk az 1854-iki háborúig, a sanstefanói béke, a mely ezelőtt tíz évvel köttetett, fölvilágosíthatná Európát, ha ugyan Európa föl akarna világosíttatni aggodalmainak tárgyá felől.

Nem egészen bizonyos, hogy Nagy Péter czár Konstantinápolyt akarta birodalma székvárosává tenni, noha Voltaire azt állítja 1768-dik évi november 15-dikén II. Katalin czárnőhöz intézett levelében. A XVIII. században Oroszország folyvást háborúkat viselt a török ellen. 1774-ben elragadta tőle Krimfiát, a mely tíz évvel később a birodalomhoz csatoltatott és ez által megszerezte magának az uralmat a Fekete-tenger fölött. Mikor a czárnő II. József római császár kíséretében Chersonba bevonult, a Potemkin által emeltetett diadalíven e végzetes fölírás volt olvasható: «Ez az út visz Konstantinápolyba». Az oroszok az utat még nem tették meg, de megközelítették a célt: elfoglalták a Fekete-tenger nyugati és keleti részeit, ideértve Batumot is, a mely a szerződések ellenére Szebasztopol fiók-kikötője és a Kaukázus katonai kikötője lesz. 1878-dik évi július 3-dikán Gorcsakow herczeg kijelentette, hogy Batum kereskedelmi és szabad kikötő marad (lásd a berlini szerződés LIX-ik cikkét) és azóta Batumot mégis átalakították hadi kikötővé. Oroszország nem bírta megtartani Moldvát és Oláhországot, a melyet I. Napoleon váltságdíjúl ajánlott föl Konstantinápolyért, de már a Pruth mellett áll, bírja ismét az 1856-ban elvesztett Bessarábiát, a melyet 1878-ban adtak vissza neki és bírja a Duna torkolatai közül Kiliát. Bulgáriával és a Kelet-Ruméliával úgy bánik, mintha ott már a három milliónyi lakosság jogos ura volna. Philippopoli körülbelül oly messze van Drinápolytól, a szultánok régi székhelyétől, mint ez utóbbi a török birodalom mostani fővárosától. Ha tehát az oroszok bírnák Bulgáriát és Kelet-Ruméliát, néhány nap alatt eljuthatnának a Bosporus nyugati partjára, egyidejűleg előnyomulván a Fekete-tenger felől, a mely közel van ahhoz, hogy orosz tó legyen belőle. A közel jövő fogja megmutatni, vajon Oroszország elérkezettnek tartja-e az időt, Törökországgal végérvényesen leszámolni.

Európa gyakran élénkebben aggódott a dolgok ez állapota miatt, mint maga Törökország. Földrészünkre nézve a török birodalom föntartása kiszámíthatatlan fontosságú; először azért, mert nagy veszélyek kockáztatása nélkül nem lehet Konstantinápoly birtokát átengedni senkinek és másodsor, mert az egész nyugati Európa romlásával volna egyértelmű, ha Oroszország foglalná el. Egy sincs a hatalmak közt, a ki ezt a lehetőséget elfogadhatná. Európa minden alkalommal megtett

mindent, a mi módjában állt, hogy e határtalan követeléseknek útját vágja, de csupán elnapoltatásuk sikerült. Ma a berlini szerződés szabályozza Európára nézve a keleti kérdést, de e szerződésen már több csorba esett és Oroszország folyvást újabbak előidézésén fáradozik. E nyílt vagy titkos harcban Európa ellentáll, a mennyiben tőle telik és nem tanúsít csekélyebb kitartást Oroszországnál, de nem ő nyer tért, noha ő védelmezi az igazabb ügyet.

Fogadjuk el egy pillanatra azt az épen nem kalandos és kockázttal teli föltevést, hogy az oroszok bevonulnak Konstantinápolyba. Mik lennének e végzetes esemény közvetlen és elmaradhatatlan következményei? Ha csak a földrajzi viszonyokat vesszük tekintetbe, a győző azonnal a legyőzött helyére lép összes európai birtokaiban. Bulgária, Rumélia, Macedonia, Albania, Epirus, a hú Montenegróval együtt a szláv uralom alá jut, a mely az Egéi-tengertől egyszerre elterjed az Adriáig és megfészkel magát az éjszaki és déli Balkánokon, az Aldunán és az Aranyzarv mellett. És ez minden? Nem. Képzeltető-e, hogy a Bosporus birtokosa át ne keljen a tengerszoroson? A Bosporus legcsekélyebb szélessége fél kilométer, legnagyobb szélessége két kilométer. De ha tízszerre szélesebb volna is, Konstantinápoly urai átkelnének rajta minden áron. És mi volna a következménye Kis-Ázsia elfoglalásának? Nem is említve ez ország közmondásos termékenységét, ezt a könnyű hódítást nyomon követné az egész Fekete-tenger elfoglalása, délen és nyugaton kiegészítvén mindazt, a mit az orosz már éjszakon és keleten bír. A Fekete-tenger végleg azzá az orosz tóvá lenne, a melyről már Nagy Péter cár, de főleg II. Katalin uralkodása óta ábrándoztak. De legalább beérné-e aztán Oroszország ezzel. Nem, mert hol ér véget Kis-Ázsia? Megtarthatnák-e az Európából kiűzött törökök Syriát, Arábiát, a melyeken keresztül legyőzőik eljuthatnak a Vörös-tenger és a persa tengeröböl partjára, annál könnyebben, mivel Persia már e nélkül is Oroszország alázasat jobbjágya.

A megsemmisített török birodalom öröksége Oroszország lakosságát ötven millió lélekkel növelné és százötven millióra fokozná. De épen ily elkerülhetetlenül mutatkoznék egy másik eredmény is, a mely Európát még közvetlenebbül érintené. A fölényt a Közép-tenger fölött nem gyakorolhatná más, mint a Fekete-tenger, a Bosporus, a Marmora-tenger, a Dardanel-

lák, az egész tengerpartok, Kis-Ázsia és Syria ura. Mi történék Maltával és Gibraltárral? Ki rendelkeznek a Szezi csatornával, még azon esetre is, ha a semlegesítése lehetséges volna?

Vajon nem egy túlhevült képzelem ábrándja vagy kishitű lelkek lidércnyomása-e ez? Vessetek egy pillantást a földabroszra és meggyőződhetek róla, hogy a ki mindezeket előrelátja, nem lépte át az elvitázhatatlan igazság határait. Ezeket az eshetőségeket csak az tarthatja agyrémeknek, a ki nem mer velök szembe nézni.

De még nem is mondtunk el mindent. Az oroszok azért telepedtek meg a Kaukázusban, hogy megkönnyítsék vagyis inkább megszilárdítsák az általános hódítást. A Kaukázus fekvésénél fogva és azon szervezet mellett, a melyet ötven év óta ott létesítettek, egyidejűleg használható egy oldalról a török birodalom és más oldalról India ellen. A múlt század végén és a jelen század elején nem látták előre, milyen következményei lehetnek a Kaukázus meghódításának. A Kaukázus a konstantinápolyi és a közép-ázsiai kérdés összekötő kapcsa. Míg a többi Oroszország kivétel nélkül a belügyi miniszterium alá rendelt katonai és polgári kormányzóságokra van felosztva, a Kaukázus csupán a csár alatt áll, mintegy annak a fontosságának jeléül, a melyet e tartománynak tulajdonítanak.

A kaukázusi fősík, Európa és Ázsia határszélén olyan, mint egy megostromolhatatlan erősség, a mely mind a kettőt fenyegeti. Mihelyt Kis-Ázsia, a hozzá tartozó részekkel együtt meghódított, Oroszország egyszerre megjelenhetik az ó-világ valamennyi tengerén, a Jeges-tengeren, a Balti-tengeren, a Közép-tengeren, a Vörös-tengeren, a persa öbölben, az indiai tengeren, az Ochotski-tengeren és azon, a mely a Behring-szoros partjait mossa. Vannak belső tavai: a Fekete-tenger, a Marmora-, a Kaspi-tenger és az Aral-tó. A Balti-tengeren és a Közép-tengeren keresztül behatolhat az Atlanti-óceánba. Milyen súlylál fog akkor Európára nehezülni? És a hatalmak milyen coalitója volna képes ellensúlyozni ezt az óriási tömeget?

III.

A nagyon is alapos félelemnek eloszlátása czéljából gyakran azt szokták mondani, hogy egy birodalom, a mely ily ropant területet foglal el és annyiféle lakosságból van összetákolva, okvetetlenül széthullana magától. Ez az állítás nem érdemel hitelt és döntő érvek harcolnak e hallatlan államszerkezet valószínű létrejötté és hosszú fönmaradása mellett. Kétség kívül az orosz birodalom sem fog menekedni az emberi dolgok általános törvényei elől, a melyek azt rendelik, hogy minden, a mi született, meg is haljon. Hiszen elpusztult a római birodalom is. Halandó sorsunk közepett, ki hízeleghetne magának azzal, hogy minden másnál erősebb és minden másnál több joga volna az örök élethez, ha ugyan örök élet ígértetett volna mulandó emberi alkotásainknak? Az orosz birodalom is múlhatatlanul szét fog tehát hullani. De mikor fog neki is ütni a végzetes óra? Hihető, hogy még sok század le fog peregni végleges elbukása előtt. Nemzedékek hosszú sora fog kihalni, mielőtt az orosz birodalom elérné teljes fejlettségét és végig menne azon a hanyatláson, a mely a kérlelhetetlen kimúlást megelőzi. A népek, a melyek ma e birodalmat képezik és azok, a melyek még hozzájuk fognak csatlakozni, valamennyien fiatalok, élet- és erőteljesek; mindent nyerhetnek attól a polgárisodástól, a melyet csak Oroszország képes nekik megadni. Ez a polgárisodás, a mint azt a czarizmus értelmezi és gyakorolja, a mi szemeink előtt ugyan nagyon elmaradott mivoltú, de az összes ázsiai népekre nézve valóságos haladást képez. A sivatagokon nyomorultúl tengődő vándornépek csak javíthatják a sorsukat, ha valamivel kevésbbé barbár uraikkal érintkeznek; örömmel elfogadják a kényuralmat, a melynek igáját nem nagyon érzik és a mely sokkal jobb az ő véres anarchiájoknál. Oroszország ázsiai és európai kettős arcza közül, a melyik felénk van fordítva, visszatetszést és undort kelthet bennünk. Nem így áll a dolog azzal az arczával, a mely kelet felé néz. Ázsiában, India kivételével, Oroszország befolyása csak hasznos lehet és ha az orosz politika helyes sugallatra hallgatna, figyelmét és erőfeszítéseit az ázsiai szárazföldre irányozná, a hol annyi jót tehetne. De e becsületes föladat ke-

vésbé fényes a másiknál. A polgárosult nyugati Európa ügyeibe beavatkozni, azokat igazgatni és ott döntő befolyást gyakorolni, ebből áll Oroszország fő- és csaknem egyetlen törekvése, erejének vak érzetében nem igen tud magának számot adni arról, hogy milyen keveset tanulhatunk mink tőle és mily sokat tanulhatna ő tőlünk. De vajon, ha a gyors széthullás nem várható a kifelé való terjeszkedés következtében, nem fogják-e azt belső okok előidézni? Ez sem valószínű. Igaz, hogy az autokratia kénytelen lesz kifelé megereszteni a féket és minél inkább szaporodnak az Európával való érintkezések, annál érezhetőbbé és sürgetőbbé lesz a reformok szüksége, sőt nagyon fölvilágosodott és Oroszország iránt nagyon barátságos indulatokat tápláló publicisták úgy vélekednek, hogy hiba volt elmulasztani a kedvező alkalmat akkor, midőn II. Sándor fölszabadította a jobbágyokat és huszonöt millió emberi lényt tett szabaddá, a mi nevének halhatatlanságot biztosít. Noha a merényletek, a melyek azóta egymást érték, inkább késleltették, a helyett, hogy siettették volna a reformokat, a sürgősségük évről évre növekszik abban az országban, a hol minden átalakulófélben van. Az autokratia, noha főuralmát meg fogja tartani, kénytelen lesz engedményeket tenni. Miután azonban a követelések csak egy parányi kisebbség köréből emelkednek és a nemzet többi része csak a czarismust ismeri és kívánja, az utóbbinak még hosszú ideje van élni, ha nem is az eddigi határtalan teljhatalommal, de legalább is azzal az erélylyel fölruházottan, a mely szükséges ahhoz, hogy roppant kötelességeinek megfelelhessen. A széthullás nem fog tehát bekövetkezni sok század leforgása előtt, se belülről, se kívülről. Legfőleg a székváros áthelyezése a Balti-tenger mellől fog szükségessé válni. Szent-Pétervár alapítása ezelőtt kétszáz évvel, lángészt tanusító gondolat volt, mert csupán egy tenger, ha mindjárt évenként hat hónapig be volt is fagyva, kínálkozott Nagy Péternek egvedüli mód gyanánt a közlekedésre a civilisált világgal. Ma a vasúti összeköttetéseknel fogva a szent Moszkva visszakaphatná régi rangját, Konstantinápoly elfoglalása után. A régi Moszkva a panszlavismus súlypontja.

Európa tehát nagy hibát követne el, ha Oroszország közel széthullására számítana, a melynek semmiféle előjelei sem mutatkoznak, sőt a melyet, a jövő minden homályossága dacára nagyon hosszú időre valószínűtlennek kell tartanunk.

Szemben a közös veszélyvel, a legokosabb volna véget vetni mindazon czivódásoknak, a melyek Nyugat-Európát megfosztják minden erejétől és kiszolgáltatják martaléknak a támadónak. Az a látvány, a melyet ma az európai nemzetek nyújtanak, nem új, sem rendkívüli. Az ellentétes érdekek, a nemzetközi féltékenykedések, a hazafias szenvedélyek és előítéletek, az áru-lások és cselszövények mindig és mindenütt ugyanazt az elgyöngülést készítik elő. Az emberek nem képesek egymást többé megérteni, még akkor sem, mikor olyasmiről van szó, a mi az egész világ közös ügye. A régi viszálykodás nem szűnik meg még akkor sem, mikor főfontosságú dolog volna azt elhallgattatni. De nagyon kínos e tárgynál időzni és bevalljuk, hogy az európai nemzetektől annyi önmegtágadást, önzetlenséget és bölcseséget kellene követelni, a mennyi messze túlhaladja az emberi elhatározások átlagát. De bármiképp legyen is, Európa ne titkolja el önmaga előtt a sorsot, a mely rá vár, ha tovább is kérlelhetetlen ellenségeskedések fogják egymástól elválasztani a művelt nemzeteket és ha ezentúl sem lesz senki hajlandó kölcsönös engedékenységre a kiengesztelődés és megerősödés céljából, a közös ellenséggel szemben. A történelem tanulságos példákat mutathatna föl, ha a mások tapasztalata nem veszne mindenkor kárba.

A könnyen kiaknázható viszályok közepett, Oroszország mindig fog szövetségeseket találni ama nemzetek közt, a kik talán hajlandók volnának útját állni, ha egymással szövetkeznének. Lesznek soraik közt gyöngék és elcsábítottak. A csalfa ígérek hatása nem lesz csekélyebb, mint a fenyegetéseké. Még a rosszul értelmezett hazafiság is előmozdíthatja a tévedést és talán a civilisatio ellen bűnös és helyrehozhatatlan hibák fognak elkövetetni, a melyeknek oka csupán a félrevezettetés lesz. Két eset közül csak egy lehetséges: vagy levetik Oroszország a küzdelemben és milyen sors vár akkor a vele együtt legyőzött szövetségeseire? Vagy diadalmaskodni fog és akkor óriási fölényével szemben mily helyzetbe jutnak azok, a kik azt neki megszerezni segítették? Noha osztoznának a győzelemben, mégis mik lennének e szerény czimborák a hatalmas Oroszország előtt, a melynek engedelmeskedni tartoznának, épen úgy, mint a többi nemzetek? Ezt főleg Franciaország jegyezheti meg magának.

Ez okokhoz, a melyek utóvégre is csak az emberi akarat-

tól függnek, járul még egy másik, sokkal hatályosabb, mert emberfölötti ok is: a központosulási erőt értjük, a mely az embereken fölül és hozzájárulásuk nélkül, a nemzetek tudtán kívül működik. A wesztfáli békekötéstől fogva, a melylyel az úgynevezett európai egyensúly kezdődött, nyugaton az államok száma nem szűnt meg csökkenni. Ama számtalan hatalom helyett, a melyek közt Európa az utóbbi három században föl volt osztva, a mi századunkban már csak hat nagyhatalmasság létezik. Van-e ezek közt csak egy is, a mely föltétlenül erősebbnek tarthatja magát Oroszországnál? Meg fogja-e ama titokzatos törvény működése szűnni, a mely folyvást a politikai koncentrációra készlet? Föltehető-e, hogy veszteni fog erejéből? Nem valószínűbb-e, hogy működését folytatván, mind inkább erősödni fog? Az a hat nagyhatalom, a mely ma a képzelt egyenlőség alapján érintkezik egymással, szükségképen a számcsökkenés legutolsó stádiumát képviseli-e? Az egység, a melyet otthon mindegyik megvalósított vagy megvalósítani törekszik, alkalmazkodni fog-e eme határokhoz? És a mai hat nagyhatalmasság közt nem akad-e olyan, a melyik a saját javára meg fogja törni az egyensúlyt, legalább is azzal, hogy megsemmisíti a szövetségesi cselekvési szabadságát, ha ugyan erőszakkal meg nem hódítja őket?

Nem titkoljuk, hogy ez az egyetemes monarchia volna, a mely már több fejet zavart meg a legértelmesebbek közül, s annál könnyebben megzavarhatja egy czár fejét, a kit már a nélkül is mámorossá tett a mindenhatóság élvezete, ha mindjárt némelykor az életével kell is azt megfizetnie. Hajdan az egyetemes monarchia csak mulékony tünemény volt, de most végtelenül több kilátása volna a tartós fönnállásra. Az egyetemes monarchia létesítését időjártával öt vagy hat ember kísérlette meg, nagyon különböző időkben, helyeken és körülmények közt. Mikor csak egyes ember műve volt, nem bírt fönnállni, akár lángésszel áldotta meg az ég azt a kegyenczét, akár szerencsés körülmények összetalálkozása kedvezett neki. De mikor az egyetemes monarchia százados munkája volt egy népnek, a mely nem általa alkotott, sőt előtte ismeretlen magasabb törvénynek engedelmeskedett, akkor fönnállott hosszú századokig, mint ama szörny-növények, a melyek évezredekig növekednek és tenyésznek. Nagy Sándor, Nagy Károly, V. Károly és korunkban I. Napoleon, noha igen nagy dolgokat vittek vég-

hez, mégis csak néhány évig élvezhették rögtönzött művöket, a mely létrejöttét az ő személyes cselekvésöknek köszönhetette és nem élte őket túl. Csupán V. Károly műve ért meg két nemzedéket. De a római nép lassankint jutott világalalomra, az általa apránként és öntudatlanul emelt épület állhatott, mint egy szervezet, a mely magában hordja jövő kifejlődésének és nagyságának csiráit. Annak a magnak, a melyet Romulus és Numa idejében ültettek el Róma két dombja közt, több mint hét századra volt szüksége, míg a hajtása megnőtt és csaknem ugyanannyira, míg kiveszett.

Vajon ez a sors vár-e a szlávokra? Ők erről kétségkívül meg vannak győződve és a jövőbe vetett hitök talán épen oly rendíthetetlen, mint a rómaiaké volt az örök városban. De a különbség a római és a szláv nép közt szembeszökő. A rómaiak civilisatiója magasabb volt és egészben véve több jót mint roszszat okozott a világ ama részeinek, a melyeket meghódított és nem is csupán a latin fajok vették hasznát. Hízeleghet-e a szláv faj magának azzal, hogy Nyugat-Európával szemben betölthesse ama helyet, a melyet Róma foglalt el az uralmának alávetett népek fölött? Nem igaztalanság Oroszország ellen, azt állítani, hogy még messze van a mi fölvilágosodottságunktól és a mi társadalmunktól, a mely végtelenül kevésbé tökéletlen, mint az övé. Ha Nyugat-Európa valamikor iga alá kerül, csakis a nyers erő előtt fog meghajolni. Ha — a mi lehetetlen — az orosz civilisatio valamikor fölülmúlná a mienket, nem maradna egyéb hátra, mint alája vetnünk magunkat, épen úgy, a mint ezt most a középázsiai népeknek tanácsoljuk. De mi nem vagyunk se kirgizek, se turániak. A népek közt csupán az erkölcsi fölény igazolja az egyiknek hatalmát és a másiknak engedelmeskedését. A szláv faj nem állhat elő ilyen jogokkal és nem valószínű, hogy azokat valaha megszerezze, bármilyenek legyenek is igényei, a melyek nem tegnapi keletűek, noha legcsekélyebb alapjuk sincs.

* *

· Ez a dolgok állapota. Oroszország nemcsak, hogy le nem mondott egyetlen tervéről sem, de ereje növekedett 1884 óta jelentékenyen és ezzel együtt növekednek a szláv faj összes reményei is. Ha nagyon sötétnek találná valaki a képet, melyet e

sorok ecsetelnek, a megfontolatlan optimismus mérséklésére csak Angolország, Ausztria, Magyarország, Németország legkitünőbb államférfiainak nyilatkozataira kellene utalnunk. Salisbury marquis, angol miniszterelnök, gróf Kálnoky, osztrák-magyar külügyminiszter, gróf Andrassy volt külügyminiszter, Moltke tábornagy és más szónokok minden hímezés nélkül kifejezést adtak az európai aggodalmaknak és titkos gondolataik bizonyára túl mennek parlamenti nyilatkozataikon. Gróf Andrassy különösen, teljesen bebizonyította, hogy Oroszország hozzájárulása merőben meghamisította az osztrák-magyar-német szövetséget. Európa tehát nem húny szemet a fenyegető veszély előtt. De el fogja-e azt háritani egyesülése által? Fájdalom, semmi sem jogosít föl bennünket arra, hogy ezt reméljük. De bármi legyen is a végleges küzdelem eredménye, kötelesség azzal szembeszállni, rendíthetetlen bátorsággal, mert a civilisatio sorsa forog a kockán.

Összegezzük a mondottakat.

Az orosz birodalom a világ legnagyobb birodalma, a legnépesebb is azok közül, a melyek a mi civilizációnk körébe tartoznak; kiterjed Európa és Ázsia egész nyugati részére, csaknem egyedül bírja földrészünk keleti vidékeit; Közép-Ázsiában ő az úr; a Kaukázusban olyan állást foglal el, a mely egy hozzáférhetetlen erőből fenyegeti a nyugatot és a keletet egyaránt; célja meghódítani Konstantinápolyt és Törökországot. Mikor azt az örökséget, a melyhez már számos foszlányt magához ragadott, végkép átveszi, akkor vége lesz Nyugat-Európa függetlenségének, mert nem tudta magát megvédelmezni a barbárság ellen. E jövőben, a mely őket meg fogja semmisíteni és a mely naponként mind inkább közeledik, leginkább érdekelve van Németország és az osztrák-magyar monarchia, a melyek Oroszországgal határosak és a melyeknek szövetsége, a közös veszély eredménye. Angolországot nem csekélyebb veszély fenyegeti az Indus mellett és a Közép-tengeren. Vajon e három hatalom egyesülése, a melyhez mások is csatlakozhatnának, képes lesz-e föltartóztatni és visszaszorítani az áradatot? Ezt csak az Isten tudja; de az ember, a nélkül, hogy a gondviselés kifürkészhetetlen szándékainak merészen eléje vágna, megfigyelheti legalább a jeleket, a melyek gyöngye látóképességünk előtt nyilvánulnak.

MÁS VILÁGOK.

Második és utolsó közlemény.*)

VII.

JUPITER.

E számos apróbb bolygók után, melyek az űrt a Mars és a Jupiter között kitöltik, következik sorban a Jupiter, a bolygók óriása, mely nemcsak nagyobb valamennyi ismert bolygónál, de annyira túlhaladja azokat nagyságban, hogy belőle nemcsak valamennyi eddig ismert bolygó kikerülhetne, hanem hátra maradna még akkora darab, hogy belőle nem kevesebb mint 400 földet lehetne alkotni.

Vagy szabályosabban mondva, a Jupiter tengelye 19,294 geographiai mérföld hosszú, tehát 11-szer hosszabb földünkénél, térfogatára nézve pedig 1390-szer nagyobb földünkénél, vagyis, ha még szemléltetőbbé akarjuk a viszonyt kifejezni, földünk nagysága úgy áll Jupiter nagyságához, mint egy borsó nagysága egy jókora nagy tekepálya-golyónak nagyságához. Távolsága a naptól ötször nagyobb földünk távolságánál és e szerint a naptól csak huszonötöd részét kapja azon fénynek és melegnek, melyet földünk kap.

E szerint a Jupiter a naptól vajmi kevés világosságot és meleget kap, és hogy ha e csekély melegség más forrásból nem pótoltatik, alig gondolható, hogy a földünkéhez hasonló szerves világ léteznék rajta.

Azonban nagyon is valószínű, hogy a Jupiter a melegségnek e hiányát pótolja azon melegséggel, melyet még bensejé-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 141. számában.

ben rejt. Mert daczára annak, hogy a Jupiter sok millió évvel előbb keletkezett és képződött, mint földünk, azon iszonyú nagyságánál fogva, melylyel bír, sokkal lassabban hült ki, mint földünk (föltéve, hogy a kihülés ugyanazon törvények szerint történik mint a földön) és így még most is, a midőn földünk fölülete már annyira kihült, hogy annak minden részében dermesztő hideg uralkodnék, ha a nap nem melegítené, a Jupiter még annyi benső meleggel bír, hogy e tekintetben a napra nem szorúl, hanem a szerves élet fejlődésére szükséges meleget még saját bensejéből veszi és talán még sok millió éveken keresztül fogja venni.

Hiszen földünk is hajdan korban oly állapotban volt, hogy fölülete saját melegével bírt, mely teljesen független volt a nap melegétől, és akkor a föld egész fölületén tropikus meleg volt elterjedve, mely nemcsak egészen más növények, hanem más állatok fejlődésére adott alkalmat, mint azt a föld különböző rétegeiben föltalált állati és növénymaradványok világosan bizonyítják.

Daczára a rendkívüli nagyságának, mégis oly borzasztó sebességgel forog tengelye körül, hogy e forgását kilencz óra, 55 percz és 26 másodpercz alatt fejezi be, minél fogva a nap is a Jupiteren csak annyi ideig tart. Körútját azonban a nap körül 4332 és fél földi nap alatt teszi meg, minél fogva a Jupiteren egy év 11 földi évig és 314 napig tart.

Forgása sebességénél fogva, gömbje két sarkain nagyon el van lapítva, úgy, hogy ez ellapítás átmérőjének egy tizenheted részét teszi, míg a földnél csak egy háromezszázad részét.

A Jupiter nagy tömegénél fogva a tárgyak fölületén két és félszer nehezebbek mint földünkön, úgy, hogy azon ember, a ki földünkön száz fontot nyom, a Jupiteren kétszázötven fontot nyomna.

Tengelye a pályasíkjához csaknem merőlegesen áll, azaz, csak három fokkal tér el a merőleges állástól, minél fogva évszakok azon értelemben, mint a mi földünkön, a Jupiteren nincsenek, ott tehát az egész éven keresztül egyforma hőmérsék van, és az egyenlítőnél egész a sarkokig egyenlő arányban csökken a meleg; és minthogy a Jupiteren az éjjelelek és a nappalok az egész éven át egyformán hosszúak, azt mondhatjuk, hogy rajta örökös tavasz uralkodik. De milyen lehet ez a tavasz a Jupiteren, midőn az a Naptól csak huszonötöd részét kapja

azon fénynek és melegnek, melyet a mi földünk kap a naptól, könnyen gondolható.

A Jupiter igen változékony fölületet mutat és az észlelők, a kik azt nagy szorgalommal és kitartással vizsgálták, abban egyeznek meg, hogy légköre felhőszerű gőzökkel van terhelve, melyek alakjokat folyvást változtatják. Mindenek előtt egy nagy és széles fehér és fénylő öv környezi azt az æquator táján, erre következnek majd szürke, majd megint fehér csíkok, melyek a Jupiter korongját egész szélességében körül veszik. Ezek azonban nem maradnak állandók, hanem változnak és gyakran igen rövid idő alatt, úgy, hogy teljes joggal azt lehet állítani, miszerint e széles, sok ezer mérföldekre terjedő csíkok és övek nem egyebek, mint felhők, melyek a Jupiter légkörében képződnek és a felhők természete szerint változók. Ez állítás annál valószínűbbé válik, ha fölteszszük, miszerint Jupiter saját melegével bír, mely ugyan nem akkora, hogy világítana is, de mindenesetre oly nagy, hogy a víznek nagy részét, mely fölületét borítja, gőzalakban a légkörben mint felhőket lebegve tartja. Hiszen a föld is valaha ilyen állapotban volt, hogy a víznek nagyobb része, mely jelenleg a tengerek medrében gyűlt össze, sűrű felhők alakjában a föld légkörét töltötte ki.

Igen természetes, hogy a föld légkörének akkor sokkal sűrűbbnek és sokkal nagyobb nyomással bírónak lenni kellett, mint most és hogy akkor egészen más élő világnak is kellett tenyésznie a földön mint most, épen a geológiai kutatások bizonyítják.

Hogyha tehát a Jupiternek saját magasabb hőfoka következtében a rajta levő víz elpárologtatva annak légkörébe szállt, ott sűrű és sok ezer mérföldekre terjedő felhősoportokat alkotván, igen könnyen lesz magyarázható, hogy ezek a változó alakkal bíró, majd fénylő fehér, majd fénytelen szürke színnel játszó övek, csíkok és foltok, melyek a Jupiter fölületét födik, micsoda jelentőséggel bírnak és miből lesznek származtatandók; de egyszersmind arra a következtetésre is kényszerítik az okokat fürkésző természettudóst, hogy a Jupiter légkörének sokkal sűrűbbnek, s ennél fogva nehezebbnek is kell lenni, nemcsak azért, mivel a Jupiternek vonzó ereje két és félszer nagyobb a föld vonzó erejénél, hanem mivel azon magasabb hőfokánál fogva, mely rajta uralkodik, a víznek nagyobb része, a mi a Jupiteren van, légkörének egyik alkatrészét teszi.

Mindezeket tekintetbe véve, természetszerűleg következtetnünk kell, hogy azon esetben, ha csakugyan van a Jupiteren szerves élet (és nincsen semmi észszerű okunk azon kételkedni), e szerves lényeknek természetöknél fogva lényegesen el kell térniök a földi lények természetétől.

Azonban jól tudjuk, hogy a szerves lényeknek nagy alkalmazkodási képességek van. Már itt a földön látjuk, hogy a legkülönbözőbb éghajlatban, a legkülönbözőbb talajban és egyéb viszonyok között számtalan növény- és állatfajok tenyésznek, élnek és szaporodnak. Mások földünk forró, mások mérsékelt és megint mások a hideg éghajlat alatt, mások hegyes vidékeken, mások lapályon és sivatagon. Sokan oly levegőben tenyésznek és díszlenek, mely másoknak halált okoz. Sokan nagy fényt és világosságot keresnek, míg mások csak a sötétséget vagy homályosságot szeretik. Sőt azt tapasztaljuk, hogy egy és ugyanazon állat- és növényfaj a legkülönbözőbb viszonyok alatt élhetnek és tenyészhetnek. Az ember a föld minden táján él és honosnak találja magát. Szintúgy a ló, a kutya, a szarvasmarha stb. az egyenlítő alatt épen úgy él, valamint a föld hideg éghajlata alatt stb. És hogyha a föld különböző geologiai korszakain keresztül megyünk, azt tapasztaljuk, hogy minden, a mostanitól még annyira eltérő korszakokban éltek növények és állatok, melyek ugyan a mostan élőkötől sokban eltértek, de azért lényegökben mégis megegyeztek.

Tehát miért ne lehetnének a Jupiteren is élő, a földi lényekhez hasonló szervezettel bíró állatok és növények? Térjen bár el a levegő alkotása bizonyos tekintetben a földi levegő alkotásától, legyen benne több szén-sav és kevesebb éleny, vagy legyen nyomása és súlya nagyobb mint a földi levegőé, bírjon kevesebb világossággal, több nedvességgel stb., ez mind a földön is másként volt, mint most és mégis volt szerves világ, és pedig dús állat- és nagyszerű növényvilág, sokkal dúsabb és sokkal változatosabb, mint most. Csak legyenek meg a fő- vagy is az alapföltételek, melyek a szerves élet fejlődésére kívánatnak, legyen meg bizonyos foka a melegnek, a világosságnak, legyen meg víz, élenytartalmú levegő, és azon földi elemek, melyeket minden szerves testben találunk, tudniillik kalium, natrium, calcium, magnesium, kén, phosphor, chlor stb., ezek pedig megvannak minden égi testben és kétséget nem szenved, a szerves élet fog fejlődni, a hogyan az a földön fejlődött.

Lehetnek oly égi testek, a melyeken az állatok és növények azon állatok és növényekhez képest, melyek a földön élnek, óriások; de lehetnek olyanok is, a melyeknek állatai és növényei valóságos Liliputi-világot alkotnak.

Mint már mondva volt a természet alkotó képessége előtt nincsen nagy és nincsen kicsiny. A természet a Wellingtonia giganteát épen oly könnyűséggel teremti, mint az ibolyát vagy a mohot, és az elefántot vagy ezethalt épen azon könnyűséggel, mint a phylloxerát, vagy az atkát; mert a Wellingtonia és a moh, az elefánt és a phylloxera egyformán egy mikroszkopikus sejtből keletkeztek.

A Jupiternek azonban még egy más sajátja is van. Ő tudniillik négy holddal van körülveve, melyek öt hosszú pályáján kísérik.

Tudjuk, miszerint az eddig tárgyalt bolygók közül csak a föld és a Mars vannak holddal ellátva, az első egygyel, a másik kettővel. Most azonban szemben állunk oly bolygóval, melynek négy holdja van.

E négy holdjai Jupiternek egy közönséges távcsövel a földről mint fénylő pontok láthatók, melyek a nagy bolygót körülveszik, és csaknem egészen köralakú pályákban iszonyú sebességgel körül futják.

Azon holdja a Jupiternek, mely hozzá legközelebb áll és Ionak neveztetik, 430,000 kilométer távol áll a Jupiter közép-pontjától, míg a mi holdunk csak 384,000 kilométernyire. A másik, Európa, 682,000 kilométer-, a harmadik, Ganymed, 1.088,000 kilométer-, a negyedik végre, Callisto, 1.914,000 kilométernyire.

Átmérőjüket tekintve, a legnagyobb közülök a Ganymed, melynek átmérője földünk átmérőjének 40 százalékját, tehát csaknem felét teszi. Utána következik a Callisto, melynek átmérője 34, ezután Io 27, végre Európa nevű Jupiter-hold átmérője földünk átmérőjének 24 század részét teszi.

Hogy mily borzasztó sebességgel mozognak e Jupiter-holdak bolygójok körül, abból látható, hogy az Io körútját egy földi nap, 18 óra, 27 percz alatt teszi meg, míg a mi holdunk, mely 46,000 kilométerrel közelebb áll a földhöz, mint az Io a Jupiterhez, a föld körüli útnak tételére 27 napot, hét órát és 43 perczet igényel, pedig a hold minden másodperczben 1017 méternyire halad. Az Európa nevű Jupiter-hold, melynek távol-

sága a Jupitertől 682,000 kilométer, három nap 13 óra és 14 percz alatt. A Ganymed, melynek távolsága 1.088,000 kilométer, körútját hét nap, három óra és 42 percz alatt, végre a Calisto, melynek távolsága a Jupitertől 1.914,000 kilométer, körútját 16 nap, 16 óra és 31 percz alatt teszi meg.

Látjuk ebből, hogy a Jupiter holdjai már magában is igen tekintélyes világot alkotnak, a mennyiben tudniillik a kisebb bolygókat, mint a Merkurt, Vénust és az Asteroidok közül a legnagyobbakat is nagyságukra nézve tetemesen föltülműlják.

Hogy van-e rajtok élet? azt elhatározni bizonyossággal nem lehet, csak annyit mondhatunk, hogy ha van a Jupiteren, akkor valószínűséggel van élet holdjain is, ámbár a hő- és fény-mennyiség, melyet a naptól kapnak, oly csekély, hogy alig lehet elegendőnek tartani akár miféle szerves élet föntartására.

Azonban, ha volna, s főképen ha értelmes lények volnának Jupiter akár melyik holdján, az, tudniillik Jupiter, hatalmas látványt nyújtana holdja lakóinak akkor, midőn az a nap által világítva, a hold a világított rész átellenében állana. Akkor Jupiter a legközelebb holdjának fénylő korongot mutatna, mely 1400-szor nagyobb volna, mint holdunk korongja teltében.

Jupiter azonban igen kevés hasznát venné az őt környező négy holdjainak, miután ők a mi holdunk fényének csak 27-ed részét vernék vissza.

Magáról Jupiter lakosságáról beszélve, Flammarion azt a megjegyzést teszi, hogy ha azok földünk lakóiról azt tudnák, hogy ezek azon parányi bolygóról azt hiszik, hogy az a világ középpontját alkotja, és hogy a rajta élő emberek magokat a világ legeszesebb és egyedül halhatatlan lélekkel bíró teremteseknek tartják, a kik iránt a teremtő különös kegygyel viseltetik, a kiket annyira szeret és annyira pártfogása alá vett, hogy üdvösségökért áldozatot is tesz, hogy ha, mondja Flammarion ezeket mind a Jupiter lakói a föld, e mákszemnyi világtest lakóiról tudnák, oly homéri kaczagást ütnének, hogy az onnét egész mi hozzánk a földre hallanék.

Egyébiránt az Írás azt mondja, hogy a hit boldogít. És hogy ha valaki azt hiszi magáról, hogy ő a legeszesebb, legbölcsőbb, legszebb vagy leghatalmasabb ember, ha bár nem is igaz, sőt talán az ellenkező — boldog.

VIII.

SATURNUS.

Azonban eleget mulattunk már a Jupiteren, s ha bár még igen sok érdekeset el lehetne mondani róla, mégis ideje már, hogy elhagyjuk és más bolygóra menjünk át, a mely figyelmünket nem kevésbé érdemli meg, mint Jupiter. Mert nem lehet szándékunk, itt az egyes bolygókat minden fölismerhető tulajdonságaik szerint megismerni, hanem főleg az őket jellemző tulajdonságaikat és arra nézve, vajon olyanok-e rajtuk a viszonyok, hogy azok szerves lények által lakhatóvá teszik-e vagy nem.

Jupiter után a bolygók rendszerében a Saturnus következik, mely kiváló tulajdonságánál fogva, hogy több gyűrű által van körülveve, gyűrűs bolygónak is neveztetik.

Ez a tulajdonság valamennyi bolygó közül, melyek a naprendszerhez tartoznak, különösen kitünteti őt, mert azon kívül, hogy a Saturnus, mint a többi bolygók, tömör gömbből áll, e gömb még több tömör gyűrűvel van körülveve, melyeknek mindegyike a középső gömbtől épen úgy mint azok, egymástól bizonyos távolságban állanak. E körülmény annál inkább igen érdekessé teszi őt, mert a legtöbb bolygók és egyéb égi testek képeztetésének magyarázatát és magyarázatának valóságát foglalja magában. Valóban mindenkire nézve meglepő az, midőn jó távcsövet feléje irányoz az észlelő ember és annak egészen rendkívüli alakját látja, melyhez még csak hasonlót sem talál az ember a bolygók között.

A Saturnus is rendkívüli nagysága által tünteti ki magát, és ha nagyságára nézve jóval hátrább is áll az imént tárgyalt Jupiter mögött, mégis a többi, a Jupitert megelőző bolygókat nagysága által annyira fölül múlja, hogy földünk, mely a Jupiter előtti bolygók közül a legnagyobb, teljesen elenyészik mellette; miből szintén azon tény következik, hogy mennyire alaptalan és gyermekies azon hitünk, mintha a mi földünk az égi testek közül a legfontosabb és legérdekesebb volna, és mi, a rajta lévő emberek, a teremtésnek legremekebb műve volnánk, melyhez hasonló az egész világon nincsen! Igen is, az együgyűk, a kik soha pillantást a nagy világ rendszerébe nem tet-

tek, úgy vélekedhetnek, valamint azon indiai nábob, a kinek egész országa alig egy pár mérföldnyire terjed, magát a világ legnagyobb urának tekinti, mert soha országának szűk határain túl mit sem látott, vagy azon szegény parasztgyerek, a ki soha falujából ki nem jött, azt hiszi, hogy a nyomorúlt falu az egész világot képezi és ezen kívül más nincsen, mert ő mást nem látott, másról nem hallott semmit.

És épen azért nekem igen különösnek látszik, hogy Proctor, azon kitűnő angol csillagász, a ki maga az eget minden részeiben vizsgálta, mindenben tervszerűséget keres és különös kedvet talál abban fürkészni, hogy vajon mi czélból van az így vagy amúgy teremtvé vagy alkotva és vajon miféle czélt akart a teremtő ez vagy ama rendeltetéssel elérni?

A ki azt hiszi, hogy a faeper azért van itt a földön, hogy az ember annak leveleivel a selyembogarat tenyészse, és hogy a mi asszonyaink selyemruhát készíttethessenek belőle, vagy a ki azt hiszi, hogy a vasérczek azért vannak a föld gyomrában elrejtve, hogy azokból az ember számos szerszámaikat és egyéb tárgyait készítse, az igen rosszul ítél és az okot az okozattól megkülönböztetni nem bírja.

Vagy hát nem nevetséges volna-e azt hinni, hogy a *Ficus elastica*, azon nagyszerű fa, mely az indiai erdőkben oly bőven előfordul, azért volna teremtvé, hogy a kaucsukból, mely tőle származik, az ember azon számtalan tárgyakat készítse, melyek nélkül jelenleg alig élhet már.

Hát az emberiség elélt egészen az új korig mindazon számtalan tárgyak nélkül, melyek jelenleg kaucsukból készíttetnek és melyek most már a mindennapi nélkülözhetlen szükségekhez tartoznak és én valamint minden más korosabb ember igen jól emlékezünk azon időkre, midőn a kaucsukot semmi másra használni nem tudtuk, mint hogy az irón vonásait kitoröljük a papirból.

Alig van még ötven éve, hogy azt más czélra kezdték használni, és íme most mily számtalan tárgyakat készítenek belőle, melyek annyira mindennapi szükségünkhez tartoznak, hogy azt hiszszük, hogy már nem bíránk nélkülök élni.

Semmi sincsen a földön vagy az égen, hogy e vagy ama czélra szolgáljon; hanem használtatik, mert jelen van és épen erre vagy amarra a czélra alkalmas. Az emberiség egész a legújabb korig kaucsuk nélkül elélt, és senki sem nélkülözte,

és elélt igen jól. Most azt hiszszük, hogy alig volna nélküle lehetséges elélni. Az emberiség ezelőtt még csak ötven évvel még nem is álmódzott telegraphokról, vasútakról, gőzgépekről stb. És az emberek igen jól elétek azok nélkül is, és senki sem nélkülözötte. De miután föltaaláltattak, annyira szükséggéváltak és közhasznúvá lettek, hogy most már senki sem nélkülözheti.

Az emberi ész fölhasznál mindent, a mit körülötte talál és a mi valami szükség födözésére szolgálhat; ha nem felel meg egészen céljának, addig változtat és idomit rajta, míg céljának megfelel. A vad népek a nyers, rideg állati bőrt megszáritva használják ruhának. A művelt népek ugyanazt a bőrt cserzés által finomítva, számos csinos dolgok készítésére használják föl.

A természetben tehát semmi sincsen tervszerüleg alkotva úgy, a hogyan azt találjuk, de az ember fölhasznál mindent, a mit talál a maga céljaira; ha nem ma, tehát holnap, azon arányban, a mint a szükség azt kívánja.

Proctor tehát hiába töri azon a fejét, hogy a teremtő micsoda célzt akart azzal elérni, hogy a Saturnus bolygót gyűrükkel vette körül.

Saturnus olyanná lett, a milyen, épen úgy, mint a föld vagy a Jupiter négy holdjaival. És miután olyanná lett, az képeztetett vagy fejlődött rajta tovább is, a mi az adott viszonyokhoz képezt fejlődhetett és tovább is fejlődhetik.

Azonban e kis eltérés után térjünk át Saturnusra és vizsgáljuk sajátóságait.

Saturnus 700-szor nagyobb, de azért csak kilenczvenszer nehezebb földünknél, mi azt bizonyítja, hogy anyaga, melyből áll, fajsúlyára nézve, sokkal könnyebb földünkénél, sőt könnyebb valamennyi más bolygóénál is. Sűrúsége nem is a víz sűrúségének háromnegyed részét teszi; s ha kérdezzük, mi lehet oka annak, hogy anyaga, melyből áll, oly csekély fajsúlylyal bír, miután csak azon elemekből lehet alkotva, melyekből földünk is áll: csak azt felelhetjük reá, hogy a sűrüsödése ez anyagnak még nem haladt azon fokra, mint a földünkön és nagy része azon anyagnak, melyből áll, még gázalakban létezik a Saturnuson, a mi földünkön már régóta tömör testté vált.

Saturnus is, valamint Jupiter, sebesen forog tengelye

körül. Egy-egy forgását tíz és fél földi órában végzi be, napja tehát a földi nap felét sem teszi ki, a mi kerületének nagyságát tekintve, iszonyú sebességre mutat. Daczára annak, hogy körútját a nap körül megtegye, 29 és fél földi évre van szüksége, minél fogva egy saturnusi év 29 és fél földi évig tart.

A naptól kétszer messzebbre áll, mint Jupiter és tízszer messzebbre mint földünk, és ennél fogva a naptól azon hő- és fénynek csakis kilenczvenegyedrészét kapja a mi földünk kap, úgy, hogy a mi látóképességünkhez képest a Saturnuson nappal is oly sötétség uralkodik, mint a földön, csillagos éjjelen, minthogy a nap a Saturnustól tekintve nem sokkal nagyobbnak látszik, mint a földtől a Venus.

Saturnus tehát a naptól vajmi kevés meleget és világosságot kap, annyira, hogy ha az ott élő lények azon melegre és világosságra volnának szorúlva, melyet a naptól kapnak, legalább azon természettel, melylyel az élő lények a földön bírnak, nem élhetnének.

Azonban Saturnus a legkitünőbb csillagászok által megvizsgálva, egészen kiváló és a többi bolygóktól egészen eltérő tulajdonságokat mutat föl.

Ugyanis azt vették észre rajta, hogy az bizonyos időben alakját egészen megváltoztatta, és gömb alak helyett csaknem négyszögletes alakot vett föl, azaz a sarkoknál épen úgy, mint az egyenlítőnél behorpadtnak látszott, úgy, hogy a négyszögletes alakhoz közel állott.

Ez a körülmény, mely több csillagász által bizonyított, és úgy, hogy annak valósága iránt kétség nem támasztható, arra mutat, hogy a Saturnus nem oly szilárd és alakját nem változtatható anyagból állhat, mint például a mi földünk, hanem hogy az sokkal könnyebb, sokkal lazább és ritkább anyagból van alkotva, mely alakját könnyen változtathatja. Már maga Saturnus fölülete, a hogyan az a csillagászok által észleltetett, arra mutat, hogy az saját világgal és meleggel bíró bolygó, mely a fény- és melegségnek hiányát, melyet a naptól kap, saját melege és fényével pótolja. De ha a saját hőfok, melylyel Saturnus bír, akkora, hogy az világosságot is bír kisugárzani, akkor a szerves élet már ez oknál fogva is a Saturnuson lehetetlen és akkor könnyen megmagyarázható e bolygónak csekély fajsúlya, minthogy mind azon anyagok, melyek izzó hőnél gáz alakot vesznek föl, légmentesen körülötte, mely

ennél fogva igen magasra terjedő és nemcsak a víznek egész mennyiségét foglalja magában, mely a Saturnuson létezik, hanem számos más anyagokat, melyek e hőfoknál szilárd vagy folyó alakban meg nem maradhatnak.

Erre mutatnak azon gyűrűk is, melyek a Saturnust környezik, és a melyek annak oly kitünő sajátosságát képezik, melyet más bolygónál a mi napunk rendszerében nem találunk.

Ezek a gyűrűk Saturnust bizonyos távolságban környezik és Saturnus gömbjével ugyanazon sebességgel futják be annak pályáját.

Több csillagász, mint Dépuis, Lassell, Dawes és Bond eddig már tizenegy, egymástól különvált, gyűrűt fedeztek föl, melyek közül a legkülsőnek átmérője Bessel szerint 37,587 geographiai mérföld, míg a belsőnek átmérője 25,492 mérföld. E szerint valamennyi Saturnus-gyűrűnek szélessége együtt véve 6047 mérföldet tesz ki, míg a legbensőbb gyűrűnek távolságát magától a Saturnus gömbjétől vagyis a hézag nagyságát Saturnus és a legbensőbb gyűrű között 4594 mérföldnyire találták.

Kétséget nem szenved, hogy e gyűrűk, melyek Saturnust az egyenlítő irányában körülveszik, egészen különös jelleget tulajdonítanak e bolygónak. Már a csillagász is egészen meglepve érzi magát, midőn e magasztos látványt észleli legelőször távcsöve mezejében, és gondolható, mily nagyszerű hatást kellett e látványnak gyakorolni az első csillagászokra, a kik e látványhoz hasonlót az égen nem észleltek. A Saturnus által Laplacenak elmélete a bolygók, sőt az egész naprendszer képezetetéséről mintegy szemlátomást bebizonyított.

Úgy látszik, miszerint a Saturnus gyűrűinek egy része legalább gáznemekből áll, részint azért, mivel átlátszóknak találtattak, részint mivel sűrűdésök következtében mindinkább közelednek a Saturnus gömbjéhez és belső gyűrűi mindenesetre sűrűbb anyagokból állanak, mint a külsők. Sőt úgy látszik, hogy maga a Saturnus fölülete is jó magasra gázzréteggel van környezve, melyen keresztül színezett övei látszanak. És minthogy ezek közül a nagyobb rész vörhenyesnek és fényesnek látszik, ellenben a közben eső igen keskeny övek, valamint a sarkokat elfoglaló tér is szürke sötétesnek látszanak, ebből joggal következtetik a csillagászok, hogy a Saturnusnak nem csak saját fényével, de saját melegével is kell bírnia, minthogy azon fény, melyet a

naptól kap, korán sem felel meg azon fénynek, melyet kisugároz és melynek világában mi azt látjuk.

A gyűrűk, melyek Saturnust épen az egyenlítő irányában környezik, árnyékot vetnek reá, azaz azokra nézve, a kik épen árnyékba esnek, napfogyatkozás áll be, úgy, hogy pályája különféle helyein Saturnusnak más és más oldala részesül ez árnyékban és minthogy Saturnusnak 29 és fél földi évre van szüksége, hogy egyszer fussa körül a napot, azon részei, melyek árnyék alá esnek, kénytelenek azt soká elviselni. Minthogy azonban a fény, melyet Saturnus a naptól kap, mint föntebb láttuk, igen csekély, azaz azon fénynek, melyet földünk a naptól kap csak 91-dik részét teszi, az árnyék is ugyanazon arányban áll a fényhez, mint földünkön az árnyék a verő nap fényéhez. Tehát nem igen sokat vesz kölcsönzött fényéből a gyűrűk árnyéka által és ha a gyűrűk magok is fényt árasztanak, nemcsak hogy nem vesz semmit, de nyer tőlök.

Akár miként vesszük tehát Saturnus viszonyait, annyi biztosan áll, hogy élő lényeknek, legalább olyanoknak, melyeknek földünket népesítik, lakhelyül nem szolgálhat.

Azonban Saturnusnak még más sajátása is van, tudniillik nyolcz holddal van környezve. Míg tudniillik földünk egy, Mars kettő, Jupiter négy holddal van környezve, addig Saturnust nyolcz hold kerüli meg. A legelső Huygens által fődöztetett fel 1655-ben; az utolsó, sorban a hetedik, Bond és Lassell amerikai csillagászok által 1848-ban.

A Saturnushoz legközelebb álló 51,750 lieues távol van középpontjától és útját a Saturnus körül 22 óra, 37 percz alatt fejezi be; míg a legtávolabb 991,000 lieues messze áll a Saturnus középpontjától és ez útját 79 nap és hét óra 53 percz alatt fejezi be a bolygó körül.

A mi e holdak nagyságát illeti, az azon nagy távolságuknál fogva, melyben tőlünk állanak, nehezen volt meghatározható, de azért mégis a legjelentékenyebbek nagysága meghatározottatott. E mérések eredménye az, hogy közülök a legnagyobb, mely Titan nevet kapott és rendben a hatodik, nagyobb a Merkur és Mars bolygóknál, a Japet, mely a rendben a nyolczadik, csaknem akkora mint a Merkur, míg a Rhea, a rendben az ötödik, körülbelül a mi holdunk átmérőjével bír.

Látszik ezekből, hogy a Saturnus holdjai egészen tekin-

télyes világtesteket alkotnak, minthogy nagyságukra nézve a naprendszer több bolygóival vetélkednek. És minthogy hozzá vagyunk szokva, minden holdról föltenni azt, hogy az bolygóját, melyet követ, sötét éjjelein világítsa, igen hajlandók lehetünk azt hinni, miszerint Saturnus e tekintetben igen előnyös helyzetben van, minthogy nyolcz holdja közül majd az egyik, majd a másik, sőt többen egyszerre teltök idejében a Saturnus hosszú, legalább 15 évre terjedő éjjeit fényökkel világítják. Ha azonban azt vesszük tekintetbe, hogy ők is épen úgy, mint Saturnus maga csak 91-ik részét azon fénynek kapják a naptól, melyet földünk kap, akkor e kevés fény, visszaverve a Saturnusra, vajmi kevéssel szaporíthatja annak világosságát; sőt ki van számítva, ha egyszerre valamennyi nyolcz holdja teltében van és mindnyájan teljes fényüket vernék vissza Saturnusra, mégis a mi holdunk fényének csak 16-od részét bírják a Saturnusra küldeni.

Azonban inkább hihető, sőt valószínű, hogy Saturnus holdjai tőle kapnak fényt és meleget, minthogy már föntebb azt bizonyítani törekedtünk, hogy Saturnus, daczára annak, hogy kiszámíthatatlan (millió és billió évekre terjedő) idővel előbb képeztetett, mint földünk, még sem hült ki annyira, mint például Mars vagy földünk, hanem hogy fölölete még most is fényt és meleget sugároz ki; hogy ő tehát nyolcz holdjával egy valószínűségi miniatúr-naprendszert alkot, és hogy akkor lehetséges az is, hogy a Saturnus holdjain oly viszonyok uralkodnak, melyek a szerves életet rajtok lehetetlenné nem teszik.

És ezzel befejezhetjük rövid fejtegetésünket Saturnusról, ez igen érdekes és napunk rendszerének legsajátságosabb bolygójáról, és azért fölfedezése óta a mai napig minden csillagásznak figyelmét magára vonta, nemcsak az őt környező számos gyűrűi által, hanem a nyolcz körülötte keringő holdja és azon sajátsága által, hogy alakját változtatja, mi igen mozgékony, sőt egész tömegén át folyó anyagra enged következtetnünk.

Ezek után áttérhetünk a naprendszernek utolsó két bolygójára, a rendszer véghatárainak két ösére, tudniillik az Uranus és Neptunra.

IX.

URANUS ÉS NEPTUN.

E két bolygó is napunk rendszerének nagy bolygóihoz tartozik, és ámbár nagyságukra nézve tetemesen Saturnus mögött állanak, annál inkább Jupiter mögött, mégis akkora mindkettő, hogy mindegyikből valamennyi bolygó kikerül, melyek a Jupiteren belül állanak, tehát, a Merkúr, Venus, Föld és a Mars valamennyi asteroidákkal és holdjaikkal.

Mindkettő teljesen ismeretlen volt a régiek előtt, és azon iszonyú távolságuknál fogva, melyben azok tőlünk állanak, nemcsak hogy szabad szemmel semmiképp sem láthatók, de fölfedezésök is általában csak akkor volt lehetséges, midőn a távcsövek szerkezete nagy tökéletességre jutott.

Mindenek előtt Herschel Vilmost illeti az érdem, hogy egy részről a távcsöveket nagy tökélyre emelte, részint pedig, hogy azoknak segítségével a csillagászatot jóval előmozdította.

Herschel Vilmos Hannoverából, Németországból származott, hol 1738-ban született. Atyja, Jakab, zenész volt, a ki tíz fiát mind zenére tanította. Nagyapját Izsáknak, szépapját pedig Ábrahámnak hívták. Flammarion, a ki ezeket elmondja, midőn Herschel Vilmosnak származását elbeszéli, egyszersmind hozzá teszi, hogy daczára e kiváló zsidó neveknek, egyik sem volt zsidó, hanem mindnyájan buzgó protestánsok.

Herschel Vilmos 1765-ben Angolországba költözött át, hol a bathi kápolnában orgonista volt. Tudni vágyása őt előbb a mathesisre, ez pedig az optikára vezette. Mint ilyennek a véletlen egy két lábnyi hosszú távcsövet játszott kezébe, melyet ő az ég felé irányozva, elcsodálkozott az ég nagyságán és a csillagok sokaságán. E percztől kezdve nem volt nyugta, míg oly távcsövet nem alkotott magának, melylyel ő az ég rejtélyeit föloldhassa. Nem lévén annyi vagyona, hogy azon árt megfizethette volna, melyet egy londoni látszerész egy ilyen eszközért követelt, neki állott, hogy maga készítsen magának egyet.

Számos, igen elmés, kísérletek után sikerült neki 1774-ben egy Newton-féle öt lábnyi gócz-távolsággal bíró távcsövet alkotni, melylyel az eget vizsgálhatta. E kedvező siker arra

bátorította a német zenészt, hogy egy hét, azután nyolcz, egy tíz, sőt húsz lábnyi góczytávolsággal bíró távcsövet alkosson, későbben egy valóságos óriási távcsövet alkotott magának, melynek átmérője egy méter s negyvenhét centiméter, hossza pedig 12 méter volt, fölülmúlván nemcsak valamennyi látszerészt Európában, hanem valamennyi csillagászt is.

E távcsövek egyikével sikerült neki 1781 márczius tizenharmadikán az ikrek csillagképében egy csillagot fölfedezni, mely a többiektől lényegesen különbözött, hatodik nagyságú, tehát szabad szemmel alig volt látható, és melyről csakhamar észre vette, hogy több nap lefolyása alatt helyét változtatta, míg a többi csillagok helyökön mozdulatlanok maradtak.

Herschel ez új csillagot, daczára annak, hogy se üstököt, se egyéb tulajdonságát az üstökösöknek rajta nem észlelhette, üstökösnek tartotta, és mint ilyent fölfedezését bejelentette a londoni Royale Societynek 1781 ápril huszonhatodikán benyújtott emlékiratban.

A mint ez új fölfedezett csillagnak a híre elterjedt Európában, minden csillagász arra fordította figyelmet és kezdtek pályáját meghatározni. Azonban számításaik sehogy sem akartak megfelelni az üstökösök pályájának, melyeknek igen excentrikus és igen hosszú pályájok szokott lenni. Ellenkezőleg azt vették észre, hogy az igen lassan mozog, hogy a naphoz nem közeledik, mint az az üstökösöknél történni szokott, midőn a perihéliumba, azaz a nap közelébe jutnak, és hogy minden észleléseik és ezekből kivont számításaik egy csaknem köralakú pályára mutatnak.

Mind ez észlelések után a csillagászok nem maradhattak soká kétségben, hogy nekik ez esetben bolygóval van dolguk, mely Saturnuson messze túl van, a melyet eddig a naprendszer végső határának tartottak. A csillagászok soká vonakodtak e régóta megállapított és mintegy axiomának elfogadott határát a naprendszernek jóval tovább kitolni. Minthogy azonban tovább kételkedni nem lehetett, hogy az új, Herschel által föltalált csillag bolygó, a csillagászok kénytelenek voltak azt bolygónak elfogadni, Uranus nevet adván neki.

Az Uranus átmérője 7500 geographiai mérföld, terfogata 74-szer nagyobb a föld térfogatánál, de sűrűsége csaknem hat-szor kisebb a földénél, úgy, hogy csak egyenlő a víz sűrűségével, szintűgy vonzó ereje, daczára nagyobb térfogatának,

kisebb a föld vonzó erejénél, úgy, hogy ennek csak háromnegyedét teszi, azaz, ha az Uranuson valamely test három fontot nyom, ugyanazon test földünkön négy fontot fogna nyomni.

A nap korongja, szemünkkel az Uranusról nézve, háromszázkilencvenszer kisebbnek látszanék, mint a földről, azaz csak szépen fénylő nappali csillagnak, körülbelül olyannak, mint Venus.

Középtávolsága a naptól 396.741,000 geographiai mérföld, tehát csaknem húszszor távolabbra áll a naptól, mint földünk. Ebből megítélhető, mily tömördek kevés meleget és fényt nyer a naptól, úgy, hogy ha más forrása a melegségnek és világosságának nem volna, ott nappal is csak olyan sötétség uralkodnék, mint a földön csillagos éjjelen, a melegnek pedig oly véghetetlen kis foka, hogy azon értelmes lények — ha tudniillik volnának rajta — a vizet csak mint síma és átlátszó sziklát ismernék és a mi földünk sarki vidékeire helyezve, nagy cseppekben izzadnának.

E roppant távolságánál fogva a naptól körútját a nap körül 84 földi év és nyolcz nap alatt teszi meg és így egy uranusi év 84 földi évig és nyolcz napig tart.

Az Uranus négy holddal van körülvéve, melyek különböző távolságban állanak el tőle. A legközelebb 49,000, a legtávolabbi 150,000 francia mérföldnyire (lieues) több sajátágaik vannak, melyeket másoknál nem találunk és pedig először, hogy az, a mely legközelebb áll az Uranushoz, legtöbb időt igényel, míg azt megkerüli, tudniillik huszonegy napot, 12 órát és 29 perczet; míg az, a mely legtávolabbra áll tőle, csak 13 napot, 11 órát és hat perczet igényel.

2-szor, hogy az Uranus holdjai egészen ellenkező irányban forognak középpontja körül, mint a többi holdak; például a Jupiter, Mars és a föld holdjai. Továbbá, hogy ezeknek a bolygóknak holdjai mozognak az egyenlítőik síkjának irányában, míg az Uranus holdjainak a pályasíkjok egyenes szög alatt vágja az Uranus egyenlítőjének síkját.

De az Uranusnak még azon sajátága is van, hogy az ő egyenlítője a pályasíkját 76 foknyi, tehát csaknem egyenes szögben vágja, míg földünk egyenlítője annak pályasíkját 23 és fél foknyi szögben. E körülmény a földünkön a négy évszakot, tudniillik a tavaszt, a nyarat, ősz és telet, tehát a

fokenkénti átmenetet, a hideg térről a meleg nyárra és viszont a nyárról a télre okozza, szintúgy a földnek két féltékéjén annak három éghajlatát, tudniillik a meleg, mérsékelt és hideg éghajlatot, tehát itt is a fokenkénti átmenetet a melegről a hidegre.

Ellenben az Uranuson az egyenlítő fekvése a pályasíkhöz azt okozza, hogy nyáron, mely ott 21 évig tart, a nap az egyenlítőtől lassan csaknem a sarkig, tudniillik a 76-dik fokig majd az éjszaki, majd a déli láthatár felé hajlik, tehát 21 év alatt a nap Uranusnak minden részét, az egyenlítőtől a 76-ik fokig, egy bizonyos ideig merőlegesen süti, míg ellenben télen ugyanannyi ideig, tehát 21 évig a nap nem látható. Minthogy azonban a nap oly kevés fényt és meleget áraszt az Uranusra, nem vesz sokat, ha a napot nem látják, körülbelül annyit, mintha a földön a Venust vagy a Jupitert éjjel nem látjuk.

Azonban nagyon valószínű, hogy az Uranus is saját fényvel és saját meleggel bír, melylyel holdjait világítja és melegíti, úgy, hogy őt egy kis naprendszernek lehet tekinteni épen úgy, mint Saturnust és Jupitert is. De épen azért nem is valószínű, hogy az Uranuson élő, főleg észszel bíró lények legyenek, de azért lehetnek az ő négy holdjain, minthogy itt a szükséges föltételek kizárva nincsenek.

* * *

Semmi sincs annyira alkalmas az emberi tudomány nagyságát és magasztosságát bizonyítani, mint a csillagászat, minthogy az oly problémákat old meg, melyeknek oldhatóságát még csak ezelőtt rövid idővel lehetetlennek gondolták.

Ennek igazságát bizonyítja a Neptun bolygó fölfedezése.

Már 1820-ban Bouvard, francia csillagász, midőn Jupiter Saturnus és Uranus számtábláit átdolgozta, azt tapasztalta, hogy e táblák teljesen megegyeznek az újabb észlelésekkel az első két bolygóra nézve, míg Uranusra nézve magyarázhatatlan eltéréseket foglalnak magokban. 1820-tól egész 1845-ig ez eltéréseken több csillagász megütközvén, kijelentették, hogy e zavargások, melyek az Uranuson észleltek egyedül egy ismeretlen bolygó jelenlétéből magyarázhatók, mely bolygónak az Uranuson túl kell lennie. Bessel, a híres berlini csillagász, maga kezdte ez eltéréseknek okát matematikai úton fölkeresni,

midőn súlyos betegsége és az annak következtében beállott halála további fürkészésének véget vetett.

Azonban az Uranuson ez észlelt zavargások mind inkább növekedőben valának, annyira, hogy Arago, a párisi csillagda híres igazgatója, fölszólta egy fiatal, de kitünő matematikust, Le Verriert, hogy kísértse meg e magasztos problémának föloldását. És íme Le Verriernek rövid idő alatt sikerült az észlelt zavargások okát föltalálni. Már 1846 augusztus 31-dikén följelentette a párisi tudományos akadémiának, hogy a keresett bolygónak 326-dik hosszúsági fok alatt kell lennie, azaz öt fokkal a Vadkecske (Capricornus) δ csillagától kelet felé.

Le Verrier szeptember 18-dikán dr. Galle, a berlini csillagda egyik csillagászának, a hol épen új csillagtáblákat készítettek, írt és fölkérte, hogy keresse meg az új bolygót. Galle a levelet 23-dikán kapta és még az nap este az ég azon pontja felé irányozta távcsövét, a hol Le Verrier az új bolygónak helyét kijelölte és meg is találta.

Ez nagy diadala volt a tudománynak annál is inkább, minthogy Le Verrier nemcsak a helyét jelölte ki, hogy hol található, hanem nagyságát és súlyát is.

A Neptun valamivel nagyobb az Uranusnál. Míg tudniillik az Uranus átmérője 7500 geographiai mérföld, addig a Neptuné 8110. Tartozik ennél fogva a rendszer legnagyobb bolygóihoz és ámbár tetemesen kisebb a Jupiter és Saturnusnál, mégis akkora, hogy a Jupitert, Saturnust és az Uranust kivéve, valamennyi bolygót meg lehetne belőle alkotni és fönmaradna még egy jó darab, melyből több földeket lehetne alkotni. Térfogata 105-ször nagyobb a föld térfogatánál. Sűrűsége nagyobb a Saturnusénál, mert midőn a Saturnus sűrűsége földünknek csak 13 század részét teszi, az Uranusé annak 17 század részét, addig a Neptun sűrűsége pedig 16 század részét. E szerint mind a két legfelsőbb bolygó sűrűsége vagy fajsúlya nem nagyobb a vizenél.

A Neptun távolsága a naptól csaknem még egyszer akkora, mint az Uranusé. Közép távolsága tudniillik 621.234,000 geographiai mérföld; és így harminczszor távolabbra esik a naptól, mint a mi földünk. Körútját pedig a nap körül 164 földi év és 284 nap alatt teszi meg.

E roppant távolságánál fogva, a nap korongja még sok-

kal kisebbnek látszik, mint Uranustól. Mert midőn Uranustól 390-szer kisebbnek látszik, mint a földtől, Neptuntól 900-szor kisebbnek tűnik föl, úgy, hogy a nap a Neptuntól a mi szemünkkel nézve csak középszerű csillag. Ebből az következik, hogy a Neptun a naptól még sokkal kevesebb fényt és meleget kap, mint az Uranus, úgy, hogy a Neptunon is csak annyi világosság uralkodik, és pedig éjjel és nappal, mint a mennyit a csillagos ég neki nyújt. Látja pedig ugyan azt a csillagos eget, melyet mi itt a földről látunk és melyet minden más bolygó lát.

A melegmennyiség is, melyet a naptól kap, alig vehető számba és hogyha más forrása a melegségnek vagy saját maga melegsége nincsen, iszonyú nagy hidegségnek kell uralkodni rajta.

Neptun két holddal van ellátva, annyit legalább bírtak eddig rajta fölfedezni. Azonban Flammarion azt állítja, hogy e nagyszerű bolygó valószínűséggel számos holdakkal van körülvéve, melyek azonban nagy távolságuknál fogva még a legjobb telescopokkal sem láthatók, minthogy maga a Neptun is, mely a Jupiter és a Saturnuson kívül a naprendszerünknek a legnagyobb bolygója, csak a legjobb telescopokkal volt föltalálható.

A mi e két nagy bolygónak, naprendszerünknek e véghatár-örzójének lakhatóságát szerves lényekre nézve illeti, tehát erre nézve nem mondhatunk semmi véleményt, mert annyira távol vannak tőlünk, hogy fizikai tulajdonságaikról nem tudhatunk semmit. De ha azon meleg és világosság után akarunk ítéletet hozni, melyet azok a naptól kapnak, határozottan azt kell állítanunk, hogy nincsen semmi támaszpontunk, melyre mi a szerves élet lehetőségét alapíthatnók.

* * *

És ezzel befejeztük e rövidke tanulmányunkat, melylyel mi az egész világegyetemet bejártuk és fejtegetésünk tárgyává tettük. Közelebbről csak a mi napunk rendszerét, tehát annak bolygóit, és azt a keveset, a mit a nap fizikai tulajdonságairól tudunk, tettük és tehettük vizsgálódásunk tárgyává. A többi égi testek egészen kiesnek minden tudományos vizsgálódásunk köréből, legföljebb a mit rólok azon analogia következtében mondhatunk, mely köztök és a nap között fönnáll.

E szerint a nagy mindenségnek csak igen piczike félre eső zúgát tehattük vizsgálódásunk tárgyává, mely egyébiránt reánk emberekre nézve csaknem a véghetetlenség jellegével bír. Azt mondtuk, hogy a mi földünk, e bájos és minden természeti szépséggel fölruházott kedves lakhelyünk (mert a mi rossz van rajta, azt csak mi okozzuk), mely reánk nézve óriás nagyságúnak látszik, még csak a nappal is összehasonlítva egy piczike mákszemet alkot az egész mindenségre nézve, vagy pedig egy véghetetlen kis porszemet a véghetetlen nagy Szabarában. És ezen a véghetetlen kis porszemen mi emberek lakunk, földünknek véghetetlen kicsiny mozgó és hemzsegő parányai.

És e parány, a parányi földnek lakója mer fölemelkedni a földről a legtávolabb égi testekhez, mer elmélkedni a véghetetlen mindenségről, fölhasználva mind azon eszközöket, melyeket a föld, az ő lakhelye, nyújt.

És mind ezekre képessé teszi őt azon csodálatos szerv, melyet agyvelőnek nevezünk, mely a gondolatokat és a nagy eszméket megszülemli, mely azon ösztönnel van fölruházva, hogy a szellemek világában kutasson, ismeretei és tudományának láthatárát mindig továbbra kiterjeszse.

Fejlődünk csaknem, vagy talán csak is állatias állapotból azzá, a mi vagyunk. Mert azon emberek, a kik a barlangi medvével, hyenával és számos más állatokkal a barlangokban éltek, azokkal harczoltak, nem voltak sokkal jobbak azon állatoknál, a melyekkel együtt laktak és harczoltak. És íme, mivé fejlődött az ember? Nézzük meg a föld egész fölületét, melyet ő egészen beborít különböző művelődési fokon álló népeivel, nézzük azon nagyszerű műveit, melyeket már ezelőtt évezredekkel a földön teremtett, nézzük azon nagyszerű városokat, mint a tudomány, a művészet és a művelődés góczpontjait, nezzük azon roppant fejlődését a természettudományoknak, melyek megismertetnek a természet varázserőivel és azoknak alkalmazására a mi céljainkra és életünk kényelmességének szaporítására tanítanak; és le kell borulnunk azon emberi ész előtt, mely annyit véghez vinni birt és még véghetetlen többet fog véghez vinni. Mert az emberiség nagyon távol áll még a tökéletesség tetőpontjától. Valamint az ember állatias állapotából fejlődött azzá, milyennek a legfejlettebb népek legkiválóbb embereit találjuk, úgy fog az tovább fejlődni azon lénynyé, me-

lyet jelenleg a legtökéletesebb emberek gondolatban képzelhetnek, vagy talán nem is képzelhetnek!

Befejezem e kis tanulmányt a világegyetemről egy római költő legszebb szavaival, melyet valaha író az emberről három sorban elmondott:

Pronaque dum spectent animantia caetera terram,
Os homini sublime dedit, cœlumque tueri
Jussit et erectos ad sidera tollere vultus.

NENDTVICH KÁROLY.

A VÉDVÁMOK.

Még csak egy évtizeddel is ezelőtt a nemzetközi forgalmat, úgy az elméletben mint a gyakorlatban, a szabad kereskedés javára eldöntöttnek tarthattuk. A hatvanas évek azon általános törekvése ellenében, hogy újabb és újabb nemzetközi kereskedelmi szerződések kötése által igyekezzenek a vámtételeket leszállítani s a nemzetközi forgalmat fölszabadítani bilincseiből, a hetvenes évek végén, a szerződések lejártakor, az államok csak félve nyúltak a vámok önálló megállapításához és emeléséhez.

Ma azonban már mélyen úszunk az árban. Mi akkoron még csak «kísérlet» vala, ma már határozott elvként jelentkezik. Az államok versenyre kelnek újabb és újabb vámok és vámsúlyosbítások kitalálásában és megállapításában. S nemcsak az iparos terményeknek igyekeznek védelmet szerezni a külföldi verseny ellen, hanem a «szegény ember» kenyérének megdrágítását sem mulasztják el, sőt mondhatnók, e tekintetben a legkevésbé lehetne nekik mulasztást terhőkre róni. A «sínlődő mezőgazdaság» fölsegélése képezi soha nem szünő figyelmeket, és e végre egyre emelik az agrárvámokat. Igen természetes, hogy a törvényhozás által gyakorolt elvet az elmélet emberei sem hagyják védetlenül. Nemcsak a gyakorlatban, hanem az elméletben is éles harc folyik a védvám mellett és ellen.

Igénytelen dolgozatunknak nem lehet célja, hogy minden irányban kifejtse a védvám mellett és ellen szóló érveket. Csak is a védvámok támogatására fölhozott fő érveket vesszük bonczkés alá. Szavunknak — ezzel tisztában vagyunk — nem lesz az a hatása, hogy az államok sietni fognak fölthagyni az

annyira kegyelt védvám-rendszerrel, mely részben politikai antagonizmusban is gyökeredzik. Ennyiben dolgozatunk fölöslegesnek is tűnhetnék föl azoknak, kik elméleti fejtegetés helyett eredményt szeretnének látni. De ez ellenében nem mulaszthatjuk el fölhozni, hogy elméleti fejtegetések nélkül a sikerre sincs kilátás és nem lehet sem helytelen és káros intézményt lerombolni, sem üdvös eszmét diadalra juttatni. S ha sikerült néhány új adattal kimutatnunk a védvám mellett fölhozott érvek tarthatatlanságát, sőt bebizonyítanunk, hogy a védvámok már a bennök rejlő eszménél fogva oly veszélyeket rejtenek méhökben, melyek miatt épen a magokat conservatívnak hirdető férfiaknak nem volna szabad azok mellett kardoskodniok, akkor nézetünk szerint nem végeztünk hiábavaló munkát.

I.

Csakugyan oly nagy beteg-e az európai mezőgazdaság, hogy azon másképp mint védvámokkal segíteni nem lehet? Mi ezt határozottan kétségbe vonjuk. Vegyük kezünkbe bármely európai állam mezőgazdasági statisztikáját — természetesen azét, melynek ily statisztikája van — s azt fogjuk találni, hogy a mezőgazdaság, mint termelési ág alig mutat valamely beteges tünetet. Sehol sem tapasztaljuk, hogy a mezőgazdasági termelésre használt terület korlátoztatott volna. Hanem azt igen is láthatjuk, hogy megváltoztatták a termelési irányt. Míg azelőtt a fő súlyt a gabonatermelésre fektették, ma nagyobb mérvben fölkarolják az állattenyésztést és inkább ápolják a mezőgazdaság oly ágait, melyeket azelőtt elhanyagoltak, mint például a kertészetet, a gyümölcsfa-tenyésztést stb. — Láthatjuk azt is, hogy ott, a hol azelőtt még kezdetleges földművelés folyt, ma azt tökéletesbítik; az emberek gondosabban művelik földjököt, jobb szerszámokkal és eszközökkel szántanak, vetnek és aratnak.

Nem fogjuk az olvasót hosszas táblázatokkal untatni és országról országra felsorolni, hogy miben hanyatlott és miben emelkedett a mezőgazdaság. Elég lesz csakis Nagy-Britannia és Írország mezőgazdasági statisztikája által nyújtott néhány adatra hivatkoznunk. Az 1871—75-dik évek fölvétele szerint a

mezőgazdaságilag használt terület — ide nem értve a gyümölcsösöket, konyhakerteket, továbbá a legelőnek használt hegycsúcsokat és hegyeket stb. — évi átlagban 19.013,058 hektárt, 1887-ben pedig 19.373,321 hektárt tett. E szerint tehát a mezőgazdaságilag használt terület nemcsak hogy nem apadt, hanem ellenkezőleg kerek összegben 360,000 hektárral gyarapodott. Pedig ha van állam Európában, melyet érzékenyen kell vala sújtania a mezőgazdasági versenynek, úgy bizonynyal az itt szóban forgó állam az. A mezőgazdasági verseny gyakorolt is reá hatást, a mennyiben folytonosan leszállította a gabona, de különösen a búzaföldet.

Korántse higyük azonban, hogy ezt az irányváltozást, az állattenyésztésnek szánt terület kiterjesztését a gabonaföldek rovására, egyedül és kizárólag a verseny okozta. Része van s pedig nagy része van ebben az ottani agrár viszonyoknak. S ezen kívül a tulajdonképi földművelés korlátozását annak is tulajdoníthatjuk, hogy az éghajlati viszonyok sokkal inkább kedveznek az állattenyésztésnek, a legelő gazdálkodásnak, mint a magtermelésnek.

Nem most panaszozzák először, hogy Angliában a földművelés hanyatlott. VII. Henrik uralkodása alatt 1488-ban, tehát éppen négy századdal ezelőtt hozott törvény panaszosan említi: «Számos ház és farm áll most elhagyatottan. Az azokhoz tartozott szántóföldeket bekerítették és átalakították legelőnek. Hol csak nem régiben is kétszáz ember élt meg a munkájából, most ott csak két-három juhnyáját lehet látni.»

Ha nem elégszünk meg a bizonyítékokkal, melyeket Anglia története nyújt, nézzük meg Európa bármely államát, mely nem pusztította el rendszeresen parasztságát, egyiknél sem fogjuk látni a tulajdonképi földművelés hanyatlását. Itt és e helyütt csak egy kis államról, Németalföldről, akarunk megemlékezni, mely tudtunkkal nem dicsekszik gabonavámokkal. Ennek egész mezőgazdaságát sem fogjuk itt részletezni. Tekintettel arra, hogy a búzában és némileg a rozsnak legnagyobb a verseny, csak egy kis kimutatással szolgálunk az ez államban búzának és rozsnak szánt területről. Ebből a kimutatásból látjuk, hogy a búza- és a rozsterület ma is nagyobb, mint az ötvenes, hatvanas években. S ha a múltban az e gabonanevek termelésére fölhasznált legnagyobb területet vesz-

szük tekintetbe, csakis a búzát illetőleg látunk némi csökkenést.*)

Németalföldön learatott :

	búza hektár	terület hektár	rozs hektár
1851—60	81,333		188,720
1861—70	83,950		197,713
1878	93,944		203,578
1885	84,763		203,876

II.

Azt hiszszük, hogy az előadottakkal annyit mindenesetre sikerült kimutatnunk, hogy a mezőgazdaság korántsem súlyos beteg. S ha azt akarjuk elérni, hogy a földművelés ne süllyedjen, hogy a szántóföldeket ne váltsák föl rétek és legelők, csak azt kell tennünk, hogy szaporítsuk a kisbirtokosok számát. Ez mindenesetre sokkal hathatósabb eszköz a védvámnál. A kisbirtokos ugyanis első sorban oda törekszik, hogy megtermelje a maga szükségletét, a maga és családja kenyerét. S a kisbirtokosok számának szaporításával egy csapással két legyet is ütünk. Nemesak szaporítjuk a fogyasztók számát, hanem korlátozzuk a piacra kerülő gabonát, e szerint tehát a gabonaversenyt is.

De most nem agrárpolitikáról szólunk, hanem a védvámok érveiről. Ezek azt vitatják, hogy a nemzetközi forgalom szabadsága tönkre teszi az európai földművelést, különösen a gabonatermelést. Ennek megtörténte veszélyezteti a nemzet függetlenségét. Az ellenségnek egyebet sem kell tennie, mint körülzárolnia az országot, lehetetlenné tennie a gabonabevitelt s az éhség csakhamar föltétlen megadásra kényszerítené az országot. Az ellenség kénye, kedve szerint diktálhatná a béke-föltételeket, esetleg megfoszthatná a nemzetet önállóságától, függetlenségétől.

*) A szövegben mondottak kiegészítésére föl akarjuk említeni, hogy Franciaországban a hetvenes években (1877) a búzával bevetett legnagyobb terület 6.976,785 hektár vala, holott 1884-ben, tehát még a vámemelés előtt 7.052,221 hektárról arattak búzát. Ha saját statisztikánkat nézzük meg, ez azt mutatja, hogy évről évre nagyobb lesz a búzaföld.

Foglalkozzunk előbb az érv első részével. Tegyük föl azt a kérdést, hogy általában lehetséges-e, mikép az európai államok és különösen continentalis államok fölhagyjanak a földmíveléssel s különösen a gabonatermeléssel? Eddigelé ugyanis úgy állanak a viszonyok, hogy Anglia az egyetlen európaiállam mely kenyerének túlnyomó részét külföldtől vásárolja, míg a többi bevételre szoruló államok egyáltalán nincsenek e helyzetben. Tegyük föl — hiszen komoly embernek is szabad néha képzelődnie — hogy az alacsony árak befolyása alatt Anglia semmi búzát és rozsot sem fog termelni, Belgium, Németalföld és Franciaország pedig a gabnatermelést le fogják szállítani a felére; egyebekben pedig a világtermelés és fogyasztás megtartja a mai arányokat. Kérdezzük, hogy mi volna ennek az eredménye? A felelet reá az, hogy oly óriási áremelkedés és éhínség, minőt csak a régibb kor ismert s igen gyakran nem azért, mivel tényleg szűk vala a termés, hanem mivel hiányosak voltak a közlekedési eszközök.

Állításunk sokak előtt merésznek fog látszani, midőn mindenki erősen vitatja és állítja a gabonában való nagymérvű túltermelést. Mégis azt kell mondanunk, hogy állításunkban nincs semmi túlzás. Minket az 1880—84-dik évek forgalmi adatai arra tanítottak meg, hogy Európa népeinek — a liszten kívül — átlag évenként 40 mondd negyven millió métermázsa búzára volt szükségök, hogy magokat kenyérrel elláthassák. Az Egyesült-Államok, a világ leghatalmasabb búzaszállítóinak, úgy forgalmi mint termelési adatai pedig azt bizonyítják, hogy azok még e mennyiséget sem képesek szállítani s annál kevésbbé szállíthatnák a megesökkent termelésnél fogva legalább is a kétszeresre emelkedett búzamennyiséget.

Még csak tovább sem kell fűznünk gondolatunkat, még csak azt sem kell megemlítenünk, hogy pusztán a népszaporodás is emeli a fogyasztást, hogy világos legyen mindenki előtt, hogy csak falra festett rémkép, melytől senki sem ijed meg, midőn azt állítják, hogy a szabad verseny tönkre fogja tenni a földmívelést, a gabonatermelést. Még csak azt sem eszközölheti, hogy az európai szárazföldi államok lényegesen korlátolják a gabonatermelést. Ezt akkor tenné, ha a forgalmi szabadság drágaságot okozna. Ezt pedig még ellenségei sem merik reá fogni.

Kitűzött czélunk nem engedi meg, hogy itt előadjuk és

részletezzük az utóbbi évek árhanyatlásának okait. Annyit azonban bátran megmondhatunk, hogy a mennyiben az árnyatlásra maga a termelés is befolyt, tehát állítólagos túltermelés forog fönn, ezt korántsem a tengeren túli államok okozták, hanem éppen a fogyasztó államok jobb termései s ezekkel természetes kapcsolatban álló kisebb bevitele, figyelmen kívül hagyva azt, hogy a védvámok hatása alatt a fogyasztás ha nem is csökkent, de nem is juthatott ama kifejlődésre, melyet a forgalmi szabadság alatt vett volna.

A mily alaptalan az aggodalom, hogy a forgalom szabadsága tönkre teheti a gabonatermelést, éppen oly indokolatlan az az érv, hogy az ellenség kiéheztetheti és megadásra kényszerítheti a nemzetet, mely egészen vagy legalább túlnyomó részben fölhagyott a gabonatermeléssel.

Föltételezi ez az érv, hogy az illető iparos-nemzet nyugodtan, kéz-összetéve tűrje és nézze határainak elzárását, s hogy általában mit se tegyen annak keresztültörésére. Ezt bajos elhinni. Ily törpe nemzetet magunknak nem is képzelhetünk. S ha ennyire eltörpült, meg sem érdemli a függetlenséget. De tegyük föl, hogy az érv első föltétele: a körülzárolás bekövetkezne. Mit tenne az illető nemzet? Előszedné az elhanyagolt ekéket, főlszántaná a legelőket. A szükség újabban megteremté az elhanyagolt földművelést.

Hallottuk e még gondolatnak is sok érv támogatására fölhozni, hogy hiszen még a körülzárolás sem szükséges. Például Anglia kiéheztetésére elég volna a távirdahuzalok elvágása, vagy csak az angol bank lefoglalása is. Természetes, hogy ezekhez előbb még hozzá kellene férni. De ne törjük mi fejünket az angolokért. Képzeljük pillanatnyilag hazánkat ama boldog boldogtalan iparos országnak, melyet külellenség támad meg. Míg az elvághatná összes távirdai összeköttetéseinket, avagy lefoglalhatná bankunkat, mennyi véres csatát kellene velünk vívnia! Ezek kényszerítenének bennünket a legszigorúbb békeföltételek elfogadására, nem pedig az éhség, melyet csillapíthatnánk a fölhalmozott gabonakészletekkel és a legrosszabb esetben állatainkkal, szarvasmarháinkkal, juhainkkal, sertéseinkkel és kecskéinkkel. Megtörtént ez nálunk az Alföldön a 63-diki inséges év alkalmával, midőn a családok ezrei ettek húst, mit rendkívül olcsón lehetett kapni, de nem kenyeret, mivel ez nagyon is szűk és drága volt.

A nemzeti védelem érdeke oly hatalmas nagy érdek, hogy azzal szemben minden más érdeknek háttérbe kell szorúlnia. S mi, kik a védvámot a benne rejlő eszménél fogva tartjuk veszélyesnek és ennél fogva mellőzendőnek, pillanatnyilag sem haboznánk a védvám mellett adni szavazatunkat, ha azt a nemzeti védelem érdekében csak a legtávolabbról is szükségesnek tartanók. Meggyőződésünk szerint a védelem érdekei épen az ellenkezőt, a szabad kereskedelmet követelik.

A mai háborút nem szabad a régebb háborúkkal egy színvonalra helyezni. Régebben a nemzetek csatáit csak kisebb-nagyobb töredékek vitták. Ma mondhatni az egész nemzet száll síkra, csak a gyöngék és tehetetlenek maradnak a házi tűzhely körül. Régebben nagy háborúk esetén is lehetséges volt a mezei, az iparos munka folytatása, ma nagy háború esetén, mondhatni, minden munka szünetel. Nem is gondolunk tehát az ellenség pusztításaira, azt sem vesszük számításba, hogy ott, hol az ellenség jár, egyáltalán sem vetni, sem aratni nem lehet, hanem csak azt föltételezzük, hogy a háború nem fejeztetik be egy év alatt, melyre a haza földje a népesség táplálására még elegendő terményt adott, hanem hogy az kihúzódik akkorra, midőn az új aratásnak kellene a népesség életföntartására a szükséges gabonát nyújtania. Vajon ebben az esetben is megtermelheti az ország a szükséges gabonát, midőn a föld megmunkálására, a gabona learatására, összegyűjtésére és elkészítésére szükséges munkaerők java táborba szállt? Vajon épen ebben az esetben nem fogná-e a népességet éhínség megtizedelni, ha nem volna mód a szükséges gabonát külföldről beszerezni?

Egyébként az a szerencse, hogy hosszas háború ma nap-ság a lehetetlenségek közé tartozik. Ilyen a győző épen úgy, mint a legyőzött erejét teljesen kimerítené. Éveken át a nemzeti munka nem szünetelhet a nélkül, hogy a népesség inségbe ne jusson, oly inségbe, melyen közadakozás, jótékony-ság nem segíthet, melyet az állam is csak némileg enyhíthet. Hosszas háború nélkül pedig nemzetet kiéheztetni nem lehet, ha csak önmaga nem fosztja meg magát súlyos védvámok által kenyere beszerzésének lehetőségétől. Ha pedig háború esetén épen úgy meg kell nyitni a sorompókat, mint mikor a rossz termés drágasággal fenyeget, mire valók a sorompók és mit használnak békés és rendes időkben?

III.

Határozottan több és nagyobb súlyt kell fektetnünk a bel- mint a külforgalomra, ha semmi más indokból, már csak azért, mivel a belföldi piac mindig biztos, míg a külföldi nagyon is bizonytalan. A külföld ma még a szabad kereskedelem elvét vallja és gyakorolja, azonban már holnap chinai falakkal zárkozhatik el s tönkre teheti a tisztán csak kivitelre számított termelést. De másrészt kétségtelen az is, hogy a nemzet úgy szellemi, mint anyagi erejének teljes kifejtése megköveteli, sőt föltételezi a különböző termelési ágak lehető összhangzatos fejlődését. A legszerencsésebb gazdasági és társadalmi viszonyok közt bizonynyal az a nemzet él, melynél a két főfoglalkozási ág: a mezőgazdaság és ipar arányosan oszlik meg s egyik sem szenved túltengésben. Végelemzésben csak is erről lehet szó, mivel kizárólagos iparos állam épen úgy nem létezik, és nem létezhetik, mint kizárólagos földműves ország. Még csak képzelni sem lehet, hogy bármely állam is teljesen használatlanul hagyja földbirtokát, hogy azon szabadon s vadon nőjjen fű és dudva. Viszont egyetlen egy állam sincs minden ipar nélkül. Ha nincs más ipara, kézműves és házi iparának okvetetlenül kell lennie. Már csak arra való tekintettel is, hogy minden szerzőt és gépet javítás végett külföldre nem lehet küldeni. Miből bizonyos, hogy csakis az lehetséges, hogy az egyik foglalkozási ág a másikat túlszárnyalja.

A foglalkozási ágak összhangzatos, lehetőleg arányos fejlődésére még azért kell különös súlyt fektetni, mert e módon jobban biztosíttatik a termelés és fogyasztás kölcsönösége, melynek megzavarása idézi elő ama nagy kereskedelmi válságokat, melyek ónsúlyként nehezedenek a népek ezreire, de kétségtelenül a legsúlyosabban a munkás-osztályokra, melyek akaratauk ellenére is kénytelenek szünetelni, a munkát abban hagyni, mely nélkül pedig meg nem élhetnek, magokat és családokat fönn nem tarthatják. A munkaszünet avagy a munkának csak leszállítása is a munkás-osztályokat illetőleg egy jelentőségű a nyomorral és inséggel, mely számos társadalmi és gazdasági baj kútforrása. Mindezekből kétségtelenül folyik, hogy az államnak és a társadalomnak egyaránt oda kell hatnia,

azon kell lennie, hogy az országban létesüljenek és gyakoroltassanak mindazok a termelési ágak, melyeket az adott viszonyok közt csak folytatni lehet. «A hazai munka és termelés védelme és pártfogása» is ama tetszetős jelszó, melylyel a védvámokat támogatják és indokolják.

A védvámos elv következetes keresztülvitele tulajdonkép megköveteli, hogy nemcsak azoknak az árúknak behozatalát kellene kizárni, melyeket az országban már is termelnek, hanem azokét is, melyeket termelhetnének, tekintet nélkül arra, hogy ezeknek előállítására megvannak-e vagy sem a szükséges előfeltételek. Az országba tulajdonkép csak azokat az árúkat szabadna bebocsátani, melyeknek termelését az adott viszonyok közt teljesen kizártnak kell tartani. E cél biztosítása végett nem kell szükségkép tiltó rendszabályokhoz folyamodni, hanem csak oly nagyra kell szabni a vámokat, hogy azoknak súlya a külföldiek versenyét egyáltalán lehetetlenné tegye.

Napjainkban már alig támogatja valaki a határozott tilalmi rendszert avagy az ezzel csaknem egyenértékű és hatású tilalmi vámokat. A védvámosok magok mondják, hogy ez a rendszer a tulajdonjog, a rendelkezési szabadság megsértését foglalja magában, hogy «ez despotikus, önkényes rendszabály». A mai védvámosok követelésöket oda korlátozzák, hogy ne zárassanak ugyan ki azok a külföldi árúk, melyeknek megfelelőket a hazában is termelnek, hanem azok a behozatalnál oly vámmal terheltessenek, melyek a belföldi termelőt az egyenlő feltételek mellett való versenyre képesítik. A mai védvámosok csak kiegyenlítési vámokat követelnek, melyeknek a dolog természetéből folyólag, tekintettel a célra, melyet meg kell valószínűsíteni, oly nagyoknak kell lenniök, hogy a bel- és külföld közt a termelési költségben esetleg csak az árú minőségében főnforgó különbözetet hatálytalanítsák. A vámnak ugyanis azt kell eszközölniök, hogy a fogyasztó ne szerezhesse meg olcsóbban a külföldi árút; azonban drágábban, ha kedve tartja, bátran vásárolhat.

Ez a vám — így okoskodnak a védvámosok — nem sérti sem a tulajdonjogot, sem a rendelkezési szabadságot, mivel ez a vevőt csak arra kényszeríti, hogy a külföldinél valamivel drágábban fizesse meg a hazai árút. Okoskodásukat kiegészítik azal, hogy ily vám már azért sem sérelmes, mivel a fogyasztó egyszersmind termelő. Ha mint fogyasztó többet is fizet a bel-

földi árúért, viszont nagyobb árt is kap mint termelő. Mely viszonyban arról sem szabad megfeledezni, hogy a mennyivel olcsóbban vásárolja a fogyasztó a külföldi árút, annyival drágábban fizeti meg a szükségleteinek kielégítésére még nélkülözhetetlen belföldi cikkeknek, tekintettel azokra az adókra, melyeket a hazai termelőnek viselnie kell és a melyeket a fogyasztó az árúk árában köteles megtéríteni. Ez érvelés ellenében első sorban is ellenvethetnők, hogy minden nemzetnek van egy tekintélyes osztálya, mely inkább fogyasztó, mint termelő számba jön. Ebbe az osztályba tartoznak azok, kik meghatározott fizetéssel vagy járadékkal bírnak. Ezekre korántsem közönyös, hogy az általok fogyasztott cikkek drágábban vagy olcsóbban kell-e megfizetniök. De különös súlyt az ez osztályba tartozókra nem akarunk fektetni. A járadékélvezők sorsa bennünket hidegen hagyhat, mivel a gazdasági viszonyok mind inkább oda fejlődnek, hogy minden munkaképes embernek, ha megélni akar, dolgoznia kell. A fizetéses egyén közvetve vagy közvetlenül részt vesz az anyagi javak termelésében s ha az árúk megdrágulnak, fizetésének habár nem is mindjárt, hanem idővel szintén emelkednie kell. Mindazonáltal nem szabad arról megfeledezünk, hogy addig, míg a járadékélvező munkához lát, míg a fizetéses egyén megfelelő magasabb fizetés élvezetébe jut, az áremelkedés arányában korlátozni is fogja fogyasztását, ha csak magát teljes nyomorba dönteni nem akarja, melyből a kibontakozás nagyon is nehéz. Nem hiszszük, hogy a fogyasztás e korlátozása a hazai termelés javára válhatnék. Ellenkezőleg biztosra vehetjük, hogy a hazai termelés — egyéb viszonyokat azonosoknak véve — a fogyasztás leszállása arányában csökkenni fog.

Mi azonban e helyütt csak a termelésben közvetlen részes osztályokat akarjuk tekintetbe venni s még a vállalkozó s a munkás közt sem akarunk különbséget tenni. Kiindulunk onnan, hogy a mit az egyén veszt mint fogyasztó, azt megnyeri mint termelő. Ha el akarjuk érni ezt a czélt, föltétlenül szükséges, hogy minden a hazában termelthez hasonló külföldi árú a behozatalnál vámmal, még pedig egyenarányú vámmal terheltség, hogy az összes hazai árúk egyformán megdráguljanak. Nem képzelhetjük, hogy más módon keresztül lehetne vinni a fogyasztó kárpótlását.

Ha ezt az elvet következetesen és szigorúan alkalmazzák,

a kérdések kérdése az, fogna-e ez a rendszabály azzal az eredménnyel járni, hogy megerőtlenítse a külföldi versenyt a versenyviszonyok kiegyenlítése által? Azt hisszük, hogy nem. A külföldi termelő csak azért versenyezhet a belföldi piacon, mivel olcsóbban és előnyösebb föltételek alatt termelvén, olcsóbban is adhatja árúit. — De ha minden árú megdrágítása által az életföntartást költségesebbé tesszük, a hazai termelést is költségesebbé tettük. Még pedig a hazai termelés abban az arányban drágul meg, a melyben az életföntartás vált költségesebbé. A külföldi termelő, kinek termelési költségei nem változtak, versenyképességében mit sem szenvedett. A külföldi árú a vám arányában drágább lesz ugyan, de azért mégis olcsóbb lesz, mint a hazai termék, s ennek árára csak a régi nyomást gyakorolja, vagyis a versenyviszonyok miben sem változtak. S föltéve, hogy a hazai fogyasztás nem csökkent, a külföldi behozatal sem fog csökkenni és legfőlebb az lesz az eredmény, hogy a vámbevételek emelkedtek.

Ebből folyik, hogy mit sem érnek az agrárvámok, ha egyszermind iparos vámok által megdrágíttatnak a földművesnek nélkülözhetetlen eszközei, a földműves osztály által fogyasztott iparcikkek. Viszont megfordítva, mit sem használnak az iparos vámok, ha agrárvámok által megdrágítják a kenyeret, az élelmi czikkeket, az ipar által földolgozott nyers anyagokat. Hol minden termelési ág egyenlő és azonos védelemben részesül, ott tulajdonképp egyetlen egyet sem védenek. Tény az, hogy ha az összes termelési ágaknak akarjuk biztosítani és megszerezni az egyenlő védelmet ezt csakis úgy érhetjük el, hogyha a visszautasított, szigorú tilalmi rendszerhez folyamodunk s a haza földjére csak azokat az árúkat eresztjük be, melyeket itt egyáltalában nem lehet termelni.

Az állami védelem, ha az hatályos akar lenni, csakis egyes árúkra szorítkozhatik, melyekben legélénkebb, legsúlyosabb a külföldi verseny s szükségkép kell — hogy Bismarck szavaival éljünk — «egyes termelési ágaknak szabadalmakat osztogatunk». E nélkül czélt nem érünk. De ha a czélnak megfelelő eszközt használjuk, hol marad, mivé válik a fogyasztó kárpótlása?

IV.

Nem hiszszük, hogy akadna józan gondolkozású ember, ki azzal a követeléssel állana elő, hogy a belföldön fogyasztási adóval terhelt cikk vám- és adómentesen léphesse át a határt és kerülhessen forgalomba. Ez csakugyan a külföldi termelésnek szabadalmazása volna a belföldi termelés hátrányára és az állam pénzügyi érdekeinek rovására. Erről tehát szó sincs, szó sem lehet.

A szabad forgalom hívei csak azoknak az árúknak vámmentes behozatalát sürgetik, melyek közvetlenül nincsenek adóval terhelve. Hogy az ily árúk vámmentes behozatala mikép képezhetne a külföldi termelésnek nyújtott szabadalmat és mikép válhatnék az állam pénzügyei es ezzel kapcsolatban álló állami érdekek sérelmére? nem vagyunk képesek belátni.

Úgy hiszszük, hogy nem csalódunk, ha kijelentjük, hogy eddig még nem létezik az a statisztika, mely pontosan megállapítaná és kimutatná az egyes államokban a polgárok által viselt adóterheket, melyek lényegesen különböznek az állami és ennek alá rendelt hatóságok és testületek jövedelmét képező bevételeitől, melyeket különösen a védvamosok szeretnek egymással összezavarni és azonosítani. De ezt nem tekintve, a finantz-statisztikusok többnyire csak az állami pénzügyekkel szoktak foglalkozni, s ha összehasonlításokat tesznek, csakis ezekre vannak tekintettel s figyelmen kívül hagyják azokat a terheket, melyeket a helyhatóságok, a községek, a testületek és az egyletek raknak a polgárok vállaira. Hányszor nem hallottuk s hallhatjuk még mindig, hogy könnyű az amerikaiaknak versenyezni, kik semmi földadót sem fizetnek. Ha azonban nemcsak az Unio hanem csak az ezt alkotó államok, grófságok és községek pénzügyeit is tekintetbe vesszük, csakhamar rá fogunk jönni, hogy ott is meg van a földadó, melyet nem is lehet épen csekélynek mondani, sőt egyes államokban nagyon is súlyos. Az állami adók és terhek — csak ennyit akartunk mondani — nem tüntetik föl híven és teljesen a polgárok által viselt terheket és minden csakis ezekre alapított számítás és következtetés czéltévesztett és helytelen.

Nem érdemes és szükségtelen is, hogy itt adóelméleti,

adóháztartási fejtegetésekbe bocsátkozzunk. Ezt előre bocsátva és az ebből folyó föntartással megengedjük, hogy egyes államok nagyobb összegű adókat fizetnek mint más államok, megengedjük azt is, hogy az adók összeségökben termelési költséget képeznek. Ezeket tehát nem tesszük vitás kérdésekké. De meg fogják nekünk viszont engedni, hogy a nagyobb adó még korántsem jelent nagyobb terhet és nagyobb termelési költséget. Azokban az országokban, hol az adóösszeg nagyobb, nagyobb is a termelés. S igen könnyen megtörténhetik, hogyha rendelkezésre állanának az e végre szükséges összes adatok, nagyon könnyen be lehet bizonyítani, hogy a nagy adó csekély termelési költséget jelent s hogy az előny a nagy adót fizető államok részén van. Próbálja meg bárki is nálunk fejenkint oly nagy adóösszeget behajtani, mint csak Ausztriában. Azt hisszük, hogy az illető csakhamar meg fog győződni, hogy lehetetlen munkához fogott, mert ha meg is volna az akarat, egyáltalában nincs meg a tehetség annak megfizetésére.

De mindezekre azt lehetne mondani, hogy ez csak mondas. Ha nem rendelkezünk is minden kétséget kizáró adatokkal, mégis azt hisszük, hogy elegendő érv áll rendelkezésünkre, melylyel a védvámos okoskodást a külföld előnyösítéséről megdönthetjük.

Mindenki meg fogja nekünk engedni, hogy az adó a nemzet jövedelmének vagyis bizonyos adott időpontban már létező nemzeti vagyon megcsorbítása nélkül illetőleg helyrephátása után bizonyos adott időköz alatt újonnan termelt és elfogyasztható javaknak csak részét, már most kisebb vagy nagyobb részét teheti. Az adó lehet esetleg oly súlyos is, hogy általa teljesen igénybe vétetik a nemzeti jövedelemnek a polgárok által el nem fogyasztott, különben tőkealkotásra, a nemzeti vagyon gyarapítására fölhasználandott része. De már ez a töképeződés megakasztásával együtt a termelés további fokozásának es kiterjesztésének útját szegné, a nemzetet úgy erkölcsileg mint vagyoniilag stationárius állapotba juttatná. De semmi esetben és semmi körülmények közt az adó nem lehet állandóan oly nagy, hogy megtámadja és megcsorbítsa a nemzet tőkét, mert ha ezt teszi, a termelés szükségkép hanyatlani és a nemzet elszegényedni fog, meg fog fogyni nemcsak vagyoni erejében, hanem népességében is.

Ha tehát az adó nemcsak papiron, mert ez igen türel-

mes, hanem tényleg is, s főleg állandóan emelkedik, ezt annak a jelétül kell vennünk, hogy a nemzet jövedelme vagyis termelése gyarapodott. Az adó mint termelési költség tehát nagyobb árúmenyiség közt is oszlik meg.

Tegyük föl, hogy a nemzeti termelés hanyatlott, mi lesz ennek szükségkép az eredménye? Az adóösszeg csökkenése, az állam bevételeinek apadása. Mert épen úgy, miként nem lehet az adókat folytonosan és oly mérvig fokozni, melyen már okvetetlenül be kell állania a termelés hanyatlásának, épen úgy nem lehet azokat, midőn a termelés tényleg hanyatlott, a régi mérvben föntartani. A mint ez az állapot bekövetkezett, minden irányban leszállanak az állam adóbevételei és különösen az oly adókból folyó bevételei, melyek fizetése a polgárok akaratától és tényleges fogyasztási képességétől függ. A mely mértékben hanyatlík a termelés, abban az arányban leszáll az adó is és vele együtt az adó által okozott termelési költség.

V.

Megvalljuk, hogy az adóra alapított fejtegetéseinkkel sem többet sem kevesebbet nem igazoltunk, minthogy a népek által viselt adóterhek — valódi rendkívüli viszonyokat ide nem értve — mindig arányban állanak termelésökkel. Ezzel ugyan igazoltuk azt is, hogy a nemzeti termelés csökkenése az adók leszállását is vonja maga után, hogy tehát a fogyasztó közönség nincs kitéve annak a hátránynak, hogy a mennyivel olcsóbban fizeti meg a külföldi árút, annyival drágábban fogja megfizetni a hazai termelésre súlyosodó adó következtében a belföldi árút.

De viszont egy perczig sem habozunk egész őszintén elismerni, hogy ezzel ugyan edes keveset igazoltunk. E kérdésben a fogyasztó érdekeinél sokkal magasabb és fontosabb érdekek játszanak szerepet. Ha a termelés csökkenése következtében leszállanak az állam adóbevételei, ez csak a pénzügyeknek romlásával történhetik. Romlott pénzügyi viszonyok koczára teszik a nemzet becsületét és függetlenségét.

A forgalom szabadsága eszközlí-e, és eszközölheti-e tényleg a nemzeti termelés csökkenését és tönkre teheti-e bármely nemzetnek is általános elterjedésnek örvendő, közszükségletnek

megfelelő és a nemzet viszonyaiban gyökerező fontosabb iparágát? Ez a kérdések kérdése.

Mert, hogy a forgalom-szabadság tönkre tehet s tönkre is tesz egyes termelési ágakat, melyek csak az állam védszárnyai alatt létesültek és létesülhettek, de melyeknek különben nem vala semmi létjogosultságok, mivel hiányoztak az azok folytatásához szükséges összes előfeltételek, ezt készséggel megengedjük, ez kérdés tárgyát nem is képezheti. De az oly termelési ág, melyet örökösen dédelgetni kell, a mely soha sem képes a maga erejéből a saját lábán megállani és fejlődni, nem is érdemli meg a pártolást. Egészen más szempont alá esik valamely nemzetileg fontos, már széles és mély gyökeret vert termelési ág.

Pillanatnyilag tegyük föl, hogy a szabad kereskedelem tönkre teheti a hazai termelést. Teheti-e ezt minden vagy csak bizonyos adott esetekben? Az egész hazai termelést tönkre lehet tenni, ha valamely külföldi állam elszánná magát arra, hogy az illető országot, mondjuk hazánkat, minden szükségesel ingyen ellásson. Erre a hatalmas Albion sem volna képes, nem tekintve azt, hogy például kenyeret, húst és több egyéb élelmi czikkeket, melyekben maga sem természet eleget, idegen országokból kellene behoznia, már csak azért, mert csakhamar a saját népei látnának szükségét, ha nekünk évről évre milliókat és milliókat adna ajándékba. Ezt az esetet tehát teljesen kizártnak tekinthetjük. Megfelelő ellenérték és viszonzszolgálat nélkül, mely nem lehet más mint belföldi árú, tehát belföldi munka és termelés eredménye, a külföld még egy batka értékű árút sem szolgáltat, figyelmen kívül hagyva az alkalmi segélyeket, külföldi örökségeket, melyek rendszerint szintén viszonzoztatni szoktak. Még az az eset is lehetséges, hogy a nemzet tékozló s nemcsak jövedelmét, hanem tőkéjét is elfogyasztja, vagyis általában erején túl költekezik. Egyesek lehetnek tékozlók, pazarak; de hogy az egész nemzet beleessék a túlköltekezés bünébe, már ezt föl nem tehetjük. E föltevés nélkül pedig kizártnak tekinthetjük azt, hogy a külföldről oly árút hozzanak be, a melyet a nemzet nem jövedelmével, tehát saját termelésének eredményével, hanem tőkéjének megcsonkításával fizet meg. Ha pedig ezek az eshetőségek kizártnak tekintendők és tekinthetők, kizártnak tekintendő és tekinthető az is, hogy a nemzeti termelés tönkre menjen vagy csak lényegesen is megcsorbulhasson.

A behozatal mindig egyenértékű kivitel tesz föl. Ha a behozatal emelkedik, emelkedik a kivitel is, s megfordítva. Nem föltétlenül szükséges, hogy az érték-kiegyenlítés egyidejűleg történjék. A behozatal jóval megelőzheti a kivitel épen úgy, mint a kivitel a behozatalt. A rendesnél nagyobb szokott lenni a behozatal, midőn a nemzet külföldön kölcsönt vesz föl, viszont nagyobb szokott lenni a kivitel, midőn a nemzet a külföldre ad kölcsönt vagy a külföldnek adósságot fizet vissza. Általában, ha a kereskedelmi mérlegből okoskodnánk, akkor arra az eredményre kellene jutnunk, hogy Anglia már évtizedek óta halad az elszegényedés örvénye felé. S csodálatos, hogy az az Anglia, melynek pedig olyan sokan jósolták csak a legújabb időben az enyészetet — passiv mérlege daczára még mindig nem akar tönkre menni, hanem még mindig nemcsak a világ egyik leggazdagabb országa, sőt még folytonosan gazdagodik, halmozza a tőkéket. — Ha a népszaporodást a jólét és a nemzeti erő bizonyítékának tekinthetjük, mi meg lehetnénk elégedve, ha oly nagy arányú népszaporodással dicsekedhetnénk, minőt Anglia mutat föl. S ha Anglia valaha tönkre megy, ez korántsem a forgalom-szabadságnak leszen folyománya, hanem a forgalom-szabadsággal éles ellentétet képező földbirtok-szabadság hiányának. De a legújabb reformok mind a birtokköttség megtörését célozzák.

De visszatérve tárgyunkra, nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy az angol mérleg szenvedő állapota igen természetes indokokon alapszik. Óriás összegekre mennek azok a tőkék, melyek külföldön értékpapirokban, gyárakban és földbirtokokban vannak elhelyezve s a melyeknek kamatait és jövedelmeit árúban kapja meg. Mely tényhez hozzájárul még az a körülmény is, hogy a forgalmi értékek nem felelnek meg a valódi értékeknek annyiban, a mennyiben míg a behozott árúk a beszerzési árakban a szállítási költségek beleértésével számíttatnak illetőleg vallatnak be, addig a kivitt árúk az eladási árban szállítási költség nélkül számíttatnak. A szállítási költségeket pedig úgy a behozatalnál, mint a kivitelnél angol hajótulajdonosok rakják zsebre. A mi kereskedelmi mérlegünk passivitásában is bizonynyal része van a nem megfelelő becsérték-megállapításnak.

Az árúkkal való elárasztás réme, mivel a védvámosok ijeszti az embereket, kétségtelenül csak vad képzelgés szüle-



ménye, mely a valódi életben elő nem fordulhat. Épen úgy teljes lehetetlen, hogy bármely még oly hatalmas nemzet is magához ragadhassa és monopolizálhassa csak a fontosabb, avagy csak a főbb termelési ágakat is.

Mi az elárasztást illeti, úg nézetünk szerint az iparos-termékekkel való elárasztással nem kell sokat bibelödnünk. Elég annyit megjegyeznünk, hogy az iparos-termelésnek végelemzésben a nyers termelés szab határt. Az elárasztás veszélye tehát csak innen indulhat ki, s ezt tehát csak a nyers termelésnél kell szemügyre vennünk. Tény, hogy nagyon ritka az a vidék, hol a nyers anyagokat minden munka és töke nélkül lehetne előállítani. A nyers termelés fokozása mindig föltételezi úgy a töke, mint a munkaerők gyarapodását. A tőkegyűtésnek épen úgy mint a beruházásnak alapföltétele, hogy az gyümölcsöző legyen. A mely vállalatról biztos, hogy az semmi hasznot sem hajt, abba az emberek nem is szoktak tőkét befektetni. Földjavítások — a szó legtágasabb értelmében — nem foganatosítatnak, ha legalább a valószínűség fönn nem forog, hogy a beruházott töke meg is hozza a szokásos hasznot. Nem szántanak föl és hoznak művelésképes állapotba területeket, ha nem biztosak benne, hogy a fölösleget majdan haszonnal lehet értékesíteni. Nem foganatosítanak nagyobbyszerű talajjavításokat, midőn még csak valószínűség sem forog fönn arra nézve, hogy azok magokat ki fogják fizetni. Annyi minden esetre tény, hogy míg a jó árak előmozdítják, addig az alacsony árak, ha nem szüntetik is meg teljesen, de minden esetre lassítják és korlátolják a tőkeberuházásokat földjavítási célokra.

A munkaerők gyarapodásával és az emberek szaporodásával — a kettő végelemezésben nem egy és ugyanaz — a fogyasztás is emelkedik. A kivitel lehetősége a termelés és fogyasztás arányától függ. A kivitel csak abban az esetben növekedhetik, ha a termelés nagyobb arányban gyarapodik, mint a fogyasztás. Ezt az igazságot sokan tévesztik szem elől. A termelés gyarapodását már is egyenlőnek tartják a kivitel fokozásával és ebből kiindulva vitatják az elárasztást, holott a nemzetek ép úgy mint a magángazdaságok, egymás közt csak is a fölöslegeket cserélik ki. Ezek a fölöslegek pedig a hazai termelésnek mindig csakis kisebb-nagyobb töredékei. Sok adat helyett ennek igazolására egy pár adat is elég lesz. Két időszakra,

úgy mint az 1870—77. és 1883—85. évekre, számítottuk ki Oroszország búza- és rozs-kivitelét, viszonyítva termeléshez, és azt találtuk, hogy búzában kivitt 28 illetőleg 34 százalékot, rozsban ellenben csak hat illetőleg hét százalékot, holott búzában termelt 69 illetőleg 83 millió hektolitert, rozsban pedig 215 illetőleg 243 millió hektolitert.

Mindezek kétségtelené teszik, hogy az elárasztás veszélyét kizártnak tekinthetjük, különösen még azért is, mert a nyers termelés bizonyos korlátokat egyáltalában túl nem léphet és magát az idők viszontagságainak befolyása alól teljesen sehol és soha ki nem vonhatja.

Nézzük meg közelebbről a második érvet, melyet iparos körök hangoztatnak. Ezek azzal szeretik az embereket rémíteni, hogy szabad kereskedelem létében az egész ipart egy vagy két iparos állam fogja magához ragadni. Különösen Angliával ijeszttetik az embereket. Anglia — ez tagadhatatlan — az ipar terén fölényt gyakorol, melyet az iparnak rendelkezésére álló nagy álló és forgó tőkéken kívül főleg vasának és szenének, továbbá képzett, jól fizetett és ennél fogva erőteljes s e tulajdonoknál fogva olcsó munkaerőinek köszönheti.

De a fölény gyakorlásától s attól, hogy Anglia magához ragadja az egész gyáripart avagy csak a szövő és fonó ipart is, még rendkívül nagy a távolság. Tegyük föl pillanatra, hogy a világ összes szövő- és fonó-gyárai tényleg felfüggesztették a munkát. Angliának tehát ebben az esetben a világ minden gyapotát, gyapját, lenét, kenderét, jutáját, selymét össze kellene gyűjtenie, haza szállítania és földolgoznia s mint kész anyagot ismét az egész világba szétküldenie. Hogy ezt tehesse, rendkívüli arányokban kellene szaporítania hajóállományát, rendkívüli módon ki kell terjesztenie vasbányászatát, vasiparát és gépgyártását, de különösen pedig szénbányászatát. Ne tekintsük azt, hogy sokan Anglia mai széntermelését és fogyasztását is túlzottnak tartják, mivel félnek a bányák kimerülésétől, a melylyel elesnék egyik legfőbb előnyétől. Mert ha a tüzelő anyagot is külföldről kellene behozatnia, a külfölddel szemben annyiban jutna kedvezőtlenebb helyzetbe, a mennyiben a tüzelő anyaga a szállítási költséggel többbe kerülne. Iparának termelési költsége szinte ennyivel nagyobb volna. Kétségtelen azonban az is, hogy Anglia munkás népességét tetemesen tartoznék szaporítani, élelmi szerekben tehát még tetemesen többet tar-

toznék bevinni, mint jelenleg. Minthogy a természetes népszaporodás mégis korlátolt, az a két eshetőség lehet, hogy vagy nagy mérvben emelkednének a munkabérek, vagy nagy mérvű bevándorlásnak kellene Angliába történnie, hogy a munkabérek túlzott emelkedése megakadályoztassék. Ha a munkabérek — ezek alatt a munkadíjat akarjuk érteni — a mai mérvben tetemesen fölül emelkednének, ez a tény maga kiegyenlítené azt a hátrányt, melyet a külföldi gyárosok a termelési költséget illetőleg szenvednek s a külföldi gyárosok ismét megkezdenének a munkát. Bevándorlásra pedig az embereket csak a biztosabb megélhetés viszi. A bevándorlás már maga a külföldinél nagyobb munkabéreket s ezzel kapcsolatos, ebben az irányban nagyobb termelési költséget föltételez.

Bármerre és bármiként is forgassuk, az a rémkép, hogy szabad forgalomban a fölényben levő nemzetek ipara a többi nemzetek iparát tönkre teszi, nem teljesülhet. S ha valakit nem sikerült ezt az elméleti fejtegetésekkel meggyőzni, úgy azt hisszük, hogy azt könnyen fogjuk nézetünk elfogadására bírni, ha az életből vett esetekkel igazoljuk, hogy a védvamosok rémlátásai nem teljesülhetnek. A gyapotárúk bevitelle Indiába vámmentessé tétetett. Ha csakugyan Angliának hatalmában állott volna a gyapotipart tönkre tennie és magához ragadnia, tönkre kellett volna tennie az indiai gyapotipart. S mégis a vámok eltörlése óta nemcsak az orsók és szövöszékek, hanem a gyárak is egyre szaporodnak, az angoloknak nem nagy örömére, kik erősen panaszojkák az indiai versenyt, mely nem korlátozódik egyedül Indiára, hanem kiterjed egyéb ázsiai piacokra is, honnan a durvább angol gyapotárúkat mindinkább kiszorítja. Tudjuk nagyon jól, hogy erre azt fogják mondani, hogy az ezüst árának hanyatlása vagyis az arany-agio védi az indiai gyapotipart, másrészt, hogy az indiai munkás olcsóbb. Hosszas fejtegetés helyett erre azt jegyezzük meg, hogy először az ezüst árának hanyatlása óta India iparos vidékein a munkabér emelkedett és másodsor, hogy az olcsó munkabér még nem jelent olcsó munkát is. Erdélyi értelmes gazdától hallottuk a panaszt, hogy a náluk fizetett olcsó napszámok rendkívül drágák s olcsó munkást tulajdonkép akkor kapnának, ha a munkabérek a mai mértéknek legalább is kétszeresére emelkednének. De tovább menve, Ausztria-Magyarország iparát a védvám, de még az agio is

védi. Méltóztassanak azt a nagy haladást kimutatni, melyet tett s akkor készséggel meghajlunk.

A szabad forgalom — ennyi bizonyos — semmi nemzeti és meggyökeredzett ipart tönkre nem tesz, hanem csak azt eszközi, hogy az embereknek résen kell lenniök, folytonos figyelemmel kell kísérniök minden javítást, minden haladást, mely a termelés megolesósodását létesíti, és ezt azonnal fogamatba is kell venniök, sőt azon kell lenniök, hogy a javítások terén versenyre keljenek, még hasznosabb, még előnyösebb javítást találjanak ki. A szabad verseny újabb és újabb találmányok fölfedezésére és fogamatba vételére késztet. Haladni kell. Ki ezt nem teszi, mulasztást követ el, s ennek természetesen kárát is látja.

VI.

George Henrik, a nagy hírre vergődött amerikai socialista író, *Védelem vagy forgalomszabadság* című legújabb művében vizsgálat tárgyává teszi különösen azt a kérdést is, hogy miben rejlik a védvamosok tulajdonképi ereje és hogy miért történhetik az, hogy a munkások, kik a védvámoknak mi hasznát sem látják, a védelem és forgalomszabadság kérdésében közönyös állást foglalnak el s már ennél fogva is inkább a védvamosok pártját fogják.

Nem szándékozunk vizsgálatait nyomról nyomra követni. Hanem alább szóról szóra közöljük azt a szemrehányást, melyet a szabad forgalom híveinek tesz, kik szerinte félúton állanak meg, de a mely egyszersmind kitarja előttünk azt az erős várat, melyen a védvamosok főereje nyugszik. Nem mulaszthatjuk el megjegyezni, hogy George nemcsak a védvámokat, hanem a pénzügyi vámokat is visszautasítja. Eszményét voltaképen az egyetlen földadó képezi. Az állam foglalja le adó alakjában a földjáradékot, minden egyéb adót pedig törüljön el. Ha ezt teszi, akkor minden társadalmi baj és nyomor azonnal meg fog szünni.

Természetes, hogy mi ez alkalommal nem zavarjuk Georgenak vizeit, terveit a társadalmi bajok elhárításáról. Ezek nem tartoznak ide. De minden esetre érdekes, hogyha socialista írótól hallhatjuk, hogy a munkások miért szeretik jobban a véd-

vámos rendszert, holott annak terhe alatt csak szenvednek, de magoknak nagyobb előnyt nem biztosíthatnak, mit igazol az is, hogy az Egyesült-Államokban a legtöbb munkás-strike, a legtöbb munkaszünet a vámokkal védett iparokban fordul elő.

«Kik azt hiszik» — így szól a már említett hely — «hogy a védelemnek kedvező hangulatot legyőzhetik, ha arra hivatkoznak, hogy a védvámok következtében azonos eredmény elérésére több munkát kell fordítani, megfélelkeznek arról, hogy az összes polgárosult államokban, melyek a fejlődés bizonyos fokát elérték, a legtöbb ember az önfoglalkoztatásra képtelen és ha nem akad emberre, ki őt munkával ellátja, nem is segíthet magán s ezért megszokta, hogy a munkát már mint ilyent tartsa kívánatosnak s azokat a tényeket, melyek több munkát tesznek szükségessé, jótéteménynek, ne pedig hátránynak tekintse.

Ez a szikla, melyen a forgalomszabadság hívei, kiknek reformgondolata a pénzügyi vámokon túl nem megy, hajótörést szenvednek, a kik tehát erejüket csak elfecsérlik, midőn bizonyítgatják, hogy a védelem csak a munka gyarapítását, de nem egyszersmind a javak gyarapodását eszközi.

S ez magyarázza meg és adja kezeinkbe annak kulcsát, hogy miért nyernek a védvámos törekvések erőben és terjedelemben — mint ezt az Egyesült-Államokban, Kanadában és Ausztráliában láttuk — a mint meghaladtatott az első fok, a meddig a munkászerzés még semmi nehézségbe sem ütközött s a mint mindinkább jelentkeznek a régibb államok társadalmi tüneményei.»

Valóban tagadhatatlan, hogy korunk legnehezebb problémája és a munkáskérdés tulajdonképi lényege: a munkás-osztályok foglalkoztatása, munkával való ellátása. A mai proletariatus épen abban különbözik a római proletariustól, hogy míg az utóbbi nem akart dolgozni és tényleg nem vala egyéb, ingyenélő csöcseléknél, az előbbi nemcsak hogy nem kerüli a munkát, hanem igen is akar dolgozni, nem az emberek kegyéből kíván megélni, hanem munkájával akarja élelmét megkeresni, a maga és családja jövőjét biztosítani. S a mennyiben a védvám tényleg eszközli, hogy a vállalkozókat visszatartja a jobb és sikeresebb termelési módok és eszközök alkalmazásától, annyiban tényleg szaporítja az egyébként fölösleges és szükség-

telen munkát és a mennyiben a szükséglet folytonosan gyarapodik, egyszersmind a munka-alkalmat is.

De ha ebből a szempontból indulunk ki, akkor áldásnak és szerencsének kell tartanunk az elemek által okozott oly pusztításokat, melyek helyreállítási munkákat tesznek szükségessé. Városok és falvak elégeése vagy vízáradat által való elpusztulása nem végtelen szerencsétlenség, hanem valódi áldás. A népnek van munkája és ha van munkája, megvan a kenyere is. Hogy száz és száz ezrek fordítottak helyreállításokra, melyek különben új termelés fokozására fölhasznált tőkét alkottak volna, mit nyom ez a mérleg serpenyőjében? Azokat az újonnan alakult tőkét föl lehetett volna esetleg használni a gépek gyarapítására és az emberi munka leszállítására.

Ha csak az emberi munkát akarjuk szaporítani, ezen a bajon sokkal könnyebben segíthetünk, ha a mai vas ekék helyét ismét elfoglaltatjuk a faekékkel, ha a kaszát fölváltja a sarló, a cséplőgépek helyett pedig használatba vesszük a kézi cséplőt.

Ha az emberiség megtenné ezt a nagy haladást visszafelé, a munka kétségtelenül szaporodnék elannyira, hogy azt a mezőgazdaságnál ma foglalkoztatott népesség semmi esetre sem győzné s az iparos termelésnek okvetetlenül hanyatlani kellene. De a munka gyarapodásának ki látná először is legnagyobb hátrányát? A munkás-népesség, melynek semmije sincs. Mert, hogy a régi eszközökkel, a régi munkával teljes lehetetlen annyi gabonát termelni, mennyi a mai népesség eltartására szükséges, ez oly tény, mely még csak bizonyításra sem szorúl. Ha pedig ez igaz, úgy az is bizonyos, hogy a sok munka nemcsak hogy a népszám-szaporodásnak venné elejét, hanem még a mai népesség számát is tetemesen megritkítaná. Az éhhalál mindenek előtt soraikban követelné az áldozatokat.

A szabad forgalom kétségtelenül leszállítja a munkát, a mennyiben minden törekvése, minden igyekezete a minél olcsóbb, a minél előnyösebb termelésre s a termelés fokozására irányúl. Folytonosan mesterkedik újabb és újabb gépek föltalálásán, melyek nélkülözhetővé teszik az emberi munkát. Ha csak a belforgalom szabad, ha a belforgalomban különös rendszabályok nem korlátolják a munka szabad gyakorlását, új vállalatok keletkezését vagy létező vállalatoknak más ke-

zekbe való átmenetét, a javítások azért teljesen el nem maradnak, csak nem lesznek oly élénkek, mint midőn a nemzetközi forgalom is szabad, tehát a verseny még nagyobb. Miből következik, hogy az emberi munka leszállítása védvámok esetén sem marad el teljesen. Más különben a hazai munkaerőket azzal is lehet károsítani, hogy olcsóbb, idegen munkaerőket hoznak be. Ha tehát a hazai munka védelmét hangoztatjuk és akarjuk eszközölni, szükségkép a külföldi munkaerőket ki kell zárunk.

Ha a szabad forgalom az emberi munka leszállítását mozdítja is elő, azért ebből még korántsem következik, hogy egyszersmind csökkenti a munkás keresetét, sőt ellenkezőleg azt szükségkép gyarapítja. Az emberek nem pusztán azért dolgoznak, hogy termeljenek. Az emberi munkának nem a termelés, hanem a fogyasztás a végeztelje. Minden termelés nagyobbodás, tehát szükségkép a fogyasztást is gyarapítja. E tény igazolására messze sem kell mennünk. Ha bő a termés, emelkedik az iparos cikkekben való fogyasztás és kereslet is. Szándékosan használtuk a fogyasztás mellett még a kereslet szót is, mivel jelezni akartuk, hogy bővebb termés nemcsak bővebb fogyasztásra, hanem a rendesnél nagyobb tőkegyűjtésre is szolgál alkalmul, szaporíttatnak vagy újakkal és jobbakkal cseréltetnek föl a munkaeszközök, a gépek, foganatosíttatnak földjavítások, gazdasági fölszerelések.

Hogy a nagyobb és olcsóbb termelés fokozottabb jólétet, általában emberesebb életmódot, nagyobb fogyasztást, több kényelmet idéz elő az összes társadalmi osztályoknál, ennek belátását nagyban zavarja a pénzgazdálkodás, mely eszközli, hogy az emberek a nemzeti jövedelemben való részüket nem már kész fogyasztási cikkekben, nem is munkájok, tőkájök vagy földbirtokuk tulajdonképi eredményében, a termelt javakban, hanem pénzben kapják meg. A javak nem közvetlenül javakkal, hanem pénzzel és ennek közvetítésével javakkal cseréltetnek ki. A csere helyett előtérbe lép a pénzen való adásvetés és a pénzzel való díjazás, melyek az árban jutnak kifejezésre. A nemzet munkájának eredményei a termelvények a forgalomban bizonyos árban jelentkeznek, még pedig eladási és vételár alakjában, melynek elsejét a termelő kapja meg, másodikat pedig a fogyasztó fizeti. A földjáradéknak, a tőkének, a munkának, melyek közt a nemzet jövedelme megoszlik, szintén

megvan a maga ára, mely szerint irányúl a jövedelemben való részesedése.

Nem kívánjuk itt a jövedelem-megoszlás tanait részletezni és fejtegetni. Ezek szorosan véve nem is tartoznak ide. Csak arra akarunk és kell is súlyt fektetnünk s ezért ismételve kiemeljük, hogy minden cikk árán, illetőleg az annak termelésére fölhasznált tőke levonása után fönmaradó részén megosztokodik: a vállalkozó, a tőkés, járadékélvező és a munkás. S ha föl akarjuk ismerni, hogy hol és miben rejlik a tévedés, ki nem kerülhetjük, hogy némileg ne részletezzük az árhanyatlás befolyását az osztozó felekre, minél azonban az eladási és a vételár közt fönforgó különbséget sem téveszthetjük szem elől.

Minden árhanyatlás első sorban a termelő árait vagyis az eladási árakat szabályozó nagy forgalomban áll elő, tehát annál az árnál, melyen a felek tulajdonképen megosztokodnak. Az árhanyatlást a dolog természetéből folyólag első sorban a vállalkozó érzi meg, kire az új ár mellett esetleg semmi rész sem jut vagy még tőkevesztéséget is szenved. Ha az árhanyatlás lényegesen csorbítja a vállalkozó jövedelmét, szükségkép le kell szállania a kamatnak és a földjáradéknak is, ezeknek is kisebb osztálylyal kell megelégedniök. A munka osztályrésze sem marad érintetlen, ez is leszáll, csakhogy nem oly mérvben és oly arányban, mint a többi osztokodó feleké. Minden árhanyatlás eredménye, hogy minden osztokodó fél osztályrésze kisebb-nagyobb mérvben megcsorbúlt. Csakhogy nem szabad azt hinnünk és gondolnunk, hogy az osztályrészek ez az aránylagos leszállása, tehát a kiegyenlítés, az árleszállással egyidejűleg és rögtön következik be. Ha ez történnék, az árhanyatlás minden zavar nélkül folyna le a gazdasági életben s bizonynyal nem adna alkalmat védvám-követelésekre.

Miért nem száll le a munka osztályrésze abban a mérvben, melyben a többi osztokodó feleké. Ennek indoka igen közel és előttünk fekszik. A munka árát a megszokott életmód szerint föltétlenül szükséges életföntartás költsége szabályozza. Ez az a minimum, melyen alúl a munka ára állandóan le nem szállhat. Az életföntartás költségeire — erről nem szabad megfeledezni — már nem az eladási árak, hanem a vételárak vagyis azok az árak mervadók, melyeket a fogyasztónak kell fizetnie.

A fogyasztási vagy vételár szintén leszáll, ha hanyatlik az eladási ár, ez kétséget sem szenved. De a dolog természetében rejlik, hogy az előbbi nem csökkenhet oly mérvben, mint az utóbbi. A kenyér aránylag mindig drágább a búzánál, mivel arra, hogy a búzából kenyér legyen, a búzát még előbb lisztté kell őrteni, a lisztet pedig meg kell sütni. Mindegyik műtét újabb tőkeberuházással, tőkeveszteséggel és munkadíjjal jár, melyeket mind megtéríteni tartozik a fogyasztó.

Míg a munkabéreket illetőleg teljesen, világosan áll előttünk, hogy az nem hanyatlik s le nem szállhat az osztozkodási alapúl szolgáló ár-hanyatlás arányában, addig már nem oly világosan és tisztán áll előttünk a többi osztályos felek sorsa. Ezek az osztályban rövideséget szenvednek, de ez csak látszólagos. Egyrészt a termelés emelkedése következtében kárpótlást nyernek abban, hogy gyarapodnak az osztály alá eső egységek, másrészt abban is, hogy fogyasztásukat is olcsóbban fedezhetik. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagynunk, hogy valamely fontosabb árúcsoporthoz, például a gabonának ár-hanyatlása szükségkép maga után vonja a többi fontosabb árú ár-hanyatlását is. Ez folyik a különböző termelési ágak kapcsolatából s egymásra való hatásáról.

Egyről azonban nem szabad megfeledeknünk s röviden erről is meg kell emlékeznünk. Fölhozzák, s ez az állítás teljesen alapos, hogy a fogyasztó nem élvezi teljes mérvben az ár-hanyatlást, ő a cikkeket sokkal drágábban fizeti meg, mint azokat a nagyban való vagy az általunk hangsúlyozott elnevezést használva, eladási árakból kiindulva tulajdonképen megfizetnie kellene, vagyis a termelő megesonkított jövedelmeért nem talál teljes kárpótlást a fogyasztásnál. Ezzel szemben csak azt kérdezzük, hogy a védvám megváltoztatja-e ezt a helyzetet vagyis az eladási árhoz közelebb hozza-e a vételárt? Azt hisszük, hogy nem, sőt ellenkezőleg még tátongóbbá teszi a két ár közt főnforgó ürt, vagyis az eladási áraknál még sokkal nagyobb mérvben emelkednek a vételárak. Már említettük a kenyér árát. Maradjunk meg a fölhozott példánál. A molnár megfizet a gazdának a búzáért a rendes búzáért, hozzáadva a vámot, mondjuk tehát hogy hét forint helyett fizet tíz forintot. Midőn a lisztet eladja a péknek, a kamatot nemcsak hét forint tulajdonképi búzáár után számítja, hanem tíz forint után, továbbá fölszámít a kenyér megdrágulása következtében emelkedett

munkabéreket és minthogy ezeket előlegezte, ezeknek a kamatát, s mivel vállalatában nagyobb tőkét kockáztatott, aránylag nagyobb kockázati díjat is. Most jön a pék, ki a fogyasztónak ugyan csak fölszámít kamatot, munkabért, kockázati díjat nagyobb tőke és nagyobb munkabér után. A fogyasztó a három forintos búzavámot nem három forinttal, hanem sokkal többel tartozik megfizetni, a nélkül, hogy ebből a molnárnak, a péknek bármi különös haszna volna. A védvám őket csak nagyobb tőkék befektetésére kényszerítette, mely tőkék után jogosan követelhetik a megfelelő kamatot, valamint kockázati díjat. A gazdának nyújtott három forint haszon a fogyasztónak csaknem hat forint kiadást okoz. Okoz csak a kenyérnél, tekinteten kívül hagyva azt a nagyobb árt, melyet a kenyér megdrágítása következtében egyéb élelmi és iparos cikkeknel kellett fizetnie.

VII.

A védvám célja és föladata, hogy támogassa a hazai termelést. Ebből kifolyólag a védvám nem egyéb, mint a termelés előmozdítására nyújtott segélyösszeg, melyet kényszerrel, a törvény erejénél fogva gyűjtenek össze a fogyasztóktól és a melyet a termelés vezetője, a vállalkozó, rendelkezésére bocsátanak. Ezt kétségbe vonni, erről vitatkozni nem lehet.

Vita tárgyát képezheti, hogy a vám elég hatályos-e vagy sem, hogy a hazai termelőnek a külföldi verseny ellen kellő védelmet nyújt-e vagy sem. De az minden kétségen fölüli áll, hogy a vám, legyen az kellően hatályos vagy sem, megdrágítja s pedig a vámösszeg erejéig drágítja meg az azzal terhelt cikket, föltéve, hogy a hazai termelés elégtelen a hazai szükségletek kielégítésére, mert ha ezt még meg is haladja, a vám mitsem használ, s csak annyiban árt, a mennyiben akadályozza a közvetítő kereskedést. Továbbá kétségtelen az is, hogy a nagyobb árban jelentkező vámösszeg a termelő kezébe folyik.

Ténynek vehetjük azt is, hogy a vállalkozó a kezébe folyt segélyösszeget legalább java részben meg is tartja, azt legfölebb a fölbirtokossal osztja meg, de abból csak kevés vagy épen semmi részt sem juttat a munkásoknak. A vám, a mennyiben ez a megszokott s ebből kifolyólag nélkülözhetetlen szükséglet

képező élelmi czikkekre vettetik ki, idővel, de nem azonnal, emelni fogja ugyan a munkabéreteket, de korántsem a munkások által, a fogyasztásnál fizetett vám, sőt nem is a vállalkozó által élvezett vám erejéig, mert ha ezt tenné, a vállalkozónak a vám mit sem használna, sőt az első esetben még meg is károsítaná, a mennyiben az emelkedett munkabérek jövedelmét még kisebb mérvre szorítaná.

Fölfogásunk szerint épen ez a tény képezi a védvámos rendszernek legnagyobb hibáját es bűnét. A benne foglalt elv veszélyezteteti mai társadalmi rendünket. Az összes polgárokat megadóztatják abból az érdekből, hogy biztosítsák a vállalkozók megszokott jövedelmét. Ha ez a vállalkozók érdekében követett eljárás és elv helyes és jogos, miért ne volna ez jogos és igazságos más osztályok érdekében. Ha az államtól teljes joggal kérhetik és az állam támogatásával el is érhetik a jövedelembiztosítást azok, kiket korántsem lehet vagyontalanoknak mondani, sőt az esetek nagy részében úgysis dúsgazdagok, miért ne kérhetnék a jövedelembiztosítást azok, kiknek semmijök sincs, kik mától holnapra élnek. A munkára való jogot megtagadjuk, nevetségesnek mondjuk, de a vagyonos, birtokos osztálynak jövedelmét körülsánczoljuk, hogy az valahogyan csorbát ne szenvedjen. Nem ellenmondás-e ez? Nem kell-e ennek szükségkép oda vezetnie, hogy a munkás-osztály a mai egész társadalmi rendet sérelemnek, anachronismusnak tartsa? Ha meg akarjuk védeni, ha biztosítani akarjuk társadalmi rendünk mai alapelveit, ha nemcsak a pillanat érdekeinek és egyesek önzéseinek akarunk eleget tenni, szakítsunk és szakítanunk is kell az állam védelmi, pártfogolási és szabadalom-osztogatási rendével, míg nem késő. Ha egyszer összecsapott az ár fölöttünk, ha egyszer a divatos védelmi rendszerből levonták a következtetést, akkor a bajon már nem segíthetünk, a késő bánat mit sem fog érni. Végig kell majd mennünk a rázkódásokon, melyeknek végfejeleménye korántsem lesz valamely socialisticus vagy communisticus ábránd, de a melyek mégis évtizedekre, esetleg évszázadokra vethetik vissza mai haladásunkat.

A jelennek valami különös hasznot hozott az állam-védelem és pártfogás, hogy ezért a jövőt kellene kockára tennünk? Keressük és nem találjuk. Azt látjuk, hogy az állami pártfogás két nagy ipart, melyre milliókat és milliókat áldozott, melyeket

bizonyynal sokkal hasznosabban használhatott volna föl, ha azokat nevelési czélokra, például gazdasági és iparos tanintézetekre fordítja és az embereket megtanítja a jobb földművelésre, az iparosságra, nemcsak nálunk, hanem mindenütt Európában a bukás szélére vitt, értjük a szeszt és a czukrot.

Látjuk továbbá azt is, hogy az 1873-ban kitörésre jutott tőzsdeválságot, mely később kereskedelmi válsággá fajult és millió és millió részint valódi, de nagy részt azonban csak buborék értéket semmisített meg s a mely tulajdonkép tápot nyújtott az egész védvám-mozgalomnak, ma sem tudta megszüntetni, sőt inkább előmozdítani segítette a kereskedelmi pangást, az árhanyatlást, részint az által, hogy tényleg csökkentette vagy legalább teljes kifejlődésre nem engedte juttatni a fogyasztást, részint az által is, hogy a vállalkozók, kiknek a hazai védelem rendkívüli nyereséget biztosított, a hazában nem értékesíthetett árúkat a termelési költségen alúl dobták a külföldi piacokra.

Az agrár védvámokról különösen szólva, azok a legújabb időkig vagyis a legújabb vám-emelésekig vajmi kevés előnyt nyújtottak a német és francia termelőknek, mert az amerikai és indiai vasúti és tengeri szállítási költségek hanyatlása csaknem teljesen ellensúlyozták a váموkat. Árjavulást nem igen tapasztaltak, hanem igenis árhanyatlást, melyekkel indokolták a folytonos vám-emeléseket. A legutóbbi vám-emeléseknek már megvolt a kívánt hatásuk, de művöktől magok a német és francia gazdák is megijedtek.

Mi volt az agrárvámoknak eredménye? Az agrárvámokra a földműves államok az iparos czikkek vámjának folytonos emelésével feleltek. Folyt és folyik még mindig a vámháború, melynek eredménye nemcsak a nemzetközi forgalom, hanem a hazai termelés csökkenése. Franciaországban csak nem régiben panaszkodtak, hogy a húsarak a tetemes vámok daczára nagy mérvben hanyatlottak. Németországból pedig mind több és több a panasz, hogy az ipar hanyatlik, a mezőgazdaság pedig nem emelkedik.

Az Egyesült-Államok, melyeknek ez módjában áll és a melyeknek pénzügyei, tetemes vámbevételei az ilyesmit megengedik, a legújabban hatalmas csapást készült mérni az agrárvámokra. Milliókat készült áldozni búza-, liszt- és tengeri-kiviteli jutalmakra. A kelet nem akar az iparos védvámokról lemondani,

hogy a nyugatot kiengesztelje, terményeit kiviteli jutalmakkal szándékozott vagy szándékozik még mindig állami pártfogásban részesíteni.

Magunkról és a mi viszonyainkról nem igen kell szólnunk. Mi az egész államvédelmi rendszernek csak hátrányait látjuk és érezzük. Terményeink ára a legközelebbi napokig egyre hanyatlottak. Még nagy szerencse, hogy e hanyatló árakat ellensúlyozták a jobb termések. Többet ha mondanánk, a szót szaporítanók.

PÓLYA JAKAB.

NAGY-BECKSHEREKTŐL PÁKOZDIG.

(Hadi élmények 1848-ból.)

Második és utolsó közlemény.*)

Az így létrejött egyetértés: a nemzet ügyének megvédésére egy szívvel lélekkel elvállalt kötelezettség által a hadsereg minden elemei egy erős kötelékbe forrasztatván össze, a gyülekezet emelt hangulatban, az erkölcsi erősbülés búzdító érzetében oszlott szét.

Hogy ez egyesülés a komoly megpróbáltatás küszöbén áll, hogy már a legközelebbi napon véres fölavatását fogja nyerni, azt a nagy többség aligha csak sejtette is, de az a gróf Batthyány Lajos kezénél lévő levélben eleve meg volt írva.

A megegyezés létesítése azonban kizárólag gróf Batthyány Lajos érdeme; mert haszinte eszközül egy nagy fontosságú adatot a véletlen szolgáltatott is kezeibe, azt éles előrelátással, számító tapintattal és mindenekfölött egyéniségének kimagasló tekintélyével ő emelte érvényre.

Nem tekintve ugyanis azt a nagy kérdést, hogy a bán levelét az akkor ottan szereplők közül akárki más úgy használta volna-e föl? annak a révén ugyanazt az eljárást követte volna-e, mint gróf Batthyány Lajos — a mi nagyon is kétségbe vonható — az leghatározottabban áll, hogy a miniszterelnök tündöklő honfi-erényei és szellemi fensőbbsege mellett, csakis a személyét környező köztisztelet és magas állásának hatalmas tekintélye gyakorolhatták ama végzetes és válságos percekben

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 143. füzetében.

a fölháborodott kedélyekre azt a határozott befolyást, mely a helyzetet mintegy varázsütéssel átalakította s az ügy iránt meglazúlt bizalomnak szilárd alapot szolgáltatott.

És ide elérkezve, mondjuk ki ünnepélyesen, hozzuk meg gróf Batthyány Lajos nagy szellemének azt a hódolatos elismerést, hogy e napon egyenesen ő mentette meg a haza ügyét a legkíméletlenebb fölforgatástól, ő mentette meg a fővárost az erőszakos földúlatástól.

Tartsunk ennek igazolása végett csak rövid szemlét az akkori viszonyok fölött, ne csak az eshetőségek pusztá föltevésével, hanem a tényleges állapotok viszonyhatásából szükségképen származó fejlemények mérlegelésével is. — Az elhatározó gyűlésen a szakadás tényleg beállott volt és ezt föltétlenül a csapatoknak két külön táborra oszló meghasonlása követi. És ha ebből egymás közötti összeütközések nem származnak is — mi azonban szintén nem tartozik a lehetetlenségek közé — mik lesznek a meghasonlásnak mintegy számtani biztossággal megállapítható következményei? A nemzeti lobogó alatt maradó hadsereg az előbbi összállománynak csaknem felére csökken — kétségbevonhatatlan lelkesültsége mellett is, a sorhadbeliek közreműködésére számító önbizalmából nagyot vesz — s így mind szám szerint, mind erkölcsi erőben jelentékenyen megfogyatkozva, harczászati szervezetében megbotolva, s kellően szervezett és tájékozott vezetés nélkül kerül másnap a bán támadásai elé.

Képes lett volna-e így a magyar nemzeti hadsereg sikeresen ellentállani?

Egy régi, de öröktől fogva igaz hadi jelmondat szerint (in omni autem proelio, non tam multitudo et virtus indocta, quam ars et exercitium solent præstare victoriam) az ütközetekben nem a sokaság és a nyers vitézségé, hanem a szakismeret és gyakorlottságé szokott lenni a győzelem. — A föltételezett esetben pedig (melyben a magyar nemzeti csapatok a bán hadához képest tényleg nagyon nagy számszerinti kisebbségben lettek volna), ha a számarányok viszonylagos hatását egyik félnek sem tudjuk is be határozó előnyül; s ha szintén a nemzeti csapatoknak honszeretet, ügybuzgóság és közlekedés által szított erkölcsi fölényt tisztelettel elismerjük is, a szakismeret és gyakorlottság a pártütő sereg részén lett volna túlsúlyban.

Mind e viszonylatok mérlegeléséből tehát csak azt a következtetést vonhatjuk, hogy az ellentállás meghiusúl s a bán elfoglalja a fővárost.

De menjünk már az eszmék láncolatán, s illetőleg a föltételezett meghasonlás nyomaiban még valamivel tovább is, mert az egyik párttól megtörtént elszakadás, tapasztalat szerint a másikhoz való csatlakozásra szokott vezetni, e kettőt rendszeren csak egy rövid lépés választja el.

Gondolható-e, hogy Móga elkülönödése után a bánal érintkezésbe ne kerüljön, s hogy ekkor a bán azon titokban működő erők kútforrását, melyek az ő föllépését háttérből igazgatják és istápolják, Mógával közelebbről meg ne ismeresse? És mi természetesebb, mint az, hogy e földéítés a hagyományos testületi szellem által is rokonszenvesen összefűzött régi fegyvertársakat egyesülésre vezeti? — Ez pedig a bán hadseregét még tetemesebb túlsúlyra emeli.

Így megizmosodva, a bán győzelme még biztosabb s ő a helyzetnek még könnyebben urává lesz. És mi következett volna mindezekből? — Ne rajzoljunk részleteket fekete alapra még feketébb színekkel! De annyi bizonyos, hogy a bán vállalkozásának ily sikere az ügyek fejlődésének nem csak hazánkban, hanem az összes monarchiában is egészen más fordulatot ad — a császári fegyverek itteni győzelme,*) a magyar mozgalom megbénítása, kétségtelenül az örökös tartományokra is zsibbasztólag hatott volna; a mi pedig nevezetesen hazánkat illeti, nem fejlődhetik ki az a honvédelem, mely habár kezdetben viszontagságos volt s végeredményében gyászos kimenetelűvé lett is, léte délfokán sok szép győzelmei folyamában, tündöklő dicsőségtől volt környezve; nem gördül le az a honvédelmi harc, mely — ha szintén az is volt végzete, hogy az egyesült hatalmak fegyvereinek túlsúlya alatt összeroskadjon — a magyar fegyver élet, a magyar nemzet szabadságérzetét, honszeretetét és szívós lelkesültségét, röviden, polgári és katonai kimagasló erényeit, az általános politikai alakulásoknál, avagy az országos nagy kérdések megoldásánál számításon kívül elvégre sem hagyható nyomatékkal, és azon fényben mutatta be a világnak, mely átsugárzott az évtizedekkel utóbb követke-

*) Császári fegyvereket mondok, mert hogy a bán azoknak a jellegét képviselte, azt itt már határozottan kimondhatjuk.

zett időkre is, s melynek ébresztő hatása alatt csiráztak, izmosodtak s érvényesültek a tartós harc alatt vértől ázott magyar földön az újabb korszak azon vívmányai, melyek a magyar hazafi keblét ma nemzeti önérzettel, s hazánk még tovább fejlődő nagyságának magasztos reményével töltik el.

Bocsánat az egyenesen történeti esetek folyamától történt e rövid eltérésért; nem pusztá képzelti elmefuttatás akart ez lenni, hanem az emberi számítás szerint előrelátható eshetőségek láncolatával eszközlendő megvilágítása a sukorói eset valódi horderejének, mely — mint sok más hasonló — csak úgy derül ki egész nagyságában, ha azt nem csak közvetlen hatása szerint bíráljuk meg, hanem ha magunknak egyszersmind az ellenkező esetbeli következményekről is tiszta képet alkotunk.

E fejtegetéseim befejezése tehát az, hogy 1848 a szeptember 28-án gróf Batthyány Lajos által létesített egyesülés honvédelmi történetünk sikerült részének legnagyobb forduló pontját képezte.

* * *

Elégülten tértünk vissza Velenczére, s bizalmas kis körben siker reményével fontolgattuk a jövő nagy esélyeit.

Éjfél tájt futár érkezett Pestről a miniszterelnökhöz; gróf Lamberg meggyilkoltatásáról hozta meg a tudósítást.

E váratlan hír mély aggodalomba ejtette Batthyányt. Mint megelőzőleg a Fligeli útján kezébe került levélre, úgy ez esetre nézve is hallgatást parancsolva, korán reggel elútazott Székesfehérvár felé. Hogy egyenesen a bán főhadiszállására ment és hogy elútazásáról Mógát is értesítette, az csak később derült ki.

Reggeli 7—8 óra tájt lehetett, midőn főnökömmel, Kiss Ernővel, kilovagolva, a magyar hadsereg vonalába érkeztünk. A kisebb-nagyobb halmoktól sűrűn átszeldelt völgyeleges terepen az országút képezte középpontját az attól jobbra-balra kiszárnyaló hadi fölállításnak. Ott találtuk Mógát is, segéd- és vezérkari környezetével, a ki éppen ekkor küldé át Nemiró — gondolom — Sándor-huszárezredbeli főhadnagy, dandár-segéd tisztet hírnökül (Parlamentair) a bánhoz, azon megkereséssel, hogy miután a magyar miniszterelnök hajnalban Velenczéről hozzá útazott, de mind eddig vissza nem érkezett, hováléte vagy holmaradása iránt adna tudósítást; mire Nemiró a bán-

nak azt az írásbeli válaszát hozta meg, hogy gróf Batthyány Lajos saját kívánatára kiállított nyílt menvéd (offene Ordre) mellett Bécsbe utazott.

Egyidejűleg igen komoly alakú jeleneteknek is lettünk a sátorban tanúi. — Csalódtunk azon hitünkben, hogy gróf Lamberg meggyilkoltatásának a híre még nincs ott elterjedve. Tudva volt az már szélesebb téren. Helyenként csoportok is alakultak, melyek körében a véres merénylet, sorhadbeli és nemzeti tiszték között, élénk vita tárgyát képezte, s az ezen való megbotránkozás éles kifakadásokat is szült.

Szószerinti hűséggel idézhetem különösen gróf Bubna, Miklós-huszárezredbeli őrnagy e szenvedélyes nyilatkozatát: «Az a nemzet, mely ily gyalázatos, galád tettekre képes, nem érdemli, hogy ügyéért életünket kockáztassuk» s hasonló értelemben tört ki a sorhadbeliek részén, több oldalt is, a minden esetre túlsapongó indulatosság, melylyel szemben a nemzeti tiszték több higgadtsággal igyekeztek az eset jelentőségét a maga természetes színvonalára leszállítani és észszerűleg indokolni, hogy a mit a zavargó utczaí csöcselék féktelensége cselekedett, a mit csak az cselekedhetett, azt nem lehet a nemzet terhére fölróni.

Legkiválóbb figyelmet vont magára az elébb nevezett őrnagy, a ki a főparancsnoki álláspont közelében heveskedett és semmi által sem mérsékelhető fölindulásában végre karlját is ledobta a gyepre és eltávozott. Tudtom szerint követőkre még sem talált, s elvégre is csak egymaga volt az, a ki ez incidens következtében visszavonult.

Azonban a vitatkozások egyre-másra növekedő hévvel folytak, úgy, hogy behatóbb meghasonlásoktól is lehetett tartani, midőn a magyar hadállás jobb szárnyán ágyúlövés dördült el; a támadás kezdődött.

Mindenki helyére sietett; megszűnt az emberi ajkak vitatkozása; minek folytatásául a napirendre került nagyobb kérdésbe az ágyúk dörgése, majd sűrű puskaropogás szólott belé.

Míg a sorhadbeli csapatok csendesén, nyugodt határozottsággal állották meg kitzűzött helyeiket, a nemzeti csapatok kibontva lengő zászlóik alatt fönnen hangoztatták elszánt lelkesültségöket, s helyenkint a Rákóczy-induló kíséretében közeledtek a háttérből a harcsvonal felé. Lélekemelő látvány volt!

Kiss Ernő csapatvezetés nélküli szemlélőnek maradt;

magam pedig nevezett főnököm engedelmével, önként jelentkeztem nyargonczai szolgálatra.

Az ütközetnek lánczolatossá válására szükséges adatokkal nem bírok; mindazt, a mi egy hosszúra nyúló harc-vonalon megesik, egyes ember nem is észlelheti; mindinkább csak a végeredményről s az ütközet folyamán az azon mozzanatairól szólhatok tehát, melyeknek egyenesen szemtanúja voltam.

A mint már említém, jobbszárnyunkon dördült el az első ágyú, ugyanott fejlődtek ki a csata első fokozatában a bán hadának balszárnyával kezdeményezett nyomatékos, de kimenetelökben eredménytelen támadásai is. — E megütközés folyamán ismételve megfordultam a harc színhelyén, honnan egy ízben azon jelentéssel térvén vissza, hogy fegyvereink mindenütt győzelmes előhaladásban vannak: az ottani helyzet iránt Kiss Ernő személyesen is tájékozódni kívánt, minek következtében vele oda ismét átlovagoltam.

A mint ez eljárásunk alatt tapasztaltuk, a bán hadseregében lévő vadászesapatok már ekkor oly messze hordó puskákkal voltak ellátva, hogy egy ágyúüteg közelében megállapodva, egyelőre el sem képzelhettük, honnan potyognak oda apró golyók; míg az előtérben tovább-tovább szemlélődve, végre beláttuk, hogy az ellenfelől működő üteggel egy vonalban, homokbuczkák közül emelkednek ki szórványosan azon puska-lövések füstgomolykái, melyek lövedékeiket legalább 1200 lépésnyire szórták.

Időközben a magyar hadsereg jobb szárnya még jelentékenyebb előmeneteleket tett, úgy, hogy legszélső vége már oldalalól sorakozott a bán balszárnya ellen. — Itt a bán támadásának határozott visszaveretése már ekkor bevégezett tény volt, és mi az így tapasztalt teljes siker fölötti megnyugvással tértünk vissza a fővezényleti állásponthoz, a hol nagyon váratlanul lepett meg, hogy a központbeli zömből, az állás valóságos kulcspontjából, jelentékeny csapatrészek a jobbszárny felé indítatnak azon állított okból, hogy a bán oda intézi támadásának egész súlyát. — — —

Erre nyomatékosan kijelentetett Móga előtt, hogy a magyar hadsereg jobbszárnya határozottan győztes, ott veszély nem is fenyeget, oda tehát több erőt fordítani egyáltalában szükségtelen, kiváltképen pedig a központ meggyöngítésével küldeni oda segélycsapatokat, nincs indokolva.

Nem is habozott Móga egy pillanatil sem; megszüntette a szerencsére még csak nagyon rövidre haladott átkelési mozdulatot, s a csapatokat azonnal visszakoztatta korábbi állásaikba.

Alig hogy ez végre volt hajtva, az átellenben álló ellenségi centrumban, a főúton és annak részben szőlőkkel borított mellékein nagyobb tömegek mozgása, illetőleg fejlődése és előnyomulása volt észlelhető. — Látszott már most, hogy a bán ide a kulcspontra intézi támadásának fősúlyát legjobb, legmegbízhatóbb csapataival; itt vadászok, gránátosok, sorgyalogság és lovasság voltak a nap eldöntésére kiszemelve.

A bán serege bal szárnyáról kezdeményezett támadás ugyanis, haszinte a tüntető működés minden látszatát mellőzendő, teljes erőfeszítéssel és tömeges erők fölhasználásával hajtattott is végre, mégis csak színleges volt s egyenesen azon célból eszközöltetett nagy nyomatékkal, hogy az esetleg ott kivívható előnyök a magyar hadsereg parancsnokát a jobb szárny segélyezésére s ez által központi zöme meggyöngítésére késztessek, miszerint azután az erre intézendő fő támadás annál több sikerre való kilátással vétethessék foganatba.

A bán célja meggyűsült. Ő kellően, teljes erővel megszállva találta itt az állást; csapatai minden erőlködés daczára sem bírtak tért nyerni, mozgulataik mindenütt ellensúlyoztatnak, támadásaik határozottan visszaverettek; míg végre a szilárd ellentálláson megtört erőlködéseinek eredménytelensége általános visszavonulásra kényszerítette.

Veresége jelentékeny veszteséggel összeköttetve, súlyos volt, minek következtében visszavonulását is fölismerhetőleg megbomlott rendben hajtotta végre. — Hogy e veszteség után hadseregében a fegyelmi kötelék annyira meglazult volna, miszerint kellettén túl hátráló egyes csapatjait, éles tüzeléssel kellett föltartóztatnia: azt ha szintén hallottam is, egyenesen nem állíthatom; de annyi bizonyos, hogy a visszavonulás után a túloldal háttéréből szórványos lövöldözések voltak hallhatók, melyeknek jelentősége előttünk érthetetlen volt — csakugyan meglehet tehát, hogy azok a honvágtyól sarkalt határőrségi tartalékosoknak maradásra való ösztönzésül szolgáltak.

Egy érdekes kis episodról emlékszem meg azon időpontból, melyben ellenfelől a központi támadásra vezető fejlődések javában folytak. — A főúttól balra, a fővezényleti álláspontnál mélyebben fekvő terjedelmes síma térségen, — egy Miklós- vagy Wür-

temberg-huszárosztály állott, midőn a szőlők közül erre nyíló főúton, négyes sorozatban fényes sisakú lovas csapat jelent meg s vágóban — a mint érkezett — az útról jobbra kitérve, mintegy hatszáz lépésnyire a huszárosztálylyal szemben arcvonalba sorakozott. — Az így alakult homloksor közel háromszor, de mondjuk legalább kétszer oly hosszú volt, mint a huszárosztályé, mely azonban aránytalanul nagyobb állományú ellenfelével szemben kihívó nyugodtsággal helyén maradt. Szélesebb körből oda fordult a figyelem, feszült lélekzettel várva a pillanatot, melyben az érkezett lovasság rohamra induland a huszárosztály ellen. — Kardok csattogása volt várható: ágyúk torka szólalt meg. A sisakos arcvonal közép szakaszai elkanyarodva, ágyúkat lepleztek le, melyek gyors átvonulás közben, a lovasság mögött s azzal párhuzamosan haladva, eddig észre sem vétettek volt, most pedig a szakaszok által nyitott hézag mögött már leböröczkölve, a huszárosztályra tüzelni kezdettek.

Váratlan meglepetés volt ez általában, de a kardjaik működésére számító huszárokra nézve is, mely ellen a bátor megállásnak tovább folytatása czéliránytalan, mert az aránylag csekély ágyú-lőtávolságban nagy veszteséggel járó vakmerőség lett volna. A huszárosztály tehát, az ágyúgolyók által sem zavart rendben átkanyarodott, s a viszonyoknak megfelelő gyorsabb ütemben, az ágyútűz elől visszahúzódott, miközben innenső ágyúk léptek a kardokkal való megmérkőzésre nem vállalkozott ellenfelei lovas csapat és ennek ágyúi ellen működésbe, minek következtében azok helyzetök tarthatatlanságát érzékenyen tapasztalva, jobb szárnyuk irányában távolabb ke-restek terepi fődözetet, és csakhamar eltűntek a színhelyről.

És még egy más nevezetes esetről is meg kell itt emlékeznem. — Délutáni órákban, utóbbi átjárásom óta eltelt nagyobb időköz után, ismét a jobb szárnyvonalra küldtettem ki azon megbízással, hogy az ott egy idő óta beállott csendesség iránt tájékozódjam s arról jelentést tegyek. — A szárnyvonal dereka táján egy ágyúüteghez érkeztem, mely egy kis magaslat gerinczén leböröczkölve pihent; az alább fekvő előtéren pedig mintegy 5—600 lépésnyi távolságban legalább két zászlóaljra becsülhető, tehát jelentékeny mennyiségű gyalogság szintén tétlenül, de egyszersmind szemlátomást megbomlott, rendetlen nagy tömegben vesztegelt.

Az ütegparancsnok tiszttársától csaknem megbotránkozva kérdeztem, hogy a mienk-e az a rendetlen állapotban lézengő gyalogság? — mire azt a meglepő választ nyertem, hogy azok horvátok; meglepőnek mondom e választ azért, mert el nem képzelhettem, hogy ez esetben a még kartácsokkal is elérhető távolságból néhány ágyúlovéssel miért nem ugrasztja szét azt az egész embergomolyt. — És midőn e fölötti bámulatomat egyenesen ki is nyilatkoztattam: azt a fölvilágosítást adta az ütegparancsnok, hogy nem lövöldöztetheti szét azokat a horvátokat, mert Ivánka őrnagy úr átment a bán táborába parlamentirozni s ennek következtében itt fegyverszünet állott be.

Hogy a nevezett őrnagy kinek a megbízásából s mi célból vagy mely irányban értekezni ment át a horvát táborba, arról a tiszt közelebbi fölvilágosítást nem tudott adni; én tehát visszatértem a főparancsnoksághoz, a hol a tényállásról bemondott jelentésem szintén meglepetéssel találkozott. Nem is volt alkalmam az ott irányadó körökben sem akkor, sem a csakhamar bekövetkezett fordulat alatt, ez eset lényege iránt világosabban tájékozódni; csak azt tudom bizonyosan, hogy e napon délután Ivánka kétszer lépett az ellenféllel értekezésbe, és hogy második ízben a horvát táborban letartóztatták volna;*) másnap pedig a bán általa küldötte el Mógához intézett hivatalos levelét, melyben három napi fegyverszünetet kért, mely levél azonban nem a győzelmes hadállásban, hanem már csak Martonvásáron került a magyar főparancsnok kezébe.

Idő leteltével mindenütt elnémult a harczai zaj, a merényleteiért véresen meglakolt ellenségnek nyoma is eltűnt a látkörből; tiszta volt a tér a magyar hadsereg előtt. A komoly munkát ünnepies hangulat váltotta föl; a halmok ormairól nemzeti dallamú zene harsogott alá s vegyült a torkok ezreinek örömrivalgásába, mi közben a tova hanyatló nap búcsúsugarait a győzelme érzetétől fölvilanyozott magyar hadseregre szórta vissza s azt a megdicsőítésnek mintegy magasabbról alászálló fényével árasztotta el — eltörölhetetlen vonásokkal vésvén be e 'megragadó képet mindazok lelkébe, a kik fogékony kebellet szemtanúi valának.

*) Egyébiránt Ivánka Imre ez esetet maga földeztette *Négy havi szolgálatom a magyar hadseregben* című röpiratában. Buda-Pest, 1881. Rudnyánszky A. könyvnyomdája.

És míg a nap fáradalmaiban lankadozott harczosok lelki ereje az öröm közérületében újra éledt: Csányi László, boldog emlékezetű kormánybiztos, a hadsereg testi igényeiről is szokott erélyvel gondoskodván, az élelmi szerekkel megterhelt társzekerek sokasága jelent meg a tábor háttérében, melyeknek tartalmából a naphosszant kimerült fogyasztó szervek is gazdag táplálékban részesültek. Teljes lett a megelégtetés tekintetben is.

A visszavert ellenség nyomatékos üldöztetése e napon szóba sem jött, sőt az alkonyat tájt kiadott rendeletek, melyeket a csapatparancsnokok számára többen táborig módon zseb-tárca-lapokra írtunk, sem foglaltak magokban a következő napra szóló intézkedést; de igenis határozottan kijelölték a csapatok éjjeli fekhelyét s tüzetes utasítást tartalmaztak a széles kiterjedésű biztonsági szolgálatra nézve is.

Már esteledett, midőn teljes megnyugvással Velenczére visszatértünk, a hol nem sokára vacsorához szólítottunk, melynek folytatásában a nap eseményeit megbeszélve, kedélyes társalgás fejlődött ki. Ezt azonban kilencz óra tájt a ház előtt elvezető főútról behallatszó szokatlan zsidaj zavarta meg. — Beérkező cselédek egyszerűen Martonvásár felé irányult csapatmenetelést jelentettek. — Az épen oly komoly mint megfoghatatlan valóságról csakhamar magunk is meggyőződünk, a váratlan mozdulat iránt megkérdezett vissza menetelő tisztektől leghatározottabban értesülvén, hogy az egész hadsereg visszavonulóban van Martonvásárra.

Összeszedtük ekkor holminkat s kocsiba szállva, ugyanazon irányban magunk is útnak indultunk.

Sötét éj volt, a már akkor borús égboltozatról csak imitt amott világított le egy-egy tündező csillag, gyöngye és mülékony fényt vetve azon leírhatatlan zürzavarra, mely csak a közepett haladók által, közvetlen közeléből volt észlelhető az ő egész rémletességében. Gyalogosok, huszárok, tüzérek, saját szervezetökben is teljesen föloszolva, társzekerekkel, lövegekkel és lőszerkocsikkal, markotányos talyigákkal s a többi magán- és táborig járművekkel zsufolódásig összevegyülve, mint medréből kiszorult áradat, tódultak odább-odább — különféle járművek düledeztek az út melletti sánczokba, míg mások, illetéktelenek által a túlterhelhetőség megszállva, csak nagy nehezen vánszoroghattak tovább. — A fölbomlás a legapróbb kapcsolati izüle-

tekig tökéletes volt, és e zűrzavar végzetessé válható veszélyességét még az egyre-másra sűrűn ropogó puska- és pisztoly-lövöldözések s illetőleg a szerteszt zsongó golyók is növelték. A rend kötelékeiből kisodort tömeg e féktelenkedéseit pedig korlátozni nem lehetett.

E visszavonulási zűrzavar veszélyességét végzetessé válhatónak mondám, mert ha ezt az ellentáborban sejthetik, egy szörnyű catastropha előidézésére elegendő lett volna egy vállalkozó ügyes parancsnok vezetése alatt néhány század lovasságot egy ágyú-üteggel a megbomlottan hátráló sereg után küldeni. A nyomában hátulról megszólaló ágyúk dörgése, golyók süvöltése és a hosszúra kiterjedő néposzlopba elébb-hátrább találó becsapása, s a lovasság robogása, ezt a néhány órával előbb győzelemittas, de már most összekuszált tagozatlan tömeggé fajult hadsereget, mely ily állapotban egyáltalában sem, de az éji homályban annál is kevésbé sorakozhatik ellentállásra — menthetetlenül szétrobbantják s úgy elszélesztik, hogy csak romjai érkehetnek a fővárosba; a fővárosba mondom, mert így üldöztetve, Martonvásáron sem állapodhatnak meg.

A mit a bán egy napi küzdelemben ki nem vívhatott, meghozta volna neki az éjjeli catastropha; vereséget szenvedett hada a győztes fél nyomában talált volna nyílt utat Pestre, vagy legalább Buda környékeig.

Végre is az önfentartási ösztön által sarkalva, a hadsereg Martonvásáron és környékén számtalan kisebb-nagyobb csoportokban és nagyrészt csak a fölvirradt nap folyamában megérkezett és megállapodott. De már ekkor a bánnak az általa kért három napi fegyverszünetet szükségképen meg kellett adni; ezt a magyar hadsereg állapota is nagyon megkívánta, mert arra teljes 48 óra kellett, míg az ismét szervezett egészszé, szabatosan tagozott harczipes állapotúvá alakulhatott. — Azt a három napot pedig a bán szorgalmasan fölhasználta, hogy serege zömével a magyar földről bántatlanul kimenekülhessen.

Ez események kapcsán két sarkalatos kérdés merül föl, nevezetesen, hogy miként vezethetett az a visszavonulás a csapatok oly véghetetlen szétmállására? és hogy mi ösztönözhetette a fővezényletet e criticus visszavonulás elhatározására?

Az első kérdés a terepviszonyok kedvezőtlen minősége mellett, hibás rendelkezésben vagy legalább is annak hevenyészett kivitelében találja megfejtését. A magyar hadseregnek

terjedelmes tábori állásból eszközendő vissza menetelésére egyetlen egy központi út állott rendelkezésére; erre a számtalan járművek által is követett csapatokat, lépcsőzetes sorban s tényeresre kiszámított időközökkel kellett volna bevezetni — mi ha rendszeresen s kellő nyugodtsággal vétetik foganatba, sem torlódás, sem összevegyülés nem származhatik. — A tényleg megtörtént rendelkezés azonban, a mint annak idején hallottuk, egész röviden csak a Martonvásárra haladék nélkül foganatba veendő visszavonulásra utaló tudósításból (aviso) állott; mire a csapatok magokat gyorsan összeszedve, jobbról, balról neki indultak a főútnak, és a mint oda egyre-másra tömegesen megérkeztek, ugyan úgy tolakodva legott tért is igyekeztek foglalni az úton. Így pedig a tömegek megtorlódásának és egymás közötti összevegyülésének okvetetlenül be kellett következni.

Hogy a megtörtént rendelkezésnek gyakorlati kivitelében mutatkozott hiányossága egyenesen eredeti kútforrására vezethető-e vissza? alig hiszem. Valószínűbbnek tartom, hogy a visszavonulási rendelet, a fővezér által tárgyilagosan kiadva, túlbuzgó segéd közegek hevenyészése, vagy épen tájékozatlan küldönczök által eszközölt elterjesztése következtében ért ily foganatosítást. — De ez iránt az akkori mozgalmak között behatódiban tájékozódni nem lehetett.

A mi pedig a második kérdést illeti, arra nézve lélektani talány előtt állunk. — Ne tekintsük ugyanis azt a régi axiómát, hogy de mortuis nil nisi bene; de ne tekintsük még azt se, hogy a fővezér, Móga altábornagy, a sorhadnak e tiszteletben megöszült aggastyána, Magyarországon viselt dolgaiért élete alkonyán szörnyen meglakolt, magas rangjától és rendjeleitől megfosztva, keserves várfogságot szenvedett, mi egyéb-iránt egymagában is kegyeletes megemlékezést követel s esetleges tévedéseinek méltányos megítélését igényelheti; ne tekintsük mondom mindezt és bíráljuk meg itteni működését csak tárgyilagosan: — rossz indulatot, mely szerint ügyünknek szándékosan ártani igyekezett volna, így sem találunk. Mert hiszen Móga a megelőző válságos fordulatok után is, férfiasan kitarított soraink élén mindaddig, míg az udvarnak újabb rendszabályai, s az ezeknél fogva még élesebbé alakult viszonyok, melyek között — a mint annak idején leplezetlenül ki is nyilatkoztatta — állásában tovább megmaradni, katonai elveivel

és erkölcsi meggyőződésével összeegyeztethetőnek nem találta, a Lajthánál véglegesen vissza lépni nem kényszerítették — de a látszat szerint szükségtelen és közvetlenül öt terhelő visszavonulást is, kétségtelenül meg kellett indokolnia a kormány, s illetőleg első sorban a visszavonulás hírére Martonvásáron megjelent hadügyminiszter, Mészáros Lázár előtt — másképen föl nem tehető, hogy a fővezénylettől azonnal el ne mozdítottatott volna.

És ha mindezek daczára, a pákozdi csata folyamában a központi állásnak megindított gyöngítése, mindenek fölött pedig a Martonvásárra történt visszavonulás, oly sarkalatos hibák jellegét viselik, melyek bizonyos körülmények között, kivált a vérmesebb gondolkozású de kevésbé avatott szemlélő előtt, az ügyek folyamának szándékos megakasztására irányult színben tűnhetnének is föl — azon fonák intézkedések nyitját mégis csak az emberi természet azon gyarlóságában kell keresnünk, melynél fogva az, a ki majdnem félszázadon át meggyökeresedett elveivel ellentétes irányba sodortatik, második természetévé vált kötelességérzete, s a lényegesen megváltozott helyzethez hajló nézetei között, ha szintén az utóbbiak észszerűleg világos alapon nyugosznak is, folytonos ingadozásba esik; ily habozásban pedig az illető csak félrendszabályok érvényesítésére, csak félszeg intézkedésekre képes, mert maga magával lelki-harczban áll, melynek befolyása által egyfelől cselekvényeinek két oldalról való megbírálására kényszerítetik, mi határozott megállapodásra nem vezethet, másfelől pedig a higgadt számítást minden esetre jelentékenyen megzavaró izgatottságba ejtetik, melyben a két oldalról fenyegető veszélyek szemlélése által elfogúlt képzelő tehetsége, a dolgoknak lehető világos folyamában is oly csalékony tüneteket fedez föl, melyek aggodalmait élesztve, téves következtetésekre vezetik.

És hogy Móga mind azt, a mi által a pákozdi csata alatt magát csapatok elmozdítására ösztönöztette, tudniillik, hogy jobb szárnya veszélyeztetve van — mind azt, a mivel martonvásári visszavonulását indokolni tényleg igyekezett is, hogy tudniillik a bán a magyar hadállásnak Lovasberényen át eszközlendő megkerülését szándékolja, mely eshetőségre nézve a főváros megvédése céljából Martonvásár minden esetre kedvezőbb álláspont lesz — hogy mondom mindezeket Móga említett lelki állapotában igazán hitte s valósággal lehetőknek

is tartotta, ki vonhatná azt lelkiismeretes megnyugvással kétségbe? Reám ez események, annak idején a helyszínén azt a benyomást tették, hogy Móga, habár az ő föltevésai a következők által nem igazoltattak is, tehetségei szerint jó hiszeműleg cselekedett.

Az események e stadiumában indult vissza Kiss Ernő Martonvásárról korábbi állomására. Nagy-Beckerekre s Mészáros Lázár hadügyminiszterrel egy kocsiban utazott el Pestre; én pedig a hadügyminiszter mellett személyi segédül alkalmazott öreg ezredes, Németh János, oldalán egy második kocsiban tettem meg egyidejűleg azt az útát. — Emlékezetes egy kis utazás volt az!

Mindenek előtt meg kell jegyeznem, hogy a hadügyminiszter ugyanazon kényelmes nyitott hintóban utazott Kiss Ernővel Pestre, melyben megelőzőleg nevezett segédjével Martonvásárra érkezett volt, s hogy Németh ezredes, a mint később mondogatta, csupa udvariasságból ajánlotta föl Kiss Ernőnek azon hintóbeli helyét. — Az előfogat nemében kirendelt másik jármű ellenben, már meglehetősen rozzant, vásott ülésű bárka volt, mely ódonsága következtében azon rossz tulajdonsággal is bírt, hogy nagyon rázott.

A ki az akkoriak közül (vajmi sokakkal együtt) ma már csak néhai Németh János ezredest, azt az újabb æra megnyílásával arany sarkantyús vitézzé avatott derék, szeplőtelen becsületű, magyar szabású öreg urat ismerte, emlékezhetik, hogy egyenes és általában kedélyes modorában kiváló eredetiségekkel is bírt — hogy tiszta magyar nyelvezetébe gyakran ropogós német szólamokat szeretett vegyíteni — s hogy ha esetleg helyzetével vagy viselt dolgaival elégtelen volt, rendszeren az utóbbi nyelven fakadt ki, ilyenkor is többnyire csak maga ellen irányult békétlensége, mint például az e napi utazás alatt is ajkairól gyakran ellebbent e szavakban: «ich alter Hund, zu was hab' ich das gebraucht».

Az említett kopott bárkában haladtunk tehát Pest felé, az öreg úrnak csaknem folytonos zsémbelődései között; mert ha egyre-másra kedélyesebb irányt vett is társalgásunk, a gyakran ismétlődő kocsidörzsenések csakhamar kizavarták lelki nyugalomból, s mind annyiszor siránk, vontatott hangon tépelődött magával, hogy hogyan is gondolhatta meg kényelmes nyugalomát föláldozni s öreg csontjait e kárhuzatos bárkában (melyet

ilyenkor előszeretettel Schinderkarrennek nevezett) mint valami kínzó padon összetöretni. — Látszott azonban, hogy az ily érzékenykedései sem gyökereznek mélyebb keserűségben; szelid indulatának valami zománca mindig a fölszínen maradt.

Így érkeztünk Promontor közelébe, mely helység előtt nagy erővel épen akkor védsánczok készítették. — Már itt az öreg úr békétlenségének növelésére újabb okok támadtak. — Meleg őszi napon, a délutáni nap heves sugarai alatt, végig porban útaztunk — nagyon szerette volna már ez útnak végét érni; ámde itt tetemes késedelmezések állottak be. Az aggódók vagy kíváncsiak nagy sokasága leste a tábor felől közeledőket, s útjokat állva, híreket kívánt hallani. — Helyzetünket még az is nehezítette, hogy a hadügyminiszter kocsiját valami várható megállapodása következtében, útközben nemcsak elkerültük, de nagyon meg is előztük, úgy, hogy az minket csak a budapesti hajóhídon ért utól, minél fogva végig mi értünk elől a tudni vágyó csoportok közé.

Legelőbb is Promontor végén, folytatólag pedig Budán a Víziváros hosszán áthaladva, mind sűrűbben tartóztattak föl bennünket. Az öreg úr folyvást csak zúgolódott ez önkéntelen veszteglések miatt, maga nem is beszélt csak egyszer sem, hanem nyájas, bizalmas hangon mind csak engem szorgatott: «Szóljon öcsém, szóljon, mondja meg nekik, hogy minden jól van már, de csak röviden dictiózzék, mert meglátja, hogy még itt esteledünk». Elmondtam hát esetről esetre, hogy a párttűtő bán Pákozdnál oly véres vereséget szenvedett, hogy e miatt három napi fegyverszünetet kénytelenítettetett kérni, s hogy már most azon a soron áll, miszerint a fogadalmához hű magyar hadsereg által a magyar földről ki fog üldöztetni s hogy tehát a haza ügye mentve van.

Utolsó kényszerült megállapodásunk a hajóhíd pesti végénél történt, a hol — midőn az újabb meg újabb «halljuk» fölkiáltásokra, a mit tudtam, a hogy tudtam, elmondani igyekeztem — kocsirobaj ütötte meg fületem, mire visszatekintve a hadügyminiszter kocsiját láttam közeledni; gyorsan végeztem hát szavaimat s a tisztelt közönséget kitelhető hangnyomatekkel egyenesen oda utaltam a hadügyminiszterre és Kiss Ernőre, a kik közelebről tájékozódva, kétségtelenül többet is tudhatnak, mint a mit elmondani szerencsém vala.

A közfigyelem azonnal teljesen az érkezők felé irányult;

megnyílt előttünk az út és mi a lehető gyorsasággal behajtatunk az *Angol királyné* című vendéglő udvarára; mi közben az öreg úr már most megnyugodt szívének meleg elismerésével halmozott el szabadító ötletemért — a mit én tulajdonképen a menekülhetésünk szempontjából épen jókor érkezett tekintélyes villámhárítóknak köszönhettem.

Főnökeink kint marasztalása soká tartott; mert Kiss Ernő számára lakosztályt nyitattam, az utazási elporosodásból is egészen kitisztultam, kivetkőztem és ők még sem érkeztek meg. Kevéssé vártatva azonban megjöttek, mire az útcza tere azonnal zsufolásig megtelt kíváncsiakkal s a tömeg «éljen a hadügyminiszter, éljen Kiss Ernő, halljuk a hadügyminisztert, halljuk Kiss Ernőt» harsány kiáltásait mind addig folytatta, míg az ünnepeltek az erkélyre kiléptek, a hol ismételt lelkes éljenzéssel köszöntettek.

Itt előbb a hadügyér szólalt meg: «köszönöm uraim» — mondá — «köszönöm e nagy megtiszteltetést, de én erre érdemes nem vagyok — én ennek nagyobb részit» folytatá kezével Kiss Ernő vállát érintve, «ezennel átteszem itt a perlaszi hősre, egyébiránt legyenek megnyugodva, győzelmes hadseregünk a belé helyezett bizalmat fényesen igazolta, elszántan és híven fogja követni útait azon kitűzött célja felé, hogy az ellenséget hazánk földjéről kiüldözze; ismétlem, legyenek megnyugodva, a fenyegető veszély el van hárítva, reméljük, hogy az igaz ügy, a mi ügyünk győzni fog, s hogy a haza mentve lesz». Hangos éljenzés követte Mészáros nyilatkozatát, mire ismét «halljuk Kiss Ernőt» fölkiáltások következtek. — Már ekkor Kiss Ernő is maga volt kénytelen megszólalni; röviden megköszönte a megtisztelő bizalom e jeleit, s biztosította a közönséget, hogy mindig arra fog törekedni, miszerint szeretett hazájának a lehető legjobb szolgálatokat tehesse, s hogy így a nemzet bizalmát továbbra is kiérdemelje; a helyzetre nézve maga is a hadügyminiszter nyilatkozatához csatlakozik, s kéri tehát, hogy a hadsereg vitézségében nyugodjanak meg.

A lelkes éljenzés után, mely e nyilatkozatot is követte, s miközben Mészáros és Kiss Ernő az erkélyekről visszavonultak, a közönség lassanként eloszlott.

A közelebbi napot Kiss Ernő és magam Pesten töltöttük, azután Czepléden és Szegeden át Nagy-Becskekerekre indultunk. Szegeden főnököm elbocsátott, illetőleg azon üzenettel utasított

Nagy-Beeskerekre bevonúlni, hogy csak rövid kirándulást tesz Makóra, sógora s egyszersmind javai igazgatója, Fedrigoni nyugalmazott alezredes meglátogatására, honnan egy pár nap múlva maga is Nagy-Beeskerekre érkezik.

Haladék nélkül folytatva útam, csakhamar rendeltetésem helyére visszaérkeztem, minek kapcsán az akkori időszak viszonyait jellemző azon furcsa esetről emlékszem meg, hogy Kiss Ernő távolléte alatt a nagybeeskereki magyar hadcsapat parancsnoki törzsét Vetter főparancsnok, Hahn és Czopf irodai és csapat-segédék, Popeszko és Duleszko árkász- és utász-tisztek, mint erődítési szakközegek, s végre Kiss Ernő megérkezéséig még Aschermann segédtiszt is, tehát összesen hat, nem-magyar nevű egyéniség képviselte.

* * *

Mind ezek után pedig eljutottam oda, a honnan Gelich tábornok művének XII. és XIII. fejezeteire visszatérőleg, azon tételeik taglalásával kell foglalkoznom, melyek előrebocsátott — történeti hűségen nyugvó — elbeszéléseim s esetenként logikai indokolás szerint is, a történeti valósággal meg nem egyezőknek mutatkoznak.

A mű első kötete 216-dik lapoldalán kissé összevontabb, de szigorú hűséggel áttett fogalmazásban ezek állanak:

«Batthyány Lajos gróf, a ki ő fölsége kiáltványaiában az utolsó reménysugárt látta, azonnal a magyar táborba sietett, és minthogy gróf Lamberget ott nem találta, Móga altábornagy jóváhagyásával Bubna őrnagyot a horvát táborba küldötte, hogy gróf Lamberget ott fölkeresse és nevében még azon éjjeli találkozáásra fölkerje; ha pedig ott nem találná, gróf Lamberg megérkezéséről a horvát táborban semmit se említsen. És miután ez megtörtént, gróf Batthyány azonnal visszatért Pestre.»

Ez egyáltalában érthetetlen, mert valakit valahol keresni, arra mutat, hogy azt ott lenni véljük — ha pedig ott föl nem találtatott, akkor holléte következésszerűleg ismeretlen, de akkor megérkezése sem lehet tudva lévő dolog. Gróf Lambergnek minő megérkezéséről utasított tehát Bubna említést ne tenni? — és mi történt hát meg, a miniszterelnök elutazása s illetőleg Pestre való visszatérése előtt??

De szerző az időpontot és a helyet, a mikor és a hol gróf Batthyány a magyar táborot fölkereste, sem jelöli meg közelebről. — A 219. és 220-dik lapoldalokon azonban ezeket írja :

«A Velenceze melletti magyar táborban, hová Móga altábornagy szeptember 27-dikén Pestről erősítésekkel indult, hogy e hadtest fölött átvegye a parancsnokságot, szeptember 28-ikán csak annyit tudtak az utóbbi eseményekről, hogy ő főlsege gróf Lamberg altábornagyot közbenjáróul küldötte Magyarországra, és hogy őt Pesten mint ilyet nem akarták elismerni. De még az nap délután egy küldöttséget vártak Pestről, melytől többet remeltek megtudhatni.»

Gróf Batthyány kérézése tehát, ez eszmemenet szerint is szeptember 27-dikén vagy inkább 28-dikán és pedig Velenczére tehető. — De az ez idézetben foglaltakra nézve mindennek előtt helyesbíteniem kell, hogy Móga altábornagy nem 27-dikén és nem Velenczén vette át főparancsnoki tisztét, hanem jóval előbb Székes-Fehérváron működött már ily minőségben — és hogy a magyar hadsereg zöme nem Velenceze mellett, hanem jóval előbb Pákoz és Sukoró között, e két helységnek mintegy fele útján, a nyugati oldalnál emelkedettebb Sukoró felőli halmos tereprészen állott.

Minek előtte pedig a valódi tényállások kiderítésére irányult fejtegetéseimet tovább folytatnám, még egy pár idézetnek kell itt Gelich művéből helyet adnom :

A 215-dik lapoldalon ugyanis, a hol a gróf Lambergnek királyi biztosul történt kineveztetését is magában foglaló, Magyarország népeihez intézett királyi kiáltványt teljes szövegében közli, ezeket mondja: «A harmadik manifestum, melyet ő felsége kibocsátott, és a mely három nappal később jelent meg mint a két előbbi s az országgyűlés szeptember 27-iki ülésében fölolvastatott, következőleg hangzott: «Kiáltvány Magyarország népeihez» stb.

A 217-dik lapoldalon pedig, mindjárt azután, hogy a miniszterelnök visszatérését Pestre jelezte, így szól Gelich :

«Gróf Batthyány ismét a táborba ment, hogy a horvátországi bánnal beszéljen és őt a legfelsőbb kézirat által meggyőzze Lamberg kineveztetéséről, minthogy a bán ezt épen úgy, mint a szeptember 22-iki manifestumot költöttnek mondotta.» És ugyanezen bekezdésben Gelich ezeket mondja :

«Szóval, Batthyánynak nem sikerült a bánt csapatai visz-

szavonására bírni. Egyenesen Bécsbe utazott tehát, hogy jelentést tegyen» stb.

E szerint tehát gróf Batthyány két rendben is járt volna a táborban s illetőleg Velenczén. — Én azonban már most azt, hogy egyszer vagy kétszer fordúlt-e meg a miniszterelnök Velenczén, és hogy járt-e gróf Bubna őrnagy Székes-Fehérváron vagy máshol a horvát táborban? (miről annak idején a hely színén semmit sem hallottam) annál kevésbbé kívánom tovább vitatni, minthogy e kérdések amúgy is csak másodrendű jelentőségűek, s már csak azért is lényegtelenekké csökkennek, minthogy gróf Batthyány első megjelenésének, s azzal kapcsolatban Bubna küldetésének az eredményeit Gelich tábornok maga sem tudja megmondani.

Egyenesen áttérek tehát a főforgó kérdések lényegesebb oldalaira s Gelich művéből constatálom, hogy ő fölsége, V-dik Ferdinándnak, szeptember 22-dikén magyar népéhez és ugyanazon a napon Magyarországon álló hadseregéhez intézett két előbbi manifestuma — az előbb említett 25-diki, döntésre számított horderejű — mert az összes katonai és polgári hatóságokat a királyi biztosnak alárendelő — kiáltványánál, három nappal előbb jelent meg. Ebből pedig okszerűen csak azt a két következtetést lehet vonni, hogy a miniszterelnök, ha az előbbieik által lett volna ösztönöztetve a magyar táborba menni, azt okvetetlenül korábban tette volna meg — és hogy ő tényleg csak a szeptember 27-dikén közzétett legutóbbi kiáltvány következtében látta szükségesnek 28-dikán a táborba rándúlni.

Az indokokat keresve pedig, melyek gróf Batthyány Lajost a táborba vezették, ha csak azon tagadhatatlan tényre támaszkodom is, miszerint ő szeptember 28-dikán kora délután megtudta már a Fligeli őrnagnál talált levélből azt, hogy gróf Lamberg Pesten keresendő — és ugyanazon levélből arról is meggyőződött, hogy a bán gróf Lamberg küldetését s illetőleg ő felsége kiáltványát nem «költöttnek» tekinti, hanem — állítólag elhelyezkedési viszonyok miatt — egyenesen az engedelmességet tagadja meg tőle: nem osztozhatom Gelich tábornok azon nézetében, hogy a miniszterelnök azért, vagy csak azért sietett a táborba, hogy gróf Lamberggel ott találkozzék; mert ez esetben az említett levél tartalmát tudomásul véve, a gróf Lamberggel szükségesnek tartott sietős találkozás végett azonnal, de legkésőbbben a sukorói templombeli értekezlet után,

haladék nélkül vissza kellett volna térnie; de ő ezt még akkor sem tette, hanem éjtszakára is Velenczén maradt.

És nem osztozhatom Gelich tábornok azon nézetében sem, hogy gróf Batthyány a bán lebeszélése vagy megtérítése céljából érkezett volna a táborba; mert nem tekintve azt, hogy a 27—28-dika közötti rövid idő alatt a Székes-Fehérváron álló bán nézeteiről, minden összeköttetés hiányában Pesten nem is értesülhetett — sem azt föl nem tehetette, hogy a bán egy császári királyi altábornagy személyében kinevezett királyi biztos kezeiből vett vagy veendő királyi kiáltványt költöztnek tarthasson; sem pedig azt, hogy a bán, ha a királyi rendelet előtt meg nem találta hajolni, magát a magyar miniszterelnök által fogja kitűzött útjában föltartóztatni. A bánnál tehát e célból Batthyáynak nem volt mit keresnie; ez azt csapatjai visszavonására bírni meg sem kísérlette, s nem is ebbeli eljárásának eredménytelensége miatt, hanem gróf Lambergnek Velenczén szeptember 29-dikére virradólag tudomására jutott meggyilkoltatása következtében utazott ő Bécsbe, hogy e sajnos eset hatását az illető fensőbb körökben lehetőségig mérsékelje, még súlyosabb következményeit elhárítsa.

Minden körülmények arra mutatnak tehát, hogy gróf Batthyáynak a 25-diki (27-dikén közé tett) kiáltvány következtében keletkezett általános aggodalom és közmegdöbbenés szolgáltatták az okot — és pedig kiválóan azért a táborba kiszállani, hogy egyfelől e királyi manifestumnak, a hadsereg különböző elemeire gyakorlandó hatását, másfelől pedig a képviselőházi küldöttség eljárását és annak az eredményét közvetlenül észlelhessen, s az előrelátható ellentétes nézeteket lehetőleg kiegyenlítse; röviden, hogy az esetleg ingadozó helyzetet erős kézzel megragadhassa, s minden kitelhetőt legott elkövessen, hogy megint urává lehessen a helyzetnek. Az események kérélhetetlen logikája szerint is csak ez lehetett célja és ezt egyenesen személyes döntő befolyásával el is érte.

És valamint több más, az előbbieken már földerített mozzanatokra nézve, úgy az iránt is tévesen vagy hiányosan értesültnek mutatkozik Gelich tábornok, hogy a magyar hadsereg 28-dikán még csak fölületes — homályos — tudomással bírt volna az utóbbi eseményekről. Mert hiszen a rá nézve leg-sarkalatosabb pont, gróf Lamberg rendeltetése, e napon kora délelőtt már napi parancsban is világosan közé volt téve és a

képviselőházi küldöttség is szintén délelőtt megkezdette volt már a táborban eredménytelené lett értekezéseit.

A sukorói templomban lezajlott értekezetnek pedig csak holmi töredékeiről, nem történethíven, és oly hiányosan van értesülve Gelich, hogy (noha gyakorlott tolla az elbeszélései tolyamában fölmerülő hézagokat esetenként elmes kombinációkkal át tudja hidalni) azon értekezetnek megindulása, változványai és végeredménye között a kellő láncolatot sem bírja okszerűen összefűzni.

Lássuk ugyanis mindazt, a mit erre nézve mond; a művéből szó szerint vett következő idézetekben — a 220., 221. és 222-dik lapoldalokon — ezek állanak:

«De nem küldöttség, hanem a képviselőháztól oda küldött biztosok jelentek meg, kiknek föladatuk volt a magyar hadsereg visszavonulását megállítani és a tiszti kartól magartartására nézve határozott nyilatkozatokat követelni. Alig érkeztek meg a biztosok, a mint egy hadi tanács azonnali összehívását kívánták Móga altábornagytól, mi csakugyan mindjárt meg is történt. Móga altábornagy elnöklete alatt minden csapatparancsnok épen úgy a rendes hadseregből, mint valamennyi más csapattól egy-egy tisztet hívott meg a tisztikar képviselőjéül.

«Más alkalmas helyiség hiányában a hadi tanács a sukorói református templomban gyűlt össze. Mindjárt a hadi tanács elején a biztosok, kik közt Perczel Mór és Ludvig igen erélyesen léptek és szólaltak föl, azt a követelést mondották ki, hogy a magyar csapatok, miután visszavonulásuk által a horvát hadsereget egészen a főváros kapujáig hagyták előnyomulni, álljanak meg és egy lépést se hátráljanak többé.

«Móga altábornagy erre minden további szószaporítás nélkül leoldotta kardját s az asztalra dobta, mit a rendes csapatok parancsnokai is követtek. Móga erre föltünő izgatottsággal ezeket mondá: Elég sokáig szolgálók, hogy tudjam, mit kelljen tennem. Hogy a golyóktól nem félek, azt mellem bizonyítja. Mi tisztek mindenek előtt tudni akarjuk, vajon gróf Lamberg altábornagy mint királyi biztos küldetett-e Pestre s elismertetett-e ott olyannak, vagy sem?

«A biztosok ez izgató jelenetektől kísért alkalommal oda nyilatkoztak, hogy másnap határozott választ fognak a táborba juttatni; de mivel a tisztek megtudták, hogy gróf Lamberg

altábornagy küldetése az ellenségeskedések meggátlásából és a főparancsnokság átvételéből állott minden Magyarországon létező csapatok fölött: valamennyi tiszt a leghatározottabban kijelentette, hogy ha Jellachich magát a manifestumnak nem veti alá és őket megtámadja, mindaddig le nem teszik fegyvereket, míg csak egy ember is marad hadseregéből magyar területen.»

Ezekben pedig, több kisebb részletet nem is említve, melyeket közvetlen fül- és szemtanúi álláspontomból történet-hüen, de máskép mondtam el, mint a hogy itt leírva vannak, oly tételek foglaltatnak, melyek egyszerűen az események természetete s a megtörtént dolgok szerint sem állhatnak meg. Azt ugyanis, hogy Móga az ismételve említett királyi manifestumnak 28-dikán birtokában volt, senki sem vonhatja kétségbe — ez esetben pedig az altábornagy azt, hogy gróf Lamberg királyi biztosi minőségben küldetett-e Pestre, épenséggel nem kérdezhetette. Arra pedig, hogy ott a gróf e minőségben elismertett-e (a mi egyébiránt Mógát katonai álláspontjában keveset érdekelhette) a küldöttség a hely színén azonnal megadhatta volna a feleletet, mert a képviselőháznak 27-dikén éjjeli ülésben hozott határozatáról kétségtelenül tudomása volt és ily válságos időben a feleletnek másnapra való elodázása indokolt-nak sehogy sem tekinthető.

De a leglényegesebb az, hogy a sukorói templomban két tökéletesen ellenlábás határozat jött egymás nyomában létre, tudniillik Móga visszalépése és azután híveivel együtt újabban a nemzet ügyéhez való csatlakozása, minek kapcsolata Gelich tábornok művében legkevésbbé sincsen kiderítve; mert gróf Lamberg rendeltetése már az értekezés előtt világosan tudva volt, az tehát — midőn Móga és követői annak tudása mellett határozták el előbb kardjokat letenni — ezzel homlokegyenes ellentétben helyes oknak arra, hogy ismét kardot kössenek, s esetleg a bán hadai kiüldözésére is vállalkoznak, el nem fogadható; — de arra nézve sem található az idézetben semmi tájékozó adat, hogy az elhatározással kapcsolatban álló azon föltevés, miszerint a bán a királyi manifestumot nem respektálva, a magyar hadsereget megtámadhatja — honnan származott?

Világos tehát, hogy Gelich e nagy fontosságú értekezletre nézve csak igen hiányosan értesült, s Fligeli őrnagy esetéről,

avagy annak az értekezlet lefolyásával való causalis összeköttetéséről, nevezetesen pedig gr. Batthyány Lajos közreműködéséről és az értekezlet végeredményére gyakorolt határozó befolyásáról, értesülve épen nem volt.

Idéznem kell még a XIII. fejezetből (231-dik lapoldal) a következő sorokat: «A fegyverszüneti szerződés értelmében Móga altábornagy hadtestével a határvonal mögé vonult vissza, sőt még valamivel messzebb Martonvásárig. Erre leginkább csapatainak állapota, valamint az ellenség fölött kivívtott győzelme bírta őt.»*) A valódi tényállás ezzel ellenkezőleg, az, hogy a magyar hadsereg, nem a Pákozdon szeptember 30-dikán este hat órakor kelt fegyverszüneti szerződés következtében és nem is e fegyverszünet megkötése után, hanem egy nappal előbb, a pákozdi csatára következett éjjel indított vissza Martonvásárra.

A mi pedig e hátrálásnak az idézetben foglalt indokolását illeti, arra nézve még csak azt kívánom megjegyezni, hogy azon csapatok állapota, melyekkel a fővezér egy elhatározó ütközetet elfogadhatónak tart, nem lehet olyan gyarló, hogy azzal visszavonulást egyáltalában, de annál kevésbé a győzelmesen vívott csata után, indokolni lehessen, és hogy az ellenség fölött kivívtott győzelmet általában sem lehet visszavonulási oknak tekinteni; ellenkezőleg, a győzelmet rendszerint előhaladás szokta követni. Egyébiránt pedig az említett idézetbeli indokolásnak az erre vonatkozólag általam előbb elmondottakkal való összehasonlítólagos megbíráását nyugodtan bízom az olvasóra.

Végre még azt is megemlítem, hogy a XIII. fejezetben a 228. és 229-dik lapoldalokon, vagy név- vagy szárny-megcserélésnek kell főnforogni, minthogy ott a Jellachich táborbeli jobb szárny Kempen vezérőrnagy parancsnoksága alatt mind harc közben, mind Ivánka eseténél, mely tényleg a magyar jobb szárnyon s következőleg a bán hada bal szárnyának átelében történt meg — természetellenesen a magyar hadseregnek Milpökh ezredes által vezényelt szintén jobb szárnyával állítatik szembe.

Mindezek után pedig azon kijelentéssel fejezem be ez

*) Hogyan lehet a kivívtott győzelemben, kivált mikor az ellenség kiüldözése van jelszóul elfogadva, visszavonulási okot keresni?!

alkalmi kis munkámat, hogy ennek megírására az is serkentett, miszerint az élemlényeimmel kapcsolatos honvédelmi események közül olyan egynéhányról, melyeknek ismertetését még eddig nem tapasztaltam, valamely adatokat gyűjtő történetbúvárnak, ha csak ily szűk keretbe foglalt töredékeket is rendelkezésére bocsássak — és hogy a kortársak közös kötelessége szerint, a hol és a hogy tehetem, magam is hozzájáruljak a célhoz: hogy a honvédelmi harcunk nyomain keletkezett történetirodalmi termékek a lehetőségig megtisztúlva és kiderítve szálljanak át az utókorra.

VENDREI FERENCZ.

EGY LEÁNY MINT ÖZVEGY ASSZONY.

Regény.

Negyedik közlemény. *)

VII.

Megint tovább nyílik a láthatár.

Azon időkben Pesten nehéz volt alkalmat találni, ha a nem egészen ismerősök «véletlenül» találkozni akartak. A Városliget árnyéktalan, homok-buczka vidék volt, a hová, ha valaki egyszer elvetődött, azon kijelentéssel tért haza, hogy oda ugyan többé ki nem vánszorog. A Svábhegyen legfőlebb tizenkét család élvezte az üde levegőt s a szórakozás, a mit ott keresett az ember, nem érdemelte meg a fölcsigázott kocsibért. A Margit-szigeten már voltak terepélyes fák, de csak külön fogadott csónakon juthatott az ember oda, a szűnyog millióinak hangversenyét meghallgatni.

Az egyedüli menedék, a hol a nagy világ találkozhatott, a Váci-útca és a Dunapart volt, a redoute-épülettől a láncz-híd-térig, a hol a a kőfaragók birodalma kezdődék.

Ellenben farsangon, a táncvígalmak mulatságosabbak és elegansabbak voltak, mint ma. Nem azért, mint ha a termek pompásabbak s az öltözékek választékosabbak lettek volna, hanem mert mindig csak ugyanazon osztálybeli társaság szokott ott egybegyűlni. 1843-ban valamire való férfi semmi áron sem tánczolt volna oly bálban, a hová bemeneti jegyet lehetett váltani a pénztárnál.

A nemzeti casino azonban minden évben négy tánczí-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 139., 140. és 141. füzetében.

galmat adott a meghívottak számára, s a ki oda bejutott, legott a legjobb társaság választott tagjának tarthatta magát.

Más részről, a hagyományos régi vendégszeretetnek még erős nyomait szemlélhettük. A jobb módúak szívesen fogadtak látogatókat s nem tűztek ki ily esetekre előre meghatározott napot, melyen a ház ünnepies színt ölt, minden lámpa ég, az asztalokon és állványokon virágesokrok tarkálnak, a bútorokról a borítékot lehúzzák. Mint ha máskor is ily rend uralkodnék! Csaljuk magunkat s hiszszük, hogy másokat ámítunk el.

Április kezdetén, délután öt órakor, Szenczy Tamásné, fiacskájával, a híres concipistával, szépen fölöltözve lejtett elé a hajóhídon.

— Mamám? csakugyan ex improviso toppanunk be? félek, hogy az alap, melyre építünk, még mindig süppedékes.

— Ah, hogy ezek a mai férfiak épen ott bátortalanok, a hol csak az nyer, a ki mer. Azt mondom, találkoztam veled a a színház előtt és te elkísértél.

— A kapuig!

— És onnan a szobáig. Remélem, lesz annyi udvarias-sága a vén néninek, hogy azt mondja «örvendek». Ezt aztán bátran magyarázhatod kegyes engedelemnek. Mitől félsz?

— Én? és félni? Nem láttad útközben, hány leányos mama mosolygott felénk?

— Az nem férfi-virtus vagyontalan leányok figyelmével dicsekedni. Kinek kell a pislogó mécs, ha a fényes hajnali csillag hullhat markába? Jer, menjünk ki a Rákos mezejére, az Ősz-útczába s tartsunk országgyűlést.

— Én is azt mondom, előre a Rákos mezejére! Épen ma királynét választunk!

Nem kellett oly messze menniök, mert szerencsés nap sütött az égen. Alig értek az Újvilág-útcza szélére, s leírhatatlan örömükre a nénit és kis hűgát pillantják meg, a mint azok épen a Sas vendéglő előtti járdán feléjük közelegének.

Még több fölháborító jel! Viktoria ugyan nem néz előre, nem törődik a járókelőkkel, de vidám s jó kedvű arcot mutat és érdeklél hallgat a nénire, a ki valami igen mulatságos újságot beszél el neki.

— Bizonyára a papától jönnek — sűgá a mama — úgy látszik vége lesz a hosszas elzárkózott életnek.

Megállottak az útcza sarkán és ott várták az érkezőket,

kik szintén meglepetve valának s igen udvariasan üdvözlék az ismerős hölgyet.

Szenczyné mindjárt bemutatta fiát, mint fogalmazót a helytartó tanácsnál, s most már semmi ok sem forogván föl holmi megengedett hazugságra, egyszerűen azt mondá, kedves fiával együtt egészen czél nélkül sétálgat e vidéken.

Azután fiához szólva, elbeszélé, mint ismerkedett meg e hölgyekkel, mily szíves fogadtatásban részesült, s hogy azóta csak akkor érzi jól magát, ha legkedvesebb barátnőiről beszélhet.

— Ah — szól Rudolf concipista, mint ha most emlékez-
nék vissza — talán épen Derecskey Lőrincz tanácsosné ő nagyságához van szerencsém? Bátorkodom legmélyebb hódolatomat kifejezni.

Ezzel a jég meg volt törve, a találkozókat csatlakoztak és Szenczyné mindjárt úgy vezénylé hadseregét, hogy ő a nénivel, mint biztos fődözet hátra maradt, a «gyermekeket» pedig másfél lépésnyi távolra előre bocsátották.

Jelen volt a válságos pillanat, melyben a híres concipistának meg kellett mutatni mit tud? es mikent indul ostromra, a hétfejű sárkány által őrzött arany gyapjú ellen?

— Nagyságtok egy kis sétára indult?

— A papánál voltunk ebéden s most megyünk haza.

— Hogyan, haza? ez teljes lehetetlenség.

— Miért, uram?

— Most haza menni! Ily fönséges időben, minőt csak kedvelteiknek megjutalmazására adhatnak az istenek! Ah, nézzen szét. A nap ragyog; langyos tavaszi zephir lengedez, virág és bokor újra éledez s játszi fuvalmak hozzák felénk a szerény ibolya illatának füszerét a távol mezők virányairól.

Tagadhatatlan, hogy a bevezetés a legmagasztosabb lyra nyelvén volt megfogalmazva. De mit mondjunk az elszavalás tüzeről, a hangoztatás bájairól, a legbensőbb meggyőződés húrjainak ily harmonicus megpendüléséről?

Épen úgy beszélt, mint Hamlet javasolá a színésznek: ejtsd ki szavaidat könnyedén csak nyelved végéről; mert ha szájaskodol, inkább kívánnám, hogy verseimet a város dobosa kiabálja. Kár, hogy hozzá nem tette, a magyar királyi helytartó tanács egyik concipistája!

Viktoria meg volt hatva. Így még nem udvarolt neki

senki s azért a legudvariasabb nyájassággal helyben hagyást intett. De bensejében bizonyára igen mulatságos észjárásnak tarthatta, ha egy férfi üres szópompával egy értelmes nőt elkábíthatni vélt.

— Ah uram — felelé — én még soha sem voltam túl a Kerepesi-út végén. Láttam ugyan gyakran, hogy onnan iszonyatos porfellegek ömlenek be a városba, de nem tudtam, hogy ott ibolyákat termő kies mezők is zöldelnek.

— Kétségkívül — felelt a rendreutasított költő — de a mit mondani akartam, annak titkos értelme egészen más. Oh, hallja, kérem : boldog a halandó, a ki nagysággal ugyanazon üde levegőt szíhatja. Balszam ez érző szívemre. Lelkesedés lángja fog körül ; sóvárgó keblemben eddig nem ismert szenvedélyek keletkeznek. Megtaláltam a mennyet, melyet eddig hasztalanul kerestem. Dobogó szívem kitörni készül, ajkaimról fohász száll föl és egész valóm mintegy elolvad, elenyészik egy nem földi gyönyör élvezetében !

Ezt mondva, hősies elszántsággal keresé föl társnője szemében a hatást, melyet elragadó ékesszólásának elő kellett idéznie. S miután Viktoria ismét csak fejének meghajtásával köszönte meg a bókók özönét, concipistánk nem kételkedett többé, hogy e mai nap, 1843 április 3-dika, csak teljes győzelmével fog végződni.

Történt pedig e nevezetes esemény a nemzeti színház tö szomszédságában, jobbról a *Griff*, balról a *Vörös ökör*hez címzett igen elegans két hotel árnyékában !

Szerencsétlenségre épen akkor a néni azon prózai ürügy alatt, hogy a Kerepesi-utat jó szélesre mérték, barátnéjával előbbre lépett s most már egy sorban négyesével sétáltak tovább.

Rudolf úr kénytelen volt leszállni röpkülő pegazusáról, de a színház épületének közelléte elég háladatos tárgyat adott a hölgyek mulattatására. Elmondta, hogy a művelt közönség operát kíván, a karzat drámát követel ; de miután a színházat nem a karzat, hanem a páholyok és zártszékek közönsége építette, a győzelem hová dőlése csak az idő kérdése lehet.

Így érkeztek az Ősz-útczai ház kapuja elé, a hol Szenczy Tamásné magától érthető dolognak tartotta, hogy nyájas hízelkedések között szeretett magzatát a ház benső szentélyébe is besegítse.

A néni bevezette vendégeit az elfogadó szobába, a hol mindnyájan kipihenték fáradságokat.

De a concipista gyakorlott mester volt az udvarlásban. Hiúz szeme mindjárt meglátta, hogy egy nyitott ajtón túl, zongora nyúl végig a fal mentében.

— Ah — sóhajta — ott áll fölszentelt oltára a zene műzsájának!

— Akarja zongorámat látni?

— Oh, ha oly szerencsés lehetnék!

Kellett ennél több? Hiszen ez a leány-özvegy kapva kap az alkalmon, hogy tanúk nélkül beszélhessen! Rudolf, Rudolf! te jöttél, láttál és győztél.

Csak egy tekintetet vetett a szép készítményre s költői apadhatatlan venája újra folyamatba jött.

— Zongora! Mi ez? darab fa, vas és csont. És még is a siket épület nyelve, beszéde, éneke és az érzelmek leghívebb tolmácsa. Üdvözlégy oh hangok tárháza, hazája és birodalma! Te vagy a ki lelkünk bűját visszasugárzod; te vagy a ki örömmünk zajos kifakadását nyelved aczélával visszhangzod. Jó barát, titoktartó élettárs, elfecsegője gondolatinknak, melyekre emberi szót nem találunk, légyen áldott, a ki föltalált téged!

Viktoria pedig csodálatos ártatlansággal felelé:

— Épen ezt akartam mondani. Igen jó gyármány, Bösenderfer műtelepéből. Lőrincz bácsi vette kilenczszáz harminczhét forinton. Ezen játsztam előtte mint menyasszony, az ő vőlegény korában.

— Ah, mily bájos visezaemlékezés! Ily korban, úgy szólván gyermekezipőkkel, egy múlttól, a menyasszonyság és vőlegénység koráról beszélhetni! Fájdalom e boldog napok sem sokáig tarthattak.

— Nagyon csalódik, uram. Teljes tizenegy esztendeig.

— Ah, nagysád, nincs e számításban egy kis megbocsátható tévedés?

— Pontosan beszéltem. A dolog így történt: mikor én születtem, Lőrincz bácsi erőszakosan, karhatalommal elconfiskált engem a papától, mamától s azt mondta: ez az én leányom lesz, ennek veszek szép játékokat és gyönyörű ruhákat.

— Derék ember.

— Így tartott ez öt évig. Akkor egy vasárnapi ebédután az ölébe vett engem és hintáztatott a térdén. Egyszerre csak új

dolgokról beszélt s azt mondta: minek nevelek én leányt másnak? Én bizony elveszem magam, s lesz belőle az én kis, kedves feleségem.

— Nagyon jó ízlésre mutat.

— Ez azután tartott tizenegy esztendeig. Minden születésem napján, ha sok szép ajándékot hozott, azt mondta: mához egy évre megtartjuk a dáridós lakodalmat. De csak akkor esküdünk meg, a midőn másnap meghalt.

— Szörnyű szerencsétlenség; de legyünk keresztyének s mondjuk: nyugodjék békével.

Így értette meg Szeczy Rudolf úr a legközvetlenebb forrásból a leány-özvegy történetét, melyről sok mindenféle mende-monda keringett a városban.

S miután ily szerencsés napja volt, elhatározá a húrt a végsőig megfeszíteni. Még egy kísérletet tesz s ha sikerül: Hurrah! Varsó! Suwaroff!

Kitekintett az ablakon, s látott ott alant szépen öntözött gyepet és zöldelni kezdő terepélyes fákat.

— Ah, mily idylli lakás! még kert is van hozzá?

— Akarja látni?

A concipistának szeme szája elállott az előzékenységre. A próba sikerült, a leány minden alkalmat megragad, hogy tanúk nélkül mulasson vele!

Viktoria nagy kendőt vetett magára s ketten lementek a kertbe, a hol mindent megnéztek, a mi látni való volt.

Ekkor Rudolf úr, hogy imádottja előtt saját énjének értékét és becsét is bemutassa, elbeszélé e történetet:

— A múlt hónapban, Temesvárott, egy korcsmában verekedés történt s a parasztok győztek a katonák fölött. A kapitány (nagyon, nagyon előkelő családból való) dühbe jöven, nyeregbe ülteté lovasait, utána nyargalt a parasztnak s útfélen valahol irgalmatlanul, irgalmatlanul leszabdaltatta őket.

— Nemtelen bosszú.

— Most következik, a mi csekély személyemre vonatkozik. Nagy lárma kerekedett ebből az országban s harminczhat megye követelte a kihágás megbüntetését. Az ily ügyek az én osztályomba tartoznak s nekem kellett javaslatkép a helytartó tanács (kitérő) válaszát fogalmazni. Ilyenkor ugyanazonos leiratokat küldenek a megyékre, de én meg akartam mutatni, mit tudok? minden megye számára külön szöveget szerkesztettem.

— Nagyszerű. Ön túl tett Mozarton.

— Hogyan Mozarton?

— Nagyon helyes hasonlításom. Van nekem hangjegyeim között egy themám, melyre a zenekirály huszonhat variatiót írt. Ön tízzel verte le Mozartot.

— Nagyságod igen kegyes. Most pedig mind a harminczhat szöveg bejutott az irományok közé s fönmarad örökre!

— Ez nagy dicsőség.

— Nagyságod ezt dicsőségnek nevezte? Fogadja legmelyebb köszönetemet és engedje meg, hogy e dicsőségetem nagyságod lábai elé tegyem!

Ez már netovábbja volt az udvarlásnak és legfinomabb galanteriának. A concipista érzé, mint magaslik alakja s mennyit nyer úrnője nagyra becsülésében!

Fölvette-e Viktoria kisasszony a lábai elé vetett dicsőséget? nem maradt meg a történet adatainak kútforrásaiban. Csak az bizonyos, hogy a gyertyagyújtás ideje közelgván, mindketten visszatértek az idösb hölgyek társaságába.

Ezalatt a néni és özvegy Szenczyné bizalmasan csevegtek. Már tudniillik úgy mint az asszonyok szoktak nyájasan, barátságosan, még akkor is, ha az egyik meg van gyözödve a másiknak világos hamislelküségéről.

A néni és húga már tudták, hogy azon «könnyekkel áztatott» sírnak cultusa meröben kiszámított komédia. Kiderült, hogy azon sírban egy rég elfeledett ismeretlennek hamvai nyugosznak és Szenczyék a jogot ahhoz szentségtöröleg bitorolják, így akarván a két család között az igazolatlan rokonszenvet kieröszakolni.

Hanem egészen símán még sem folyhatott le a dolog, mert asszony az asszonyt nem szokta kímélni. Köztök a barátság színe alatt máskor is titkos ellenségeskedés, vagy legalább le nem küzdhető vetélykedés rejlik. Egyszerre tehát, a midön egymást már per «édesem» és «kedvesem» traktálnák, a néni rohamos megtámadással kérdé:

— Nemde, a Szenczy-család Gömörbe való?

Szenczyné elpirúlt; talán bensejében meg is ütődött, de rögtön megérezvén a kérdés végeztélját, a legközönyösebb hangon felelé:

— Én és férjem Abaujban laktunk. Hallottam ugyan tőle, hogy Gömörben is vannak, kik a Szenczy nevet viselik.

Férjem ismerte is talán őket, de én e távol rokonokkal soha sem törődtem.

Így vágta ki magát. A néni igen ájtatosan hívő képet mutatott, de magában gondolá, leálarcoztalak, kétszínű csel-szövő; majd kap fiad szép feleséget és nyolczvanezer forintot! Csak azt várjátok!

Ekkor léptek a szobába Viktoria és udvarlója, a midőn a szobalyány épen égő gyertyákat tett az asztalra.

Úgy látszott, hogy a «gyermekek» jól használták föl a kerti sétát; a friss levegő üdítőleg hatott kedélyökre s hangos jó kedvet hoztak vissza.

Sőt Viktoria annyira ment előzékenységében, hogy Rudolf urat, mint ha régi ismerős és megszokott házi barát volna, egyszerűen fölszólítá:

— Játszunk valamit a zongorám, négy kézre.

A concipista már valóban nem tudta, hová legyen boldogságában. Mintha záporosőben a csorgó előtt állana, úgy zuhogott rá a kegy és kitüntetés. Mert nem tréfa az, négy kézre zongorázni. Ilyenkor a játék hevében az újjak, a kéz, sőt a karok is nagyon közvetlen közelbe kerülnek; az elektromos szikra könnyen kipattanhat s a férfi többet is mondhat, mint illő távolban maradvá, kockáztatni merészkedett volna.

A becsengetett szobalyány mindjárt gyertyákat tett a zongorára s Viktoria úgy taláalomra elővett egy négy kézre írt zeneművet. Épen az eroica symphonia volt, de e darab hosszúra nyúlván, csak a finale nehézségeivel mérköztek meg.

Viktoria jól játszott, de Rudolf úr is gyakorlottsággal bírt a hangjegyek olvasásában. És ha néha egy pár ütemmel hátra is maradt, hamar észrevette hibáját, előbbre ugrott s aztán dolgát újra, szerencsésen nyélbe üthette.

Szebben már nem végződhetett a nap.

Mind a mellett Rudolf (hiába; férfi volt!) még sem bátorkodott engedelmet kérni újabb látogatásra. De ott volt csüggedtlen, kardhordó mamája, a ki mint természetes és magától érthető alkalomnak tartotta, hogy fiával együtt máskor is teendi tiszteletét.

Ezzel Rudolf is megelégedhetett, gondolván, ha a mama a nénit elfoglalja, annál szabadabb vásár nyílik neki, Viki leányasszonyommal.

Végre elmentek, kitisztúlt a levegő s a szobalyány a néni

parancsára szellőztetés ürügye alatt kinyitá az ablakokat. Viktoria nem gondolt nénje durczás arczvonásaival, hanem vígan lejtett föl s alá, míg végre hangos kacajra fakadt.

— Leány! mit akarsz ez emberrel?

— Semmit.

— Semmire nagyon sok az, a mit csinálsz. Beviszed a szomszéd szobába, lemégysz vele a kertbe s fölhívod négy kézre zongorázni!

— Mi veszedelem van ebben?

— Halálosan megszeret.

— Engem, vagy azt, a mit Lőrincz bácsitól örököltem?

— Mind a kettőt, s aztán?

— Aztán kész a kosár számára.

— Leányom? a kosár csak utolsó eszköz, mint a királyoknál a puska meg az ágyú. De az okos ember mindig előre néz s kerüli a végleteket.

— Igen, ha kerülheti. De büntetés nélkül hagyjam a cselzővőt, a ki szívemet rokonszenv czímen akarta meglopni? Ez az ember csak annyit hallott rólam, hogy egy kis pénzem van, s mindjárt összeesküszik anyjával s ketten mint ostoba halat hálójokba keríteni szándékoznak. Ah nénikém, ne vedd el tőlem a mulatságot, hogy ennyi sértésért elégtételt vegyek.

— Vigyázz és ne játszál a tüzzel. Annyira fölbátorítottad ez embert, hogy visszautasítottván, joggal vádolhat téged a tetszelgési vágygyal.

— Ne búsulj, másként számolok vele. Nem én, de ő lesz, a ki hanyatt-homlok visszavonúl. Van számára készletben egy szavam, melyet ha kimondok előtte, úgy megfutamodik, hogy többé hírét sem halljuk.

Az olvasó tapasztalhatja, hogy Viktoria egy évi özvegy-sége alatt tanúlt, gondolkodott és megérett. Most már nem létezik többé a hiszékeny kis lyány, a ki az öreg úr trefáját komolyan vette s mint szerető nő esküdött meg a beteg halálos ágyán. Már nem emlegeti, hogy öröklött vagyonát hazafias, műveltségi és jótékony czélokra áldozza. Szívébe bátorság költözött és harczra mer szállani a férfival, a ki azt hiszi, kész prédára furakodott a házba. Oly férfival, a ki bizonyára szeretheti is a szép nőt, de még sem menne feléje, ha csak a pengő érc delejes hatalma feléje nem vonzaná.

— — — — —

Telvén a napok, egy este tizenegy óra után, a midőn Zoltán haza felé sietne és a Szervita-térről a Granátos-útczába fordulna, hallja, hogy valaki gyors lépésekkel kopog utána.

— Te vagy, Matyók?

— Én bizony, s már harmadik este leslek, de mindig úri barátainkkal hazáig kísérteted magad. Állj meg egy szóra, mert beszédem van veled.

— És miért nem jöttél hozzám? vagy a vendéglöbe, ha már bemutatlak?

Matyók nagyon savanyú hangon felelt:

— Tudod pajtás; én mint afféle elősdi tót fiscalis, nem örömet eszem egy tálból cseresznyét a nagy urakkal. De hagyjuk ezt. Jövök jelenteni, hogy téged borzasztó veszedelem fenyeget.

— Engem? Talán a királyi fiscus akadt meg valamelyik beszédemben?

— Sokkal nagyobb annál. Ellenség támadta meg igazi, szent öröködet.

— Ah! a Berettyó?

— Sokkal gonoszabb annál. Halld csak, ez a lelketlen pecsovics, Szenczy Rudolf már harmad ízben jelent meg az Ósz-útczái házban. Viktoria ő nagysága szívesen fogadja, együtt zongoráznak, együtt sétálnak a kertben s ha a jelek nem csalnak, maholnap lakodalmat is ülnek.

Zoltán nem volt érzéketlen, de még közönyös sem a nem várt hír hallatára. De minthogy egy alkalmat kivéve, a midőn a temetőből visszatérő hölgyeket távolról köszöntötte, a leánykát sehol sem látta, annak arczvonásai egészen elmosódtak emlékezetében. Különben pedig már az ismeretség kezdetén azt a gyermekeskedést az öreg tanácsossal igen unalmasnak tartotta. Még inkább elidegenedett tőle, a midőn a kisasszonyka korán érett elméjével egyszerre leány és asszony is akart lenni, úgy, hogy a kötelességek mellőzésével mindkét állapotnak csak előnyeit élvezhesse.

Legkevésbé tetszett pedig neki a hivatlan beavatkozás, hogy épen Matyók uram keveri magát a dologba. De egykori jurátus pajtását (s talán örökös hitelezőjét is) megsérteni nem akarván, kitérőleg felelt.

— Soha sem voltam oly szerencsés, hogy Viktoria kisasszony kegyeit bírjam, mikor pedig bizonyos szolgálatot

kereken megtagadtam, okvetetlenül örökre magamra vontam junói haragját.

.. — Ki tudja? Lásd, én ugyan e szolgálatot kétkedés nélkül megcselekedtem. Az öreg tanácsos tenyerembe nyomott egy pár százast s azután elfordult tőlem, megvetést érzett az elhasznált eszköz ellenében s meghalt. Mert hiába! az úri népnek ily dolgokban egészen más észjárása van, mint a gyakorlati hasznot hajhászó tót diáknak. Épen, mert tagadólag válaszoltál, csak nagyra becsüléseket nyerted meg.

— Kérlek, ne beszélj többet. Boszant ugyan, hogy korlátozott agyvelejű concipista ül be Lőrincz bácsi örökébe, de nem érzem magamat hívatva arra, hogy egy meggondolatlan leány szeszélyét megakadályozzam.

— A mint gondolod, azt hittem jobban érdeklődöl, mert egykor megvallád, hogy tetszett neked e leány egy kicsit.

— A mi volt, az elmúlt. De honnan tudsz te mindent ily részletesen?

— Honnan? Mert van szemem és látom a mi történik. A ház a Vas-útczán, a hol lakom, az udvar vége felől szomszédos az ősz-útczai ház kertjével.

— Magas fal védi az egész telket.

— Nagyon magas, de csak a kerten belül, míg a mi udvarunk az árvíz után hatalmasan feltöltetvén, mi úgy lenézhetünk a kertbe, mint a színház karzatáról a földszintre. Csak azt akartam mondani. Figyelmeztettelek valamire s most tőled függ, mit csinálj tanácsommal. Isten veled!

— Jó éjtszakát; máskor ne kerülgess, hanem jöjj egyenesen hozzám. De mi jut eszembe! Tudod-e fiú, hogy a multkor bizonyos ember előtt nagyban védelmeztelek.

— Köszönöm; különben jól ismerem «bizonyos embereket». A ki a multkor haza kísért, nemde? Az a vezércikk-író?

— Ő. Azt mondta uzsoráskodol.

— Már magam is hallottam e fonókába való mesét. Nem mondtad neki, hogy az uzsoraüzéshez mellőzhetetlen feltétel, hogy az embernek tőkepenze legyen a vasládájában?

— Valami effélét feleltem.

— Hanem nincs füst tűz nélkül. Úgy mint te egykor s azután mások is kérdezték tőlem, hol találának oly könyörtelen zsidót, a ki pénzt szokott volna kölcsönözni? Megneveztem nekik Arnstein, Galiczistein, Khon, alias Kohn Fülöp ura-

kat, de azt sem hallgattam el, hogy ezekkel ugyan olyan pocsolóba kerülnek, honnan nincs menekvés. Kedves újságíródnak bátran hihetsz, mert: *experto crede, Ruperto*. Így vagyok én, senki sem hallgat jó tanácsaimra!

Kezet fogtak.

— Örülök, hogy e fölvilágosítást vehettem tőled. Én! a ki még úgy sem bírhattalak rá, hogy tőlem kamatot elfogadj.

— Szükséged van pénzre?

— E pillanatban nincs, de később, úgy eshetik, megint megszólítlak.

— Parancsolj velem; tudod hol lakom; jer vagy izenj s ha tehetem, mindig szolgálatodra állok.

Ily jó egyetértésben váltak el egymástól e napon.

Ez időkben szenvedélyes pártharcok folytak ugyan, de még nem volt divatban a politika miatt a társadalmi viszonyokat fölforgatni és egymást gyűlölni, megvetni, megátkozni. Csak az 1844-diki eredménytelen országgyűlés után gróf Apponyi kancellársága alatt különözték el magokat az emberek s arra fölbomlottak a családi viszonyok, az apa fiával, ezek testvéreikkel harcra szálltak. Ezután a barátságkötésnél, a vő vagy sógor választásánál mellőzhetetlen kérdés volt: ki, melyik párthoz tartozik?

Még most vegyesen járt Pesten a «magyar colonia» (mert nem is volt egyéb) a *Nemzeti Körbe*, melyből később a kormánypárt kiválván, a hírhedt *Gyűldét* alapította. A szó teljes értelmében fogdosni kellett ide a fiatalságot. Csak hogy független állású embereket is kapjanak, a nagy urak titokban még a tagsági díjat is megfizették értök. Innen túl a gyűlde-tagság volt a legbiztosabb gradus ad Parnassum, a hivatal elnyerésére vagy az előléptetésre. Más részről a szabadelvű ifjúság az ily megvásárlottakat mint nyílt hazaárulókat irgalmatlanul excommunicálta; senki velök nem beszélt; úgy tekintették mint Izraelben a bélpoklosokat.

Mint mondtuk, 1843-ban az állapotok még így elkeseredve, elmérgesedve nem valának. A magyarság képviselői a fővárosban összetartottak. A helytartó tanács hivatalnokai, a királyi curia bírái, a megyei táblabírók és tisztviselők s néhány polgár (az ujjadon összeszámíthatad őket), ha nemzeti érdeken közös munkára vállalkoztak, minden összejövetel alkalmával ugyan-

azon ismerős arcokat láthatták. Kivétel csak a magyar királyi udvari kamara volt, mely makacsul német maradt úgy Pesten, mint szétszórt elágazásaiban az országban. Egyes kivételek nem sokat billentettek a mérlegben.

Megérkezett a költők és szerelmes párok ünnepelt hónapja: a május, s mint akkor még el nem koptatott divatban volt, a magyarság hetedhét országra szóló majálist rendezett. Összeállt a művelt rendből egy csapat részvényes, kik a költségeket előteremtették, ebédről, vacsoráról, jó zenéről s minden kényelemről gondoskodtak, úgy, hogy a többi mind csak a meghívott vendég kényelmes szerepét viselte.

Minden részvényesnek joga volt ajánlat czímén vendéget meghívni, ha a rendező bizottság feje az illető egyének ellen kifogást nem tett. A «megrostálás»-nál azonban a feddhetetlen jó hír qualificatiójánál egyebet nem követeltek.

Zoltán (Matyók bankjában tett legújabb kölcsön erejénél fogva) mint a rendező bizottság tagja hatalmaskodott. Mint részvényes ő hitta meg Sztrpkowsky septemvirt és fiát Lászlót, de midőn mint második vendégét özvegy Derecskey Lőrincznét akarná előterjeszteni, elkedvetlenül értesült, hogy Szenczy Rudolf helytartósági fogalmazó már megelőzte őt e szerencsében.

A mulatság a legközelebbi szombatra a Zugligetben a *Fácán* nyaralóba volt kitűzve. E napon a déli órák idején a magán fogatok és bérkocsik egymást kergették a hosszú és poros úton. A részvényesek lesben állottak, hogy saját vendégeiket személyesen fogadják s karonfogva bemutatassák a vigalom királynéjának, a ki szokás szerint nem fiatal neje volt egy négy nyüstös excellentiás uraságnak.

Zoltán hamar készen volt a septemvirrel és ennek Lászlójával, míg Szenczy Rudolf ékesen fölpiperézve, mint Jákob Ezsau előtt, háromszor a földig hajlott meg azok előtt, a kiket szivszakadva várt.

A leányka, a ki egyszersmind kétségtelen özvegy volt, rendkívüli hatást idézett elő megjelenésével, ha bár öltözéke a rendes sétaviselettől alig különbözött. Rudolf, mint elismert udvarló, büszkén ajánlá karját s rövid bemutatási szertartás után letelepítette hölgyeit a terem tornáczára, honnan igéző kilátás nyílik a Norma-fa gyepes és bokros magaslatai felé.

A terem keresztül-kasul volt lepeve terített asztalokkal.

Zoltán, mint más közönséges halandó, csak a szerény háttérből bámulhatta mások szerencsáját.

A «nagy ebéd» hosszasan és vontatva folyt le és épen oly galádul rossz és élvezhetetlen volt, mint azóta is mindig. Zoltán elég közel kapott helyet arra, hogy Viktoriát folyvást szemmel tarthassa. Mindjárt észrevette, hogy a leányka a lefolyt másfél évet, szépség és teljes kifejelettség tekintetében, rendkívül jól használta föl. A kora érett gyermekből elsorangú, veszedelmesen hódító hatalmasság lett. Úgy ült helyén, mint első díj gyanánt kitűzött jutalom, a legérdemesebb férfi megkoszorúztatására. Szelid nyájassággal felelt az ostromló had kérdéseire; elismerőleg köszönte meg, ha Szenczy Rudolf úr valami tűrhetőbb csemegével megkínálta, csak azt nem akarta sehogy sem észrevenni, hogy közelében alig hat-hét terítékkal túl Pest-Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegyék harmadik aljegyzője ül, s mint sötét rejtekből pillantgat feléje, bámul, ábrándozik és végkép elkeseredik saját semmiségének érzetében.

Az ünnepély programja hozta magával, hogy ebéd után, míg a nap a nyugati bérczek alá nem merül, a társaság sétára keljen, a minden oldalról kínálkozó mezőkre, cserjés ligetekre és erdőségekbe. A bátrabbak elkalandoztak még a János-hegy tetejére is.

Ezek közé tartozott a néni, Viktoria, Szenczy Rudolf s még néhány a kiválogatottak közül. Ezeket követék, kiknek egyedüli jutalmok volt, ha láthaták «öt», hallhaták hangja csengését és együtt vele ugyanazon levegőt szívhaták.

Zoltán egészen e mellőzött sóvárgók sorozatába került. Szerencséjére, a hangadó uraknak eszökbe jutott, hogy a hölgyek számára a bokrokról zöld leveles csapkodó vesszőt meszenek. Mert hát azért majális az, hogy több szabadság legyen, mint télen a csilláros termekben, a hol nem a víg kedv, hanem a kimért forma uralkodik.

E kedvező pillanatot használta föl Zoltán, s mindjárt a legközelebbi fűzfa-bokorról levágott egy jó hosszú suhogót, egy szökéssel Viktoria mellé termett s a hajlékony vesszőt oly szer-tartásosan ajánlá föl, mint ha királyi pálczát nyújtana át.

— Ah — felelt meglepetve a leányka — ön is itt van? Ha nem csalódom, Pogány Zoltán úr?

— Nagyságod legalázatosabb szolgája.

— Nagyon régen nem láttam önt, kivéven mégis egy

pillanatra, a város szélén, a hol valamit építenek. Mondhatom, nagyon megijedtem öntől.

— Megijedt? tőlem?

— Mert megemlékeztem a régi jó időkről, mikor ön nálunk lakott és én annyi gyermekes esztelenséget fecsegtem. Mi lesz belőlem, gondolám, ha e nagy szakállú férfi egyszer elémbe lép s kinevet?

A viszonttalálkozási jelenet jól indult. A hölgy kezdte és vitte előre a társalgás fonalát, a bátortalan udvarló pedig csak közbe szólhatott.

De a fonákság sokáig nem tarthatott. Zoltán ismerte férfi-kötelességét s miután a néni is nem egészen kegy nélkül fogadta, beszélt a septemvir házánál eltöltött évről, elmondta, hogy azóta is mindig igyekezett Derecskey Lőrinczné ő nagyságának hogyan létéről tudomást szerezni.

— Hallott rólam újságokat is?

— Néha.

— Talán azt is tudja, hogy bizonyos úri ember csaknem mindennapos házunknál?

— Erről is beszéltek s magam is látom, hogy Szenczy úr büszkeségének tartja e kitüntetést.

— Valóban? Nos akkor igen könnyen kielégítő vágyai lehetnek. De én azt mondom önnek, semmi sem történt közöttünk. Kivéven, hogy ünnepélyesen megígérttem neki, tiszta szívből hozzá megyek feleségül, mihelyt bebizonyítja, hogy igazán, önzéstelenül, minden mellék érdeket félre vetve, csak önmagamért szeret engem.

Zoltán hüledezett; egyszerre megint a kis csacska leányt látta, a ki mai szörnyűkép komoly özvegy asszonyi címével úgy beszél vele, mint a gyermek játszó társával.

— Ön nem felel?

— De hiszen azt gondolom, nagyságod irányában semmi sem könnyebb, mint bebizonyítani, mint szereti önt.

— Szép szavakkal?

— Tettel is, szép szavakkal is.

— Gondolja? Ám legyen, a percz alkalmas, épen jó kedvemben talál. E kies vidék, e nevető friss zöld bátorságot önt belém. Jöjjön, fussunk előre s azután meglátja, mily röviden szoktam én saját ügyeimet elvegezni egy férfival.

Mindjárt neki iramodtak a fölfelé kanyargó úton. Zoltán

karját ajánlá, melyet Viktoria, mint magától érthető udvarias kötelességet, fogadott s azután néhány percz alatt messze hátra hagyták a társaságot.

De mikor fölértek a hegy nyergére, a hölgy egyszerre megállott s vissza nézvén a völgy felé, vesszejével intett concipistájának, hogy csak jöjjön hamar utána.

Rudolf úr, a kinek Viktoria bizalmaskodása Zoltánnal sehogy sem tetszetett, egészen fölvidult e visszahívásra s mi-alatt lihegve csörtetett a hegy gerincze felé, egészen megnyugtatá magát.

— Hogy is ijedhettem meg — gondolá — e tejes szájú ficzkótól. Én! a ki osztályomban első fogalmazó vagyok s nyitva az út előttem a leggyorsabb előmenetelre. Ki ez a Pogány Zoltán? A vármegye harmadik aljegyzője! Kevesebb a pünkösdi királyságnál, mert jön három év múlva a restauratio s aztán ha kimarad, veheti nyakába a koldus tarisznyát!

Szegény concipista! Az ugyan ki nem találhatta volna, mi vár rá? s hogy most mindjárt a legkegyetlenebb «benevolisatio» alá kerül.

Zoltán csak nézte, mi lesz ebből? Ismervén a leány különcz észjárását és természetes egyenességét, nem kétkedett, hogy itt valami rögtönzött megrohanás készül.

Viktoria elég nyájasan fogadta az érkezőt; egy kis időt is engedett neki, hogy gyors lélekzetét lecsillapíthassa s aztán ex abrupto kérdé:

— Akarja tudni, minő bizonyítékot követelek én arra, hogy ön engemet tisztán csak önmagamért szeret?

Ez épen oly váratlan, mint a milyen világos interpellatio volt. Rudolf úr egyelőre azonban csak Zoltánra pillantgatott, mintha helyén kívüli dolognak tartaná, a szív ügyei felől egy idegen férfi előtt vitatkozni.

— Ez úr előtt bátran beszélhet. Pogány Zoltán barátunk ismeretes jakobinus.

(Így nevezték akkor tréfából az olyan embert, a ki előtt nem kellett titkolózni.)

— Pogány Zoltán — folytatá Viktoria — úgyszólván gyermekkori barátom. Atyám útközben valahol, csak jó képe és régi nemes származása miatt fogadta házába és én is, mindjárt első beszélgetésünk alkalmával, oly titkot bíztam rá, a

miről atyám is csak később értesült. Kérdem: kész ön bebizonyítani, a mit kívánok, a mit követelek?

— Ezer és ezer örömmel — felelt Rudolf úr, nevetgélve, a legjobb politikának tartván, ha tréfára veszi a dolgot — parancsoljon, korlátlan hatalmú királyném. Akarja talán, hogy szerelmem bebizonyítására, innen a Jánoshegy tövéről, hanyatthomlok leguruljak a *Disznófőg*?

— Én komolyan beszéltem.

— Akkor várom parancsait.

— Uram — szólt a szeszélyes özvegyke s azalatt iskolás leány módjára folyvást csapkodott suhogójával a levegőbe — föltettem magamban, hogy a világon egyetlen egy férfinak igaz szerelmében nem hiszek, míg kezemmel együtt egy kis vagyon is jár.

— Mit hallok! egy kis vagyon? Bocsásson meg nagyságod, de eddig még soha senkitől sem hallottam, hogy Derecskey Lőrincz tanácsos özvegye vagyont is vihet egy új háztartáshoz.

Ezt oly szörnyű csodálkozással mondta, hogy három lépéssel hátrált s még a szája is vonaglott, de az már nem állott hatalmában, hogy arcza el ne piruljon.

— Ha nem tudta, az csak úgy magyarázható, hogy egy Szeczy Rudolf holmi kis házat és négy ezer forint évi jövedelmet vagyonnak sem tart.

— Engedelmet kérek, dehogy nem tartok. Ellenkezőleg a fizetéséből élő szerény hivatalnok szeme előtt ily nagy összeg a Darius kincse.

— Annál jobb, ha így gondolja. Ha tehát eddig is hitte, hogy szegény nőt visz házába, annál könnyebben lemondhat arról, a mire úgy sem számított. Elhatároztam tehát, hogy kis házikómat megtartva, nyolezvezezer forintot érő tőkepénzemet elajándékozom. Hatvan ezeret az akademiának adok.

— Ah, második Széchenyi István!

— Tízet a Kisfaludy-Társaságnak; tízet a szegény gyermekek kórházának.

— Nagyszerű!

— A ki engem igazán, tiszta szívből s csak magamért szeret, szeressen úgy, mint vagyok. Annak az én hozományomra semmi szüksége.

— Bizonyára nincs — felelt bátor elhatározással Rudolf

úr, nem kételkedvén, hogy e hősiekedés nem egyéb, mint úgynevezett kísértetbe hozás, minő a színpadon néha hajánál fogva előrántva is, használatban van.

— Tehát, ha szegény leszek is, érzelmei irántam nem változnak?

— Soha! semmi körülmény között.

— Jól van, én hiszek önnek; de ne feledje, hogy férfi-szavára szól és tanú előtt beszélt.

— Nem feledem — mondá, de már az elszántság csekélyebb fokával.

— Akkor hallja határozatomat. Egykor, valamikor . . . az idő kijelölése az ön jogaihoz tartozik . . . ha engem oltár elé akar vezetni, az esküvő napjára készen, tisztára írva, elhozza ön a három adománylevelet; mert én az ilyen fogalmazványokban kellő jártassággal nem bírok.

— De én sem, nagyságos asszonyom. Legalább az én osztályomban, a tömérdek firkák között hasonló tartalmú actára még nem találtam; de azért vagyok első fogalmazó, hogy tollam minden előfordúlható esetben szolgálatot teheszen.

— Tehát elhozza?

— A mikor tetszik, most vagy későbben, ha úgy parancsolná, mindjárt holnap.

— Csak az esküvő napjára kérem. Akkor aztán, mielőtt a templomba indulunk, aláírom a három oklevelet. Ha kell, találunk a vendégek között tanút is eleget. Mindenesetre pedig gondoskodni fogok, hogy míg mi esküszünk, a nevezett három intézet elnökei küldeményemet megkapják. Van ez ellen kifogása?

— Nekem? az ég őrizzen meg, még a gondolattól is.

Zoltán csodálkozott és elismerőleg hajtá meg fejét: «Jól állja a tüzet» gondolá utána.

— Így hát megegyeztünk?

— Tökéletesen, a legutolsó csekély részletig. Csak egy jelentéktelen «stylaris módosítást» kérnék beigtatni.

— S az volna?

— Esedezem, méltóztassék engem meghallgatni. Ha az esküvő előtt a vendégek sőt ünnepélyesen fölhívott tanúk jelenlétében megy végbe az aláírás, ez világos, majdnem sértő bizalmatlanság lesz a boldog vőlegény irányában. Ellenben, ha az esküvő utáni percekre halasztjuk nagyságod hazafias és ember-

baráti tettének kihirdetését, mindkettőnkre elárad a dicsőség fénye. Nagyságodé az osztályban az oroszlánrész, engem pedig önzéstelen szerelmem bebizonyításában mindenfelől csak az elismerés hangja fog körülvenni.

Viktoria, a ki imádójának példás engedékenységtől már félni kezdett, kapva kapott az ellenállási szándék legelső jelené; tehát újra nagyot suhintva vesszejével, felelé:

— A módosítás félrevettetik!

Ezalatt a hátra maradt társaság is a Jánoshegy cserjés aljára érkezett s ezzel az oly jól indúlt értekezletnek erőszakosan vége szakadt. Rudolf elégedetlen képet mutatott s többször intett szemével anyja felé, előre értésére adván, hogy nincs minden kellő rendjén.

Visszajövet a hegy tetejéről, mindenki csak a nagyszerű kilátás megragadó részleteiről beszélt. Gyanították, hogy ezalatt ott lenn a táncz is megkezdődhetett; tehát sietniök kell.

Zoltán, a mennyiben csak föltűnés nélkül tehetette, mindig Viktoria közelében tartózkodott, s így könnyen találhatott rövid alkalmat a bizalmasabb szövtálcásra.

— Nagyságos asszonyom — mondá — bámulom nemeslelkűségét; imádom legtisztább szándékát, de tartozom vele, nyíltan kimondani, hogy a kísértés egy szerelmes férfi öszintéségének kipuhatólására nagyon erős ugyan, de azért célra még sem vezethet.

— Hogyan, kísértés? vagy éppen csak próbára tevés? De már e föltevés ellen tiltakoznom kell. Én csak világosan, míg nem késő, tudtára adtam, mit nyerhet velem, mit nem?

— Tökéletesen igaz, de merem állítani, hogy ha Szen-czy úr, ily viszonyok mellett reményeiről lemondana is, azzal még nem bizonyította be, hogy csak mellékes érdekből szeretett.

— Ön védi ez embert?

— Azt nem teszem, mert nem ismerem annyira, hogy érdekében kardoskodjam. Ellenben szent meggyőződésemet tartja, hogy akármelyik férfi, a ki e nevet megérdemli, ily helyzetben okvetetlenül visszalépne.

— Ha csak ennyire érdeklek őt, talán nem is sokat vesztenék vele.

— Bocsánat, nem erről van a szó. Engedjen meg nekem egy merészséget. Tegyük föl, pusztán elméleti szempontból,

hogy én volnék az a szerencsés, a ki a szép Viktoria leányka és özvegy asszony előtt kegyelmet találtam.

— S aztán . . . én is példában szólok . . . ha úgy volna ?

— Ha az én imádoztam azt mondaná, hogy csak vagyona elajándékozásával nyújt kezet, a legforróbb szenvedély és elólt-hatatlan szerelmem daczára, ha talán a halál magvával is mel-lemben, de elenyészném színe elől.

— Ön is ?

— Én és minden lovagias férfi. Ha szerény vagyok, azt mondom, nem érdelek oly áldozatot, hogy miattam a hölgy kit imádok, nélkülözze megszokott életmódját s lemondjon azon kellemes és gondnélküli jövőről, melyet csak a vagyon biztosíthat.

— Ezt a szerény férfi mondja ; mit beszél a büszke ?

— Azt, hogy nem vállal felelősséget oly tettért, melyet más követ el.

— Hogy lehet az ember más tettéért felelős ?

— A tettért nem, de igen az abból folyó következmények-ért, melyeken azután a késő megbánás nem segíthet.

— Akkor nincs e világon tiszta, érdek nélküli szerelem. Nem vesznek nőül a férfiak szegény leányt is ?

— Igen gyakran ; de ez esetben mindketten előre ismerik jövőjüket s ha házi gond, küzdelem és aggodalom éri őket, nem tehetnek szemrehányást egymásnak és egyiket sem vádolja a lelkiismeret, hogy többé jóvá nem tehető hibát kell meg-bánnia.

Az elkényeztetett kis lány szeme villámot lövelt az okoskodó fiatal ember felé. Hogy haragját éreztesse, legelőször is a kezében tartott fűzfa-vesszőt darabokra törte s ledobta a völgy lejtője felé ; aztán visszafordult, elvegyült a társaság leg-sűrűbb tömegébe, csupa asszonyok közé, hogy ez életben többé férfi közelébe se férhessen.

Ezalatt Szenczy Rudolf és édes anyja, mint vesztett csata után, búsan lépdelének a társaság után, mint sereghajtók.

A hú fiú mindent elbeszélt, mily méltatlan bánásmódban részesült, de hozzá tette, mily rendítenül föntartá álláspont-ját, mily furfangos elmével találá meg a közép utat, hogy sem ellene ne mondjon a hölgynek, sem saját érdekét ne kockáz-tassa.

— A kelepceze, melyben meg akart fogni, nagyon világos

volt. A ravasz róka, mint én vagyok, hamar fölfedezte titkos gépezetét s egy félre ugrással kikerülte.

— Tehát még nincs minden elveszve?

— Nem tudnám miért? Holnap is az leszek, a ki ma vagyok. Szeretem a szép menyecskét, de a feleskedő gyermektől nem engedem magamat megreguláztatni.

— Nagyon makranczos volt?

— Úgy látszott épen ma különösen feljött a hava. Mindenkép azt akarta megmutatni, hogy ő nem olyan, mint a többi. Annyi igaz, hogy nehéz vele elboldogulni; az ember soha sem tudja, micsoda spectaculumot kap a következő pillanatban. Mindig rettenetes, elijesztő és kiszámíthatatlan. Ha fejébe vesz egy botor eszmét, rohan mint gyermek a pillangó után s nem gondol vele, hol botlik meg, hol zuhan az árokba? De hiszen, csak kapjam egyszer tíz körmöm közé, majd megtanítom, mint kell a kesztyűbe fűtyölni.

— Szeret téged?

— Sokszor, mondhatnám majd mindig, úgy mutatja.

— Ez a fő dolog, mert a szerető nőt a férfi az újján for-gathatja. Láttad, hogy azt a vármegyistát, gondolom Pogány Zoltánnak híják, mily parancsolólag intette magához? Vajon nem ketten ásták meg a vermet, melybe bele kelle buknod?

— Nem hiszem. Különben mindketten láttuk, mily hirte-len vége szakadt a rögtönzött barátságának. A szó teljes betű értelmében pálczát tört fölötte: a darabokat az elítéltnek lábai elé vetette s nagy haraggal vált el tőle.

— Nagy haraggal? Oh, fiam, vigyázz, mert az asszonyok haragja egészen más begyben gyökerezik, mint a férfiaké. A kit a nő nem szeret, hideg és közönyös iránta, de a legnagyobb harag mindig arra való, hogy útát nyisson a boldog kiengesztelődésre. Fogsz ma vele táncolni?

— Elígérkezett velem egy csárdásra és egy francia négyesre. A fő dolog a cotillonban ketten tánczolunk előre.

— Oh fiam, nem véled: roppant ugrás ez, egyik túlságból a másikba. Kevéssel ezelőtt az az örökös járogatás a temetőbe, meg a nehéz gyászruha a legforróbb kanikulában s most rögtön hoppo csárdás és ledér mosolygás a fűzér-táncban.

— Épen ilyen ő; épen ez hangzik össze jellemével. Egyik túlságból a másikba, mint az áprilisi időjárás.

— Hát ha megszökik.

— Ígérkezése ellen?

— Ez semmi. Hiszen arra való a néni, hogy ha kell, rögtön irtóztató migrainet kapjon. Ha nem hiszik el neki, még a kólikát is segítséggül hívhatja.

Így értek le a *Fácán* vendéglőbe, a hol húzta már a cigány a talp alá valót, s a terem négy ajtaján keresztül a hűvös esti szellő kellemesen mérséklé a rekedt levegőt.

A concipista éppen javában polkázott osztályfőnökének fitos orrú leányával, a midőn Viktoria és nénje megjelent a teremben, egyszer-kétszer keresztül hatoltak a tánczosok körén s aztán, mintha előre összebeszéltek volna, a legközelebbi ajtón ismét kiosontak.

De nem észrevétellenül! Éppen ott ténfergett unalmában Zoltán, a ki mindjárt sejté e bujdoklás célját s fölkiálta:

— Hah! tetten kapom a szökevényeket! Lehetek oly szerencsés, hogy nagyságtokat lekísérjem a Laszlovszky-majorig?

— Köszönjük — felelt szárazon és igen elutasítólag Viktoria kisasszony.

— Bocsánat — felelé az ifjú — én, mint a peleskei notarius, magistratualis persona vagyok, s mint ilyen, hivatásom körébe esik az ártatlanul mulató népet védelmezni. Hát ha éppen most nem kevesebb, mint huszonnégy fölfegyverezett útonálló zsvány leselkedik az erdő szélén? A kísértés erős, a hol ékszerekkel megrakott hölgyeket lehet kirabolni. Engedjék meg tehát nekem azon gyönyörűséget, hogy nagyságtok oltalmazásában véremet ontsam, életemet föláldozzam.

A néni nevetett, de miután a huszonnégy fegyveres útonálló közül csak egy műkedvelő vállalkozó is elég lett volna a hölgyek megijesztésére, az engedély megadott.

Mentek a szép úton az alig észrevehető lejtőn lefelé. Egy fölfogadott fiú lámpát vitt előre, melynek pislogó lángja, ha olykor Viktoria arcát megvilágítja, a fiatal ember láthatá, hogy ott még mindig «konok elzárkózottság honol». Még száját is összehúzta, fogait összeszorítva, homlokára pedig (akár talált, akár nem) mindenfelől fenyegető redőket akart kergetni. Szóval: rettenetes alakot mutatott, mint a ki nem feledheti a szenvedett sértést, engesztelhetetlenül haragszik és minden áron boszút szomjazik.

A Laszlovszky-major elé érkezve, a néni megmondta a

bérgocsi számát s Zoltán elé is keresé emberét valamelyik korcs-
mából. Nem szívesen ült ez a bakra, megfosztva látván magát
az élvezettől, hogy világos virradtig korhelykedhessék.

Megérkezett az elválás pillanata.

A néni megköszönte a lovagias szolgálatot. Viktoria pe-
dig a tragikai hősnő positurájába vetvén magát, kriptai han-
gon megszólalt.

— Herr von Pogány . . .

— Méltóztassék parancsolni.

— Mennyi ideje, hogy mi nem beszélünk egymással?

— A mióta letettem az ügyvédi vizsgát és elhagytam édes
atyjának házát. Lesz körülbelül másfél éve.

— Nem több?

— Miért kell ezt tudni oly szabatosan?

— Mindjárt meghallja: egyedüli óhajomásom, hogy most
újra, legalább kétszer annyi időig ne lássam önt, még híré se
halljam.

— Ah? — felelt egészen mást várva az ifjú. — Ez igen
kemény száműzetési büntetés. Csak az vigasztal, hogy legalább
mégis határidő van kitzúve s nem tart örökké. De aztán három
év leteltével ismét kegyeibe fogad?

— Három év leteltével? Remélem, akkorára régen meg-
haltam.

Ezzel elfordult, fölugrott minden segítség nélkül a ko-
csiba, elhelyezkedett a néni mellett és hatalmas úrnő módjára
parancsolá:

— Hajts!

Ezalatt a concipista, szépen bevégezvén polkáját, minden
ismerésétől sorba kérdezé: nem látták önök Derecskeyék ő nagy-
ságát? Aztán fuldokolva indult keresésökre. Sokan segítettek is
neki a nagy munkában, míg végre hinniök kellett, hogy azok
bizony szép énekszóval meg is szökhettek.

— És Pogány Zoltán kísérte őket.

— Honnan gondolod, mamám?

— Mert annak az úrnak sincs itt se híre se hamva.

— Hm, hm . . . különös, mondhatom különös.

És Zoltán?

Azt mondta magában, ha már az egész világ haragszik,
miért ne haragudnék ő is? Ez okból szivarra gyújtott és elker-
getvén a kínálkozó bérgocsisokat, megindult gyalog és így is

érkezett meg a szép holdvilágos éjjel, két óra lefolyása alatt, a megye házának kapujáig.

VIII.

A bizony nem volna rossz.

Megérkezett a forró június, de a nyár miatt Pest lakói nem fogytak meg. Kevés ember lakott itt csak azért, hogy a főváros kényelmeit élvezze s hazafiságból pénzét itt költse. A néhány kivétel föl sem tűnt.

De Medard-napkor országos vásárt tartottak; a József-és Újvásártéren (a mai Erzsébet-tér) a máskor zárva maradt boltok és raktárak megnyíltak; jöttek a bécsi, brünni, prágai gyárosok és nagykereskedők s két hétig itt időzvé, rendesen megelégedve tértek haza.

Vásár alkalmával két tüneményt vehettünk észre. A vendéglők, korcsmák és a színházak esténként szépen megteltek. A vármegye pedig negyedévi közgyűlést tartott.

Épen most nagyon érdekes viták kerültek napirendre. A bizottság, mely az országgyűlésre küldendő követek számára utasítást, mint javaslatot, már elkészítette, munkálatát eléterjesztette. Mondhatni: remekül ütött ki a dolog. A királyi városokat kellett rendezni s a javaslat, szabadelvűség tekintetében, Éjszak-Amerika akármely republicanus államának is becsületére válhatott volna.

Nem kell azonban gondolni, mintha a megye az elfogadott javaslatnak módosítás nélküli törvénybe igtatását remélhette volna. Hanem azon időkbén úgy járta a politika, mint a rendes alkudozás a zsidóboltban. A ténsasszony tavaszi ruhára kelmét akar venni leányának s kiválasztván egy tetszetős bszint, kérdi, mi az ára? «Harmincz forint!» A mama hangosan nevet s feleli «adok öt forintot». A kisasszony fülig pirúl, könnyökével meg is löki anyját; a kereskedő szándékos sértésnek nevezi, hogy legszebb árúját semmire becsülik. Eleinte csak fél forintjával enged valamit belőle, majd hovatovább rohamosan száll alá; végre, midőn vevője kifelé indul a boltból, megesik az alku hat forintban! A boltos megköszöni a pénzt, örvend a

vásárnak s nagyon udváriasan mondja: kérem, legyen máskor is, mentől előbb, szerencsém!

Épen így csinálták apáink a törvényeket. Az első javaslat úgy hangzott, hogy egész Európa bámulta és írgylette. Jöttek a főrendek s az egymást követő izenetek, melyek alatt a törvényezikkből mindent lenyestek, a mi csak jó volt benne. Akkor aztán (Metternich sugalmazása szerint) a kanczellaria vette kezébe az ollót, s ha még is a vesztet fejszéből a fanyele megmaradhatott: mint szép eredményt vittük haza küldöinknek.

Szokott napon, hétfőn, a megrobbanásig zsúfolva telt meg a megye nagy terme. Szónok szónokot követett s a hallgatóság (némelyek auditoriumnak, mások orditoriumnak nevezték) majd eget harsogatólag éljenzett, majd fenyegetőleg püsszegett. Maga Zoltán is előre betanúlt egy «rövid, de velős» dictiót s úgy elmondta egy szuszra, hiba nélkül, hogy még a legvénebb táblabírák is helyeselték.

De hogy a teremben éljeneztek, az keveset nyomott a mérlegben. Volt magasabb forum is; tudniillik a karzat, a hova a város és vidék legelőkelőbb hölgyei gyülekeztek.

Zoltán illő szerénységgel köszönte meg a földszint fölbátorító kiáltásait, de éles szemével úgy lopva fölpillantott a karzatra is, a hol egy egész sor szalmaszínű glaciee-kesztyű tapsolt neki, sőt egyik közülök még zsebkendőjét is lobogtatá feléje.

Ki volt?

Maga Viktoria, a múltkori hadat izenő hatalom, mely úgy tudott haragudni és gyűlöletet lehelni, mint mosolyogni és lelkesülten üdvözleteket küldeni! Nem nagy mesterség ez attól, a kinek tetszésétől, sőt pillanatnyi szeszélyétől függött, hogy igazi leány vagy valódi özvegy asszony legyen.

Közeledvén a két óra, az alispánok és táblabírák uraimék sokat jelentő módon fészkelődni kezdének ülő helyökön. Mert ha nagy is volt köztök a véleménykülönbség a vitatott tárgyban, abban teljesen egyet értettek, hogy hideg levest és az állott peccenyét egyik sem ette meg.

A főispán tehát csak általános közvéleménynek engedett, a midőn a gyűlést mára föloszlatta, a folytatást pedig holnapra halasztotta.

Szétrobbanván a közönség, a midőn Zoltán a sokaságtól előre tolatva, nem is egészen saját lábán ért ki a folyosóra, mindjárt az első fordulónál Matyókkal találkozott.

— Gratulálok pajtás, jól apróra szedted a pecsovicsokat. Csak három ily tüzes beszéd egy évben és szeptemberre téged kiáltunk ki második követnek.

— Ne bolondulj, fiú.

— Nem Pestre értettem. Ott valahol a provinczián, a hol kötéllel fogják az intelligentiát. Láttad, hogy tapsolt, hogy intgetett feléd a septemvir kisasszonya?

— Kérlek, ne szólj róla.

— De bizony szólok, mert hozom a nagy újságot. Az Ősz-útczán kifelé áll a concipista rúdja; egy nap mint más nap várhatja, hogy kikapja útlevelét.

— Nem törődöm vele.

— Az nagy kár volna. Tanúld meg a tót diáktól, hogy sehol sem bizonyosabb a férfi számára a meleg tanya, mint ott, a hol épen frissiben üresedett meg a fészek.

Zoltánt az ily alkalmatlankodó jóakarát mód nélkül bozszantotta. De a pajtás, a kivel nem régen még vitézül berdót vacsorált, mindig kivételes egyén marad. Hogy tehát ketté vágja a kellemetlen jelenetet, mondá:

— Okosabban teszed, ha jössz velem valahová ebédelni.

— Köszönöm, de mikor gyűlésbe megyek, előbb otthon úgy falatozom, hogy megérem vele estig. Isten áldjon.

Zoltán magára maradván, haza sietett, leveté kardját, kucsmáját, attiláját s újra öltözködven, átment a Sasba, mely a megyei urak megszokott ebédlő helye volt.

Itt már kés, villa, pohár között nagyban folyt a gyűlésben vitatott tárgy újra fölmelegítése s mint történni szokott, épen azok voltak legbölcsebbek, épen azok fedeztek föl legtöbb hiányt az elmondott érvekben, a kik a gyűlésben hozzájuk méltó auctoritással meg sem mukkantak.

Ebéd végeztével, úgy négy órakor, még korábban volt, mint sem magára valamit tartó úri ember sétálni indulhatna. Visszatért tehát lakására, gondolván, nyugszik egy kicsit, olvasgat vagy a következő napra való új beszédet tákol össze.

A megyeházának kapuja elé érkezvén, az ott ácsorgó hajdúk közül egyik elébe áll.

— Tekintetes úr. Épen most hozták ide ezt a levelet.

— Jól van — felelt Zoltán oly hangon, mintha minden nap legalább hat magánlevelet kapna a városból. A hajdú előtt mindig sokat kell mutatni az embernek.

Ott fõn azonban égetõ kíváncsisággal bontá föl a levelet, melynek külsejérõl azonban elõre sejté, hogy tartalma nem nõi kéztõl ered. Egészen mást talált, mint a mit várt. Íme a néhány sor:

«Kedves öcsém! Holnap a szokott órában szívesen látlak egy kis barátságos ebédre. Sztrpkovszky Máté, fõispán és septemvir.»

— Mi lelte ezt az embert? Hogy jutok én neki eszébe?

Majd ketté szakadt a feje a találgatásokban, de egyik lehetõséget a másik után veté félre, mint teljes képtelenséget.

Végre hitte, hogy megtalálta a rejtély kulcsát.

— Meg van! érzem a pecsenye szagát, mintha csak szobámban forgatnák a nyárson. Úgy kell lenni; nincs más észszerû magyarázat, minthogy a kormánypárt hálóba akar engem keríteni. Oda fõn tudják, hogy szegény vagyok, a Berettyó is öldököl. Hallották, hogy van bátorságom szónokolni s néha egy-egy eszme is megfogamzik agyamban. Rajta tehát; jönnek a kész prédára. Itt a fiatal ember, a ki föl vállalt ügyét képes védelmezni. Ígérjünk neki eget-földet, zsiros hivatalt és nagy tisztességet és csapjon át hozzánk! Hah! értem. A septemvir Árvamegye fõispánja s mint ilyen basa módjára uralkodik a szegény nemesség fölött. Ne legyek Pogány Zoltán, ne legyek Nagy Puskás Bochkor Demeter méltó unokája, ha nem arra szólítanak föl, hogy fogadjam el a conservatív párt kezébõl a követséget!

E gondolatát Matyók barátjának egy igen is czélzatos megjegyzése csak megerõsíthette. Miért erõlködik õ itt Pesten? miért nem megy ennyi talentummal a vidékre? Annyi tény, hogy ez a tót fiskális mindig többet tud, mint a mennyit jónak lát elmondani.

Elhatározta, hogy elmegy a septemvir ebédjére és elõre meggondolta, mily hatalmas phrasisokkal veri le a megvesztegetésre számító ellenséget.

Elcsábítani õt! Pocsaj és Kis Marja rónáinak szülöttét! Bocskay István hú nemesét! a kit már bölcsõjében rebellis dalokkal altattak el!

Másnap a gyûlésben alig hallgatott a fölmerült vitákra; felszeme mindig az óra mutatóját leste, míg végre elérkezett a pillanat, csendesesen elosont a terembõl. Haza ment, esteli öltözéket vett föl s ment egyenesen az Újvilág-útczába.

A folyosón már ott találá a két ebédes jurátust. Bevett szokás szerint az egyik megint tót diák, a másik úrfi lehetett, de kicsi, csámpás és pisze orrú. Az ember az utána következő nemzedéket mindig megvetőleg lenézi.

Belépven az előszobán át az ebédlőbe, föltűnt előtte, hogy itt nagyon is hétköznapi módon van fölterítve. Láthatta, hogy itt ugyan valami előkelő vendéget nem várnak.

Nem tetszett ez neki: sértette hiúságát, hogy a kormány csak alárendelt hivatalnokot bízott meg, hogy mint csábító sáttán kitűnő hazafit fogjon hálójába.

— Ez legfőleg tanácsos lehet a helytartóságtól. Még nem is az udvari kancellária egyik alelnöke! Annál jobb! az ilyen subalternus csöcseléket majd csak vastag gorombasággal fizetem ki.

Tovább ment egy ajtóval, mely a társalgó szobába vezetett. Itt egy törölgető, rakosgató szobalyányt talált, a ki újságolá, hogy ő méltósága még nem jött haza a gyűlésből, de minden perczben várják.

Második csatavesztés következett. A szobalyány végig nézte az idegent úgy félvállról és megjegyzé, hogy ő méltósága ez órákban nem szokott pörös uraságokat vagy épen hivatalkereső fiatal embereket elfogadni.

Zoltán nagy hajlamot érzett magában, hogy az imperitinskedő leányt félre dobja újtjából, de csak száraz hangon kérdé:

— Van idegen vendég a szalonban?

— Senki — felelt a kis begyeskedő — és ma nem is várunk méltóságos uraságokat.

Ezt hallván, lopva egy pillantást vetett a két ablak között függő tükörbe s tovább haladva, benyitá a szemközti ajtót.

Kit látott a szobában? Először a nénit, a ki a septemvir kisebb fiacskáinak nyakravalóit igazgatta. Épen kedd volt, mely napon azon időben délután nem volt iskola s a család együtt ebédelhetett.

A terem másik oldalán, a pamlagon mint királynő, Viktoria trónolt, a ki csak a minapában mondta ki szörnyű ítéletét: három év letelte előtt ne merészkedjék szemem elé kerülni!

Mindjárt kiderült, mily hiú képzelődés volt Zoltán részéről azt hinni, hogy a kormány őt átpártolásra csábítani igye-

keznék. A titkos küldött helyébe a tündérek hatalma Viktoria kisasszony igéző alakját lehelé a pamlag szélére. Nagy volt a meglepetés a fiatal ember részéről, de nem hiszem, hogy a csere miatt búsult volna!

Már az első pillanatra világos volt, hogy mai napság boldog csillagzat az uralkodó planeta. Viktoria hangos fölkiáltással fogadta az ifjút és egy karszéket mutatott, mely hozzá legközelebb állott.

— Megkértem a papát, híja önt ma ebédre. Ön engem a múltkor halálosan megsértett, de nekem hosszú a három év, míg bírói székem elé idéztethetem, hogy bocsánatot kérjen.

Zoltán hebegett valami elkoptatott mentséget, de sok ügyetlenséget még sem mondhatott, mert szerencséjére Viktoriának ma épen oly napja volt, melyben nem hallgatott másra s csak maga akart beszélni, ítélni és határozni.

— Ön azt mondta szemembe, hogy annak a kis Beamternek igaza van, sőt hozzá tette: az ő helyében ön is így cselekednék. Pénzzel elvenne, pénz nélkül ott hagyna a kuczkóban, míg vén leány lesz belőlem.

— Bocsánat, ily modorban nem beszélhettem.

— Ez volt szavainak értelme, a használt stylusról nem vitatkozom. De most jön a java. Én is, mint ön, példa gyanánt pusztá föltevés alapján, teszok kérdést. Mi lenne belőlünk, ha ön amúgy férfi-divatból udvarolna nekem, én pedig mint gyöngé nő, hinnék önnek és Isten haragjából azon rettenetes büntetés volna rám mérve, hogy én önt végtelenül és a szenvedély elolthatatlan tüzével megszeressem?

Zoltán késett a felelettel. Talán legelőször is azt gondolta, a bizony nem is volna rossz, ily szép menyecskét haza vinni, de csak a tartozó udvariasság hangján mondá:

— Leírhatatlanul boldog volnék.

— Hallgasson; ne szóljon közbe, mert csak pusztá föltevést, afféle képtelenséget említek. Mint mikor a philosophusok valamely képzelt tételt állítanak föl, hogy arra érveket találjanak és abból következtetéseket vonjanak. Hogy híják az ilyet az iskolában?

— Az ilyen körülbélül a hypothesis lehet.

— Nevezzük így. Én szeretem önt; ön nagylelkűen megszán engem, vagy mondjuk, más szebb és kedvesebb feleség hiányában velem is megelégszik.

— Az égre kérem, Viktoria kisasszony . . .

— Megint félbe szakít? Hallja a folytatást. Én tehát kész vagyok az öné lenni s követem önt a világ végére. Azaz a kis füstös szobába a megye házában vagy édes atyjának kidölt-bedölt kuriájába. És ön? csakugyan azt felelné nekem, ön szép, én önt imádom, de végre is négyezer forint évi jövedelem nélkül e mennyei boldogságot nem használhatom!

— Viktoria kisasszony!

— A mint tetszik engem nevezni, mert a leány épen azt mondja, a mit az özvegy asszony. Feleljen!

— De nagyságos asszonyom, az ily rettenetes kísértetbe hozás túl megy az emberi erők határain.

— Ez nem válasz.

— Kérem irgalmazzon, mert ily kérdésre csak akkor felelhetnék igazán és minden kétértelmű föntartás nélkül, ha az én boldogságom nem pusztán csak föltevés, hanem világos és kétségtelen remény volna.

— Ah, ez majdnem úgy hangzik, mint bizonyos föltétel mellett, hajlam a megalkuvásra. De annyit mindenesetre előre tudnia kell, hogy nincs az az erkölcsi kényszerítés, nincs az az anyagi erő és hatalom, mely engem határozatomban megintgathatna. Az ok az, mert ízléstelen köznapiságnak, nemtelen önzésnek és szentségtörő hálátlanságnak tartanám, ha férjemtől öröklött vagyonomban egy más férfival dúslakodnám.

— Ki szólt itt megint? Viktoria a septemvir leánya, vagy Derecskey Lőrincz hátrahagyott özvegye?

— Az egyik mondta, a másik helyeselte; ketten együtt pedig e fogadalmat soha megszegni nem fogjuk.

— Merész szó egy tizenhét éves gyermek szájában.

— Ah, e szó gyermek, üldöz a mióta élek. Atyám, né-ném, barátom, ha kifogy az érvből, elneveznek gyermeknek. Különösen pedig mi jogosítja föl önt, a ki még huszonnégy éves sincs, hogy mint tapasztalt vén mester, engem folyton leczkértessen?

— Nem sok, de valami mégis. Először, mert férfi vagyok. Másodsor, mert engem kezdet óta el nem kényeztettek. Apám, küzdelemre küldött a nagy világba; korán megtanultam, hogy a ki élni akar, ne fogózkodjék üres ábrándokba, hanem fogja meg mindkét kezével a rideg valót.

— Mintha csak apám vén jurátusát, Matyók uramat hal-

lanám, az életphilosophia katedrájában! De én épen a tömeg mindennapos észjárásával akarok harczba szállani. Látta a bámész közönség, hogy a nőben is van erő és következetesség s a ki köztünk az eszményt tűzte ki élete céljául, nem viszi helyébe vásárra a rideg valót. Van ez ellen kifogása?

— Nekem? Isten őrizz. De azért mégis minden szavából megérthetem, ki beszél hozzám? Először a papa, a septemvir leánya, a kit rá szoktattak, hogy ellenmondást ne halljon, ne tőrjön. Másodszor Lőrincz bácsinak, a hetvenhét éves második gyermeknek, nevelési remeke. Az öreg úrnak már más sem kellett, minthogy részt vehessen piczi kis növendéke gyermekjátékaiban. Engedte a dolgokat a végletekig lefolyni, míg egy napon a bábuzásból a törvény előtt érvényes házasság keletkezett. Mást nem kívánt; a kis Viktoriára bizta, hogy ha özvegy lesz, saját ízlése szerint keresse föl boldogságát.

— Senki sincs fölhatalmazva, Lőrincz bácsikám nevében szólani. A mi pedig engem illet, azért élek, hogy tettemért számoljak. Mikor örök hűséget esküdtem neki, kértem az Istent, tartsa meg öt évek hosszú sorára, hogy mint hű barátnéja és ápolónéja, föl vállalt édes kötelességemet teljesítem. Ő meghalt, de ön jelen volt, a midőn minden erőmből tiltakoztam, örökségének elfogadása ellen. Egyelőre atyám kérlelhetetlen parancsának engedelmeskednem kellett, de a kérővel szemben visszaveszem függetlenségemet. Első és utolsó szavam lesz: kezemmel csak szívem jár, a pénz mint eszköz szolgáljon a haza és emberiség nemesebb céljaira.

Zoltán felelni akart, de épen ekkor egyre-másra csapkodni kezdtek kívülről az ajtókat. Jeléül, hogy a septemvir végre megérkezett s ki van adva a parancsolat a tálalásra.

A fiatal ember egyik karján a nénit, másikon a ház kisasszonyát vezetvén, az ebédlő felé indult. Útközben találkozott ő méltóságával, a ki megszokott udvariassággal kért bocsánatot, hogy hibáján kívül, ily sokáig várakozta a társaságot.

Asztalhoz ülven, Zoltán azon kitüntetésben részesült, hogy a jobb oldalon mindjárt Viktoria mellett foglalt helyet.

Természetesen, hogy itt az előbb oly érdekeltséggel megkezdett párbeszédket nem folytathatták. E helyett mulatságul szolgált, hogy a septemvir illendőnek tartotta, vendég jelenlétében magas, divatos és műveltséggel bíró uraságok stylusában

társalogni. Mint akkor szokásban volt az aristocraticus körökben és a hol e modort utánozgatták.

— Kedves öcsém — szólt lekötelező fejhajtással — halottam, mily szép Erfolggal beszéltél a megye gyűlésén. Mondják, oly csontig ható Vorwurfokkal rohantad meg a kormányt, hogy embereink a zöld asztal jobb oldalán egészen unheimlich érezték magokat. A legidősebb táblabírák sem láttak még ily Entschlossenheitot. Csak a királyi fiscus lógázta a fejét s azt súgta szomszédjának, ha nem berücsichtigolnám ez ember fiatalágát, mindjárt «ad quindenam» megidézném a királyi tábla elé.

— Engem?

— Egyenesen rád czélt.

— Részemről semmi meggondolatlanságot el nem követtem. A fejedelem nevét nem vegyítettem vitámba, de a helytartó tanács tehetetlenségét s a kancellária szolgálalkúségét megróni kötelességem volt. Nem szabad ez az alkotmányos országban?

— Persze, hogy szabad, de minden a modortól függ. Van a *Corpus iuris* sötét zugaiban egy paragraphus, mely azok ellen szól, qui se violenter erigunt contra statum publicum!

— Erőszakot nem hirdettem.

— Mások is ezt hitték magokról, de az idézett törvény oly hosszú hurok, hogy akárkinek nyakába akaszthatják. Wes-selényi, Kossuth, Lovassy, Tormásy sokat beszélhetnének erről.

— Méltóságod engem kárhoztat?

— Isten őrizz! Csak figyelmeztettelek. Talán mint a septemviratus egyik bírása föl is oldoználak a vád alól, de mint tudod, én a váltópörök osztályába vagyok sorozva.

— Van ellenem valami készülöben?

— Semmi, csak jövőre ne feledkezzél meg a régi böles tanácsról: fortiter in re, suaviter in modo. De elég volt ebből ennyi; beszéljünk más, vidámabb dolgokról.

Egy pillanatra csend következett. Viktoria látszólag egy csirke szárnyának szétmetelésével foglalkozott, de gondolatai sajtászerű észjárása szerint más, ábrándosabb világban tévedeztek.

Zoltán kezdett világosabban látni. A kormánynak nem jutott eszébe öt átpártolásra bírni; inkább fenyegetések által

akarja öt mérsékletre bírni. Csak ez volna egyedüli megfejtése a rejtélynek, hogy a septemvir öt ebédre hította? De hiszen Viktoria maga mondta neki, kitől származik a kezdeményezés e meghívásra! «Megkértem a papát, híja önt ma ebédre.» Ki tudja, hát ha mind a két czélt is összeegyeztethetné?

A septemvir vidámabb társalgási tárgyat keresett, de a helyett ismét olyasmi jutott eszébe, a mi neki boszankodást okozott. Azon közvetlenséggel, mint az apák szokták, egyszerre csak majorescoja, Laczi úrfi, felé fordult.

— Mi közöd van neked Matyókkal?

— Nekem? semmi. De négy évig lakott nálunk s ha néha látom az útczán, szólok hozzá egyet-kettőt.

— Legjobb lesz, egyet sem. Az az ember nyomorúltan él és uzsorás. Eleinte csak a jobb családokból származó jurátus kollegáit fonta be. Azután az iparosokra és kiskereskedőkre vetette szemét; nem sokára a földesurakkal és házbirtokosokkal fog üzleteket kezdeni.

— Honnan vesz rá pénzt?

— Van annak. Zsarolja és terrorizálja nagybátyját, a püspököt. Még Lőrincz bácsi vén, kövér gazdasszonya is rábízta megtakarított pénzeszkéinek kezelését. A hány piszkos pör a városi törvényszék vagy a szolgabíróság előtt fölmerül, az mind Arnstein, Galiczistein és Kohn Fülöp neve alatt Matyók uram gyalázatos uzsoráiból keletkezik. Csak annyit mondok neked, vigyázz! Előre figyelmeztetek, hogy atyádban a legszigorúbb bírásra találsz.

— Igen, atyám — felelt a fiú, azután pedig szomorúan a tányérára nézett és elhallgatott.

A ház szokása szerint, a csemege után a fekete kávé a szalonba hozták föl. Viktoria ismét előbbi helyére, a pamlagra, ült; oda inté Zoltánt is; maga töltött neki kávé és elébe tette a cukor-szelenczét.

Ezzel ebéd előtti jó kedve és beszédessége is visszatért. Előre lehetett látni, hogy megint van valami olyan mondani valója, a mi csak tőle telhetett ki.

— Hallotta, mit mondott rólam Szenczy Rudolf concipista a casino alatti vendéglőben?

— Nagyságodnak jeles rendőrsége lehet, ha a mi asztalunk titkairól is értesülést szerezhet.

— Egyik az urak közül gratulált neki a völegénységhez,

ő pedig boszúsan azt felelé: «eszélős gyermekekkel semmi közöm».

— Azt merte mondani?

— Kérem, ne ingerlődjék, mert igazat mondott.

— Hazudott, lovagiatlan és gorma volt.

— Aztán így folytatta: ha nekem csak szép, csinos, bájos és igéző lyány kell, kapok én ilyen portékát Pesten akár zsák számba; de én csak úgy házasodom, ha nőmmel díszes úri családot alapíthatok. Ha pénzt elajándékozza, mit kezdjek én egy főispán és septemvir leányával, a ki csak rangjához illő követelést hoz a házhoz, a szükséges eszközöket pedig elhárásolja.

— Ezt nyilvános vendéglőben mondta? Oh, ha nekem bármily czímen jogom volna őt felelősségre vonni!

— Megtiltanám önnek. Mert ez az ember csak őszinte volt. Aztán keserű lapdacsát hatalmasan megczukrozta. Minden gúny nélkül boszorozott engem a szépek és bájosak osztályába!

— Még ez is érdem?

— Érdem vagy kényszerült engedékenység, az eredményben mindegy. Mi, asszonyok, úgy vagyunk teremtve, hogy az ily nyilatkozat, akár hízelgés, akár elismerés, mindig kellemesen hangzik fülünkbe.

Aztán a néni felé fordulva, folytatá:

— Nénikém, nagy szívességre kérlek. Űlj mellénk és beszéld el Pogány úrnak röviden egész kalandomat a concipistával. Nekem talán nem hinné, de a te szavaidban nem kétkedhetik.

A néni semmi alkalmon nem kapott jobban, mint mikor a mai világ gonosz embereinek viselt dolgait elmesélheté. Hallhattunk most tőle borzalmas historiát a férfiak romlottságáról és a rafinírozott mamák pokoli cselszövényeiről. Elkezdte a temetői jelenettől, a midőn álnok lelkű Szenczy Rudolf krokodil-könyveket hullatott egy idegen sírhalomra. Végezte a János-hegy erdőszélén lefolyt eseménynyel, midőn az istentelenség méltó büntetését megtalálta.

— Igen, megtalálta — egészíté ki a közleményt Viktoria kisasszony. — A büntetés utolérte őt egy finoman kötött kis kosár alakjában, minőt a díszmű-árusok boltjában vásárolni szoktunk. De cserébe viszonzásúl én is kikaptam megérdemlett fizetésemet . . .

— Szabad kérdenem, miként méltóztatik ezt érteni?

— Világosan beszéltem, nem pedig érthetetlen virágnyelven. Én elegans kis kosarat adtam, nekem pedig közönséges fűzfából fonottat akasztottak a hátamra. Alig bírtam elviselni. Olyan óriás kosár volt, minővel nagy mosás alkalmával a kifacsart fehérneműt szárítás végett a padlásra szokták vinni.

— Viktoria kisasszony, ez mint czélzás és vád is egyenlőkép igazságtalan.

— Annál jobb, ha mentegetőzésre szorul. Most azonban időm elmúlt, megyek a nénivel haza. Mielőtt azonban búcsút vennék, van utolsó szavam is.

— Parancsolat?

— Inkább csak fölszólítás. Azok után, mik köztünk történtek, több szabadságot igényelhetek, mint közönségesen meg van engedve. Ön kimondotta, hogy bizonyos föltett esetben egészen Szenczy Rudolf példáját utánozná.

— Bocsánat; ily határozottan nem beszélhettem.

— Ez volt értelme szavainak. Részemről elég azt tudni, hogy immár egymás irányában végkép lehetlenné váltunk. Én férjem örökségét más férfival soha meg nem osztom, önnek pedig ezer oka lehet arra, hogy vagyontalan nőt el ne vegyen.

— Nagyságod engem kétségbe ejt.

— Szóval: ön most a nem veszedelmes emberek sorába került. Az ilyen ferfit az Isten is arra teremté, hogy a nőnek bizodalmas barátja lehessen. Fogadja őszinte barátságomat s ha valamikor eszébe jutnék, mindig szívesen látom özvegyi hajlékomban.

Zoltán csak a nyert engedelem tényét hallotta s forrón megcsókolá a feléje nyújtott kezét. De a néni, kinek pedig a soknál is több tapasztalása lehetett hűgának tartózkodás nélküli, legegyszerűsebb s legtermészetesebb eljárási modoráról, azt hitte közbe kell szólnia.

— Leányom, te nem gondolod meg szavaidnak értelmét. Nem veszed észre, hogy most ezt az urat forma szerint látogatásra hívtad föl?

— Pogány úr, mint nem veszedelmes, mint irányomban teljes lehetlenség, nem «ez az úr». De te tudod, nénikém, hogy én egyszerre és egyúttal bohó kis lyány és komoly özvegyasszony is vagyok. A mit nem mondhatok, mint leány, kizsa-

lasztom szájamból mint özvegy asszony. És ha az özvegy asszony meghívása nem bír elég vonzóerővel, vigasztalhatja magát a látogató azon lehetőséggel, hogy nálam leány-társaságot is találhat.

Megint papának elkényeztetett gyermeke beszélt, a ki legörömostebben mindent tréfára fordított. Így mulattatta őt Szenczy Rudolf mondva csinált poesisa; így szerzett magának kellemes időtöltést, ha a négyezer forint évi jövedelemre kacsingató concipista csak ömlengett az örökké tartó szerelem bevallásában!

Mikor végre Viktoria és a néni búcsút vettek a papától, Zoltán azon szép kilátással kecsegteté magát, hogy a hölgyeket egészen az ősz-útczai lakásig kísérheti. De ez is másként ütött ki. Leérkezvén a kapu elé, ott már bérkocsi várta a nőket s így rövid üdvözlés után az oly szépen indult napnak hirtelen vége szakadt.

Zoltán kedvetlenül hagyá el az Újvilág-útczát. Hová menjen? Otthon rideg és kietlen tanya várta s a sétára való alkonyat még messze volt.

Egyáltalában pedig nagyon zokon esett férfiúi hiúságának az önkénytesen rádiktált classificatio. Épen nem tetszhetett neki Viktoria kisasszony azon teljes biztonsága, hogy bátran mer játszani a tűzzel. Tehát haragosan kószált az útczákön, a merre árnyékot talált, s folyton foga között mormogá . . . ilyen a nem veszedelmes férfi? ilyen a lehetetlen udvarló?

És ha mégis veszedelmessé, előbb-utóbb még lehetségessé is változhatnék: mi lenne belőle?

— A bizony nem volna rossz!

PÁLFFY ALBERT.

BURNS DALAIBÓL.

I.

OH FÜTTYENTS!

Oh füttyents: eljövök hozzád, kedvesem ;
Oh füttyents: eljövök hozzád, kedvesem ;
Bár az apám, anyám dül-fül mérgesen,
Oh füttyents: eljövök hozzád, kedvesem.

De vigyázz, ha hozzám enyelegni jössz,
S majd csak a hátulsó kapun jőjj, ha jössz,
A hátsó lépcsőn jer, meg ne lássanak,
Mintha nem is hozzám jönél: jöszte csak.

Templomban, vásárban egymáshoz közel,
Mintha föl se vennél, menj mellettem el ;
Ámde jó lesz lopva rám tekintened,
Mintha nem is én rám vetnéd a szemed.

Mondjad, esküdözd, hogy nem gondolsz velem,
Hogy előtted semmi az én kellemem ;
Ámde más leányhoz tréfából se szólj,
Mert igen félnék, hogy tőlem elrabol.

II.

MENTEM, MENDEGÉLTEM.

Mentem, mendegéltem estve felé nyárban;
 Lyány s ifju nép együtt játékba merült . . .
 Meglátva közöttök hűtlen szeretőmet,
 Fájó sebem újra megelevenült.

Elhagyott! . . . azóta örömem is eltűnt,
 Bánat borít el: de még sincs panaszom;
 Ámítom magamat, hogy lelek én mást is,
 Szívemet egyért még össze nem zuzom.

Hajnalig se' hunyok szemet a sirástól,
 Könnyem, mint a zápor, mind egyre ömöl;
 Ha sírni se' tudnék, meghasadna szívem . . .
 Oh a csalt szerelem nagy kínja megöl!

Bár engemet ő a kincsért tagadott meg,
 Nem irigylem tőle, csak bírja, ha nyer;
 Én a nyomor terhét hordtam volna inkább,
 De nem hagytam volna ily hűtlenül el.

III.

SZÖRNYŰ SZÜLŐ.

Szörnyű szülő az olyan,
 Ki csak vagyonra néz
 S lányát egy dús pimasznak
 Keblére dobni kész.
 Szegény lány sorsa néha
 Két rossz között csak egy:
 Apja dühét kerülni
 Megtörtén férjhe' megy.

A reszkető galamb így
Repül az ölyv előtt;
Vesztét kerülve, szárnyát
Próbálja még előbb,
Míg nem kétségb'etten
Kis szíve elszorúl
S a zord vadász lábához
Végsőt pihegve húll!

BURNS után, angolból

LÉVAY JÓZSEF.

FRANCZIA ROKON- ÉS ELLENSZENVEK.

Franciaország rokonszenve Oroszországgal már rég ideje ölt hasonlatosságot Athén és Makedonia szövetségéhez; végre akadt Demosthenes, ki vést kiált meggondolatlan honfitársai fülébe.

Leroy-Beaulieu Anatolnál hívatottabb nem írt a francziák orosz rokonszenvéről, melynek legújabb hajtása magyar ellenszenvök. Író huszonöt év óta; tizenöt éve utazott először Moszkvába; az óta többször járt Oroszországban; bírja a nyelvet, ismeri irodalmát; két páratlan kötetet írt az óriás birodalom népéről és intézményeiről, egy harmadikat ír vallásairól; közbe pedig most jelent meg egy kötete*), mely a francia-orosz és a szintén fölmerült francia-angol-orosz szövetségek ábrándját oszlatja. — Fonalán és több magyarfaló szemleczikk nyomán a francia rokonszenvezés természetét és világtörténeti jelentőségét vázolják e sorok.

I.

A francia-orosz rokonszenv szerencsétlen perczen fogantott.

«Elzász elvételével Bismarck Oroszország javára dolgozik, — mondá egy orosz diplomata — Strassburg, Metz német

*) Leroy-Beaulieu Anatole. *La France, la Russie et l'Europe*. Páris, 1888. Egy része megjelent a *Revue des deux mondes* 1888 február 15-diki számában névtelenül és nagy föltűnést keltett Európaszerte.

kézben annyi, hogy a jövő háborúban Franciaország orosz párton áll». Az orosz diplomata élesen és jól látott. A legkomolyabb francia írók, a sok között Taine, Elzász elfoglalását égbekiáltó igaztalanságnak tartják. Ez igaztalanság megtorlása a nemzeti közvélemény alaphangulata. Mily mélyen gyökerezik a megtorlás vágya, csak az tudja, ki ott járt; a sajtó, az ünnepélyes nyilatkozatok méltósággal palástolják és ravaszul csitítják a vészes szenvedélyt. A bosszú, ha igazságos is, nemtelen érzés és bár élesíti az észet, könnyen elvakítja. És a néposztály, melynél ez az érzés a hazafiság első lobbanása, szereti hallani, hogy van Németországon túl egy nagy, hatalmas, óriás birodalom, melynek ura elnyomottak védője, üldözöttek mentője és ez a francziának barátja, a németnek pedig ellensége. Az oroszbarát sajtó, mintha fizetnék, hirdeti, hogy Oroszország a szabadság hona, hogy Oroszország a legtermészetesebb és legbiztosabb szövetséges — és így a népben egy jövődö megváltó édes hitét ébreszti. De e vak hit fokonyként éledt.

Eleinte, mikor a köztársaságot a konzervatívek kormányozták, vérbeli köztársaságiak még zokon vették a külügyminisztertől, hogy szövetséget sző a szabad köztársaság és a zsarnok despota között. Az oroszok a közeledést fagyosan fogadták, sőt volt jelenet, melyben kitünt, hogy zsarnok módjára viszonzozzák a nyájasságot. 1875-ben, a nemzetközi földrajzi kongresszus díjosztó közgyűlésén, a köztársaság elnöke, Mac-Mahon és vendégeként Konstantin orosz főherceg jelen voltak fönn a díszpáholyban. A bejárattal szemben Franciaország óriás táborkari térképe függött, rajta volt Elzász is, széles, piros csík választotta el, mintha a vért jelezte volna, mely ott a határon folyt; a terem többi oldalát a részes nemzetek zászlói díszítették. Megnyitónál a *Marseillais*et és közbe más nemzetek himnuszait húzták. Alig kezdtek rá az orosz nemzeti dalra, a díszpáholyból parancsoló szózat hallik: talpra! Idegen ajkról jött, mert «debout» helyett azt kiáltotta «sur pied», mintha magyarul mondaná: «lábra». Az elnöki emelvényen a közoktatásügyi miniszter) és az egész gyülekezet némi habozás után föl-fölállott, úgy hallgatta az orosz himnusz. Ez, ha úgy tetszik, úri vendégnek járó udvariasság; de bántott az egész jelenet alatt, hogy a francziák saját himnuszokat, saját szokások szerint, ülve, az orosz himnusz, orosz parancsra állva hallgatják. A francziák most is minduntalan fuvatják az

oroszl indulót, de az orosz zenekaroknak a francziák szabadság-dala ismeretlen. A francia sajtó nem szűnik Oroszországot dédelgetni és a francia diplomatia bolgár és egyiptomi kérdésekben egyetértőleg működik az oroszszal.

A középeurópai hármas szövetség pedig teljes lángra lobbantotta az orosz vonzalmakat. Nem kérdve, mi lehetséges, csak azt, a mi kívánatos, annyit kürtölik az orosz barátságát, hogy végre hiszik. Az orosz következetesen hideg; a jövő évi tárlaton hivatalosan nem vesz részt. A francziák annál hevesebben tüntetnek. Mennyire alázkodik hódolatuk, a mostani miniszterelnök esete mutatja. Ezelőtt húsz évvel még névtelen ügyvéd, azzal kapott hírré, hogy az orosz czárnak, a nagy párisi világtárlaton a francia császár vendégének, azt kiáltotta szemébe: éljen Lengyelország! A fiatal ügyvédnek e merészsége politikai szereplésének megnyitója. Jellemző azonban ő rá magára, meg a francziákra is, hogy most, mikor pedig az a czár régen légbe röpült, a névtelen ügyvédből pedig képviselőházi elnök lett és minden meg volt hozzá, hogy a politikai pályán előlépjön, a közvélemény megkívánta tőle, hogy az orosz bálványt megkövesse. És tősgyökeres köztársasági pártjának nagy volt az öröme, mikor az orosz nagykövet, három évi alkudozások után, a képviselőházi elnök estélyén megjelent. Ez áldozati szertartásnál az egykori ügyvéd külpolitikájának megtagadása gyöngétömjén; az ünnepi fényt a köztársasági közvélemény színváltozása adja meg. Oly mély már az alázat, hogy némely lap miniszterválságban, köztársasági elnök választáskor puhatólja a jelöltekre nézve az orosz sajtó véleményét. Betetőzi e bókolást, hogy francia oroszbarátok keleten szabad kezét adnának Oroszországnak; Kis-Ázsia, Konstantinápoly, a Balkán lehet az oroszé, csak segítse legyőzni Németországot.

Pedig az együttes háború Németország ellen képtelenség. Ahhoz, hogy szövetség létesüljön, egyik fél tüntetése elégtelen; nem elég érdek-ellentét hiánya — melyet az orosz barátok állítanak — kell közös érdek; kell, hogy Franciaország is adhasson valamit Oroszországnak. Ha a keletet adja, keveset árt Németországnak és veszélyezteti Ausztria-Magyarországot, mely Európa csomója. De a legnagyobb baj, hogy Oroszországnak hitel- és jövedelmi forrásai kiapasztvák; népe, szegénységéhez mérten, a legnagyobb adóterhet viseli a világon; papírpénzén kényszerforgalom és a papírrubel felényit ér ezüst-

ben, hadüzenet napján pedig negyedére száll. A hadsereg anyaga kitünő, vezérlete jó, de igazgatásából kiírthatatlan a vesztegetés, sikkasztás; a főbaj pedig az, hogy Oroszország óriás terjedelme védelemre igen alkalmas, de támadásra alkalmatlan; mozgósítása oly nehézkes, hogy mielőtt mozgósított volna, a francziák már vagy győztek vagy vesztek. Ennél fogva Franciaország együtt működhetik Oroszországgal békés eszközökkel a béke ápolásán, de közös háború képtelenség, boszú izgalmának csalóka ábrándja.

Szomorú és józanító tünet, hogy épen a legszabadelvűbb köztársaságiak az orosz barátság legnagyobb hívei. A köztársaság, ez eszményi államforma, a népszabadság eszménye, egybe kelne az önkényuralom eszményével! Európa legrégebbi és legfinomabb műveltsége bókol, udvarol éretlen, vad zsarnoknak; tehát se műveltség, se köztársaság, se népuralom nem biztosítékok arra, hogy a szabadság zászlója alatt küzdők egy táborban legyenek. Hogy Éjszak-Amerikában van párt, mely Anglia kereskedésére féltékenyen Indiát Oroszországnak szánja, kalmár természetéből magyarázható. De mely ördög sugta Franciaország egy pártjának, hogy Magyarország áldozatával kedvezzen orosz bálványának? Czégér a szent világszabadság elve, mely alatt szabad nép velt érdekből árulja szabad nép való érdekeit.

II.

Csak szomorú következetesség, hogy a francia oroszbarátok, minthogy rokonszenveznek az oroszokkal, ellenszenvet szítanak a magyarok ellen; ha óhajtják az oroszok szövetségét, az oroszok ellensége nekik is ellenségök. Az oroszok földabroszán Moszkvából Konstantinápolyba az út Magyarországon vezet keresztül: semmivel sem járhatni hát jobban Oroszország kedvében, mint annak az útnak egyengetésével.

A magyar miniszterelnök két szavára, melynek a francia nemzetre sértő célzatjok nem volt, az oroszbarát szenvedély lángot vetett. Czikk-sorozatokat indúlnak meg*) oly bevezetéssel,

*) *Revue bleue*, 1888 június 16. és július 21. Slava-Roma (álnev): *M. Tisza et les sympathies magyares. — Les origines du dua-*

majd megmutatják, mennyire nem rokonszenveznek a magyarok a francziákkal és oly célzattal, hogy a magyarországi szlávokat és románokat ellenünk lázítsák: Magyarország catilinaris existencia, háborúra számít a német és orosz közt, melyből nagyhatalomként akar kikerülni; a magyarok olygarchák, kik az osztrákokkal szövetkezve, rabszolgaságban tartják a szlávokat és románokat, írja Slava-Roma; a magyarok a szlávok ellenségei, Bismarck szócsövei, nem méltók a francziák rokonszenvére. A magyarok és németek szövetsége a monarchiában a francziák rovására történt, mert van a monarchiában 22 millió szláv és román oroszbarát, tehát francia szövetséges, ezeket kell nemes törekvésekben támogatni; most az imént rebellis magyarok vannak kormányon, törvényeket szabnak; miért legyen meddő az elnyomottak reménye; a szerencse forgandó, miért ne forduljon a francziák barátjai felé? Ily beszédet kell hallanunk! történet alakjába öltöztetve. Minő történet! E helyen czáfolatra méltatlan; különben változata a régi nótának, melyet a németektől harmincz év óta hallottunk.

Egy tapasztalt hatvanas magyar ember, kinek apja, testvérei 48 előtt szerepeltek, ki 48-ban megtette kötelességét és aztán Amerikában élt 61-ig, ez izgatásokra következőket jegyezte meg:

Az a baj, hogy nagyon is rokonszenvezünk a francziákkal; nemzeti dicsőségek, még mostani fátyolában is, annyira ragyog, hogy kápráztat, szinte vakít; negyvennyolcz előtt nagyon is hallgattunk azokra, kik a szabadságot francia eszmény szerint fogták föl; jogokat adtunk a népnek, melyeket az nem kért; elernyesztettük a középosztályt, melyet csak reformálni kellett volna. A francziák magok is úgy jártak; oly jogokat adtak a népnek, melyekkel az élni nem tud. Mert a politikai jog fegyver, akár a kard; csak az tud vele élni, ki tanulta; tanulatlan nemcsak magát, hanem védenceit, társait is veszélyezteti. Még nagyobb baj, hogy az alsó osztály a politikai jogokat, e kétélű ajándék kardokat, a középosztály vagyonára sandítva, váltig forgatja, míg a francia középosztálynál a politikai jogok, ez öröklött és szerzett kardok, fényüzésül fogason függnék.

Követül járt Athénben egy spartai főúr épen a színi versenyek idején, egész város izgalma, a karvezérek buzgalma

lisme en Autriche. — Jules Guillemot: *Un Hongrois à Paris.* (Sértő torzkép.)

színházi ügyekben új volt neki: az athéneiek nem jól teszik, mondá, hogy mulatságot ilyen komolyan üznek. A francia középosztály a legműveltebb és leggazdagabb a világon; a polgárság huszonöt éves koráig iskolába, negyven éves koráig napról napra üzletébe jár; aztán szerzett járadékaiból éli világát, azaz társaságnak, irodalomnak, művészetnek él; politikához se ideje, se kedve, se vágott dohányja; a birtokosság, akár nemes, akár polgári (mert a polgár mindenütt utánozza a nemest) zsémbelve visszavonul a köztársaság ügyeitől, mert királypárti; birtokán és szalonjában kitér a politika elől, meggygyülésbe alig, szavazni pedig épen nem jár, mert a tömeg ügyis leszavazza; így az ország dolga az alsó tanulatlan és vagyonszomjas néposztályra, parasztra, korcsmárosra, borbélyra, és magas pályáin ügyvédre és szerencsevadászra marad. Ilyen formán a francia tőke tetemes és szapora, a francia regény és színdarab tíz nyelven jelen meg, a francia operettet ezer színpadon adják és a francia divat uralkodik Californiában és Japánban; mindezekon megérzik a szorgalmas, művelt francia középosztálynak finom ízlése. A francia politika azonban belügyekre szűkkeblű, mohó törekvése az egyenlőség, mely fölfalja a szabadságot és testvériséget, külügyekre vak ösztön, mert azokat nem lehet malom alatt elvegezni, fejedelmi udvarokban finom furfanggal szövik: így a francia közügyeken megérzik a bárdolatlan tömeg vad íze.

Míg ily politikai áramlat uralkodik, a magyarok a francia tudományt tisztelik és használják, a francia művészetet szeretik és élvezik, de a politikában fejesóválva csak tanácscsal szolgálhatnak úgy a sajtónak, mint a középosztálynak.

A francia sajtónak, mely nem a művelt középosztály, hanem a szenvedélyes tömeg kifejezője, azt mondjuk: Franciaország támogatást vár más nemzetektől, de maga más nemzeteket nem segíthet; köztársasága belügyekre alig jó, külügyekre alkalmatlan. Éjszak-Amerika csak olyan semleges, akár Svájc; nincs ellene hadsereg. Míg egy hadsereg áll, külügyek vezetése állandóbb államfők dolga. A francia köztársasági elnökök gyorsan váltakoznak; nem lehet állandó külpolitikájok: tényleg nincs; uralkodók nem kötnek, nem köthetnek velök szövetséget. Már pedig Franciaország nem Dánia vagy Montenegro; nagyhatalom! vesztglése is bénító a vezérlete alatt megindult áramlatokra; Franciaországnak nemcsak belügyeit

kell intéznie, mire a jelen intézmények elegendők; Franciaországnak hatnia kell Európa ügyeire is állandón és józanúl; külpolitikájához állandó és erős vezető kell. Ez nemcsak francia, de európai érdek.

A francia közeposztálytól nemcsak hazája, de Európa kívánja, necsak vagyonszerzésnek és örömeinek éljen, hanem a közügyeknek is; buzgalma necsak irodalomban és művészetben, hanem politikában is érvényesüljön; ne hagyja magát félrevezetni, hanem vezesse a tömeget és — minthogy szabadelvűiek és konzervatívek időről időre mindenütt váltakoznak — Franciaország eszevesztő áramlatával szemben juttassa hatalomra józanabb konzervatív pártjait és velök állandó és erős kormányformát.

Akkor nem vetjük Franciaország szemére, hogy mulatságot komolyan és politikát játszva üz. Akkor — Bismarck daczára — Magyarország rokonszenvezhetik nemcsak a francia műveltséggel, hanem a francia politikával is. Addig csak félhetünk e politikától; ijesztenek pedig a világtörténet éji homályában suhanó rémek; adja Isten, hogy testet ne öltsenek.

III.

Két óriás tény a viruló, legújabb Európát a kimuló, ókori görög és római világhoz teszi hasonlónvá. E két tény: az államok vetélkedő viszállya és a nép tömeguralmának fölülkerekedése.

Nagy Sándor ázsiai diadal útjában, királyi lakomán, Kallisthenes, bölcselő, parancsot kapott, mondjon a makedonokra dicsbeszédet. Kallisthenes, Aristoteles unokaöccse, nagy szónok és önfejű ember volt. — A makedonok javarészt még faedényből ettek-ittak és állatbőrben jártak: képzelhetni az atheni finom görögnek mennyire lehettek ínnyére. Felköszöntője a makedon hadi tettekre mégis annyira tetszett a királyi vendégeknek, hogy elragadtatásukban tapsoltak és koszorúkat dobtak neki. Erre Nagy Sándor azt mondja: Euripides szerint szép tárgyról szép beszédet mondani nem művészet, mutassa meg szónoklata hatalmát, gáncsolja a makedonokat, hogy okulhassanak belőle. Kallisthenes újra beszélt, sok me-

rész gáncs között kimutatta a makedonoknak, hogy Fülöp királyuk hatalma gyarapodtának oka a görögök viszálykodása volt; ráidézett egy ismert görög verset, mely magyarul annyi, hogy zavarosban könnyű halászni.

Meglepő a hasonlatosság a mai Európa és Fülöpkori Görögország között. Az ókori világban Görögország is első sorban annak köszönhetette előnyét a többi ismert világrész fölött, a minnek ma a földgömbön Európa, t. i. földrajzi tagosultságának, számos félszigetének, öblének, hosszú tengerpartjának, folyóinak — közlekedésre és kereskedésre való túlnyomó alkalmas voltának. Mint egykor Hellas, úgy Európa is élénk kereskedést űzött és űz minden ismert közel és távol világrészszel: a művelt, többé kevésbé tengeri hatalmaknak az anyaország szűk, vetélkedve alapítanak távol gyarmatokat és mint egykor Hellasban, Európában is eljutottak odáig, hogy távol birtokokért vetekednek és hadakoznak messzeföldön és otthon. Az ókori Görögországban és az újkori Európában a tenger felé eső, tagoltabb, szigetszerű országokban fejlettek ki legelőbb mind kettőnek sajátos államalkatai és műveltsége. Hellasnak polgárosodását két árnyalatban a jónok és dórok, Európáét a latinok és germánok fejtették ki. A jónok és a latinok műveltségében nagyobb és finomabb az értelmi erők kifejtése; a dóroknál és germánoknál az erkölcsi erők ápolattak jobban: azért is az eredeti sajátos államalkatok a jónoknál és a latinoknál rozzantak meg előbb és minduntalan, míg a dórok és germánok hívebben és kitartóbban őrizték meg ősi kormányformáikat és elveiket. A jónok és dórok Hellasnak — a latinok és germánok Európának — tagolt, tengermosta földrészeit lakták — lakják. Tőlök éjszakra Ázsiával határosan, tagolatlan nagy szárazföldi birodalomban tanyáztak a makedonok — tanyáznak az oroszok; sajátlag ázsiai fajok, melyek uralkodói későn hoznak a tenger felőli országokból némi polgárosodást; ez főüri körökben megfoganzik; a makedon főurak görögül beszéltek, az orosz főurak francziául beszélnek; a nép azonban nem vesz föl az üvegházi műveltségből; sok idegen törzsszel vegyesen, patriarchalis absolut hatalom alatt béketűrő tudatlanságban, szegénységben és vakhitben él, nagy hadsereg pompás anyaga. A makedon, az orosz kormányok vallása és politikai erkölese igen elütő a művelt szomszédokétól: viszályszító eselszövés, furfangos bujtogatás, zavarosban halászás, pénz hiánya otthon, pazarlása más országokban vesztege-

tésre, ámitásra, Fülöp király aranyterhes szamara — hajdan és ma átkosan sikeres eszközök.

A görög államok viszálykodása ismeretes; századokig vetélkedtek a vezérhatalomért; háborúk otthon és a gyarmatokban, kimerítették erejüket, de elismert vezérhatalom egyik sem lett. Fülöp idején Spárta nem törődött az államokkal, melyek felelőssége alá tartoztak; Athénben egyik párt nem idegenkedett Fülöp védnökségétől; a másik párt, élén Demosthenes, Fülöpöt gonosz ellenségnek hirdette és Byzancz — a mai Konstantinápoly! — védelmét sürgette. Közbe Beotia, mely egyesítve volt Phocissal, olyan féltengeri hatalomféle, mint Ausztria-Magyarország, hol egy része a lakosságnak rég rokonszenvezett Makedoniával — vallásháborúban tényleg beavatkozásra szólította Fülöpöt. — Európa államai is tizenöt századja vetélkednek a vezérhatalomért; egyiknek sem sikerült egyebet elérni, mint azt, hogy némi túlsúlyában szomszédjai érdekeit sértse és irigységét ébreszsze. Oly nagy pedig mindegyik nemzeti hiúsága, hogy szomszédja vesztére inkább szövöttek az ördöggel, semhogy tapodtat engedjen saját hatalmi állásából.

Folyhatna e vetélkedés tarka szomorújátéka még tizenöt századig, csakhogy a viszályba végzetesen szövődik bele a népuralmak általános fölülkerekedése, a másik szomorú hasonlatosság a kimuló óvilággal. A társadalmi szervezet természetes kimulásának legtanulságosabb esetét a római nép adta; tizenkét századnyi dicső története a legnagyobb és legműveltebb birodalomban ér véget. Hét század munkája volt a világ meghódítása; ezt a főurak vezetése alatt a római középosztály végezte: de már a köztársaság vége felé mind sűrűbb lett a rabszolgák tömeges fölszabadítása, mi az alsó néposztály uralmát hozta magával. A középosztályt és vele a köztársaságot megtörték az alsó népre támaszkodó Cæsarok; az absolut központi kormány alatt két század multán a főúri osztály is elernyed; aztán a központi kormány hadseregével már nem menthette meg az óriás néptömeget a barbárok hódítása elől. Mikor egyrészt középosztály nélkül való nagy néptömeg, másrészt hadseregére támaszkodó központi kormány állnak egymással szemben, a társadalom természetszerűn megérett a meghódításra. A hódító megvervén a hadsereget, a központi kormányt elfoglalja; a néptömeg az új kormány alatt örül a békének. A görög államok hanyatlása is a középosztályok enyészésével és a népural-

mak teljességével kezdődik. A társadalmi átalakulásoknak természetszerűleg végső foka a legalsó néposztálynak, rabszolgaságnak, jobbágyságnak bevonása a kormányzatba.

A legújabb Európában Franciaország indította meg a népuralmak áramlatát; maga Franciaország ment benne legmesszebb; minden huszonegy éves parasztsuhancznak szavazata annyi, mint a legtanúltabb úri emberé; ez az az egyenlőség, melyet Plato Athénben gúnyolt: oly nagy itt az egyenlőség, mondá, hogy nemcsak az egyenlő, hanem a nem egyenlő dolgok is egyenlők. Olaszországnak szabadelvű, alkotmányos királysága van, mely közrend és pénzügyek terén csodákat művelt, de fölséges népének ez nem elég, nagy pártja köztársaságot sürget. Anglia mindinkább halad a népuralom felé. Németország socialistái pedig épen a világ újjászületését várják uralomra jutásuktól. A folytonos és véget nem érő háborús hírek megfélemlítik a parlamenteket, szinte szó nélkül — de hogy! — egyhangú lelkesedéssel szavaznak meg óriás hadi hiteleket és erősítik a kormányokat. Félő, hogy a központi kormányok az óriás néptomegekre támaszkodván, a középosztályok szétmállanak; a parlamentek vak eszközökké, az önkormányzatok zérusokká válnak és a népek hódolásra érlelődnek.

A nép nem lát túl háza körén, nem néz túl községe határára. A népuralmi kormányok politikája, mint a nép látása, térre szűk, időre rövid; cselekvések belügyekre pártok, szenvedélyek martaléka, külügyekre szűk látkörű, úgy a hadviselés, mint a gyarmatosítás vállalataiban. Spárta Fülöpkori közönyéhez hasonló Anglia népuralmi pártjának, Gladstonék, elvi állása, mely Indiáért további áldozatot megtagad, újabb gyarmatszerzést ellenez, Bosporust elhagyhatónak, Suezet elegendőnek tartja es — az oroszszal kaczerkodik. Idők jele, hogy Németországnak Bulgária Hekuba. Franciaország népuralma Tonkint felbehagyja, Egyiptomot eljátszsa és Bulgáriában egy gyekényen árul az oroszszal. Európa művelt államaiban a népuralmi pártok természetes hajlamokat követik, mikor a közös európai érdekekkel nem törődve, széltiben a be nem avatkozás elvét sürgetik. Ezzel szemben az orosz kormány természetes hajlamból, örök hódító és az orosz néppárt gonosz ihlettel hirdeti: Európa polgárosodása rothadt, hitehagyott, örökös forradalom es háború, azért az ifjú Oroszországnak világtörténeti rendelte-

tése Európában a műveltséget megifjítani, hitet, bekét helyreállítani, szóval a vén bűnös Európát meghódítva megváltani.

A nemzetek vetélykedő viszálya és a népuralmak fölülkerekedése, e két ókori lidércz, az ifjú Oroszország szolgaságába csalják-e a vén Európát? e világtörténeti kérdés fölött dönt a francia rokonszenvezés határa. Mert ha nem szűnik európai érdekeit az orosz szövetségnek föláldozni, csak segíti, mint Athénben Demosthenes ellenpártja, a zavarosban halászó közös európai ellenséget elfoglalni Európát, mint Makedonia Hellast. — A jónok és dórok vetélkedésekben nem győzték meg egymást, hanem a makedonok csellel és kitartással megigázták a jónokat és dórokat; a latinok és germánok vetélkedésekben nem győzték meg egymást, de az oroszok furfanggal és szívós-sággal megigázhadják a latinokat és germánokat — nem is szólva egyéb árral úszó, árral sodrott kisebb nemzetekről.

* * *

Leroy-Beaulieu gondol-e Demosthenesre? nem tudom; iránya hasonló; iránya száraz, fejtegető, szakszerű, semmi szónoki; pedig pompás változatok kínálkoznak Demosthenesnél; például:

Van-e köztetek oly együgyű, ki hiszi, hogy az éjszaki hó-dító, ki nem átal áhítozni turkoman viskókra és kopár sivatagokért éveken át tűr fagyot és forróságot, szenved fáradságot és veszélyt, hogy az nem néz sanda szemmel gazdag kikötőinkre, kényelmes városainkra, fölhalmozott kincseinkre és nem ígéri finom hölgyeinket martalékul rettenetes kozáknak, pusztító tatárnak? — —

Demosthenesre későn hallgattak. Vajon mikor hallgatnak Leroy-Beaulieure? — —

KÜFFER BÉLA.

DEÁK FERENCZNÉL.

1870 tavaszán, mint a *Pesti Napló* szerkesztőjét, báró Kemény Zsigmond vezetett el engem Deák Ferenczhez. Néhány hónappal ezelőtt vettem át, báró Kemény vezérlete alatt, a *Pesti Napló* szerkesztését s mindjárt e szerkesztői pályám kezdetén súlyosb válságot éltem át. A *Pesti Naplóval* már korábban, míg azt elődeim szerkesztették, nem volt megelégedve a Deák-párt egy kisebb része, mely úgy találta, hogy a lap föltétlenül a kormány pártját fogja; most újabban pedig az volt a kifogás, hogy a lap némely kérdésben nagyon is élesen hangsúlyozza a kormánytól eltérő nézeteit. Ezt az irányt maga báró Kemény Zsigmond vezette be 1869 december 1-sején közzétett vezércikkében, mely kijelenté a lap teljes függetlenségét s kiemelve, hogy a lap olykor, ha szükségesnek tartja, a kormánytól eltérő nézeteknek is fog kifejezést adni; megjegyezte, hogy nagy uralkodók olykor álruhát viselve, vegyültek a nép közé, hogy meghallják az igazságot, melyet az udvaroncok el szoktak titkolni, hogy ha az kellemetlen.

A mint rendszeren történni szokott, a lappal elégedetlenek a párt mögé akartak menekülni s azt tervezték, hogy maga a Deák-párt alapítson lapot. Ez a terv szóba is került a Deák-pártban és azt Deák Ferencz buktatta meg. Így szólt: «Helytelennek tartom, hogy egy párt lapot alapítson oly czélből, hogy e lappal minden kérdésben solidaritást vállaljon. A lapnak sok ügyben sokkal előbb kell véleményt mondania, mint a pártnak és hogy egyszer-másszor a lap, bárki is szerkeszse azt, ne legyen más nézeten, mint a párt, azt alig lehet megakadályozni. A lapokat gyorsan kell szerkeszteni és írni s én nem tartanám jónak, hogy egy lap minden czikkeért, bárminő is

legyen e lap, pártunk viselje a felelősséget. E nélkül pedig nincs értelme annak, hogy pártunk lapot alapítson. A párt egyes tagjai összeállhatnak ily czélból, ez ellen nem lehet semmi kifogás, én azonban a magam részéről kijelentem, hogy ilyesmihez nem járulok hozzá; nem látom szükségét új lap alapításának.»

Deáknak e nyilatkozata után szó sem lehetett arról, hogy a Deák-párt, mint ilyen, lapot alapítson; de egyesek ismételve alapítottak a *Pesti Naplónak* versenylapokat; ilyenek voltak a *Reform*, *Magyar Politika*, *Közérdek*, *Korunk*. Némely lapot egyes elégedetlen Deák-párti miniszter is segélyezett.

Deák Ferencznek e közölt nyilatkozatát köszöntem meg az említett látogatás alkalmával s ez volt első látogatásom Deáknál. Nemcsak szívesen fogadott, a mit a báró Kemény Zsigmond által való bemutatásnak köszönhettem, de biztosított arról is, hogy ajtaja előttem mindig nyitva áll. Emlékszem reá, hogy épen egy hónap elseje volt, s Deák kérdé, hogy ki kezeli a szerkesztőségi honoráriumokat. Azon feleletemre, hogy én, Deák tréfásan jegyezte meg: «No öcsém, csak úgy ne tégy, mint az öreg Kulcsár. Tudod, hogy tett az? Hát úgy, hogy a mint átvette primával a pénzt, elment azzal sétálni órákon át a Duna-parton, hogy elhitesse magával, hogy gazdag ember, mert sok pénz van nála — aztán csak délben tért haza, várhatták addig a dolgozótársak.» S oly jóízűen szívta a kabannost, a hogy csak ő tudta azt színi.

A beszélgetés ez alkalommal alig ment túl az általánosságokon. A dolgozótársak felől tudakozódott, míg báró Kemény álmatag szemmel űlt az öreg úr melletti nagy zöld zsölyeszékben s alig figyelt a társalgásra. Az ő lelke már akkor igen borongós volt; keveset írt, a mit azonban igen röstelt és míg csak tehetett, minden délben föl járt a szerkesztőségbe s átadogatott reszkető kézzel, mondhatni majdnem gyermekkézzel girbe-görbén írt néhány sort, melyek azonban ritkán voltak közölhetők. Czikkírási hajlama, mondhatni kötelességérzete, még ekkor is igen éber volt, de nem bírta leküzdeni a kórtól okozott testi tehetetlenségét. Legutolsó czikksorozata a főrendiház újjászervezéséről szólt, de e czikksorozat igen sok ismétlést tartalmazott; megtörtént, hogy egy régebbi czikkét, nem tudva, hogy az már megjelent, ő maga reszkető kézzel a honn megtalált fogalmazványból újra leírta.

A báró álmatag szeme, beteges ásítása lankasztólag hatott a társalgásra, midőn egyszerre, a mint szóba került, hogy a Margit-szigeten fogunk ebédelni, báró Kemény ébredezni kezdett, s az ő lassú, vontatott hangján elmondott egy kis történetkét — az elsőt és utolsót, melyet e nemben tőle hallottam. «A Margit-sziget! — kezdé. — Most oda keveset járok. Egykor sokat voltam ott. Tudod — folytatá Deákhhoz fordulva — ott történt. Azt hitték, hogy életveszélyben forgok, de én tudtam, hogy nem meri. * * *-né lakott ott. Övé volt az egész sziget. Vig élet folyt ott. Rám * * *-né nagyon megharagudott. Lehetett rá oka, mert asszony volt, megszokta a hódolást s nem bocsáthatta meg, ha egy hódolója kimaradt. Én azt megcselekedtem. Azt mondta, üzente is, hogy agyon lő, a mint meglát. Mit tehettem erre mást, meg kellett azt tennem, hogy a margitszigeti kastélya elé menjek. Leültem ott egy kőpadra. A komorna, ki a ház előtt állt, elrévült, a mint megpillantott és bement a házba. Aztán sokáig nem jött ki senki. Én mozdulatlan ültem ott a kőpadon. Eltelhetett egy-két óra is. Nem jött senki. A házra fölpillantva, úgy vettem észre, mintha valaki ott a függönyök mögött leskelődne, de senki sem jött. Végre az ajtóra pillantva, látom, hogy valaki kilép — a selyemruha suhógását is hallom — * * *-né lépett ki. Igen halvány volt, jobb karja ki volt terjesztve és abban fölhúzott pisztolyt tartott. A mint megpillantom, fölkelek és egyenest eléje megyek, szeme közé nézve. Ő sietve felém jön, a pisztolyt nekem szegezve. Még egy lépés — közvetlen mellettem van — reám néz — én mereven reá nézek — és ő elejti a pisztolyt. Én udvariasan fölemelem, kezét csókolok és eltávozom.»

Kemény egészen átmelegedett, míg e történetet elmondta, Deák pedig, ki azt bizonynyal már másszor is hallotta, erősen fújta szivarja füstjét, összeránczolva hatalmas szemöldökét.

Elbúcsúztunk Deáktól, kit a következő években, szíves fölszólítása ellenére, csak igen fontos politikai alkalmakkor látogattam meg. Ennek többféle oka volt. Mindenek előtt az, hogy nemsokára képviselőnek megválasztatván, a Deák-párti clubban találkozhattam vele bármikor. Továbbá az, hogy Deáknál mindig sokan voltak, egész udvar, s őt otthonában, az *Angol királynő*nél, a bizalmasb politikai beszélgetésre külön ki kellett kerni, a mivel a lehető ritkán akartam alkalmatlanodni. Ehhez hozzájárult, hogy Deáknak ez időben legbízal-

masb barátja, Csengery Antalnak, is jó hajlamát bírtam, őt ke-
restem föl nagyon sokszor, s Csengery Antal a politikai magán-
társalgásban is oly szabatosan szokta magát kifejezni, hogy ő
tulajdonképen mindig kész vezérczikket mondott. A *Pesti
Napló* a Deák-párt összes válságait átélte, de folyvást Deák és
Csengery Antal nézeteinek tolmácsa volt.

A porosz-francia háború kezdetén a magyarországi sajtó
és közvélemény némileg ingadozott; a sajtó egy része mind-
végig francia párti volt. Deák és Csengery a legteljesb semle-
gességet védték s e nézetekre gróf Andrássy Gyula gyakorol-
hatta a döntő befolyást. A *Pesti Napló* is az ezen irányban
kifejtett actióhoz az inspiratiót gróf Andrássytól kapta, a mit
Deák a legteljesben helyeselt. Gorove István volt a Bécsben
időző gróf Andrássy ez üzenetének és tanácsának áthozója s most
is élénken emlékszem a szavakra, melyekkel Gorove e tanácsot
a *Pesti Napló* szerkesztőségében előadta. «Ha Francia-
ország mellett beavatkoznánk — mondá Gorove — könnyen
megtörténhetik, hogy a porosz és francia rögtön békét köt, s
mi rövid idő alatt ki lennénk szolgáltatva a szövetkező Porosz-
és Oroszországnak. Ez Magyarország megsemmisülését jelen-
tené. Uralkodjunk tehát a francziák iránt érzett rokonszenv
fölött; érdekeink mást parancsolnak. Érdekeink kizáróan a
Poroszország iránti barátságra utalnak minket.» A Deák-párti
államférfiak már akkor a német birodalommal való szövet-
ségre gondoltak, melyet a későbbi idők és alkalmak oly szeren-
csésen kifejlesztettek.

Az állami számszék szervezése egészen a Csengery Antal
műve. Természetes, hogy mi, Deák jelöltje, Weninger, mellett
kardoskodtunk Gajzágó ellenében, s Deák ellenzése daczára ez
utóbbi győzött, mi egyedüli eset a Deák-párt történetében.

Midőn a csehek sztrájkoltak és nem vettek részt se a
reichsrathban, se a delegatióban, kérdés támadt, hogy a ma-
gyar delegatió tárgyalhat-e a csonka osztrák delegatió mel-
lett? Mi a *Pesti Naplónál* úgy vélekedtünk, hogy igen, de
mégis szükségesnek találtuk, hogy e fontos közjogi kérdés-
ben kikérjük Deáknak véleményét. E czélból kora reggel
koczoztattam be Deákhoz, kinél éppen akkor egy hölgy volt.
Deák bocsánatot kért a hölgytől s a szomszédos szobába veze-
tett, én pedig megragadva a kedvező alkalmat, exponáltam a
kérdést egész jelentőségében, előadva a mi nézetünket is. Deák

figyelmesen meghallgatott s rögtön így válaszolt: «Teljesen igazatok van. Az, hogy Ausztria egyik vagy másik tartománya képviselve van-e a delegatióban, ránk nem tartozhatik. Minket csak az érdekelhet, hogy az osztrák delegáció a megszabott törvényes formában legyen megválasztva. A jogi szempont mellett az opportunítás is ezt vallja. Megtörténhetik, hogy a horvátok sztrájkolnak, nem vesznek részt a delegatióban s akkor az osztrákok kifogásolhatnák a magyar delegatiót. Hangsúlyozzátok ezt egész határozottsággal a *Pesti Naplóban*».

Lónyay miniszterelnöksége alatt a Deák-párt «zömének» és különösen Deáknak aggodalmai mindegyre növekedtek, a pártszakadás, illetőleg pártbomlás jelenségei folyvást szaporodtak. Tudva van, hogy Deák és különösen Csengery Lónyayt nem igen szívelhette, s midőn a pártértekezleteken Deák Lónyayról így kezdett szólani, hogy «a miniszterelnök úr ő excellentiája» — nyilvánvaló volt, hogy e miniszterelnökség napjai meg vannak számlálva. Deák föltétlenül Kerkapolyit pártolta a Lónyayval kitört viszályban. Midőn Kerkapolyi mellett igen kedvező cikket közlött a *Pesti Napló*, Deák hozzám jött a képviselőházban, kezet adott és így szólt: «Köszönöm a mai cikket. Nagyon jó. Kerkapolyit nekünk minden áron tartanunk kell.»

A Lónyay-válság tetőpontjához közelegvén, Deák működése mind élénkebb lett. Az értekezletek nála egymást érték, a helyzet oly élénk, mozgalmas volt, mint akár az első kormány megalakulása előtti időkben. Lónyaynak meg volt a maga személyes pártja a Deák-pártban, meg voltak a maga összeköttetései az udvarnál és igen erősen védelmezte posztóját. Tudvalevő, hogy ő fölsége Budára jött, fogadta Deákot s e fogadás alkalmával Lónyay végleg megbukott. Akkor történt az a ritka eset, hogy Deák a szokott egylovas helyett kétlovas bérkocsiba ült és így hajtatott a királyi várakba, sőt Kovács László azt is tudta és elbeszélte a Deák-körben, hogy az «öreg úr» ez alkalomra új sárga keztyűt vett, a mi a fogadtatás rendkívüli ünnepélyes jellegére mutatott. Dél felé már tudva volt, hogy Lónyay megbukott, este felé a Deák-párt tagjai rendkívüli nagy számban özönlöttek a párthelyiségbe. Deák már korán ott volt s közölte a párttagokkal a nagy eseményt. Deák ez alkalommal igen élénk volt, sokat beszélt s a párt tagjaiból újabb meg újabb körök képződtek körülötte. Midőn beléptem a pártclubba, Deák magához intett és hosszasan elbeszélgetett ve-

lem. «A hírlapok úgy-e — kérdé tőlem — sajnálni fogják Lónyay tárczáját?» — «Egy jelentékeny részök mindenesetre, Lónyaynak a hírlapirodalommal sok összeköttetése volt». — «Nagyon is sok» — jegyezte meg Deák jelentős hangsúlyozással . . .

Néhány pillanat múlva Deák ezt kérdezé: «Ha téged hívott volna föl ő felsége, kit ajánlottál volna Lónyay utódjául?» — «Urambátyám, ilyen kérdés!» . . . jegyeztem meg természetes zavarban. — «No csak mondd ki, mit gondolsz?» «Én bizony — feleltem egész őszinteséggel — Trefortot ajánlottam volna!» . . . Deák rám nézett és mondott olyasmit, a mit akkor szokott mondani, hogyha megharagudva, igen bizalmasan beszélt. De aztán mintha jóvá akarta volna tenni, a mit mondott, kezét nyújtá és barátságosan szólott: «Majd csak Szlávvyval is meglesztek» . . .

Az első és második fusionális tárgyalások alatt egyaránt Deák már sokat betegeskedett, erős köhögési rohamai voltak, a szivarfüstöt, fülledt levegőt nem tűrhette és mi keveset láttuk a Deák-körben. A bizalmas tárgyalások a körön kívül egyes magánhelyiségekben folytak, a miniszterek rossz kedvűek voltak, a hangulat nyomott, kelletlen volt. Egyszer csak Szláv jó kedvűen, ruganyos léptekkel jött a körbe, s míg arcza sugározni látszott, tudatta, hogy ő valószínűleg bukni fog. Igazán akarata ellenére, csupa önfeláldozásból s azon tudattal, hogy ő a közérdek iránti tekintetből igen ideiglenesen foglal el egy nehéz positiót, lett miniszterelnök és nem nagy öröme telhetett e működésben.

«Aztán örülök annak is — mondá most már tréfálva — hogy megszabadulok a reporterektől. El sem képzelitek, hogy azok mint megkínóztak. A miniszterelnökségi portás nem bocsájt be senkit, lakásom ajtaja be van zárva; de ez mind nem használ semmit. Azért minduntalan hallom a kérdést: Hogy áll a fusio? Belép-e Ghyczy? . . . Ha sietve bizonyos helyre megyek, onnan bukkan elő a reporter s agyonkínózik kérdésével. A múltkor Bécsben a kancelláriai épület előtt áll bérkocsim, a mint sebesen beülök, hegy ő fölségéhez menjek, hát nem-e egy reporter ölébe ülök — az ipse megvesztegette a kocsist s beült saját kocsimba, ott várva reám, hogy fülembé suttogja: Hogy áll a fusio? Belép-e Ghyczy?» . . .

A Tiszával folyó fusionális tárgyalások alatt már jobbra

változott a Deák-párt nagy részének hangulata. Csak a Sennyey-féle töredék foglalt el «várakozó» magatartást a fusióval szemben, a párt nagy része, néhány volt miniszter kivételével, úgy fogadta azt, mint a viszonyok jobbra fordúltának biztosítékát.

A körben ekkor sokat beszélgettünk az új kormány chancelloról. Emlékszem egy ily beszélgetésre, s idézem azt annál inkább, mert egy tanúm van reá, Samassa egri érsek. Arról volt szó, hogy meddig tarthatja magát Tisza Kálmán a kormányon. Voltak, kik csak néhány hónapot, legjobb esetben egy esztendőt akartak engedélyezni. «A mint én látom a dolgokat — szoltam oly őszinteséggel, a minövel csak mi hirlapírók rendelkezünk — legalább is tíz esztendeig fog kormányozni!» Samassa igazat adott nekem s elbeszélte e jóslatot Deáknak. Az «öreg úr» azt üzenete vissza, hogy «jó orrom van».

Azóta még többször látogattam meg Deákot — de nem a politicust, hanem a nagyon beteg öreg embert, kitől minden tisztelője csak a legfájóbb benyomásokkal távozhattott.

Utoljára Eötvös Károlylyal, a *Pesti Napló* akkori főmunkatársával, voltam ott, hogy meghívjuk Deákot a *Pesti Napló* huszonöt évi jubileumára. Görcsös lélekzetvétellel, töredezzve szolt: «Köszönöm, hogy rólam megemlékeztetek». . . .

Még csak egy szót. Talán eljő nemsokára ideje annak, hogy Csengery Antal családja közé teszi Csengerynek hátrahagyott naplójegyzeteit. Rendkívül becses jegyzetek azok. Csengery koronként leírta Deákkal folytatott politikai beszélgetését és leírta mindazt, a mit Deáktól, az általa folytatott tárgyalásokról hallott. Igen tüzetes és kimerítő jegyzetek ezek mind a kiegyezési tárgyalásokról, mind Deáknak ő fölsége általi fogadtatásáról, szóval Deák összes működéséről, 65 óta haláláig. Különben úgy tudom, hogy Deák beszédeinek Kónyi Manó által szerkesztett kiadása közelebb megjelenő újabb kötetben is sok becses adat foglaltatik a kiegyezési tárgyalásokról és igen kiváló tollak is szolgálnak e kötetben az adatokhoz kommentárt.

É R T E S I T Ó.

Egyetemes regénytár. Buda-Pest, 1885—88. Singer és Wolfner kiadása.

Singer és Wolfner regénytára már azért is megérdemli a megemlítést, mert olyannak vehetjük, mely sikerrel megküzdhet a sok idegen nyelvű regény-folyóíráttal, melyeknek még aránylag mindig elég bő kelendőségük van. Ismertebb külföldi regények fordításán kívül nyújt legalább ugyan annyi eredeti regényt és beszélyt is, többnyire jobb nevű íróktól. Röviden áttekintünk az előttünk fekvő eredeti köteteken.

A sort Mikszáth Kálmán nyitja meg a *Lohinai fű* és a *Fészek regényei* című elbeszélésekkel. Ezek között a *Lohinai fű* (E. R. I., 3. k.) a hosszabb lélekzetű s érdekesebb. A szép Apolka története, kit megcsalt a falu papja s egy másik leányért ott hagyott. Apolkában erre a bosszú oly lángpiros szikrát vet, hogy fölgyulad tőle a falu. A papra pasquillusokat találunk elszórva, hol a bíró házában, hol másutt azzal a fenyegetéssel, hogy tűz lesz a faluban, ha a papot el nem kergetik. S csakugyan tűz támad majd itt, majd ott. A lakosság kiköltözik. Végre a megye vizsgálatot indít; lassanként — nem épen a vizsgálók fufangossága következtében — a szolgabíró nyomára jön a dolognak s Apolka, kit a megyei úr nagy örömmel kegyeibe fogadna, a fölfedezés és e kegy elől a mélységbe ugrik. Ez elbeszélés nem annyira a jellemrajz, mint inkább eleven, könnyed elbeszélő modora által érdekes. A történet csupa adomaszerű vonásokban fejlődik s azon ellentét által tetszetős, mely a humorizáló elbeszélő modor és az alapjában komoly történet között fönnáll. Apolka jellege valójában a háttérben marad; csak tüzes szemei csillognak, párducz hajlékony teste simúl, fehér harisnyája fénylik: a belsőre

csak következtethetünk, mert az elbeszélés előterét a megyei küldöttség s a falu alakjainak könnyen oda vetett tollrajza lepi el. Az író itt is mutatja, hogy csak akkor uralkodik elbeszélése tárgyán, ha játszik vele.

A *Fészek regényei* (E. R. II., 16. k.) nem annyira elbeszélések, mint inkább újság-tárczák. Az egyik egy történeti adomát bővít ki; a többiekben pedig azon reminiscenciák érdekesekek, melyek a gyermekkori életből maradtak az író elméjében. (A gyermek-psychologia kedvelőinek például ajánlom azt az adatot, hogyan nevezi egy kis fiú első kedves ismerőse, a cicza, után a szivacsot, a laskát, a hópelyhet s végre magát is «csicsának».) E rajzocskák különben olyanok, melyeket gyakorlott író — mint mondani szokás — az inge újjából ráz elő. S Mikszáth legcsinosabb elbeszéléseiben is sok olyan van, a mi csak így az ing újjából került.

A mily könnyedén s néha csak úgy odavetve ír Mikszáth, mintha csak a Jókai pennája szerzegné kezében; s a mily könnyen szokik adomáról-adomára, néha ócska történetről új ötletre szigorúbb psychologiai okadatolás helyett: annyira feneket kerít tárgyának, annyira belekapaszkodik bizonyos psychologiai alaphangulatba, azt fontolgatja, préselgeti, keresett fordulatokkal, bizonyos akaratos eredetiségekkel körülziczomázza Petelei István a *Fülemülében* (E. R. I., 11.). Petelei minden esetre szép törekvésű tehetség, kibén költői ösztönnel hajlam párosul psychologiai jellemrajzolásra, hanem — e művében legalább — annyi az elnyújtott analysis s a főalakon élénk rajz helyett annyi a psychologiai tarka virág, hogy az elbeszélésből mintegy kirí az író törekvése, melylyel az alapjában csekély és közönséges novellai anyagból valami igen különöset, igen költőit akart csinálni. E mellett az elbeszélésen átvonul valami erősen sentimentalis alaphangulat, melyet a humor nem enyhít, a tréfa kerül, a satira nem élesít; innen némi monotonia, melytől végre menekülni szeretnénk, mint az elbeszélésben az orosz fülemüle a hősnő szobájából.

Mintha csak az orosz novellisták hangulatosságát akarná utánozni írónk; de ez elbeszélésben először hiányzik az alakok eredeti volta, azután a hangulatoskodó jellemzés daczára a finomabb psychologiai észlelet. Elábrándozott történet, melynek lyrai hősnője jobban megindíthatta magát az író, mint az olvasót. Egyáltalán Petelei még nem egészen kibontakozott subjectiv természet; legszívesebben beszélne el kevés cselekvényű romantikus történeteket, félig csukott szemmel, érzelmes hangon, néha borongó hangulatra. másutt színes érzelmességre törekvő prózában.

Különben, úgy látszik, Petelei nem könnyű tollú író. Stylusának van ugyan egyéni színe, hanem igen gyakran azt a határt érinti, hol a modoros kezdődik. Ilyen modoros stylusban, földolgozásban a *Fülemüle* is. Novellai érdeke a történetnek alig van. Egy hegyszakadéknál, regényes vidéken felnőtt, tapasztalatlan leányka felesége lesz egy nyugalomba vonúlt gazdag pékmesternek, ki nejét tisztaságtól tündöklő házacskájában úgy tartja, mint többi madarait. Eteni, símogatja s vigyáz, hogy el ne röpülhessen. Egyszer hosszabb időre «fülemület keresni» elmegy hazulról. Ekkor egy kiszabadult madara révén, a *Hőfehérkéről* álmodó nő megismerkedik egy kisvárosi széles gallérú, vastag botú uracscsal — nyilván valami tündérr királyfival — s fölébred benne a szerelem. A szegény nő most ártatlan álmait szövi s ez álmaiba belehal. Valami virágszerút akart rajzolni az író e hősnőjében és egy kissé csinált virág lesz belőle. Csupa belső történet az egész. Mert az uracs tulajdonkép még csak kezdeni akarja hódításait, a férj pedig csak végül jelen meg, hogy sírhasson a szép Ágnes liliomravatala fölött. Ha csak egy szemernyi volna is e «költői halvány virágban» Molière Ágnesének elevenségéből: kaczagva felugranék ravataláról s kecses újjacskaival szamárfület mutatna a lefőzött uracsnak. Az alaknak az a baja, hogy nincs benne az, mit a német «Mutterwitz»-nek nevez. S ez hiánya az egész elbeszélésnek. Azt nem is akarom említeni, hogy a fő alakkal épen nem hangzik egybe a pékmester férj és a svihák udvarló. E három alak egy vászonra festve, sérti a művészi összhangot.

A mennyire Peteleinél még sok az, mit sentimentalisnak, hangulatoskodónak lehetne nevezni, annyira annak hiányát mutatják Tolnai *Jubilánsok* című regénye. (E. R. I., 6.) Mintha csak egy mesterember kezével írt satira volna ez a munka. Kétségtelen, hogy szeretünk jubilálni. Ülünk öt, tíz, huszonöt, ötven éves jubileumot, többet a soknál. Kétségtelen dolog, hogy nem mindég megjubilálni valók e jubilánsok és hitvány hiúság, önérdek is játszik benne szerepet, mikor a jeles hazafit, az érdemekben megőszült nagy férfit ünnepeljük. Hanem a satirának élet veszszük s föladatunkat nagyon megkönnyítjük, ha az embereket oly bárgyúaknak, hitványoknak rajzoljuk, mint jelen esetünkben. A regény szereplői röhögve a falra festett alakok. Az író ecsete itt csakugyan mindig vastagot fog s nincs alakjain egy hajszálvonás sem. Az írónak tárgya fölött kell állania; itt mintha a szerző is a dulakodók közé állana, hogy harsány hangját hallassa: «ez rút, ez nevetséges, ez hitvány; nem jó helyen jubiláltok. Ti bárgyú emberek, mindig eltévesztitek a kaput». A *Ju-*

bilánsok satirúja így inkább csak az olvasó-karzatot röhögteti meg; a finomabb érzéket azonban nem igen pedzi. Különben valószínű, hogy a szerző e regényében vastag bohózatnál egyebet nem akart adni s akkor teljesen megfelelt feladatának.

A bohózatossal szemben egy érzékeny történetet mesél el Kazár Emil a *Lég és földben* (E. R. III., 9.). Kazárnak specialitása azok a szárnalmas alakok, kik szűk körben, mostoha viszonyok közt, nyomorban, bajban növekedve, lassanként lélekben, testben elrongyolódnak. Szereti nyomasztónak feltüntetni a légkört és bizonyos érzékeny részvéttel rajzolja abban a szegény emberek elfuladását. «Az élet szinpadának oly sok sülyesztője van, melyben annyian és annyian merülnek el nyomtalanúl.» Bizonyos lágy pessimismus és e mellett részvét a gyöngék iránt jellemzi Kazár «szomorú végű» elbeszéléseit.

Ezen beszélyében is kerüli az erősebb tragikai összetűzéseket s a városi élet nyomorúinak válik krónikásává. Kazár itt is szolid technikájú, lelkiismeretes elbeszélő. De érzéseinek és látkörének szűk volta, a pezsdülő képzelem s friss mosoly hiánya bizonyos szürkéséget adnak tehetségének. Mintha resignált érzelmességgel egy negyedik emeleti szűk udvarszobából tekintené a sors mostohaságait és szobája fülledt levegőjét áteresztené elbeszéléseibe is. Minden tekintetben a «kis existenciák» elbeszélője; könyve szalon-asztalon nem feküldhetnék, de érzelmes varróleány könnyek közt fogja olvasni.

Alakjai azonban gyöngébbek, semhogy életphilosophiát is cipelhetnének vállukon. Kazár pedig szereti sorsukat az «általános emberi» színében föltüntetni. Innen beszélyének címe is: *Lég és föld*. Ez annyit tesz, mint ábránd és való, ideál és élet. Elbeszélése abban a — kissé különösen kifejezett — gondolatban hangzik ki, hogy «a szállni vágyó szárnyakat beéri a rög, a mely pedig a földhöz van tapadva. A lég, a felhő az álmozé, a föld az életé.» Egy vidéki fiú a fővárosba jön tanulmányait végezni. Hónapos szobát bérel egy hivatalából eltett volt méltóságos úrnál, kit csak nagy betegsége mentett meg a börtöntől. Ennek van egy leánya, ki nem is sejtí családjá állapotát, mert egy önfeláldozó nénikéje ezer fufanggal, mosollyal, könnyel rejtegetni tud mindent. A szobaír megszereti a leányt, ki eleinte csak mosolyogja a vidéki izlésű, jó fiút. Lassanként azonban világos lesz a leány előtt minden. Megtudja atyja bűnét. Ez elhal, a néni fufangjai elvesztik hatásukat s a nyomor a küszöbön. Az ifjú marad egyedüli támasza s a leány félig hálából, félig megszokásból elfogadja udvarlását; azt mondja, «rajta leszek, hogy szeressem». Ime az elbeszélésben «az ideál, a légvár, az álom». A fiút szülei ki-

tagadják e viszonyáért; magára hagyott szegénysége is akadályozza, hogy nőül vegye a leányt; egy külvárosi szobácskában élnek addig, várva a jobb időt s a fiú szüleinek beleegyezését. Azalatt elkopik a férfi érzelme; napról-napra rongyollik viszonyuk; végre a leány a Dunába öli magát; az ifju pedig — e csapásra — elveszti életerejét; egy ideig még úszik a fölszínen, azután lejobb-lejobb merül, míg proletárrá süllyed, lebujszik lakójává. Ime a szárnyas ábránddal szemben a «húzó rög», a «léggel» szemben a «föld». Kazár az alakokat következetesen rajzolta; hanem ezzel az antithesissel hamis világításba helyezte. A két ifju viszonya — a mint az elbeszélésből látszik is — kezdettől fogva hibás, tökéletlen, a rögből kelt, a magára hagyatottság és szükség terméke. Nem a szárnyakat koptatta el a rög; csak az lesz röggé, a mi rögből volt. Ily módon egy kissé hamis sentimentalismus csilláma esik az elbeszélésre.

E művel szemben, melynek szerzője mindig bizonyos belső részvétellel dolgozgat alakjain, közönyt s inkább pusztán némi formális tehetséget árul el Margitay Dezső *Megölt lelkek* című regénye. (*E. R.* II., 5). Könnyedén, elég ügyesen s gyorsan elbeszélte történet a miniszteri tanácsosok és szerepelni vágyó gentry köréből. Mélyebb érdeket azonban nem kelt; nem épen erős kézzel rajzolt chablonszerű alakok mozognak benne, milyenek a másodrendű modern regényekben százával kísértének. Olyan ez a regény, mint a műtárlatoknak sok modern tárgyú képe, melyen végig tekintve, a következő pillanatban már nem tudjuk, melyik is volt a sok hasonló közül. A *Megölt lelkek*ben legalább több a technikai ügyesség, mint az egyéniség, hacsak a regény mögött lappangó «blazirt» életfölfogást nem számítjuk ennek nyilvánulásához.

A regény egyik főalakja Vilmos bácsi, egy gentry-ügyvéd, rendkívül «ügyes ember», kinek kidülesztett melle, harsogó hangja, fontoskodó arca, nagy önbizalma s kitünő összeköttetései vannak, de a ki valójában egy hitvány lelkű, korlátolt agyú, szerencsét hajlászó egoista, a ki piszkos bukásában magával ránt két más embert is, a «megölt lelkeket». Az ilyen alak rajza erősebb satyrát, haragosabb, élesebb tollat, szellemesebb és élénkebb részletvonásokat kíván, hogy teljes plastikájában lépjen elénk. Pedig ha az alakoknak nincs meg legalább pszichológiai érdekességek, a mese maga oly sivár, hogy szívesen cserébe adom a legegyszerűbb «hol volt, hol nem volt»-tal kezdődő történetkéért. A regény vége különben is elhibázottnak látszik. Szerző a «megölt lelkeket» oly mélyre süllyeszti, hogy megfosztja őket minden részvétünktől. Hősnőjének lelketlensége, ki min-

den lelki furdalás nélkül elnézi, hogy szeretője évekig ártatlanul símlődjék a börtönben és későbbi viselt dolgai: a börtönből kikerült szeretőnek magatartása, pálinkarészegsége és — új házassága — ezek a regényben oly részletek, melyek tisztultabb ízlés hiányára mutatnak, az olvasónak pedig nagyon kétes élvezetet nyújtanak.

Szívesebben vesszük kezünkbe Abonyi Lajos parasztrehányát, *Magduska örökségét* (E. R. II., 7. és 8. k.). Néhol stilusban, fordulatokban sok a sujtás, de az elbeszélés népies hangjában van természetesség; olvastatja magát. Néhol, mikor kedvencz alakjainak lélekállapotát rajzolja, a szerző terjengő s ő maga túlságosan előtérbe lép; nem pusztán az alakok jelleme, helyzete által akar hatni, hanem oda áll közéjük és az olvasó közé, mintha pszichologiai rajzait anonym «úgy bizony, lám-lám»-féle figyelmeztetésekkel akarná még hatásosabbá tenni. Bana Sándor, egy szegény paraszt, nem fogadja el az örökséget, mely Szilágyi István uram révén szállott a feleségére. «Valóban nincs mit bámulni azon, hogy az emberek úgy föl voltak háborodva — írja szerzőnk — valóban csoda is volt az, és pedig olyan csoda, mely nem kétszer egy esztendőben, de kétszáz esztendőben sem történik egyszer. Olyan ember, mint Bana Sándor, nem igen akad második a világon, nem a felső-alpári pusztán, nem híres és nagy Kecskemét városában, de széles ez egész Magyarországon sem.» «De hiszen beszélhettek Bana Sándornak, akár egy döglött szárnak; noszolhatták, üsztökélhették, szidhatták, mocskolhatták, kapacizálhatták, üthették, rúghatták . . ., mindegy volt neki.» Ezek — a különben kirívó — stiluspróbák mutatják Abonyi regényének hibáját és néhol modorosságát; s ez a hiba előfordul stilusában, jellemzési modorában egyaránt. Az ilyen jellemzés a paraszt szükségűségével, érzelmeinek öntudatlanságával némileg ellentétben áll. Egy kissé elsentimentalisált parasztot rajzol Abonyi a jó, a derék parasztban. Alakjai nem állanak annyira a talpukon, nem oly frissek, jellemzők, mint például Baksay alföldi emberei. Ezeket mintegy süti az alföldi nap s látjuk árnyékukat is mozogni. De se Bana Sándor, se Magduska alakja nem lép élénk erővel élénk. Legtöbb szín van a csárdai jeleneten, némely epizódon; kevesebb már a fő alakokon. Egy kissé körmönfont, vagy legalább keresett az a probléma is, mely elé a szerző alakjait állítja.

A gazdag Szilágyi István szerette Magduska anyját, a híres, szép csárdásnét. Egy éjjel ép ott tartózkodik, mikor betyárok törnek a csárdára (az ötvenes években). Megölik a férjet, mit Szilágyi István nem akadályoz meg; de megölik a csárdásnét is; csak Magduskát

mentheti meg a félig czinkossá vált Szilágyi István. Ez mind a regény előtt történik. Szilágyi István vétkét azzal akarja jóvá tenni, hogy — egyedül álló ember lévén — minden vagyonát Magduskára hagyja. Ennek férje azonban, megtudva Szilágyi István uram érdeklődésének okát, ez örökségről mit sem akar hallani. Soha, soha! Hiába unszolja őt neje, kinek már egy sereg gyermeke is van, de alig egy falat betevő kenyere. Magdának meg kell esküdnie, hogy élve nem adja soha beleegyezését az örökség elfogadására. Élve! Nem marad egyéb hátra, ha szavát nem akarja megszegni, mint hogy meghaljon gyermekeiért; akkor nincs akadálya az örökösödésnek. S az asszony, szépen felöltözve, vízbe öli magát ott a csárda előtt, hol szüleit meggyilkolták. Most már gyermekei gazdagok lehetnek. Az elbeszélés modora sokat enyhít ugyan e nagyon is keresett s nem épen a népelet köréből vett s nem is teljesen átgondolt probléma erőszakosságán; de ez mégis elhibázott, mert csak kieszelt dolog. Legügyesebb a regényben az a részlet, a mint Ráday komiszáriusa a régi büntény nyomait keresi s Szilágyi István uramat is gyanúba fogja; ez pedig már a kriminális regény körébe vág.

Mint a cím után ítélve, a történeti regény körébe vág Szathmáry Károlynak *Balassa Bálint* és a *Legszebb hercegnő* című műve. (*E. R.* II., 12. és III., 13. 14. k.). Nem kell a külföldhöz mintáért fordulni; irodalmunk Kemény Zsigmond és Eötvös József regényeiben maradó becsű műveket mutathat fel. Szerzőnk azonban inkább a történeti kalandregényt kedveli és a Mühlbach iskolájának egy elkésett és szerencsére rövidebb lélekzetű epigonja, mert hosszú kötetek helyett inkább csak rövidebb compendiumokat ír. Mühlbach Lujza — ha nem csalódunk — száz regénykötetben írta meg II. József korát, szerzőnk regénye a *Legszebb hercegnő* Mária Terézia és József korából alig háromszáz ritka betűs lap. Különben minden lapon látszik, hogy írónk jó, meleg keblű, a múlton lelkesülő hazafi, ki a krónikákat forgatva, adatok után böngészve, szép, szőkehajú várkisasszonyoknak és hercegnőknek, minden szívet meghódító délczeg ifjaknak lett megéneklője. Igazi szép, édes mézeskalács-bábukat készít a történelmi regény terén. Ez a két regénye is nagyon fog ifjú szíveknek tetszeni. Írónk hősei szépek, fiatalok, serkedő bajuszúak s «a tündérregék hőseinek is beválnának bármily királyleány képzetében»; van bennük valami «egy adonisi eszménykép szépségéből». Hősnői pedig menyeyi szépségűek és ártatlanok, mint Losonczy Anna, vagy oly pipacsrikító szenvedélyesek, mint Dobó Krisztina.

Balassa Bálint szerzőnk szerint a «könnyen gyúló vér tragé-

diája», hőse pedig egy «nem egészen következetes regényhős, mert vére hullámzásának nem tud parancsolni». Tökéletesen elfogadjuk a szerző álláspontját; mikor oly tündéri angyalhoz kerül az «eszményi, majdnem nőies szépségű, duzzadó izmú, búzavirágszín öltönyű» ifjú, mint Losonczy Anna; olyan cserkesznő mellé, mint a szerelmes Fatime; olyan *Cleopatra lussuriosa* mellé, mint a rózsát dobó Dobó Krisztina: akkor igazán szerzőnk lelkén szárad, hogy a könnyen gyúló vért ilyen tragédiába keverte. Ha a fiatal olvasó még minden kritikától érintetlen s könnyen gyúló képzelemmel rendelkezik, akkor minden esetre — mint szerzőnk mondja — «érdekkel fogja kísérni e régi, jeles lantos költőnk és hősünk regényes életrajzát és sajnálkozni fog e bukott ember fölött». Ez a meleg, kebelbeli részvét kétségtelenül értékesebb lesz szerzőnk előtt, mintha művének hideg helyesléssel irodalmi értéket tulajdonítanánk.

Így fájdalom! a történeti regény áll e gyűjteményben a legalsóbb fokon; egészen vásári munka. A többi műveknek legalább vannak tulajdonságaik, melyek az irodalmi kritikát érdekelhetik. Azt a regényt azonban, mely mélyebb költői törekvésről vagy szélesebb megfigyelésről, eredetibb fölfogásról vagy finomabb pszichológiai jellemzésről tenne tanúságot, még a következő füzetekről kell elvárnunk.

—z—

A halgazdaság rövid foglalata. Irta Herman Ottó. Negyvenhárom képpel. Buda-Pest, 1888. Kiadja a K. M. Természettudományi Társulat.

A Természettudományi Társulat a múlt hetekben a hatodik (1887—1889. évi) cyclus első három kötetét küldé szét, melyek igen csinos, az előbbi évfolyamoknál sokkal kisebb alakban jelentek meg. Az első kötet Krümmel, német tudósnak *Az óceán* című munkáját Csopely L. fordításában foglalja magában; a második eredeti munka, czíme: *A chemia alapelvei*, írta dr. Ilosvay Lajos; a harmadik szintén eredeti munka s czíme: *A halgazdaság rövid foglalata*, írta Herman Ottó. E helyen csak ezt a munkát akarjuk röviden megismertetni.

Herman Ottónak nagyobb munkája: *A Magyar Halászat könyve*, melyet a Természettudományi Társulat az előző cyclusban kiadott, a szokottnál szélesebb körben vonta magára a figyelmet, az a dolognak inkább tudományos oldalát tárgyalja, mostani munkája a gyakorlati élet követeléseivel akar leszámolni. A magyar t. aka-

démia már a hatvanas években a Vitéz-féle pályadíjat tűzte ki egy a haltenyésztést ismertető munka megírására. Három pályamű érkezett be, úgy mint Kriesch Jánosé, mely a díjt elnyerte; Kenéssey Alberté, mely első sorban, és Tasner Dénesé, mely másod sorban aratott dícséretet, mind a három munka nyomtatásban is megjelent 1868-ban. Kriesch János legalaposabban és legrészletesebben tárgyalta a haltenyésztést, de ő a nemes hal mesterséges tenyésztésében kereste a kérdés gazdasági súlyát. A felföldön csakugyan több helyen indult meg a mesterséges haltenyésztés, részint a kormány segítyezésével. Herman Ottó a pisztrang és más nemes halak mesterséges tenyésztését nemzetgazdasági szempontból a második sorba helyezi, először azért, mivel a nemes hal csak bizonyos természetű helyeken tenyészik, továbbá mivel tömeges és tiszta tenyésztése mindig a mesterséges tápláláshoz van kötve, a mi a halat drágítja, s végre mivel a mesterséges haltenyésztés rendkívül szövevényes művelet. A mi viszonyaink között, úgy tartja Herman, az első sorba az a halas gazdaság tartozik, mely a tiszta tógazdaságra s mint fejlődési fokra, a váltógazdaságra van alapítva. Ennek több és igen nyomós oka van: először is e gazdaság tárgyai kevésbé kényes természetű halak; másodsor, mert meg van a mód arra, hogy e fajokat, tömeges tenyésztés mellett is, természetes úton fejlődő táplálékkal lássuk el; harmadszor, mert a kezelés igen egyszerű; negyedszer, mert a magyar gazdasági rendszer sajátosságával könnyen és igazán szerves kapcsolatba hozható; végre, mert egészen természetes alapra van fektetve, s azért ott, a hol okszerű művelésben van, biztos és nagy eredményeket szolgáltat. Ezt a természetes tavi haltenyésztést egy magyar halászember, Dubics Tamás, alapította meg, a ki jelenleg Sziléziában az Albrecht főherceg-féle, Skotschau mellett fekvő nagy halgazdaságot vezet; az okszerű tógazdaság eredetileg csupán a tő-pontyra (*Cyprinus Carpio*) volt alapítva; de újabb időben a fogas-süllő (*Lucioperca Sandra*) is belévonatott, s mindinkább kiténik, hogy minden halfaj, mely a víz és hely fekvése tekintetében nem épen kényes, a Dubics-féle rendszer szerint sikerrel tenyészthető. A tő-pontynak és fogas-süllőnek nálunk különben is mindenkor meg volt a maga elsőrendű jelentősége.

Herman munkájának beosztása a következő: I. Bevezető rész; II. A tógazdaság okszerű gyakorlata; III. A váltógazdaság; IV. A tőponty táplálkozásáról; V. A szerszámokról; VI. A fogas-süllő tenyésztése; VII. A sebes pisztrang tenyésztése; VIII. A halgazdaság ellenségeiről; IX. Függelék.

A bevezető részben röviden előadja, hogy a halászat a nemzet ős foglalkozásai közé tartozik; hogy hazánk vizei hajdan rendkívül gazdagok voltak halakban, most pedig oly szegények, hogy fővárosunk halpiacuzán Csehország pontyja és Oroszország süllője uralkodik. Felső-Magyarország piacuzain Szilázia halai bocsáttatnak árúba. A Duna Tisza halászszága fogyva fogy, a régi híres halashelyeken a halász ember nehéz munkája után ma már csak a rossz napszám bérét keresi meg. A tavak lecsapolása, a folyók szabályozása, a hajózás, s általában a gazdasági fejlődés okozták a halak fogyatkozását. E bajon csakis az okszerű haltenyésztés által segíthetünk, s Herman Ottó arra nézve nagyon könnyen érthető útmutatást és gyakorlati oktatást nyújt mindenkinek, a ki a tógazdaságot megkezdeni és folytatni akarja. Előadása és nyelve oly népszerű és világos, hogy mindenki megértheti, a ki csak olvasni tud. S e tekintetben könyve nagyon elüt a legújabbban alkotott halászati törvény nyelvezetétől, melyet a tanult ember is alig tud megérteni, vagy azoktól a nép számára kiadott könyvecskékből, melyek az egyiptomi szembetegséget, a trachomát tárgyalják, s melyekben csak úgy hemzsegek a Bugát-féle szócsintan csinálmányai.

Herman az elméleti hosszás fejtegetéseket mellőzi, csak a legszükségesebb dolgokat közli, a fősúlyt a gyakorlati utasításokra fekteti. Legrészletesebbek könyvének azon szakaszai, melyekben a tógazdaság berendezését és kezelését, s a tő-ponty tenyésztését ismerteti meg. Elmondja, hogy mit kell tenni, ha a körülmények kedvezők, s miképen kell eljárni kevesebb kedvező viszonyok között. Ha utasításait követjük, három év alatt már 1½, sőt 2 kilogrammot nyomó pontyokat nevelhetünk. A III. szakaszban a váltógazdaságot tárgyalja, mely azon alapszik, hogy a halas tóvá alakított terület felváltva bizonyos forgó szerint kaszálólul vagy szántóföldül szolgálhat. A VI. szakaszban a fogas-süllő, a VII-ben a pisztrang tenyésztéséről szól. A VIII. szakaszban mint a hal ellenségeit felsorolja a vidrát, vidranyestet, rókát, vízi cziczkányt, jégmadarat, gémet, búbos vöcsököt, halász-sast, karakatnát, melyeket vadászni lehet; a többi kártékony állatokat és növényeket másképen kell lehetőleg irtani. A függelékben azt a kérdést veti föl: vajon nem lehetne-e folyóinkat a szabályozás és hajózás daczára is újra benépesíteni? Erre határozott igennel felel, csak az ívást s a kikelt ivadék megerősödését kell előmozdítani, vagyis pótolnunk kell azt, a mi a rétség eltűnésével elveszett. Ezt pedig könnyen elérhetnők azáltal, hogy főfolyóink mentén öt-hat Dubicsféle telep akkép rendeztetnék be, hogy

a fiasító tavon kívül még csak növendék tavat csinálnánk, melyből a megerősödött ivadék nagy számmal a főfolyóba eresztetnék. Törvényes védelem mellett ilyen eljárás már három-négy év alatt is gyökeresen megváltoztatná folyóink halállományát. Végül Herman felsorolja a gazdasági tekintetben fontosabb és a csekély vagy semmi értékű halainkat. Az előbbi osztályba 48 különböző halfaj tartozik.

A kis munkát jó lélekkel ajánlhatjuk a közönség figyelmébe, s óhajtjuk, hogy annak gyakorlati hatása legyen a haltenyésztés fölkarolására. A gabonaárak leszállása, a phylloxera pusztításai kényszerítik a földbirtokosokat, hogy más gazdasági ágakra forduljanak, s a haltenyésztés egyes vidékeken csakugyan jövedelmező foglalkozássá válhatik.

—s.—

Ipolyi Arnold emlékezete Fraknói Vilmostól. Buda-Pest, 1888. Hornyánszky Viktor.

Ez emlékbeszéd az akadémia idei ünnepélyes közülésén olvasott föl s nem csak az *Akadémia évkönyre*iben jelent meg, hanem külön kiadásban is, Ipolyi arcképével. Fraknói minden oldalról és nagy lelkesedéssel igyekszik rajzolni Ipolyi pályáját és sokkal inkább nagyítja a körvonalokat, mintsem az a kegyelet szempontjából is igazolható volna. De nem ez oldalról akarjuk bírálni emlékbeszédét. Előttünk s talán olvasóink előtt is érdekesebb azon szellemnek és iránynak vizsgálata, a mely az egészen elvonúl, mely a magyar történetírás vezérelvéül kiválóan egyházi szempontokat tűz ki s nemzetünk történelmét egészen felekezeti akarla átalakítani. Ezt dicsőíti leginkább Ipolyiban a szónok s ennek buzgó híve maga is.

Fraknói beszédében néhány vonással jellemzi a magyar történetírás főbb képviselőit a múlt század közepétől fogva egész napjainkig: Timont, Kazyt, Prayt, Katonát, Horvát Istvánt s végül Horváth Mihályt, kinek pályáját a száműzés szakítja meg. Ekkor, Fraknói szerint, Ipolyi lép helyébe s mintegy betölti az űrt 1849-től napjainkig. Szorosabban vett történetírói pályáját a következőkben világítja meg:

«Ipolyi az úgynevezett kath. ellenreformáció történetírója kívánt lenni, első föllépésétől a véglegesen biztosított diadalig, Oláh, Veresmarty és Hajnal képezték volna főalakjait. Ezen trilogiának csak középső része látott napvilágot. Az első megkezdve, a harmadik majdnem teljesen elkészülve maradt irodalmi hagyatékában. A mint

az ősmondák kódében világosan fölismerete a magyar szellem körvonalaít és megértette a köemlékek néma ékesszólását, szintúgy a valásháborúk gyászos jeleneteiben azon nagy nemzeti mozgalom ragadta meg lelkét, melynek közepette a magyar irodalom szebb hajnala hasad. A vallásfelekezeti küzdelmek uralkodtak a XVI. és XVII. század folyamán az állami és népelet, a tudomány és iskola fölött. Csak történetök világánál vethetni mélyebb pillantást a küzdelem és elmék forrongására. Ipolyi a legszélesebb alapra fektette munkáját, a közélet minden mozzanatát összefoglalta és kimagasló alakjait kimerítő jellemrajzokban a megillető helyre állította. Neki nem voltak chablonjai, melyeknek Procrustes-ágyába szokták a történelmi egyéniségeket beerőszakolni. Az ethika és jogosság elveinek érvényesítésében nem ignorálta a viszonyok és helyzetek igényeit. Épen úgy tudja méltányolni a XVI. századbéli főpapok mérsékelt szellemét, Pázmány Péternek a transactiókban tanúsított ügyességeit, a mint nem tagadja meg csodálatát Forgách Ferencz primás hősiessen kockáztató cselekvésétől, melylyel a rábizott ügyet annyi vész között, erélyesen és sikeresen megoltalmazta.

«Ipolyi fölfogása a XVI. és XVII. századbéli főpapság politikájáról kifogásokat provokált többfelől és oly nézetek is nyilvánultak, mintha az ellenmondásban állana élete tevékenységének nemzeti irányával. Azon politika alapvonása : a ragaszkodás a dynastiához, de a kik azt fölkarolták, abban nem csak a magyarországi kath. egyház főnmaradásának követelményét, hanem egyszersmind a nemzet érdekeinek biztosítékát is látták. Választani kellett a nyugoti szövetség és gyámság vagy a keleti védnökség és zsarnokság között. A kik a nyugoti államélettel és civilisatióval az öt százados kapcsolatot fönn óhajtották tartani, természetszerűen erősíteni igyekeztek azon tényezőt, melyben legkiválóbb támaszát látták. Az ellenfél támadásainak hevessége még inkább fokozta ragaszkodásukat, túlzásra is vitte. Tévedhettek a mértékben és eszközökben, de céljok nemes, szándékuk tiszta, érzések hazafias volt. Egyébiránt a reactió, a mely a magyar állameszme ellenében I. Leopold kormánya alatt uralomra jutott, nem a kath. főpapság bűne, ellenben, hogy már félszázad előtt nem diadalmaskodott, mikor veszélyesebbek lettek volna következményei — a kath. főpapság érdeme. Az uralkodó eszmék áramlata az absolutismus karjaiba sodorta ellenállhatlanúl a népeket. A legműveltebbek is, Cervantes, Molière nemzete az uralkodók önkényének legzsarnokibb és szégyenítőbb nyilatkozata előtt ellenszegülés, talán pirulás nélkül hajoltak meg. Magyarországon a Forgáchok,

Pázmányok és Széchenyiek politikája megmentette a historiai hagyományok folytonosságával az alkotmányos intézmények életét, mely csak tengődés volt ugyan, de jövődöben lehetővé tette a magyar állam függetlenségének és a magyar nemzetiség uralmának marandó visszaállítását.»

Feltűnő, hogy Fraknói elősorolva a magyar történetírás múlt és jelen századi főbb képviselőit, mellőzi Bél Mátyást, Fesslerert és Engelt, a kik minden esetre mélyebb kutatók és jelesebb írók voltak, mint akár Timon, akár Kazy. De legfeltűnőbb Szalay László mellőzése, a ki közvetlen a forradalom után kezdte írni és kiadni Magyarország történelmét, nagyobb tárgyilagossággal és mélyebb politikai fölfogással elődeinél, a ki az ötvenes és hatvanas években a magyar történelmi kutatás és írás élén állott s az akadémiában sürgette és megkezdte a történelmi kútfők kiadását. Ipolyi ez időtájt mythologiai és műtörténelmi tanulmányokkal foglalkozott s meglehetősen távol állott történetirodalmi mozgalmainktól. Tulajdonkép később sem vált szorosabb értelemben vett történetíróvá. Az a munkája is, *Veresmarty Mihály élete és munkái*, melyből őt Fraknói mint történetírót jellemzi, inkább irodalomtörténeti munka és Szalay halála után 1875-ben jelent meg a Szent-István-társulat kiadásában. Maga Fraknói megjegyzi beszéde másik felében, hogy «a szoros értelemben vett hadi és politikai események története Ipolyi irodalmi földadatának körén kívül esett, csak annyiban volt azokra tekintettel, a mennyiben a kulturai fejlődések vagy a műtörténet alkotásainak magyarázata szükségessé tette». Miért kell hát mégis a szoros értelemben vett történetírók közé igtatni Ipolyit és első helyen, mint egy egész korszak képviselőjét? Fraknói változtatja a szempontokat szüksége szerint, hogy hol itt, hol ott minél fényesebb világításba helyezze Ipolyi érdemeit, pedig valódi érdemeinek kiemelése inkább kitűntette volna őt, mint a képzelteké, a melyek bajosan fognak hitelre találni.

Veresmarty Mihály élete és munkái méltánylásában is hasonló eljárást tapasztalunk. Fraknói szerint Ipolyi a kath. ellenreformáció történetírója kívánt lenni, első fölléptétől végleges diadalúg; Oláh, Veresmarty, Hajnal lettek volna főalakjai, e trilogiának csak középső része látott napvilágot, az első megkezdve, a harmadik majdnem teljesen elkészülve maradt irodalmi hagyatékában. Bizonyára a kath. ellenreformáció megírása nagyon óhajtható munka volna, de vajon meg lehet-e azt írni, habár a legszélesebb háttérrel, három oly életrajzban, a melynek hősei csak másod vagy harmad rangú tényezők

voltak, úgy politikai, mint irodalmi téren? Fraknói Ipolyinak különösen tárgyilagosságát emeli ki, mint a kinek nincsenek chablonjai, melyeknek Procrustes-ágyába szokták a történelmi egyéniségeket beerőszakolni, pedig alig van irodalmunkban mű, a melyben annyira hiányoznék a tárgyilagosság, s az egyházi szempontok Procrustes-ágyába annyira be volnának erőszakolva egyének, tények és viszonyok, mint Ipolyi művében. Módszere föltűnően kritikátlan s hol akarva, hol akaratlan részrehajló. Nem tényekből indul ki, hanem már kész meggyőződésből s általában az egész mű nem a kath. ellen-reformatió történelme, hanem legegyszoribb, s legszenvedélyesebb védírate.

De Fraknói épen ezt bámulja leginkább benne, ezt nevezi tárgyilagosságnak, sőt kizáróan nemzeti és hazafias szempontnak. Hirdeti, hogy a mohácsi vész után egész a XVII. század végéig a főpapak politikája volt irányadó, nekik köszönhetni minden üdvöst, ők mentették meg a magyar alkotmányt és nemzeti műveltséget. «Választani kellett — úgy mond — a nyugoti szövetség és gyámság vagy a keleti védnökség és zsarnokság között. A kik a nyugoti állami-élettel és civilisaitóval az öt százados kapcsolatot fönn óhajtották tartani, természetszerűen erősíteni igyekeztek azon tényezőt, melyben leginkább támaszát látták». Valóban ez minden lehet, csak nem történelmi fölfogás. Fraknói úgy tünteti föl Magyarország állapotát a mohácsi vész után egész a XVII. század végeig, mintha minden a nemzet szabad akaratától függött volna s a viszonyok kényszerűségének alig lett volna szerepe. Mintha szabadon választhatott volna a nyugati szövetség és keleti védnökség között, s a kik amazt választottak, a katolikus főpapak, jó hazafiak voltak, a kik az utóbbihoz csatlakoztak, az erdélyi protestáns fejedelmek, nemzet-ellenes politikát követtek.

Magyarország a mohácsi vész után bizonyára nem örömet szakadt ketté s örömet maradt volna együtt akár Ferdinánd, akár János király alatt, ha mint egészet bármelyikök meg tudta volna védeni a töröktől. De egyik sem tudta s ezen fordult meg az egész. Mindazoknak, a kik nyugot felé közelebb laktak Ferdinánd tartományaihoz, a nyugoti szövetséget kellett elfogadniok, és mindazok, a kik kelet felé közelebb estek a török birodalomhoz, kénytelenek voltak a török védnökség alá menekülni, a mi mégis jobb volt, mint hódolt tartománynyá válni. A viszonyok kényszerűsége, a nemzeti önfentartás ösztöne határozta el mindkét fél politikáját, melynek az államférfiak inkább csak kifejezői voltak. A földrajzi helyzet volt a

döntő s a vallási mozzanat alig szerepelt. János király és főtanácsosai, Verböczy és Martinuzzi, buzgó katolikusok voltak, sőt épen Martinuzzi, a püspök, majd bíboros, volt az, a ki Erdély s a részek politikáját egy egész századra mintegy megszabta, azt a súlyegyenre törekvő irányt, a mely Bécs ellen Konstantinápolyra, a szultán ellen a magyar királylyal kötött titkos szövetségekre támaszkodott, hogy megvéddesse az ország mindkét felében a nemzet érdekeit. E politikát még inkább kifejtették az erdélyi protestáns fejedelmek, a mikor már a vallási érdek is jobban előtérbe lépett. A politika ekkor annyira összeolvadt a vallással, hogy nehéz megkülönböztetni, hogy a politikai irány visel-e vallási színt, vagy a vallási politikait, de annyi bizonyos, hogy az erdélyi fejedelmek akár a diplomatia békés útján, akár a harcz mezéjén nemcsak vallások szabadságáért emeltek szót és fegyvert, hanem a magyar alkotmány védelméért is s a magyar *Corpus juris* lapjain, a XVI. század közepétől a XVII. végeig, nem csak a lelkiismeret szabadságára, hanem a politikai szabadságra vonatkozó törvények többnyire Erdély segítségével vagy erkölcsi befolyásával vívattak ki. A nemzeti műveltség terén is hasonló jelenséggel találkozunk. Erdély a török védnökség alatt, mint Fraknói hiszi, épen nem szüntette meg öt százados kapcsolatát a nyugati polgárosodással, sőt erősítette. Maga a protestantizmus nem a keleti barbárság, hanem a nyugoti polgárosodás szülőtte volt s az élénk irodalmi élet, iskolák emelkedése és alapítása, hasonlóra ösztönözte s mintegy versenyre hívta Magyarország másik felében az ellenreformáció bajnokait. A két nagy párt katolikus-német és protestáns-török pártnak nevezgette egymást, de szívében mindenik magyar volt s küzdelmök eredménye mentette meg a nemzet létét és alkotmányát; amaz nélkül Erdély könnyen török hódoltsággá válik, mint Bulgária, Szerbia, emez nélkül Magyarország mint osztrák tartomány, könnyen Csehország sorsára jut. A haza egységének eszméje és vágya soha sem halt ki egyik párt kebléből sem s az alkotmányhoz való ragaszkodás mindkét részről folyvást élénkült, mert az nemcsak a politikai jogok képviselője volt, hanem a nemzeti önállásé is.

Fraknói mindazt, a mi a XVI. és XVII. században két nagy pártnak volt műve, egyedül a kath. főpapságnak tulajdonítja. Bizonyára a főpapság élén állott az ellenreformációnak s közülök egy-kettő nevezetes politikai szerepet is játszott, de a katolikus pártnak voltak kitünő világi államférfiai is, a kik szintén döntő befolyást gyakoroltak a dolgok menetére, mérsékelve és közvetítve a

szélsőségeket. A főpapság elvben nem volt ellensége az alkotmány-
nak, hiszen mint nagybirtokos főrend benne lelte jogai bizto-
sítékát, de a protestáns vallásszabadságra vonatkozó törvényeket
folyvást megdönteni igyekezett. Tanújelét adta hazafiságának, de
egyházi szempontoknak rendelvén alá mindent, kevésbé vette
számba az állam nagy érdekeit. Koronként szószólója volt a nemzet
séreلمeinek, de ha bécsi udvar szabad kezet engedett a protestánsok
elnyomására, elnézte a magyar közjog gyöngítését. Fraknói Forgá-
csot, Pázmányt és Szelepcsényit a magyar alkotmány megmentőinek
nevezi. E három főpap tehetségre, hatásra, hazafiságra nézve egy-
aránt különbözött egymástól. Nem egészen egy sorba valók, de bár
hogyan ítéljük rólok, annyi bizonyosnak látszik, hogy ha egyedül
tőlök függ, a magyar alkotmány nem úgy marad reánk, a mint
maradt.

Nem folytatjuk tovább. Messze vezetne bennünket, ha bele
bocsátkoznánk e küzdelmes korszak részletes fejtegetésébe. Csak
általánosságban és röviden akartuk kimutatni, hogy az a szempont,
a melyből Fraknói kiindúl, merev egyházi és nem nemzeti. Nem
örvendünk, ha írónk, akár katolikus, akár protestáns részről, nemze-
tünk történelmét egészen felekezeti akarják átalakítani. A harcok
rég lezajlottak s bármely felekezethez tartozunk, nyugodtan, elfo-
gultság nélkül tekinthetünk vissza a múltra. Legalább tartoznánk
erre törekedni, ezt tűzni ki célúl, ha emberi gyöngeségeinknél
fogva nem tudnók is mindíg megközelíteni. A történetíró feladata
nem az, hogy valamely rend vagy felekezet dicsőítővé váljék, hanem
hogyan nyomozza az állami, társadalmi és műveltségi fejlődés folyamát
és föltételeit, összeolvasztva a nemzeti és emberiségi szempontokat.
A vallásfelekezetek nevezetes tényezők mindebben, de nem egyetle-
nek s egyedül uralkodók. Ipolyi és Fraknói történetírásunkban Timon
és Kazy irányát élesztették föl tetszetősb és tudományosabb alak-
ban. Nyer-e ezzel a magyar történelem? Mi azt hisszük nem, legföl-
jebb napjaink klerikális törekvéseinek szolgálhat némi gyöngé tá-
maszúl.

Gy. P.

AZ EGYETEMI TANÍTÁS KÉRDÉSÉHEZ.

A *Budapesti Szemlé*ben báró Eötvös Lorándnak a vallás és közoktatási miniszterhez intézett nyílt levele, melyben az egyetemi tanítással foglalkozik, akkoriban a nyilatkozatok egész sorozatát idézte elő, melyekben a legkülönbözőbb álláspontokból kiindulva fejtegették a szerzők nézeteiket az iránt: miképen kellene az egyetemi tanítást sikeresebbé tenni. Abban mindannyian megegyeztek, hogy az egyetemi tanítás sikere nem felel meg a kívánalmaknak és ezt constatálta a két rectori beszéd is, melyeket a múlt tanév elején volt alkalmunk hallhatni.

A lelépő rector számbeli adatokkal igazolta a hanyatlást, míg az új rector általánosságban hangsúlyozta, hogy az egyetemi tanítás sikere nem kielégítő. Újból a tanév küszöbén állunk; újból elhangzottak a rectori beszédek és újból fölmerül a kérdés: Vajon miért nem oly sikeres az egyetemi tanítás, mint a minőnek lennie kellene; milyen tényezők működnek közre, hogy a kívánt siker el nem érhető? Ennek okát — úgy szólván a hányan vannak — annyiféle körülményben keresik. Vannak, a kik a középiskolai hiányos képzettséget hangsúlyozzák, míg mások épen ellenkezőleg a középiskolai túlterhelésben keresik az okot; némelyek az egyetemi tanítás és tanulás teljes szabadsága mellett emelnek szót, míg mások annak megszorítását követelik. A sok ellentétes vélemény indokolása többnyire megüti a mértéket és így valóban nehéz helyes nyomot találni, melyen haladva, a meglévő bajok okára bukkanhassunk.

A baj okát — vagy talán helyesebben okait véleményem szerint csak akkor lehet fölismerni, ha tárgyilagosan összeállít-

juk ama tényezőket, melyektől a tanítás sikere függ, és azután összehasonlítjuk a nálunk fönálló viszonyokkal, nevezetesen azzal, hogy e tényezők közül melyek hiányoznak a mi tanítási rendszerünkben.

A tanítás sikerére nagyon sok tényező foly be, de ezek között nagy számmal vannak olyanok, a melyeket esetlegeseknek nevezhetünk. Ilyenek : a tanuló fejlettsége, szellemi képessége, a tanár egyéni modora, stb. Minthogy e tényezők egyéni természetűek : befolyásuk csak úgy lenne mérlegelhető, ha e tényezőknek hatásából a középértéket levonjuk és ezzel mérünk általánosságban. E befolyásokat mellőzzük. Vannak azonban olyan tényezők is — és ezek a fontosabbak — a melyek abszolút mértékkel mérlegelhetők. Ilyen mindenek fölött a szigorú kötelességérzet, melynek tanár és tanulóban egyaránt meg kell lenni ; ilyen a tanár tudományos képzettsége, a tanuló családi nevelése, a taneszközök — ide értve a tanirodalmat is — hiányossága s mások.

I.

A tanítás sikerének legfontosabb tényezője kétségtelenül a szigorú kötelességérzet, melynél fogva tanár és tanuló egyaránt szigorú pontossággal teljesítik kötelességeiket. — A fiúnak, a kötelesség föltétlen teljesítésének érzetével kell a nyilvános iskolába lépni, hol ez érzetnek tovább kell fejlesztetni. A szülők vetik meg tehát az alapot, melyen azután a közepiskola és egyetem tovább építeni hivatva vannak. A szerint, a mint az alap szilárd vagy ingatag, az épület is szilárd vagy ingatag lesz még abban az esetben is, ha e tanintézetek föladatuknak kifogástalanul megfelelnek.

Sajátságos viszony áll fön nálunk a család és az iskola között ; viszony, melyet természetellenesnek kell mondanunk. A fiú tíz éves korában iskolába kerül s az iskola veszi át részben a fiú további nevelését, melynek természetesen ki kell terjedni úgy az észbeli képességek, mint az erkölcsi érzék fejlesztésére. A fiú ettől az időtől fogva egész felnőtt koráig két befolyás alatt áll : a szülei és iskolai befolyás alatt. Nem szorúl bizonyításra állításom, hogy a siker csak akkor lesz kedvező, ha

e két befolyás egymással megegyező irányú s kétéssé válik, ha ezek némileg eltérő irányúak; míg ha e befolyások épen ellentettek, akkor biztos, hogy ennek a közös nevelési rendszernek nem lesz jó sikere. Ha tehát nevelési rendszerünk közös, azaz ha a gyermek és ifju nevelését részben a szülők, részben pedig az iskola vezeti, akkor ebből szükségképen az következik, hogy jó eredmény csak abban az esetben állhat elő, ha szülő és iskola működésüket kölcsönösen támogatják.

Ez az alapföltétel, melynek nézetem szerint be kell töltni lenni és ha az be van töltve, akkor biztos a siker, tekintet nélkül a tanrendszerre. Nem tagadom, hogy a tanrendszer befolyással van a sikerre; ezt fokozhatja vagy csökkentheti a szerint, a mint az jobb vagy rosszabb; de meggyőződésem, hogy semmiféle tanrendszer magában sikert teremteni nem tud.

Általánosan elterjedt baj nálunk az, hogy a szülő az iskolát működésében nem támogatja kellőképen, sőt nagyon szokásos, hogy a szülők gyermeköket az iskolával szemben védelmök alá veszik s így csupa szülői szeretetből teremtik meg ama fonák viszonyt, hogy a gyermek az iskolát és tanárait mintegy ellenségének tekinti. Mikor a tanuló iskolai kötelességeit nem teljesíti, akkor a szülők segédkeznek neki abban, hogy elfogadható okot keressenek a hanyagság menségére. Panaszkodnak az iskolákra, a sok föladataira, mit a fiúnak otthon végezni kell s a helyett, hogy a fiút kötelességeinek teljesítésére serkentenék és azok teljesítését kérlelhetetlenül és ha szükség nyomatékkal megkövetelnék, inkább kerülő úton igyekeznek a bajon segíteni. Fogadnak házi tanítót, ki a legtöbb esetben szintén a könnyebb végét fogja meg a dolognak s a helyett, hogy fölügyelne arra, vajon a fiú megfelel-e kötelességének, inkább ő maga csinálja meg tanítványa részére a föladatokat s ezt a szülők nem csak elnézik, de gyakran meg is követelik, mert — úgymond — a tanító a fiúnak könnyébségére legyen s ne nehezítse még inkább a dolgát. Ha azután a fiú rossz értesítővel megy haza, akkor nem őt, hanem rendszerint az iskolát, tanárait okolják, mert hiszen a fiú mindennek megfelelt: tanult is, szorgalmas is volt, házi föladatait mind elkészítette és mégis orsz az előmenetel. Ekkor azután kérésre fordítják a dolgot. A tanárokat igyekeznek meggyőzni, hogy a fiú otthon szorgalmas volt, de nem győzi meg a sok munkát; később majd bele szokik; beteges is volt stb. Így azután a szülők és gyakran még

mások közbenjárásával sikerül a fiút évről évre a felsőbb osztályba juttatni.

Az ily nevelési rendszer nem eredményezhet, mást mint azt, hogy az ifjuban lassanként kifejlődik és meggyökeredzik a nézet, mely szerint fődolog a külső formáknak megfelelni; a lényeg hiányait majd lehet okkal móddal pótolni. Pártfogással könnyebben lehet eredményt elérni, mint tanulással; a kinek pedig az nincs, az ne is vágyódjék közpályára. Nem is csodálkozhatunk rajta, hogy az ifjuban ez a fölfogás jut érvényre, mert hiszen saját tapasztalására támaszkodik. Vagy magán, vagy társain tapasztalhatja, hogy lehetséges kötelességmulasztás mellett is előre menni, csak a külsőségekben ne essék nagy hiba és pártfogása legyen. Ez a szellem megöljé minden igazi haladásnak; ez a szellem fő oka annak is, hogy az egyetemi tanítás nem eléggé sikeres. Az ifjuban ez a szellem szunynyad, mikor az egyetemre jön és itt az, kivált a későbbi évfolyamokban, leplezetlenül lép előtérbe, mert a kényszer, mely a középiskolában őt feszélyezte, itt megszűnik és helyébe lép a szabadság. Beíratkozik az egyetemre; indexét aláírta a tanárokkal és ezzel — úgy tekinti — kötelességének megfelelt. Eleinte eljár az előadásokra, de otthon nem dolgozik; később az előadásokra sem jár, sőt a beíratást és index-aláíratást is másra bízta; ő maga nem is tartózkodik az egyetem székhelyén. Minek is volna annyi pénzt költeni, mikor okiratai így is rendben vannak! Tanúlni akkor is elég idő lesz még, ha a szigorlatok közelednek. Addig még sok idő van: az indexet nyolcz vagy tíz félévben kell aláíratni, mielőtt a szigorlatokra gondolni kellene. Azután ezen a formaiságon is majd csak keresztül esik, ha előszörre nem, hát másodsor. Akad pártfogó, ki majd pártolja őtet a szigorlaton is.

Szerencsére nem minden ifju gondolkozik így; sőt hiszem, hogy a többség sem gondolkozik így, de az bizonyos, hogy e fölfogás nagyon elharapódzott s ha van többség, melynek egészségesebb a fölfogása, az aránylag nem nagy lehet. Hogy e szellem lábra kapott és évről évre jobban terjed, azt első sorban a most dívó családi nevelésnek kell tulajdonítani, mely arra törekszik, hogy az ifjuból mennél előbb szalonképes, a társaságban könnyen mozogni tudó egyént képezzen, ki magának összeköttetéseket tudjon szerezni, melyek később hasznára válhatnak. E mellett a tanulmányok folytatása és

mikénti befejezése mellékes dolog marad s a szülő elég gyöngé a nehéz kötelességmulasztásokat elnézni, sőt menteni, gyakran pedig azokat észre sem venni.

Én e fejtegetés alkalmából az előkelőbb és vagyonosabb családokat tartottam szem előtt, mert mint mindenütt úgy nálunk is a vagyonosabb, tehát befolyásosabb osztály adja meg a társadalmi irányt. Innen van, hogy a viszonyok a szegényebb osztályban sem sokkal jobbak, bár tagadhatatlan, hogy a szorgalmas tanulók inkább a szegényebb osztályból kerülnek ki, sem mint a vagyonosból. Ennek okát abban vélem találhatni, hogy a szegényebb szülőknek nem igen lehet protectiókkal pótolni a mulasztást s így az ifju, ha tovább akar haladni, kényszerítve van arra, hogy kötelességeit teljesítse. Másik ok az, hogy a szegény sorsú fiú kis korától látja és hallja, hogy munka után kell élni és tőkéje az lesz, a mit tanul. De azért az általános szellem — a kötelesség teljesítését lazán venni — itt is meg van, mert annak befolyása elől nem zárkozhatik el senki, legkevésbé pedig a minden iránt oly fogékony ifju.

A tanítás sikertelenségének tehát egyik és — nézetem szerint — legfőbb oka az, hogy ifjainkban nincs a kötelességérzet kellőképen kifejlesztve és ez a mulasztás, mint igyekeztem vázolni, kevésbé az iskolát, mint inkább a családi nevelést terheli. Könnyen belátható, hogy e bajon törvényekkel és szabályrendeletekkel segíteni nem lehet és ezért nem vezettek a várt eredményre a kormánynak a tanrendszer változtatásával tett számos kísérletei sem. E bajt tehát csak maga a társadalom corrigálhatja és el fog jönni az idő, mikor ez meg fog történni.

II.

Addig is azonban, míg ez bekövetkeznék, lehetséges oly változtatásokat életbe léptetni, melyek üdvös hatásúak lennének. E változtatások pedig arra vonatkoznak, hogy a mennyire lehetséges, a tanár és tanuló közötti viszony megjavíttassék. Jól tudom, hogy e viszony rendeletileg nem szabályozható, de másfelől mindenkinek meg kell engedni, hogy bizonyos általános elvekből kiindulva, lehetséges oly föltételeket teremteni, melyek között e viszony a tanítás sikerére nézve jó irányban

fejlődhetik. Ezzel hallgatagon azt is kifejeztem, hogy a tanítás sikerességének második főtenyezője nézetem szerint az a viszony, mely a tanár és tanítványai között fönnáll.

Lássuk, milyennek kellene lenni e viszonyoknak.

A tanítás eredménye — nem tekintve egyéb befolyásokat — függ a tanártól és a tanítványtól. Az első közli az utóbbival az ismereteket és ez azokat asszimilálja. A siker tehát egyfelől attól függ, hogy a tanár miként közli a tárgyat tanítványaival, másfelől attól, hogy azok az asszimilált tényeket miként fogják föl.

A tárgy közlésére vagyis a tanár tanítására nézve három eset állhat fönn: A tanár tanítványainak képességeihez mérten nagyon is magas álláspontról ismerteti tárgyát, vagy e képességekhez méri a tárgy tanítását, vagy végre elemibb módon tanít, semmint azt tanítványai képességeihez mérve tehetné.

Az első és utolsó esetben a tanításnak nem lesz meg a kellő sikere; az első esetben azért nem, mivel a tanítványok nem lesznek képesek a tényeket sem kellőképen megérteni, még kevésbé az azok közötti kapcsolatot fölfogni. Az utolsó esetben pedig, ha a tanár nagyon is elemi módon tanít, könnyen beláthatólag nem éri el azt a sikert, a melyet különben elérhetne. Legsikeresebb tehát a tanítás akkor lesz, ha a tanár a tárgyat tanítványai képességeihez alkalmazkodva tanítja. De a siker nemcsak a tanártól, hanem a tanítványtól is függ. A tanítvány lehet szorgalmas vagy hanyag; ha szorgalmas is, akkor is számtalanszor bekövetkezik az az eset, hogy a tanítás folyamában egyes tételeket nem helyesen fog föl, azokat félre-magyarázza és a helytelenül értelmezett tételek zavarba hozzák, kedvét veszíti és szorgalma csökken.

Úgy hiszem a fölhozottakat senki sem fogja kétségbe vonni s azokból más következtetésre alig juthatni, mint arra, hogy úgy a tanár valamint a tanítvány működése csak akkor lesz gyümölcsöző, ha e működés ellenőrzés alatt áll. Nem gondolok én akkor, midőn ezeket leírom, valamely a tanár fölött álló hivatalos közegre, ki Argus-szemekkel őrködjék a tanár működése fölött, hanem előttem lebeg az, hogy az ellenőrzés meg van, mihelyt a tanár jobban érintkezik tanítványaival és velök a tanítottak fölött eszmecserébe bocsátkozik.

Röviden kifejezve: én az ellenőrzés módját a tanár és tanítványai között létesítendő eszmecserében látom. Ebből meggyőződhetik a tanár arról, hogy vajon előadásai a

kellő színvonalon állanak-e: nem nagyon magas-e az álláspont, melyről tárgyát előadja, vagy nem nagyon is elemi módon tanít-e; meggyőződhetik egyszersmind arról is, hogy tanítványai tesznek-e kellő előmenetelt és — ha szükség — serkentheti őket fokozottabb tevékenység kifejtésére. Ilyenmő ellenőrzés nézetem szerint föltétlenül szükséges és ott, hol az nincs meg, a siker legalább is kétséges lesz.

Ha az ellenőrzés szükségességét tagadjuk és a tanár egyéni befolyásának fontosságát nem tulajdonítunk, akkor voltaképen tanárookra nincs is szükség, hanem csupán csak tankönyvekre, mert a tanuló ezekből is fog annyit tanulni, a mennyit szükségesnek talál és a tanultakat saját eszejárásához alkalmazza. Ily tanítási rendszer mellett is fejlődhetnek egyesek, kik kellő tudományos képzettségre tehetnek szert; hiszen vannak autodidacták, kik előkelő állást foglalnak el a tudományos világban. A nagy többségnek azonban szüksége van a tanárra, ki ne csak tudományos fensőbbiségével, hanem egyéniségével is hasson tanítványaira. Az első értelemben a tanár előadásaival hat, az utóbbi értelemben pedig csak akkor hat, ha tanítványaival az előadáson kívül is érintkezik. Az ilyenmő érintkezésben van meg az ellenőrzés, melyről fönnebb szólottam.

Kétségtelen, hogy a tanár előadásaival hathat hallgatóira, kivált akkor, ha azokat nem olvasva, hanem szabadon tartja, mert tudományos egyénisége ilyen körülmények között nyilvánul leginkább. A spontán támadó és kellő alakban azonnal kifejezett gondolatok a tanár eszmemenetét és tudománya iránt való lelkesülését hamisítatlanul tükrözik vissza és ez a közvetlenség kétségtelenül inkább képes a hallgatóság érdeklődését, figyelmét és tudásvágyát fölébreszteni, mint a könyv-olvasás. Ez az oka annak — a mit úgy hiszem alig lehet kétségbe vonni — hogy a szabadon tartott előadás mindig jobban magával ragadja a hallgatóságot, mintha az a hallgatóság kizárólag könyvből tanul. A tanításnak fő kelléke tehát az előadás és ez nem válik akkor sem fölöslegessé, ha mintaszerű tankönyvek léteznének is; olyanok, melyek úgy tartalmilag, mint alakilag teljesen kiállanak a kritikát. Nem osztozom tehát abban a nézetben, hogy a nem demonstratív tudományok tanulására elegendő a jó könyvek olvasása, míg az élő szóval való előadás fölösleges.

A szabad előadásnak még más irányban is van fontossága, és ez az, hogy azzal a tanár tudományos képzettségét is gyarapítja. A tanárnak nem elegendő szaktudománya fejlődéséről tudomást venni, hanem azt előadásaiiban is kell értékesíteni: hogy ezt tehesse, arra nemcsak az irodalmat olvasni, hanem abból alapos tanulmányt kell végezni és ezen az alapon a halladást hallgatóságával megismertetni.

Törekedtem a fönnebbieken kimutatni, hogy a tanítás sikerének két fontos tényezője: az előadás és ezzel kapcsolatban a tankönyvek használata; továbbá a tanár és tanítvány közötti érintkezés előadáson kívül, mi lehetségessé teszi a tanítás menetét ellenőrizni. A fölhozottak alapján szükségesnek tartom a gyakoriabb colloquiumok behozatalát és ebben látom annak módját, hogy a tanár tanítványaival előadáson kívül is érintkezzék és azok előmenetelét, valamint a maga tanítási rendszerét is ellenőrizhesse.

Ha a gyakoriabb colloquiumok behozatalát szükségesnek tartjuk a célból, hogy ily módon a tanítás és tanulás sikere ellenőriztessék, akkor önként következik, hogy a colloquiumoknak kötelezőknek kell lenni. Ezt azonban sokan a tanítási és tanulási szabadság elvével megegyeztethetőnek nem tartják, minélfogva legyen megengedve arra nézve is véleményemet nyilvánítani, hogy mily körülmények között érvényesülhet igazában ama sokszor hangoztatott elv.

III.

A tanulási szabadság elve szerint az egyetemi polgár szabadon választhatja a tudományszakokat, a melyekben magát kiképezni óhajta és sem e szakok megválasztásában, sem azok tanulmányozásának sorrendjében szabályzatok nem háborgatják. Tanulmányai befejezése után a letett tudori szigorlattal bizonyítja azt, hogy választott szaktudományában kellő önállóságra tett szert és tudományát képes művelni.

A tanítási szabadság elvénél fogva a tanár szaktudományát saját meggyőződése szerint taníthatja; oly tudományos álláspontot foglalhat el, a milyen egyéni meggyőződésének megfelel és nem kényszeríthető a tudomány tekintélyességeinek nézeteit elfogadni és a szerint cselekedni; jogában áll továbbá

a módszert, a melyet a tanításban követni akar, szabadon választani és e tekintetben szabályokkal nem kényszeríthető meggyőződése ellen tenni. A szigorlatokon mint vizsgáló olyan mértéket alkalmaz, a melyet saját tanítási rendszere alapján maga állapít meg s e tekintetben nem befolyásolják külső körülmények.

Ezek nézetem szerint a tanulási és tanítási szabadság sarkalatos föltételei; de mindjárt hozzá is teszem, hogy e föltételek teljes mértékben csak egy esetben érvényesülhetnek, akkor, ha tanuló és tanár a tudományos igazságokért mint olyanokért fáradoznak: ezek megismerése illetőleg megismeretése képezvén az egyedüli czélt, a melyre törekednek; más szóval, ha tanuló és tanár a tudományt önmagáért művelik, tekintet nélkül a gyakorlati életre, tekintet nélkül a társadalom és állam igényeire.

De a társadalomnak és államnak szüksége van a szakemberekre, megkövetelvén tőlök, hogy ama működési tért, a melyet számukra kijelöl, hivatásszerűen betöltsék. Azok, a kik ily hivatásra vállalkoznak, az államtól jogot kapnak, a mely őket kiváltságokkal ruházza föl; de e jogok és kiváltságok elnyerését az állam bizonyos föltételekhez köti: megkívánja, hogy annak, a ki e jogot meg akarja kapni, bizonyos minimum gyanánt megállapított szakképzettsége legyen. Hogy minő és mennyi legyen e szakképzettség, azt a szigorlati szabályzatok állapítják meg.

A szigorlati szabályzatok — ha azok még olyan szabadelvűek is — megcsorbítják tehát a tanulási és tanítási szabadság elvét, a mennyiben ama tanulóknak, a kik szakképzettségök alapján az államtól részökre biztosított jogot megszerezni óhajtják, előírják, hogy mily tudományokat tanuljanak. És ez a dolog természeténél fogva nem is lehet másképen mindaddig, míg az állam a szakemberek számára kiváltságokat ad és részökre személyes jogokat biztosít. Mind a mellett, ha a szigorlati szabályzat nem terjeszkedik ki egyébire mint arra, hogy mi követeltesék meg a jelölttől, az egyetemi polgárnak — ha nem is teljes mértékben, de mégis tág határok között biztosítható a tanulási szabadság. Ha ellenben a szabályzatok nemcsak azt követelik meg, hogy a jelölt mit tudjon, hanem azt is, hogy azt, a mit tudnia kell, hogyan és mily sorrendben tanulja, akkor a tanulási szabadságot voltaképen tanulási kényszer váltja föl, melynek szükségképeni kelléke a tanulónak a tanfolyam

alatt való ellenőrzése: megfelel-e a szabályokban előírt kötele-ségeinek? És akkor az ellenőrzésnek nemcsak a külső formákra, hanem a lényegre — az előmenetelre — is ki kell terjednie.

Egyetemünkön a bölcsészettudori szigorlati szabályzat kivételével valamennyi szigorlati szabályzat a tanulási kényszer elvén alapszik, mert nemcsak azt írják elő, hogy bizonyos pályákra mily képesítés szükséges, hanem azt is, hogy miként kell e képesítést megszerezni.

A jog és államtudományi kar tanulmányi és vizsgálati rendjében az első és harmadik paragraphus előírja, hogy mik az első és mik a második alapvizsgálat tárgyai; azután a következők állanak: «Az alapvizsgálatokra való bocsáttatás föltétele a félévek kellő számán fölül az, hogy a folyamodó minden, a kérdéses vizsgálaton előforduló tárgyból legalább egy félévi fő collegium hallgatását igazolja.» (8-dik §.) «Az első alapvizsgálat két félév igazolása alapján a második félév végén, de a harmadik félév elején okvetetlenül leteendő, különben a harmadik félév s az ezentúl a vizsgálat sikeres kiállása nélkül eltöltött tanidő a rendes quadrienniumba be nem számítható» (2-dik paragraphus). «A második alapvizsgálat a negyedik beszámítható félév végén tehető, de a következő vagyis ötödik félév elején okvetetlenül leteendő, mint hogy különben az ötödik félév és az ezentúl a vizsgálat kiállása nélkül eltöltött tanidő a rendes quadrienniumba be nem számítható» (4-dik paragraphus).

E szabályzat követelményeinek eleget kell tenni és csak akkor jelentkezhetni a tudori szigorlatokra.

Lehet-e ily szabályzattal szemben állítani, hogy a nevezett facultáson tanulási szabadság van? Nincsen-e a tanulónak lépcsőről lépésre előírva, hogy mit, mikor és mennyi ideig tanuljon? Az alapvizsgálatok voltaképen nem egyebek, mint évi colloquiumok és ezektől csak névre és abban különböznek, hogy bizottság előtt tételnek és érték díjak fizetendők.

Az orvostudományi facultás szigorlati szabályzata elvben teljesen megfelel a jogi facultásénak csak alakra nézve más. Az a mi a jog és államtudományi karban alapvizsga, itt elővizsgálatnak és előszigorlatnak neveztetik. A 14-dik paragraphus szerint «a természetrajzi elővizsgálatok az orvosi tanfolyam második félévének végével, az előszigorlat a negyedik félév végével teendő le». Itt tehát az elővizsgálat megfelel a

jogi első alapvizsgának, az előszigorlat pedig a jogi második alapvizsgának. Az orvostudori szigorlati szabályzat csak annyiban tér el a jogitól, hogy az megengedi miszerint ez elővizsgálatot és előszigorlatot a növendék a tíz félévi tanfolyam befejezése után is teheti, míg a jogtudományi kar szabályzata ezt nem engedi meg. Ez azonban olyan engedmény, a melylyel csak nagyon kevesen, a tanulósg leghanyagabb része fog élni, mert mindenki sokkal könnyebben teheti le a vizsgát, ha arra az illető tárgy hallgatása után jelentkezik, mint évek múlva, mikor már nagyobb részét a hallottaknak elfeledte. Ily esetben az illető talán újra beiratkozik a vizsgálat tárgyaira, vagy — és ez a szokásos eljárás — a tanársegédhez fordul, hogy attól egy-két hét alatt annyit tanuljon, helyesebben annyit bemagoljon, a mennyi elegendő, hogy nagyobb valószínűséggel remélhesse a vizsgálat jó sikerét.

Az elővizsgálat csak akkor tehető le, ha az illető egy évet töltött az egyetemen (16-dik §). Az nincs kimondva, hogy mivel kell ezt az évet eltölteni, de magától érthető, hogy legezészerűbb a természetrajzi tárgyakat hallgatni, mert az év végén ezekből kell vizsgázn.

Az előszigorlatra oly jelölt bocsáttatik, ki a chemiát, physikát, boncztant és élettant egyenként két féléven át hallgatta. (18-dik §). Itt tehát már világosan ki van mondva, hogy mit és meddig kell hallgatni. — Az orvostudori szigorlati szabályzatban is ki van mondva, hogy mily sorrendben teendők a vizsgálatok és hogy a következő vizsgálatra az előzőknek sikeres letétele kívántatik.

A fölhozottak nézetem szerint igazolják azt, hogy az orvosi karban sem áll fönn a tanulási szabadság még azon kereten belül sem, a mely szabadelvűbb szabályzat mellett lehetséges volna. Itt is megvannak az alapvető tudományokból a kötelező colloquiumok épen úgy, mint a jogi karban, csak hogy itt elővizsgálatnak és előszigorlatnak neveztetnek.

A tanárképző intézet tanulmányi és vizsgálati rendjéről bővebben nem is teszek említést, mert ez az intézet jelenlegi szervezete mellett külön áll az egyetemtől. Köztudomású, hogy a tanárjelölt leczkerendje úgy szólván az utolsó részletekig elő van írva s a vizsgálat programja is részletesen megköveteli, hogy a jelölt mi mindent köteles tudni.

Igyekeztem a szigorlati szabályzatokból kimutatni, hogy

egyetemünkön a tanulási szabadság csak névszerint van meg; valóságban a tanulási kényszer elvei érvényesülnek, de — itt hozzá teszem azt is — nem teljes mértékben, mert a tanulási kényszer egyetemünkön nincs kimondva, sőt ellenkezőleg többi szabályzataink inkább a tanszabadság elvén alapulnak.

A szigorlati szabályzatok egész határozottsággal előírják a tanrendet; megjelölik, hogy melyek a «kötelezett tantárgyak»; kiszabják a sorrendet ezek hallgatására, sőt meghatározzák azt is, hogy a jelölt mely tárgyból milyen irányban és terjedelemben vizsgáltsassék. — A ki e föltételeknek megfelelt, az, de csakis az bocsáttatik a tudori szigorlatokra. A tanulót tehát ellenőrizni kell: beiratkozott-e azokra a tantárgyakra, a melyeknek hallgatását a szabályzat előírja; tesz-e azokból olyan előmenetelt, hogy a szigorlatokra bocsáttathassék? Az ellenőrzés legtermészetesebb módja az volna, ha a tanárok év közben gyakoribb colloquiumokkal győződnének meg arról, hogy hallgatóik látogatják-e az előadásokat és tesznek-e kellő előmenetelt. — Mindebből az egyetemi szabályzatokban semmi sincs. Sem a tanár nincs kötelezve colloquiumok tartására, sem a tanuló az abban való részvételre, mert ez a tanulási szabadsággal nem lenne megegyeztethető. Mivel azonban a szigorlati szabályzatok a tanulási kényszer elvén alapulnak és ez elvvel szükségképen együtt jár a tanuló ellenőrzése is: az ellenőrzésről úgy gondoskodtak, hogy előszigorlatokat és alapvizsgákat szerveztek, melyek az évi colloquiumokat pótolják. Így azután a tanulási szabadság elve is meg van mentve és az ellenőrzésnek is van bizonyos módja.

Ezekből fejlődött egyetemünkön a mostani tényleges állapot, a melyet az jellemez, hogy a tanulási szabadság mellett meg van a tanulási kényszer is, amaz valódi szabadság nélkül, emez gyökeres ellenőrzés híjával. Oly állapot ez, mint ama folyadékoké, melyek kellő magas hőmérsékleten megszűnnek folyadékok lenni, a nélkül, hogy elpárologtak volna. Ezt az állapotot a természetbúvárok «kritikus állapotnak» nevezik.

Hogy ezt a kétséges állapotot, a melyben sem a tanulási szabadság sem a vele ellentétes tanulási kényszer teljes érvényre nem jut, a tanítás érdekében czélszerű volna megszüntetni, az tüzetesebb bizonyításra nem szorul. Elég a vallás és közoktatási miniszter 1887-re vonatkozó jelentésébe bepillantani, hogy meggyőződünk arról, miszerint a most érvényben

levő rendszer még közepszerű sikert sem mutat föl. Ennek igazolására néhány statisztikai adatot jegyzek ide, melyek az idézett jelentésből vannak kivéve.

A tanítás és tanulás sikere úgy lesz megítélhető, ha összehasonlítjuk, hogy hány hallgató volt a múlt évben az egyes tudomány-karokban beírva, hány vizsgálat tartatott és hány oklevél adatott ki.

A jogi karban összesen (ide értve az ismételőket is) 2283 vizsgálat tartatott; ebből elfogadtatott 1646, azaz 72·1 százalék. Oklevél kiadatott 259. E számokból, úgy a mint vannak, arra nézve, hogy milyen volt a lefolyt tanév sikere, kelleg nem tájékozhatjuk magunkat; de a számok alapján tiszta képet kapunk a következőképen: A jogi facultásban a főnnálló vizsgálati és szigorlati szabályzat szerint a tudori oklevél elnyerése végett öt vizsgálatot (két alapvizsgálat és három szigorlat) kell sikeresen kiállani. E szerint a kiadott 259 oklevélnek megfelel 1295 vizsgálat, a tanév folyamában elfogadtatott 1646 vizsgálat, a mely után (ha egy ismételő sem volna), ki kellett volna adni 329 oklevelet, tényleg kiadatott 259 azaz 70 egyén csak a vizsgálatok ismétlésére kapott oklevelet.

Az összes vizsgálatoknak (egy személyre ismétlés nélkül öt vizsgálatot számítva) megfelelne 456 oklevél, tehát ugyanannyi tudor.

E 456 egyén közül tudori oklevelet kapott előszörre 189, azaz 41·5 százalék, ismétlésre 70, azaz 15·3 százalék, visszatartatott 197, azaz 43·2 százalék.

Az orvosi karra nézve hasonló elvek szerint eljárva, a következő adatokat kapjuk. Az orvosi karban összesen (ide nem értve a régi rendszer szerint tartott szigorlatokat) 1121 vizsgálat tartatott. E számra vonatkozólag megjegyzem, hogy a három természetrajzi tárgyból a szabályzat szerint egyes vizsgálatok tartatnak, de én, hogy az adatok a jogi fakultáséival összehasonlíthatók legyenek, az egyes vizsgálatok számának harmadrészét vettem; úgy tekintvén a dolgot, mintha egy «összvizsgálaton» a három tárgyból kellene a vizsgát tenni. Erre azért volt szükség, mert a jogi alapvizsgálatoknak is több tárgyuk van. Tehát az orvosi karban összesen tartatott 1121 vizsgálat; ezekből elfogadtatott 717, azaz 63·8 százalék. Oklevél (csupán a mostani szigorlati szabályzat alapján szerzettek számítva), kiadatott 126. A három természetrajzi vizsgálatot egy öszvizs-

vizsgálatnak számítva az oklevél elnyerése végett a szabályzat szerint öt vizsgálat teendő. 126 oklevélnek megfelel 630 vizsgálat. Az év folyamában elfogadtatott 717 vizsgálat, ez után kiadandó lenne 143 oklevél, tényleg kiadatott 126 oklevél, azaz 17 egyén ismétléssel jutott oklevélhez. Az összes vizsgálatoknak (egy személyre ismétlés nélkül ötöt számítva) megfelelne 224 oklevél és így ugyanannyi egyén. Ezek közül oklevelet kapott előszörre 109, azaz 48·6 százalék, ismétlésre 17, azaz 7·6, százalék, visszaúttasított 98, azaz 43·8 százalék.

Összehasonlítva a jogi és orvosi kar megfelelő adatait, oklevelet kapott: a jogi karban előszörre 41·5 százalék, ismétlésre 15·3 százalék, visszautasított 43·2 százalék; az orvosi karban előszörre 48·6 százalék, ismétlésre 7·6 százalék, visszautasított 43·8 százalék; egészben véve oklevelet kapott a jogi karban 56·8 százalék, az orvosi karban 56·2 százalék.

A másik két kar adatait mellőzöm, mert az ifjúság zöme a jogi és orvosi karba van beigtatva. A tanárképezdét is, mint nem kizárólag egyetemi intézményt, nem veszem tekintetbe.

Végre a miniszteri jelentésben foglalt adatokból keressük ki a hallgatók átlagos száma és a vizsgálatra jelentkezett hallgatók száma közötti viszonyt.

A jogtudományi karban tegyük a hallgatók számát évenként átlag 1400-ra, mi inkább kisebb semmint nagyobb a valóságnál. Minthogy évenként átlag annyian iratkoznak be, mint a mennyien távoznak, világos, hogyha valamennyi beírott jogász megszerezné oklevelét még pedig úgy, hogy egy vizsgálatot sem kellene ismételnie, akkor évenként átlag 7000 vizsgálatot kellene tartani, mivel az oklevélért öt vizsgálatot kell kiállani. Az, hogy sokan eltávoznak az egyetemről és vizsgálateikat később teszik, ez arányszámokon nem változtat semmit, mert az egyetemre már nem járó, később vizsgázók, az egyetemre most beírt, de vizsgára nem jelentkező hallgatókat pótolják. A múlt évben a jogi karban összesen 1870 vizsgálat tartatott, melybe az ismétlések nincsenek beleszámítva. 1870 vizsgálat — egy egyénre ötöt számítva — 374 személynek felel meg. Az az a hallgatóságból átlag az alapvizsgákra és a három szigorlatra 26·8 százalék jelentkezett.

Ha csupán az alapvizsgálatokat (ezekre csak a hallgatóság fele, az első és második évesek jelentkezhetnek) vesszük alapúl, mint a melyeket a négy évi tanfolyam két első éve alatt le kell

tenni, akkor az eredmény ez: I. és II. alapvizsgálat tartatott összesen — az ismétléseket nem számítva — 896. Minthogy mindenkinek két alapvizsgát kell tenni: ez 448 egyénnek felel meg. Azaz alapvizsgálatra a hallgatóságnak 64 százaléka jelentkezett.

Ha az orvosi karban a hallgatók számát évi átlagban 900-ra teszszük, mely szám a valódinál inkább kisebb, mint nagyobb, akkor a föntebbiek szerint eljárva, a következő adatok adódnak ki: Egy oklevél megszerzése e karon is — ha a három természetrajzi vizsgálatot egy összvizsgának számítjuk — öt vizsgálatba kerül. 900 hallgatónak megfelelne 4500 vizsgálat. Az ismétléseket nem számítva, tényleg megtartatott 765 vizsgálat, mi 153 hallgatónak felel meg. A hallgatóságból tehát 17 százalék jelentkezett vizsgálatra olyan, a ki nem ismétlő.

Ha csupán az elővizsgálatok es előszigorlatok számát, mint olyan vizsgálatokét, a melyeknek letétele a tanfolyam két első éve alatt ajánlatik, és pedig úgy vesszük alapúl, hogy az ismétléseket nem, a három természetrajzi egyes vizsgálatokat pedig egy összvizsgálatnak számítjuk, akkor a viszonyos számok a következők: Minden hallgatónak két vizsgálatot kellene tenni: a természetrajzit és az előszigorlatot. Ez 450 hallgatóra 900 vizsgálatot tenne. Tényleg volt 359, mi 179 hallgatónak felel meg. E szerint a hallgatóságnak 40 százaléka jelentkezett e szigorlatokra, kik nem voltak ismétlők.

Az orvostudományi hallgatókra nézve meg kell jegyezni, hogy az itt mutatkozó, a jogászokra vonatkozóknál sokkal kedvezőlenebb arányszámok abban lelik magyarázatukat, hogy a bécsi és budapesti egyetem orvosi karai között teljes összhangzás áll fenn. Sok orvosnövendék, ki itt iratkozik be, Bécsben teszi szigorlatait, míg megfordítva a Bécsben beiratkozottak ritkábban jönnek ide szigorlatot tenni.

Végre állítsuk össze még a gyógyszerész-hallgatókra vonatkozó adatokat is. A gyógyszerész-hallgatókra nézve ki van mondva, hogy reájok a tanulási szabadság nem érvényes; ők tanrendet kapnak és e szerint a tanrend szerint kell tanulniok és vizsgálateikat meghatározott időben letenniök. Minthogy azonban a jogászok és orvosnövendékeknek — bár a tanulási szabadság reájok elvileg érvényes — szintén meg van állapítva a tanrendjök, melytől eltérni nem lehet; minthogy szigorlataik sorrendje és ideje az illető szigorlati szabályzatokban szintén meg

van állapítva: a jogász és orvosnövendékek tanításában egyfelől s a gyógyszerésznövendékek tanításában másfelől semmi különbség nincs. Mindannyian kényszer-útlevéllal haladnak kiképeztetésük útján és épen ezért a három hallgatóság statisztikai adatai egymással összehasonlíthatók.

A múlt évben gyógyszerészeti szigorlat összesen 380 tartatott. Ezekből elfogadtatott 275, azaz 72·4 százalék. Gyógyszerészmesteri oklevél kiadatott 85. Az oklevél elnyerése végett három szigorlat teendő és így a 85 oklevélnek megfelel 255 vizsgálat. Az év folyamában elfogadtatott 275 vizsgálat, minek megfelel 91 oklevél, azaz hat egyén ismétlés útján jutott okleveléhez. Az összes vizsgálatoknak (ismétlés nélkül) megfelelne 126 oklevél, tehát ugyan annyi egyén és így ezek közül oklevelet kapott előszörre 79, azaz 62·7 százalék, ismétlésre 6, azaz 4·7 százalék, elutasított 41, azaz 32·6 százalék. Egészben véve oklevelet kapott 67·4 százalék.

A gyógyszerész-hallgatók száma évi átlagban 200-ra tehető, mi a valóságnál inkább kisebb semmint nagyobb. Fejenként három vizsgálatot számítva, a 200 hallgató után évenként átlag 600 vizsgálat lenne. Tényleg volt, az ismétléseket nem számítva, 351 vizsgálat, mi megfelel 117 egyénnek, azaz a hallgatók 58·5 százaléka jelentkezik szigorlatra az ismétlőkön kívül.

Ha a különböző táblázatokban foglalt százalékszámokat a hallgatók számának évi átlagára vonatkoztatva összeállítjuk, a következő táblázat áll elő:

	Jogi kar	orvosi kar	gyógyszerész
A hallgatók évi átlagos száma	1400	900	200
Ezek közül vizsgálatra egyáltalán nem jelentkezett	68·0%	80·0%	41·5%
Alapvizsgálatokra, illetőleg elővizsgálatokra és előszigorlatra jelentkezett ...	64·0	40·0	—
Összes vizsgálatra jelentkezett	26·8	17·0	58·5
Ezek közül oklevelet kapott előszörre	11·2	8·2	36·7
“ “ “ “ ismétlésre	4·1	1·3	17·2
Elutasított	11·5	7·5	19·1

E számok immár világosan beszélnek. Kiolvasható belőlük, hogy a budapesti egyetemen a jogászoknak csak negyed része teszi le az összes szigorlatokat s csak tizenöt százaléka kap oklevelet. Az orvostan-hallgatóknak pedig csak hatodrésze teszi le a szigorlatot és tíz százalék kap oklevelet. Az itt mutatkozó

kedvezőtlenebb viszony, mint már említettem, onnan ered, mert Bécs és Buda-Pest között teljes paritás van: és sokan Bécsbe mennek szigorlataikat tenni. A gyógyszerészeknek több mint fele teszi le a szigorlalokat és csaknem negyven százaléka kap oklevelet. E szerint a gyógyszerész-hallgatók jobb előmenetelt tüntetnek föl, mint az orvosnövendékek és jogászok.

A szigorlatok eredményét véve tekintetbe, kitűnik, hogy a jogászok és orvosnövendékek közül körülbelől ugyanannyi teszi le ismétlés nélkül a szigorlatot, mint a mennyi elutasítatik. Azaz átlag véve, a szigorlók fele megbukik s ezek csekély része ismétléssel jut okleveléhez.

A gyógyszerész-növendékek e tekintetben is sokkal kedvezőbb arányt mutatnak föl. A szigorlóknak csak nagyon kevésel több mint egy harmadrésze bukik meg.

Hogy a gyógyszerész-hallgatók minden tekintetben kedvezőbb eredményt tüntetnek föl, ennek okát egyfelől abban kell keresnünk, hogy az, a ki a gyógyszerészeti pályára lép, kénytelen szigorlatait letenni, mert pályát nem változtathat úgy, mint az orvos vagy jogász, ki gymnasiumi érettségi bizonyítványa és egyetemi éveinek alapján akkor is talál alkalmazást, ha szigorlatait le nem tette. De másfelől az sem hagyható említés nélkül, hogy a gyógyszerészekre a tanszabadság még elvileg sem lévén érvényes, tanuló és tanár régtől fogva megszokták — az egyik, a tanuló: hogy kötelességét teljesítse, a másik a tanár: hogy a kötelesség teljesítését a növendéktől megkövetelje. Egyébiránt a kötelesség teljesítését a gyógyszerész-növendék öt évi gyógyszerészeti gyakorlata alatt szokja meg.

Tekintetbe véve a föltüntetett eredményeket, az egyetemi tanítás sikerét kielégítőnek nem mondhatjuk.

Miként lenne jobb eredmény elérhető?

Megvallom, e kérdésre határozott választ adni nem tudok. Nagyon sokkal jobb eredmény nézetem szerint addig nem lesz elérhető, míg a közszellem meg nem változik. Addig, míg társadalmi téren majdnem kizárólag a családi összeköttetések és nem a tudományos szakképzettség a főtényező; addig, míg a családi nevelés ez elvből kiindulva az iskolát nem lényeges kelléknek, de azért szükséges formának tekinti: addig — nem hiszem, hogy lehetne oly rendszert találni, a mely a mostani eredményénél sokkal jobbat tudna teremteni.

Ezzel nem akarom azt mondani, hogy egyetemünkön a

mostani rendszer elég jó s változtatást nem kíván, mert meg vagyok győződve, hogy a mostani sikernél — ha nem is nagyon sokkal jobbat — de mindenesetre tetemesen jobbat lehetne elérni.

Egyetemünk az ötvenes évek elején a német egyetemek mintájára a tanszabadság elvének megfelelőleg szerveztetett. Ez a szervezet nem törültetett el, de az évek hosszú során át tett változtatásokkal lassanként befurakodott a tanszabadság mellé a tankényszer is s most mind a kettő érvényben van: az egyik — a tanszabadság kimondva, illetőleg föl nem függesztve, a másik — a tankényszer nem kimondva ugyan, de hallgatagon bizonyos fokig életbe léptetve.

Nézetem szerint ez elvek egyikére, bár melyikére, egységes szervezetet alapítva, jobb lenne a siker a mainál. Melyik legyen ez az elv, a tanulási szabadság-e vagy a tanulási kényszer? A kérdésre annál inkább nehéz felelni, mert mind a két rendszerrel lehet képzett embereket, tudósokat nevelni. Nagyon is messze vezetne, ha a két rendszert párhuzamba állítva, megkísérleném kimutatni azt, hogy elvileg melyik a jobb. Ezt annál inkább mellőzhetni vélem, mert a gyakorlat szempontjából talán első sorban az mérlegelendő, hogy a társadalmi viszonyoknak mi a megfelelőbb. Ha mindent a mérleg csészéjére teszünk, akkor az e tanulmány elején fölhozottak a tanulási kényszer csészéjét látszanak alá nyomni.

LENGYEL BÉLA.

TÖRÖK NÉP-SZÍNJÁTÉK.

Az oszmán-törökök népköltészetéről eddigelé édes keveset hallottunk. Mintha benső életéből nem fakadhatnának ki lyrai hangok, mintha múltja történetéből nem válnának ki epikai események és mintha nyugodtabb világfölfogásából nem támadhatnának drámai összeütközések. Pedig e népnek is meg van a maga dalos kertje, mesemondó tündérvilága, sőt némi gyöngé nyoma a nép-színjátéknak is. Ez utóbbi, mintegy bölcsőjéből kivetett gyermeke kelet iszlámizmusának. Keressük össze e drámai nyomokat kora kezdetlegességétől, kísérjük végig tovább fejlődése történetén, ha kietlenben vezet is útunk, ha a bölcsőnél találjuk is a fejfát.

I.

Legelső és egyúttal legelső foka a török színjátéknak a *Karagöz-játék*. Bábtánczoltató mutatványok, akár a németek *Kasperlje*, az olaszok *Pulcinellája*, akár a mi *Paprika Jancsok*. *Hájál*, azaz *árnyék-játék*nak is nevezik őket, mert elmaradhatatlan a báb mellől az árnyékvetés, akár a sinai *marionett* játékok. Maga a török néphagyomány egy *Karagöz* (Fekete-szem) nevű udvari törpéhez fűzi e játékok keletkeztét, de nem lehetetlen, hogy perzsa-azerbajdzsán úton mégis csak a sinaiaktól került a törökökhöz. E játékok prologusa ismét egy sejkhez, a brusszai származású *Küsteri*hez fordul, mint a *hájál* játékok föltalálójához, és *pírjének*, vagyis a *Karagöz-játékok* ősmestereinek vallja őt benne.

Az oszmánli népnek e játék úgy szólván farsangi bohó-

zata. Nem mintha vallásos vonatkozásai volnának, a pór eszű *Karagöz* effélet meg se tűrne, hanem mert legalkalmasabb betöltője a török farsangi éjjeleknek. Ha a *ramazáni* szent hónap beköszöntött és a harmincz napon át folyó nappali nagy böjtöt éjjeli víg farsang váltja föl, cseneg a csengő (*zil*), pereg a dob (*dájr*) a *hájál*-játékosok zászló díszítette bódéjából és szórják szójátékaikat, szókimondó tréfáikat a *hájál* két legünnepeltebb vitéze: *Hádsejvát* és *Karagöz*. Ez a két fő bábu, a játékok megkezdői és befejezői.

A színtér valamely födött helyiségnek, többnyire török kávéháznak egyik szöglete. Egy átlátszó fehér vászonlepel van a szöglet (*köse*) elé kifeszítve, melyen az előadás kezdetéig egy kép, az előadandó játék egyik hőse vagy tárgya pótolja a színlapot. E fekete szélű fehér lepel egyúttal a színpad. Belül a szögleten, a közönség szeme elől elrejtve, egy deszka van a vászon alsó részéhez erősítve, a méceses számára. Ez adja meg a báboknak a kellő világítást és a szögletben álló *hájáldsi* (*hájál*-játész) e méceses segítségével veti a függönyre a bábok árnyékait. A megnyitás kezdetéig e méceses csak halványan világít.

A megnyitás azzal veszi kezdetét, hogy a szögletben ülő két zenész egyike rákezd egy *kámus* (nád) nevű fúvó hangszeren valami járatos danára, miközben a bábígazgató látatlanul működő keze leemeli a függönybeli képet vagyis a színlapot, lobogóra gyűjtja a mécesest és leakasztja a szegről az est bábjait. A megnyitó zene elhangzott, kezdődik a játék, az első báb föllépte.

Nagyot ugratva pattantja elő az ügyes *hájáldsi* a minden játékok megnyitó bábját, *Hádsejvát* apót és hajlogtatja, árnyékát is hozzá illően libegteti a *gázel*hez, melyet a szögletbeli másik zenész énekeltet vele csengős féldob kísérettel. Minden föllépő báb egy dallal kezdi meg ugyanis a szerepét, mely úgy szólván a fölvonásközöket pótolja. A *gázel* elhangzott, következik a prologus.

Ünnepélyes mozdulatok közt, válogatott kifejezésekkel kezdi meg *Hádsejvát* a mondókáját, melyben a közönséget szép látni valókkal kecsegteti, árnyék-látással biztatgatja. «Hej igaz Isten, im' megérkeztünk — mondja a prologus — hála a műkedvelők biztatásának. A szerelmesek sétaterein ehhez mérhető hely nincsen, nekem szegény *Hádsejvát*nak *Karagöz*nél különb társam nincsen. Keze művelete illik a szája szólásához ;

beszéde síma, társalgása édes. Ha keblem fájdalmát kezdem el beszélni, vagy ha ő beszél és én hallgatom, avagy ha mindketten beszéljük és ha jelenlévő embereink leereszkedéssel hallgatnának, örömük telnek benne. Előbb lerajzoltam élénk színnel, a függönyt előkészítettem, a mécesest meggyújtottam, hogy árnyékképeket mutassak. Nézzük hát, hogy a világ forgásának tüköre milyen képet mutat föl a függöny háta mögött.»

A ravasz *Karagöz*, ki kezdi már a fészkelődést, közibe csap olykor-olykor a beszélőnek, elő bukkan, el-el tűnik, és alighogy vége az ünnepélyes megnyitónak, már nevetési közönségét a torzonborz főbábu jellemzően rekedtes hangjával, szót nem válogató élceivel.

«*Karagöz*, hé *Karagöz*, merre vagy merre?», kérdi rendezen *Hádsejvát* a megnyitó után.

Az elrejtőzködött *Karagöz*, mélyről hangzónak tettette hangját, oda kiált neki nagy gorombán: «mi a bajod velem?»

Hads. «Semmiházi ficzkó, merre vagy merre, hangod mintha alantról jönne».

Kar. «Kút fenekén vagyok, kút fenekén.

Hads. Ficzkó, mi dolgod ott a hideg kútban?

Kar. Izzadni akarok, izzadni.

Hads. Oh te félkegyelmű, hideg vízben hogy izzadhatsz?

Kar. Szállj csak le és próbáld meg; ha bedugom a szád meg a füled, lássuk, hogy nem úgy izzadsz-e akár a gőzfürdő.

Hads. Ne bolondoskodjál, hanem valld be, merre vagy, merre?

Kar. Az eresz alatt vagyok, az eresz alatt.

Hads. Ficzkó, semmiházi, mit csinálsz az eresz alatt?

Kar. Trik-trakkoztam a patkányokkal; a lyukba futottak, most meg várom őket, hogy megvegyem rajtok a nyereséget.

Hads. Ne izetlenkedjél, hanem mondd meg az igazat, merre vagy, merre?

Kar. Széntartóban vagyok, széntartóban.

Hads. Fehér ruhát váltok, fehér ruhát...

És folyik a szójáték meg a tréfa, lebben és tűnik az árnyékos bábsereg egész a hajnali étel idejéig, mely a farsang berekesztője és a nagy bőjt előhirdetője.

A ramazáni bohózatok tárgya rendszeren a török népeletből van merítve. Sokat veszített ugyan jellemzetességéből, a mióta az európaias *tiatoro* (színház) is tanyát ütött mellette, de még mindig hű visszatükrözője a török nép szellemi, különösen pedig nyelvi életének. Egységes tárgyat, kerek egész mesét hiába

keresnél benne. A megválasztott tárgy is inkább csak a keretet képezi, melyben a török népeletnek tarkánál tarkább genreképei mozaikszerűen illeszkednek egymáshoz. Mily különfelesége a mindennapi élet apróbb eseményeinek, mily találó alakjai a török fővárosi társadalom különböző rétegeinek! A kupolás török fürdő ezeryi apróságaival, keleti kényelmes berendezésével, a díszes nászmenet gangos handabandájával, csengő-bongó énekeseivel, a vendéglátó *kávedsi* (kávés) rigmusba szedett mondókájával, fénylő sor *nargiléjével* (vízipipa) a keleti életet varázsolják elénk, melyet a lépten-nyomon fölhangzó dalok edes-bús melódiája a valódi kelet költői fényével aranyoz be.

És megjelennek a típusok, a fővárosi népelet leggyakoribb és mégis legérdekesebb alakjai. Élökön *Karagöz*, az egyszerű, de furfangos és *Hádsejvát*, a mesterkelt, de együgyű török. Amaz a ravaszkodó, gúnyoló, emez a kigúnyolt és a porúl járt fél. Bajtársak a nélkül, hogy hűséget esküdtek volna egymásnak, ellenfelek a nélkül, hogy egymás vesztére törnének. *Karagöz* nyersesége a török néphumoré, *Hádsejvát* naivsága az európaiaskodó töröké. Egymásnak úgyszólván kiegészítői, és együttesen sajátságos vegyülete az ó meg az új töröknek. Ők indítják meg a cselekvényt, ők szövik, fonják a többiek sorsút és nem egyszer egyesülnek is, ha mások kijátszásáról, közös ellenségről van szó. És ilyenkor *Karagöz* a nyers erő, *Hádsejvát* meg az eszesség mulattató képviselői.

De az igazi *Karagöz* csak akkor szólal meg a maga elemében, ha másokat tud csipkedni, gúnyolni, és különösen ha *Hádsejvát* kerül a színe elé. Jaj szegény fejének, míg kiszabadulhat a körme közül. Találkoznak egy ízben az utcán és következőleg indul meg a karagözi játék.

Háds. Új fezt vettem magamnak, Karagöz!

Kar. Mi közöm hozzá, ha vetted, magadnak vetted.

Háds. Hogyan, így kell egy jó barátnek felelni?

Kar. Hát hogyan no, mit tudom én?

Háds. Azt szokás ilyenkor mondani: «örülve, nevetve menjen darabokra a fejedem».

Kar. Ha épen akarod, hát: «örülve, nevetve menjen darabokra a fejedem».

Háds. Így ni, helyes. De halld csak tovább a velem történetet. Minap a *csársiba* (vásárba) mentem, tüzi fát vettem magamnak...

Kar. «Örülve, nevetve menjen darabokra a fejedem.»

Háds. Mit? az én fejemen, a fá? Karagöz!

Kar. Mit tudom én, hisz te magad mondtad, hogy így szokás kívánni.

Háds. Igen, a fezre, de nem a fára. Erre így kell mondani: «örülve, nevetve égesd el, és gyönyörködve nézz a hamujába».

Kar. Ha épen kedved telik benne, hát: «örülve, nevetve égesd el, és gyönyörködve nézz a hamujába».

Háds. Ez már helyes beszéd. De hadd beszéljem el azt is, hogy időközben egy házat vettem volt magamnak . . .

Kar. «Örülve, nevetve égesd el és gyönyörködve nézz a hamujába.»

Háds. Ne úgy mondd az Istenért, te oktondi.

Kar. Hát hogy mondjam, nem te tanítottál erre is?

Háds. A ház megint más, ezúttal azt szokás kívánni: «nagyon örvendek, örülve, nevetve lakjál benne, sose hagyd oda, a míg élsz».

Kar. Legyen úgy: «nagyon örvendek, örülve, nevetve lakjál benne, sose hagyd oda, a míg élsz.»

Háds. Pompás, Karagöz, pompás. De halld a többijét is. Meghallotta egy hitelezőm, hogy házat vettem magamnak, rám támad és követeli a pénzét. Én persze nem adhattam neki semmit, és ezen úgy összekaptunk, hogy mindkettőnket áristomba tettek.

Kar. «Nagyon örvendek, örülve, nevetve lakjál benne, sose hagyd oda, a míg élsz.»

Háds. Karagöz, áristomban vagyok, áristomban. Ilyeneket kívánsz te énnékem?

Kar. Nem te tanítottál rá, mit tudom én másképp?

Háds. Ez esetben megint más módon kell felelned. Minthogy a hitelezőm már kiszabadult, ezt kell kívánnod: «Allah dicsértessék, az egyik már kijutott, remélhetőleg a másik is kikerül rövideden».

Kar. Nem bánom, ha így is: «Allah dicsértessék, az egyik már kijutott, remélhetőleg a másik is kikerül rövideden».

Háds. Derék, én Karagözöm. De hadd beszéljem tovább. A mint kikerülök én is a börtönből, egy pék boltja előtt visz el az útam. A pék ép egy kenyeret vetett a kemenczébe, és a mint visszarántja a lapátot, hát nem kiüti fél szememet a nyelével?

Kar. «Allah dicsértessék, az egyik már kijutott, remélhetőleg a másik is kikerül rövideden . . .»

Íme együgyű bohóskodásai *Háds*evátnak és *Karagöz*nek. E tréfák úgy szólván még csak előjátékai a voltaképeni tárgynak, mely ezután veszi kezdetét. Szintén egy-egy dallal, *sárkival* (műdal) vagy *türküvel* (népdal) lépkednek elő *Rezákizáde* (Fehér szőlőfi) az uraskodó efendi, *Tek-bujik* (Fél-bajúsz) a fürdővendégeket szétugrasztó és mindenkit gyilkolni, kaszabolni akaró janicsár-rendőr, *Himmet* apó, a gyámoltalan kisázsiai paraszt, a török *hanem efendi* a leány-asszony, és egész csoportja a tarka nemzetiségek jellemzetes képviselőinek.

És mind e szereplő személykéek csak élettelen bábok, bőrből formált alakocskák, melyek a *hájáldsi* keze rántásának engedve, esetlen ugrálásaikkal és félszeg kézmozdulataikkal ugyan-csak nevettek közönségöket, a gyermek- és asszony-világot. Amolyan vásári bódé-Jancsik, nép-nevettető komédiák. Ízeli-től íme egy karagözi játék rövid kivonatban.*)

Egy fürdöképet mutat a *hájál*-bódé kordinája. Egy gazdag bej, *Rezáki-zade* efendi, fürdőt örökölt apjától és fölkeresi *Hádsejvát*, hogy ő rá bizza kezelését. Egy egész sereg szolgát szerződött *Hádsejvát* a fürdőhöz és az első része a játéknak az ezekkel való alkudozásokkal telik el. A második részben megnyílt a fürdő és fogadja be a vendégeket. Megjelenik a zsidó *Zakariás* mester, a görög *Nikoláki* efendi, az arab hadsi *Kandil*, egy egész lakodalmi menet, a kik megannyian mulattatják a közönséget, hol beszédjökkel, hol a danájokkal. *Karagöz* is be akarna jutni a fürdőbe, de nem sikerül neki. Már az első részben kezdi meg oktalanzkodásait. Az egymásután föllépő fürdőszolgákkal egyetemben ő is befurakodik, hogy szerződtessek, de fölismerik és kidobják. A második részben mint vendég akarna besompolyogni, de mihelyt megszólal, fölismerik és a következő pillanatban már künt a szüre. Sőt női ruhába is felöltözködik, a lakodalmi menettel ő is bejut a fürdőbe, de olyan dolgokat művel a vendégek közt, hogy magára vonja a figyelmet, fölismerik és kiröpítik. Utoljára úgy segít magán, hogy létrát kér a feleségétől, fölmászik rajta a fürdő üvegkupolájáig, nagyokat mulatoz a mosakodó vendégeken és egyenként néven nevezve őket, se vége se hossza a trágárnál trágárabb megjegyzéseknak. Annyira belehevül a látottakba, hogy fölmászik a födéltre, de ím' egyszerre csak zsupsz, letörik alatta a kupola és közibe a megrémült fürdőközönségnek. A rémitő visongásra, a pokoli zajra megjelenik a rendőr, az igazságszolgáltatás embere, hogy példás büntetést adjon a rendzavaró *Karagöz*nek. Az utolsó jelenet *Hádsejvát*, *Karagöz* meg *Tek-bujik*, a rendőr közt következőkép folyik le:

Tek. (bekiált a fürdőbe). Ki van még bent ?

Kar. (a fürdőből kikiált). Izé, senki.

*) Maga a török szöveg és szó szerinti fordítása a következő dolgozatban található meg: *Három Karagöz-játék*. Török szövegét följegyezte és magyarra fordította dr. Kúnos Ignác. Buda-Pest. 1886.

Tek. De mégis hangot hallok.

Kar. Svábbogár az, svábbogár.

Tek. Ficzkó azt mondom, hogy azonnal kilódulj onnan, mert mindj' a kardom veszem elő.

Kar. Ne tedd kérlek, ügyetlenségből még el találod szakítani a ruhád bélést.

Tek. Még egyszer mondom, hogy ízibe ki onnan.

Kar. (*kijön*). Azt hiszed talán, hogy félek? Íme itt vagyok.

Tek. Jó, hogy szót fogadtál. — Na most válaszsz, milyen halállal akarsz kimúlni, milyen halált szeretsz legjobban?

Kar. Hej hogy az anyját, vajon melyiket szeressem meg? Nem kedveltem én meg egyikét sem.

Tek. Ficzkó, hajtsd csak meg egy kissé a fejed.

Kar. Minek?

Tek. Hogy véres ne legyen az inged, ha levágom a fejed.

Kar. Oh ostoba ficzkó, mintha az ingem többet érne a fejemnél.

Tek. Ficzkó, terítsd csak le a kendőd a földre.

Kar. Hát a minnek?

Tek. Hogy be ne porozódjék a fejed, ha a földre esik.

Kar. Hogy vénülj meg ficzkó. Halálom után is dolgot adok neki a fejemmel.

Háds. (*jövep*). Oh *Tek-bujik* gazda, nagyra becsült időd boldog legyen.

Tek. (*köszön neki*). Allah hosszú élettel ajándékozzon meg, *Háds* sejvát mester.

Háds. Mivel foglalatoskodol itt ebben az időben?

Tek. (*Karagözre mutat*). Ez a gaz ficzkó szemérmetlenkedett a fürdőben, meg akarom érte ölteni.

Háds. Kár volna uram, bocsásd meg ezúttal neki.

Tek. Jól van, a te kedvedért megbocsátok neki, de csak úgy, ha holnap este még egy szebb játékot játszik a mainál . . .

És ezzel dalra kelve mindhárman eltűnnek, az olajméceses elalszik és másnap estig pihen a ramazáni bábsereg.

És mind e sereget a *hájáldsi* beszélteti, a *hájáldsi* igazgatja, miközben még értelemhez illő árnyékot libegtet és alakokhoz illő hangokat hallat. De nem is ez még az ő fő virtuózsága. Kell, hogy időhöz és közönséghez mértén szólaltassa apró táborát, hogy egyeniségöket improvizálva domborítsa ki és hogy azt a sok finom apró vonást, melyek összeségéből képet teremt elénk, a saját észleletéből, a maga környezetéből állítsa össze. Színészi képességnek költői tehetséggel kell benne párosúlnia. És ez a *hájál*-játékoknak külső, de nem kevésbé fontos jelentősége.

Voltaképi sajátsága, mintegy belső jelentősége a *Karagöz*nek a török nép nyelvi viszonyain alapúl. Az oszmanlinak

tudvalevőleg nemcsak nép-, de nyelv-osztályai is vannak. Más az úgynevezett *efendi* nyelv, az iskolázottak, az úri emberek nyelve, más ismét a *kaba* (durva) nyelv, a tanulatlan alsó néposztály beszéde. Amaz természetellenes keveréke az arab, perzsa és csak legkisebb részében a török nyelvnek; emez a tiszta, és idegen elemektől jóformán mentes oszmánli-török nyelvjárás. Amazt a műveltek, a szalonbéliek, sőt a *Korán* mellett iskolázott köznép legtöbbszei beszélnek; emez a megvetett népbeszéd, mely csak az alsóbb néposztály, a csónakosok, teherhordók és a kisázsiai paraszt (*türk*) szójárása. Az *efendi* nyelvet beszélők ez utóbbiakét szégyellik és megvetik, ezek pedig amazok beszédét meg sem értik. Kóros tünetény, előlője a nyelv szabad fejlődésének és gátolója a nemzeti tudatra ébredésnek s.

Ennek a megvetett, számba se vett nyelvnek a szószólója *Karagöz*, míg az úribb nyelvnek — de nem a tiszta *efendi* beszédnek — *Hádsejvát* a képviselője. A valóságos *efendi* nyelv az egy prologust kivéve, száműzve van a *hájáldsik* bódéjából. Itt még az a szójátékokban és eleven népies fordulatokban bővelkedő népnyelv uralkodik, melyet úgy szólván csak e népszínjátékok és a kihaló félben lévő mesék és dalok őriztek meg. Innen a *hájál*-játékok nyelvi fontossága.

Az iskolázatlan *Karagöz* nem érti meg olykor *Hádsejvát*-tot, a Mekkáig is elzarándokolt *hadszi* számos kifejezéseit, fogja és magyarázza a maga módja szerint, hol nép-etymológikus úton, hol meg szándekos furfanggal. E játékok párbeszédei e szójátékot szójátéokra halmozó feleselések megannyija, szó-megnemértésből, szó-félremagyarázásból keletkeztek. Az ósdi *Karagöz* harcra a neologus *Hádsejvát* és társai ellen.

Egy másik czéltáblája *Karagöz* maró gúnyjának a zagyva nyelvű nemzetiségek. Egy nyelvet se beszél talán egy helyt annyi más fajtabeli, mint a törököt, és sehol se együttesebben mint a török főváros népei közt. A hányféle a nemzetiség, annyiféle a beszédje módja, a kiejtése. A sztambul-negyedi népnyelv mellett épen annyira járatos a kisázsiai *türk*, a perzsa *azerbajdzsán*, a Fekete-tenger melléki *láz* szava, mint *Galata* (városrész) féleurópaias zege-zugaiban a törököt selypítő görög, a spanyolországi eredetű *jahudi* (zsidó), az *ermen*i (örmény) és még egy egész tarka serege három világrészből beözönlött népeknek.

Mindezek török beszédében hányféle a hangsúlyozás, mily török-ellenes a szóelhelyezés. Hogy ne sérténé mindez *Karagöz* nyelvérzékét, mely még saját nyelvében is talált megütközni valóra; hogy ne fordúlna ellene erős gúnyjával, mikor egyúttal az idegent is bánthatja benne. Ugyanolyan lélektani processus szüleménye ez a nyelvhumor is, csakhogy itt még szándékosabb, még malicziózusabb a pórúl járatás. Amaz a *hájál-játék*oknak nyelvi, ez meg a nyelven alapuló nemzetiségi harcza.

II.

De nemcsak e karagözi fokon állapotott meg a török színjáték. Itt-ott, főleg Drinápoly vidékén, Stambulban csak nagy ritkán, egy nagy kör alakú bódét állít föl egy társaság, kibútorozza belülről deszkapadokkal, szintén köralakban, úgy hogy csak a közepén marad meg egy nagy üres kör és keskeny kijárat, mely belőle kivezet. Játék előtt és után a közönség használja, játék közben a színészek.

Igen, mert e közepén üresen hagyott helyen, más szóval a színpadon, nem bábok esetlenkednek többé élénk, hanem színészek, valóságos élő személyek mozognak és nem is egyesével, hanem párosával, hármasával, néha egy egész sereg. A fal elé akasztott *karagözi* színpad íme leszállott a porondra, *orta* vagyis középső helyre. Ezért nevezik e játékot törökül *Orta-ójununak*, középhelyi játéknak, kör-színnek.

Az asszonyt természetesen férfi helyettesíti benne és az idom-eltakaró bő *ferádse* (női köntös), az asszonyiassá vékonyított hang, tökéletesen feledteti a közönséggel, hogy a női külsőben férfi benső lakozik. Őt amúgy sem érdekli annyira a sok mellék alak, mint az *Orta-ójunu* két hőse: *Pesekjár* és *Kavuklu*. Amaz a játék mindenese, a társaság igazgatója, az összes darabok egyik hőse, a kinek ritkán szabad a nézőtérrel hiányoznia, még ha nem is játszik. Ha nincs dolga, lekuporodik a földre vagy leül a közönség közé és várja, míg rákerül a sor. A színjátékokban *Toszun efendi* ugyan az ő neve, de a közönség csak *Pesekjár* néven ismeri. E szó «előlmenőt» jelent, mert ő jelenik meg legelőbb, és az összes szereplők sorsát ő határozza meg, ő intézi el. Akár a *Karagöz-játékok Hádsejvátja*.

Különben is többnyire *Kavukluval*, a «nagy süvegű»-vel

van dolga, a ki az ő nyugodt ostobaságával és parasztos agya-fúrtságával sokszor tör borsot az orra alá és sokszoros alkalmat ad neki a színpadon való megjelenésre. Akár a *hájál*-játékok *Karagöze*.

Becsületes nevén őt is *Hamdinak* hívják, a név azonban változhatik, de *Kavuklu* fejről az óriási nagy süveg, lábáról a sárga papucs és kezéből a toldott-foldott esernyő sose maradhat el. Stereotyp az öltözete, stereotyp a beszéde és viselkedése. A közönség csakis *Kavuklu* néven ismeri, épen úgy, mint bábbeli testvérét *Karagöz*nek, a kinek emberebb neve ki is vezett már a köztudatból. Nem is más az *Orta-ojunu Kavukluja*, mint a *hájál*-játékoknak emberré elevenedett *Karagöze*, valamint hogy *Hádsejvát* sem tétet túl magán *Pesekjár*val, ha mindjárt bőrből is van kiformalva.

A látványosságot, melyet a vászonra vetett árnyék és a bőrbábok mulattató esetlenkedése nyújt, az *orta-ojunubeli* élő alakok tarka-barka ruházkodása, bohókás öltözködése pótolja. Csak a ramazános bódé színezete maradt el valamennyire. A *Karagöz* szöglet-színpadai látványossága a színpad felé kezd közeledni és a bábnak emberekkel való helyettesítésében a színpad fogalma kezdett el némiképp derengeni.

Az *Orta-ojunu* többi alakjai is majdnem ugyanolyanok, mint a *karagöz*béli bábszemélyzet. Az *efendi* (úri) nyelv még az európaizálás képviselőjeül megjelenik a nagy úr, a Bosporus-parti nyaralójában hűselő *bej efendi*, továbbá a nagy tudományú *hodsza*, és részint ezeknek nem népies nyelvbe, részint pedig európaias szokásukba van alkalma *Kavuklunak* belekapaszkodni és itt is rosszul járna szegény feje, ha a mindenütt megjelenő *Pesekjár*, ki nem rántaná a hínárból.

«Oh én vitézem», kiáltoz *Pesekjár* legelső fölléptekor és a mint visszafelelik neki, hogy: «Tessék én vitézem», elmondja, hogy voltaképp nem egyéb az ő szándéka, mint egy «*Orta-ojunu*» eljátszása. Ez után az *orta-ojuni* prologus után nevetséges mozdulatok közt, még nevetségesebben neki ruházkodva *Pesekjár* lép elő.

Nagy volt a baj, a mi szegény fejét érte, a következőkép beszéli el *Pesekjárnak*, az ő egyedüli meghittjének. *)

*) A következő *Orta-ojunu* egyes részletei a *Varázsló* című játékból valók. Török szövege és fordítása megtalálható: *Orta-ojunu*

Fölszáll egy nap *Kavuklu* a «koldushajó»-nak nevezett bosporusi gőzhajóra, azon hiszembem, hogy ott koldusoknak és így neki is, pénzt osztanak ki. Azt persze nem tudta, hogy koldushajóknak olyan bosporusi gőzhajókat neveznek, melyek minden kikötőnél megállanak.

A hajóra száll, néz jobbra néz balra, de bizony még csak *öt parát* (egy és negyed krajczár) se tudott kinézni senkiből. Ez alatt jön a jegyáruló is, kínálja neki a jegyét és kéri érte a pénzt.

Még *Kavuklunak* áll följebb, hogy nem azért jött ő koldusok hajójára, hogy ő osztogasson pénzt, hanem hogy neki adjanak. Elvégre is a hajóslegények kitették a szűrét, és ez alkalommal úgy helybe hagyták szegény *Kavuklut*, hogy a kikötő szomszédságában nyaraló *bej* megszánakozott rajta, leküldte érte a jegypénzt és ha kéken, zölden bár, szabadra juthatott.

A kisázsiai parton volt a kikötő, a hová kijutott, pénz nélkül hogyan kerüljön vissza Stambulba, a felesége színe elé?

Épen ezen gondolkozhatott, a mint meglát egy díszes *konákokot* (úri ház), tárva nyitva a kapuja, az udvarnak mind a két oldalán kert. Bemegy és a lépcsőfőn azt a márvány követ, a melyről lóra szoktak szállani, czukorkészítő táblának nézi; leveti a papucsát, de nem hagyja lent a hogy illik, hanem egymáshoz csapva kirázza belőle a port, a *dsüppe* (köpönyeg) alá dugja és indul a lépcsőn fölfelé.

Hogy is hagyhatta volna lent papucsait — beszél el *Pesekjárnak* — még ellophatták volna és mezítláb kellett volna vissza térnie.

Fölér az emeletre, erről is ajtó, arról is ajtó. Meglátja az ajtó kilincsén a szép fehér porcellán gömböket, czukornak nézi, oda megy és sorra nyalogatja őket.

«Oh te oktondi — feddi *Pesekjár* — hogy lehet az ajtó kilincsét fehér czukornak nézni».

No de minthogy nem oltotta vele nagy éhségét, benyit egy szobába, hát látja, hogy az ablakain át tengert, hegyet, házakat tömérdeket látni, sőt még a kikötőt is, a hol oly kegyetlenül elverték. De még egy szép prémes bunda is volt a szögletbeli

török nép-színjáték. Följegyezte, fordítással és jegyzetekkel ellátta dr. Kúnos Ignác. Buda-Pest, 1888.

kereveten, fogja, magára ölti és végig nyújtózkodik vele az erkélyben.

«Az Istenért, *Hamdi*, kelj föl azonnal», kiáltott rá *Pesekjár*, a mint beszélt neki a dolgot.

De *Hamdi* vagyis *Kavuklu* előbb jól kipihente magát, akkor aztán fölkelt és benyitott egy másik szobába.

Ott ült a ház efendije a szögletfőn, előtte egy szekrényke, a szekrénykén meg játékok, ha nyomta őket csiling-csiling csilingelni kezdtek.

«Oh te oktondi — oktatja őt *Pesekjár* — hisz az a szekrényke az efendi író-eszköze; az a játék meg a csengettyű, hogy az inasokat szólítsa elő vele.»

Kavuklu mindezt persze nem érte föl észszel, sőt még csak kezét se csókolt és homlokához sem érintette a megcsókolt kezét, hanem egyenesen hozzá lép, «szelámin alejküm»-öt mond és melléje letelepszik.

«Még csak a ruhája szelét se csókoltad meg?» kérdi nagy megütközéssel *Pesekjár*.

Értett is ilyen illedelmességekhez *Kavuklu*. Egyet ütött az efendi a játékok egyikére, bejön erre egy csinosan öltözött úr és az efendi egy intésére szivarkával kínálja meg *Kavuklut*. Ez a csinos ruhájú úr szolga volt. Egy szép hamutartót tett oda elibe, de sajnálta a hamut belerázni, inkább a földre szórta és a mikor kiégett a szivarkája, rátaposott a tüzes végire és úgy oltotta el. A szép hamutartót meg, észrevétlenül zsebébe csúsztatta.

Képzелhetni, milyeneket botránkozott ezen *Pesekjár*.

Jött aztán az a csinosan öltözött úr a kávéval. A mint szürcsölgeti a fekete italt, és nyalogatja nagy parasztosan a findzsát, látja, hogy a findzsaalja tiszta ezüst, vagy huszonöt drámnyit nyomhatott. Hamarosan a zsebébe azt is. Az efendi ismét egyet ütött arra a játék formájú csöngettyűre, két cifra úr jelent meg erre előttök.

«Mondtam már, hogy szolga, nem úr», javítgatja *Pesekjár*.

Kérdi az efendi a két szolga úrtól, hogy kész-e az étel? «Kész», felelik nagy hamarosan. Főll áll erre az efendi, megy egy másik szobába, *Kavuklu* mindenütt nyomában. Benyitnak ismét egy másikba, hát olyan egy terített asztalt lát maga előtt, hogy a híres *Mámud pasa* bazárjában különbet. Az efendi leül,

szembe vele *Kavuklu*. Hozzák az ételt, látja, hogy az efendi egy kés meg villa formájú valamit vesz a kezébe, azt a villa izét a húsba döfi, a késsel levág belőle egy darabot, a tányérjába teszi és hozzá lát az evéshez.

Kavuklu éhes is volt, efendisen is akart volna enni, ha értett volna hozzá. Vesz a villát, döföli a húsba, veszi a kést, és a mint kezd vele kínlódni, kiröpül a húsdarab a villáról és neki egyenesen az efendi arcának. Szája, szeme, arcza, feje csupa zsír lett a szegény efendinek, se látott, se hallott egy darabig.

«Oh te oktondi — szörnyed föl *Pesekjár* — no de mi történt aztán te veled?»

Fölugrik nagy mérgesen az efendi, a szolgák után kiált, hogy dobják ki irgalmatlanul ezt a szenny-embert. Ragadja a két szolga úr a szegény *Kavuklut* és zsírosan, a hogy volt, még időt sem hagytak neki, hogy megmosakodhasson, leröpítik a lépcsőn. A lépcsőről az udvarra, onnan meg a kapu elibe került. Hogy az ezüst findza-alját meg a szép hamutartót eladta és azon került vissza Stambulba, mind elbeszélte másnap az ő hűséges czimborájának, *Pesekjárnak*, a ki neveletlenségeért kortholta ugyan, de szánakozni is tudott rajta.

Epen ily kellemetlenségekbe keveredik a mindenféle nemzetiségű emberrel: a perzsával, kisázsiai paraszt törökkel, arnauttal, arabbal, mindegyikkel hajba kap, mindegyik nyelven és cselekedetén talál kinevetni, kigúnyolni valót. Epen oly harczokat kell neki is végig küzdenie, mint *Karagöznek*, de *Kavuklu* küzdelme még erősebb, észszerűbb, mert élő ember küzdi végig és mert a közönsége is emberebb, mely e küzdelmet végig nézi.

És itt a jelenség, mely a *Karagöztől* fejlődést mutat az *Orta-ójunúig*. Ez utóbbinak élő alakjaival együtt a tartalomba is több elevenség jött át, a bőrbáboknál hamarabb mozoghattak az emberek, és ezáltal gyorsabbodott az előadott játékok cselekvénye, egységesedett maga az előadás is. A bábockákat, néha egyszerre tízet, tizenötöt is, csak egy ember, a *hájáldsi*, beszéltette, ő volt az előadás rögtönzője egyedül; míg az *Orta-ójunuban* a hány játszó, annyi rögtönző, külön egyéniség *Pesekjár* és külön ismét *Kavuklu*.

De meg a közönsége sem egy e népjátékoknak. A *Karagöznek* képekkel kivilágított függöny-színpadán és titokzatosan

lebegő árnyékain csak a gyermek- meg az asszony-világ tudott igazán elmulatni. Amaz ramazáni éjjeleken, ez pedig lakodalmi dáridókon. Az *Orta-ojunu* ellenben érettebb észnek szól; érettebb a humor, mely nevettet, és érettebb a tárgy, mely az időből is többet követel magának. Mintegy öntudatlanul is belopózkodott e játékokba a három egység némi gyöngye nyoma és egyszerre csak a színész közönséget látott magával szemben.

Innen van, hogy ugyanazt a tárgyat máskép rögtönzi a *hájáldsi*, máskép az *Orta-ojunu* színtársasága; amaz gyerek, ez érettebb észnek szól; amabban inkább a látványosság, trágár szójáték meg élczelés, emebben a kapcsolatosabb és egysége-sebb cselekvés az, a mi a nézőket le tudja kötni.

III.

Térjünk vissza az említettem *orta-ojunui* játéokra, a *Varázlóra*. Épen azok közül való, melyet alkalmam volt látni *karagözi* bódében, nép-színjátékosok körházában, sőt egy egészen európaias örmény-török színházban, egy úgynevezett *tiatoroban* is. Nem lesz érdektelen átpillantani e tárgy (Varázló) különböző földolgozásain, illetőleg rögtönzésein és ezzel a török nép-színjáték oly rövid életű történetét kissé megvilágítani. Kezdjük a *Karagöz*beli varázlóval.

Egy elbűvölt hírében álló nagy fát mutat a *hájáldsi* vászonképe a függöny-színpadon. A fiával megjelenő apa el is éneklí e fa történetét, hogy mint juthat a halandó nagy bajba, ha e fát érinteni merészli. Egy varázló szörnyeteg lakozik ugyanis rajta és egy érthetetlen varázs-mondással magával ragad mindenkit, a ki fáját csak megérinti.

Még jóformán ki sem énekelhette magát az apa és kezdi már *Karagöz* ízléstelen csúfalkodásait, hol maga a dal, hol az apa és fia, sőt a varázló ellen is. De mialatt úzi onnan az apa, hogy ne lábatlankodjék előttök, véletlenségből hozzá talál a fiú erni a fához. Leszáll erre nagy visongva egy állathoz inkább mint emberhez hasonló teremtmény, a varázló, ragadja a fiút és viszi magával föl, a fa titokzatos végtelenjébe.

Síránkozik az apa egyetlen fia eltűntén, megy a fához, ismét vissza jön és addig jár-kél, addig tanakodik a varázsoldó mondáson, míg eltalálja és fölénéklí a fára. Harsogó sípolások,

fülrecsegtető sikongások közt megjelenik ismét a szörnyeteg és átadja a fiút örvendező apjának. Inti a folyvást ott lábatlan-kodó *Karagözt*, hogy ne közeledjék a fához, hogy sietve hagyja el e megátkozott helyet.

*Karagöz*nek is épen csak ennyi kellett. Szalad a házába egy fejszéért, neki megy vele a fának, hogy kivágja, de már a következő pillanatban ott ordít az varázsló hátán. Leszabadul ugyan később ő is, de az elvarázsolás következtében a feje a háta helyén, a lába meg a keze visszásan, inkább állati alakhoz hasonlított, mint emberhez. Vele együtt még egy egész rakás ember került a varázsló hatalmába, a kiket végül *Hádsejvát* bölcsesége meg varázsoló tudománya szabadított meg.

Az *Orta-öjünü Varázslója* nem szörnyeteg többé, hanem titkos tudományokban járatos *hodsza*. Szent könyveiből merített hatalmával mozdulatlaná köthet *Jakub* mester mindenkit, a kit csak megérint a varázsbotjával. Ezzel a varázsmondással, hogy: *Esztáneke, mesztáneke*, a kilencedik fejezetből *küllühüm püf*, legott mozdulni sem tud az elvarázsoltt, míg föl nem oldja alóla.

A mindenkivel kötekedő *Kavuklu* természetesen a *hodsába* is beleköt és bármennyire inti is *Pesekjár*, nem fog rajta a szép szó. Nem is marad szegény feje sokáig mozgó lábon, mert az *esztáneke* úgy földhöz mereszti, hogy még a gondolatával sem mozoghat egyet. Úgy is maradna a «nagy süvegű», ha hűséges társa, *Pesekjár*, hírt nem adna a *Kavuklu* feleségének. Szalad az asszony meg a fekete rabszolga, fölkeresik *Pesekjárral* a *hodsát* és addig addig, hogy meghajlítják a szigorú *Jakub* mester szívét. Nemcsak, hogy föloldja a varázs alól, de addig könyörög, addig rimánkodik hozzá a megszabadult *Kavuklu*, hogy a varázsbotját is oda kölcsönzi neki. Fogadja persze erősen, hogy nem okoz vele bajt senki fiának.

Nem is bántana ő senkit, ha az a sok hitelező nem járna a nyakára. Legelőbb is *Abbász* gazda, a perzsa sálkereskedő, éppen be hozzá. Néhány véggel adott volt el *Kavuklunak*, most meg a pénzét követeli érte. Dehogy ismeri el a «nagy süvegű» az adósságot, sált nem is vett ő soha, a kereskedőt is most látja először. A perzsa fenyegetődzik, *Kavuklu* föl se veszi és már-már egyet sújtana rá a fölbőszült kereskedő, de íme: *Esztáneke, mesztáneke* és úgy, a hogy rá akart támadni, égnek emelt ököllel, szitokra nyílt ajakkal, úgy válik *Abbász* gazda mozdulatlaná.

Még ki sem pihenhette magát *Kavuklu*, és ott a nyakán *Hasszán* gazda, a kisázsiai paraszt török. Neki is volna egy éves követelni valója, azért fáradozott el ilyen messzire. A «nagy süvegű» ismét addig csúfolkodik a *türk* parasztos beszédével, és addig ingerli adóssága tagadásával, hogy *Hasszán* is neki ugrik nagy dühösen. De jövel *mesztáneke* és a paraszt is ott ragad, társnak a perzsához.

Követi őt csakhamar *Ali* gazda, a Trapezunt vidéki láz, a kitől rezet vett; a láz után jön az albán *Bájrám* gazda, a ki kenyérrel tartotta; az arab *Besir*, a kitől ruhának való szövetet szedett össze. Valamennyit *elesztánekezi* a varázsbottal és a mint szép rendben össze sorakoztatta őket, jól föltarkozza valamennyit és tréfás-gúnyosan tudakozódik egézségök után.

És most kezdi el velök a mulatságát. Veszi elő elsőnek a perzsát, utána állítja a lázt meg a türköket, velök szemben az albánt meg az arabot és egy hajóslegény-személyzetet alakít belőlök. Ő maga föláll közbül egy székre és mintha hajót kormányozna, veszi a sípot, füttyöl egyet és kiáltja a parancsot: «*Fenerre* (kikötő az Arany szarvban) megyünk, vigyázz.»

Emberei, mintegy láthatatlan hatalomtól nógatva, lassú tempóban mozogni kezdenek, ő utánok.

Kiáltja megint: «*Stoper*» (megállj), a legénység megáll. Majd meg, mintha a hajó útjában csónakok állanának, lekiált a képzelt hajóról: «Hé, csónakos, vigyázz». — Ismét a legénységhez fordul: «*Indulj*», megint mozogni kezdenek.

A nagy sípolásnál és kiáltozásnál csak *Pesekjár* megbotránkozása nagyobb, a ki hirtelen megjelenésével végét veti *Kavuklu* kapitánykodásának. Szalad *Jakub* mesterhez és elmondja neki, hogy miket mívelt a «nagy süvegű» az oda kölesönzött varázsbottal. Nagy lelkendezve fut a hodsza, kiragadja a még mindig gőzhajózó *Kavuklu* kezéből a botot és a varázsmondásra: *Esztáneke, mesztáneke*, a kilencedik fejezetből *küllühüm püf* egyet prüsszentenek az elvarázslottak és visszanyerik szabadságukat.

Elmondja nekik a hodsza, hogy ki követte el rajtok a nagy gonosztságot, megragadják a szegény *Kavuklut* és éktelen lárma meg zshivaj közepett megkötözik és viszik a rendőrség elé.

Íme az *Orta-ojunu* kerekébb és kapcsolatosabb meséje. A *Karagözbeli* ördögös varázsló, főleg torz alakjával, rejtélyes ltünésével keresi és találja a hatást, míg a körszíni előadás-

ban az egyes részeknek egymással való kapcsolata és a mese tanúsága köti le a hallgatók figyelmét. A karagözbeli kapcsolatot nélküli párbeszéd színi jelenetekké kezd átalakulni.

De még kapcsolatosabb volt az az előadás, melyet egy örmény-török *tiatoróban*, a Galata negyedbeli európaias színházban láttam. Török színház, mert török nyelvben folynak benne az előadások; örmény-török, mert a színészek jó része és a színésznők valamennyien örmények. E kisebb színházak műsorában itt-ott még nyomát látni a *Kavuklunak* is, a ki csak nevét meg a ruházatát hagyta el. Ezúttal *Memis* a neve és egyre a szolgát játszsza, akár van szolgára szükség, akár nincs.

A *Varázslót* hirdette egy pénteki napon a galatai *Haszszán efendi* társasága a színlapon. A három fölvonásra osztott, «nemzeti játék» első részében egy kapzsi török helyettesítette *Pesekjárt*, a ki egyetlen szép leányát nem akarja egy csinos, de vagyontalan fiatal efendinek oda adni. *Kavuklu* helyét e kapzsi szolgája, a ravasz *Memis*, pótolja, a ki megszánja az egymásért epedő szerelmes párt, és égre földre fogadja, hogy nem nyugszik addig, míg össze nem boronálja őket. Egy varázsló mester lakott abban a helységben, olyan tudós hodsaféle, mint az *orta-ojunubeli*. Ehhez látogat el *Memis* tanácsért, és egy *Kavuklunak* is dícséretére való fufanggal annyit mesterkedik a csillagjegyes ruhájú és hosszú süvegű varázsló körül, hogy elcsalja tőle a varázssbotot.

Legelőbb is *esztáneke* és magát a hodsát varázsolja el, azután *mesztáneke* elbűvöli a kapzsi öreget és addig ki se ereszti őket a hatalma alól, míg oda nem adják az efendinek a lányt. Jutalmúl a menyasszony szép *odalikját* (*odaliszk?*) kéri ki magának és párosával csapnak víg lakodalmat.

Íme az *Orta-ojunu* színi jeleneteiben drámai momentumok. A szerelem, mely szót *Karagöz* még csak ajkára se vesz, és *Kavuklunál* is csak érzéki módon nyilatkozik, nemes szenvedélylyé válik *Memis* szívében, és egyúttal megnemesíti vele a humort is, melyet modern szenvedélye szolgálatába szegődtet. *Haszszán efendi*, a minden játékok *Memise*, különben maga vallotta be nekem, hogy a *Karagöz* és az *orta-ojunubeli Varázslót* alakította át színpadképessé.

Csak sajnálni lehet, hogy a török színjáték ily fejlődését csak egy példa mutatja és hogy a *Karagöz* és *Orta-*

*ojuuu**) elfajulásával a modern dráma sem juthatott önálló kifejezésre.

KŰNOS IGNAÓZ.

*) Mint az *Orta-ojuuu* egyik korcs kinövése, hadd legyen itt megemlítve a *Hokka-báz* nevű utczaí játék is. Szegény spanyol zsidók keresik evvel a mindennapi kenyerőket és játékuuk abból áll, hogy az egyik olyan *Fesekjár*-féle alak, elgúnyolódik egy nagy süvegű ember társával, a *Kavuklu*-val. Az előbbi két poharat tart mindig a kezében, szemfényvesztő dolgokat produkál vele, dobálgatja és golyócskákat tüntet el belőle. A *Kavuklu* ezalatt recsegteti a csengős féldobot, elénekel hozzá egy-egy dalt és nevetget a másik komédiázásán. A játék a pohártól vette a nevét, mert *hokka-báz* «pohár-játszót» jelent.

A KÖZVETETT FOGYASZTÁSI ADÓKRÓL.

Hazánk adórendszerében az utolsó években jelentékeny irányváltás állott be, mely azon tényben talál kifejezést, hogy az állami jövedelmek fokozása különösen a fogyasztás nagyobb megadóztatása által czéloztatik. Ismeretes dolog lévén, hogy nálunk e forrás korántsem járul oly mérvben az állami szükségletek fedezéséhez, mint a legtöbb kulturállamban, a ténykérdés szempontjából ebben semmi föltűnőt nem találhatni. Mindamellett érdemesnek tartom szemben e hazai jelenséggel a fogyasztási adó kérdésével foglalkozni. Tényekből és észleletekből táplálkozik a tudomány és ha annak a fogyasztási adókkal szemben hosszú időn át föntartott álláspontja elkeseredett vitákat idézett föl az irodalomban, a napi sajtóban, a parlamentben, úgy a fogyasztási adóknak az utolsó években bekövetkezett nagy térfoglalása szükségképen a tudományos vizsgálódások megújítására késztet. Tényleg látjuk is, hogy mindenfelé a pénzügyi problémák a figyelmet magokra vonják és az alaposság és elmeél, melylyel tárgyalják e téren is, hol sokáig merő chablon uralkodott, a jelenségek mélyebb fölfogásához fognak vezetni. Ez által szilárdabb alapot nyer a gyakorlati politika is, mely, ha folytonos kételyekkel találkozik útjában, a biztos haladás előnyétől meg van fosztva. Ily kételyek uralkodtak hosszú időn át épen a fogyasztási adókkal szemben; keressük e bonyolult kérdésben a vezércsillagot, mely a kételyek kódét eloszlathatja.

Az állam szükségleteinek kielégítésére az állampolgárokat az adó alakjában képességek szerint veszi igénybe. Mint-hogy e szükségletek túlnyomó nagy része évről évre megújul, kielégítésükre is oly alapot kell keresni, mely szintén ezzel

a természettel bír. E tulajdonságot csak a jövedelemben találjuk. Az adóelméletnek tudományos kifejtésével tehát azon eredményhez kellett jutni, hogy csak az állampolgárok jövedelme lehet mértéke azoknak az állam pénzügyi szükségletei körül való igénybevételének. Azonban a tapasztalat azt mutatta minden államban, hogy jóformán minden egyenesen a jövedelemre fektetett adórendszer meghiusul: az állam nem tudja, az állampolgár nem akarja a jövedelmet pontosan és híven fölfedezni. Az állam ezért kerülő úton törekszik a jövedelem szerinti adóztatásra, a mennyiben a gazdasági élet olyan tényeit választja zsinórmértékül, melyek külsőleg fölismerhetők. Ilyen a termelés, ilyen a forgalom, ilyen végre a fogyasztás. Így keletkezett ama két adórendszer, mely legnagyobb gyakorlati jelentőséggel bír, az egy adórendszer egyfelől, mely az állampolgárok tényleges adóképeségéből — a jövedelemből — indul ki és a több adórendszer, mely azok vélelmezett adóképeségéből indul ki. Elméleti tökélylyel csak az egy adórendszer bírhat, igaz, nagy gyakorlati tökéletlenségek mellett, melyek a teljes gyakorlatiatlanságig fokozódhatnak. Ellenben a több adórendszer gyakorlatilag sok előnnyel kecsegtethet, ha elméletileg hiányosnak bizonyul is. És pedig azért, mert az állam soha nem lehet azon helyzetben, hogy ő mindazon tényezők tudomásával bírjon, melyek a jövedelemre befolyással lehetnek. A több adórendszerben az állam — a mint említettük — a gazdasági élet bizonyos nagy általános jelenségeiből indul ki. Itt első sorban kínálkozik a termelés, vagyis a jövedelemszerzésre való vonatkozásában a kereset, az értékelőállítás fő kategoriái szerint; ez úton eljut az állam azon adónemekhez, melyek a termelési, kereseti illetőleg hozadéki adók csoportját képezik. Az állam továbbá kiindulhat az adók szervezésénél a forgalom jelenségeiből, a mennyiben a jövedelem előteremtése, illetőleg megszerzése részletenkint történik egyes forgalmi ügyletek útján. E fölfogás elvezet a forgalmi adók rendszeréhez. Az állam végre a szintén külsőleg megállapítható fogyasztási jelenségeknél tudakozódhatik az egyének teherviselési képessége után és akkor eljut a fogyasztási adók rendszeréhez. Nincs kétség abban, hogy a termelés, hogy a forgalom, hogy a fogyasztás bizonyos viszonyban állnak a jövedelemhez és így az adóképeséghez. De abban sincs kétség, hogy e viszonyt csak némi pontossággal megállapítani, roppant nehéz és így ez adórendszerek igen sok tévedés-

hez vezetnek. Nagyobb pontosság volna még elérhető, ha az állam arra törekednék, hogy a termelési adók esetében a termelés minden nemét, hogy a forgalmi adók esetében a forgalom minden nemét és a fogyasztási adók esetében a fogyasztás minden nemét fölkutassa, és ha ez neki sikerülne is. De az állam kénytelen erről lemondani: ő az említett esetekben csak bizonyos típusokat választ és így eleve is hypothetikus és töredékes alapra fekteti adórendszerét. Ez adórendszerek tehát az adóképességet legfőljebb megközelítőleg érinthetik és így lemondanak arról, mi az állami terhek eloszlásának egy fő követelménye, hogy az föltétlenül igazságos módon történjék. Hogy pedig az állam mégis kénytelen ez adórendszerekhez ragaszkodni, a helyett, hogy a jövedelem alapján az állami terhek lehető legigazságosabb eloszlására törekedjék, az állampolgárok csekély kötelességerzetén, vagy mondjuk, talán inkább helytelen fölfogásán alapszik. Mindenesetre szégyenletes a mai kultúra álláspontjából az, hogy az állam, mely minden kulturának és minden élvezetnek föltétele, nem képes másként azon jövedelmekhez jutni, melyek nélkül fönn nem állhat, mintha titkosan, álarcz alatt, általunk nem sejtve, veszi tőlünk azt, a mi nélkül érdekeinkről nem gondoskodhatik.

A mennyiben az állam az adóforrást, tudniillik a jövedelmet a jövedelmi adónál egyenesen kipuhatólja, a jövedelemre fektetett adórendszer az egyenes adók illetőleg adó rendszerének nevezetik. Ez értelemben tehát minden egyéb adó, a melynél az állam más tényekből következtet az adóforrásra, legyen az akár a termelés, akár a forgalom, vagy fogyasztás, közvetett adó. Azonban itt gyakorlati szempontból egy más megkülönböztető körülmény is játszik közbe, tudniillik az adófizetés körülménye. Úgy a termelési illetőleg kereseti mint a forgalmi adóknál az állam rendszerint egyenesen az adóalanytól követeli az adó lerovását, és ezért ez adók egyenes adóknak nevezetnek az adófizetés vagy adóztatás szempontjából is. Ellenben a fogyasztási adóknál az állam csak kivételesen fordul az adóalanyokhoz, mivel azoknak nagy sokasága roppantúl nehezítené a beszédést, az ellenőrzést, hanem inkább akkor és ott szedi azt, a midőn és a hol az illető tárgyak még nagyobb mennyiségben együtt vannak, úgymint a termelőnél, vagy kereskedőnél. Itt tehát az adóalany helyébe lép a termelő vagy kereskedő, mint adófizető, vagy inkább adóbehajtó. Igaz, hogy ez alól kivételek

is vannak. A fogyasztási adó is egyenes adóvá válik, ha az adó beszedése és a fogyasztás ellenőrzése könnyebb, mint az úgynevezett fényűzési adóknál, egyenes adóvá válik azon mennyiség után, melyet a termelő vagy kereskedő maga fogyaszt, egyenessé válik, ha az illető fogyasztási tárgy egyedárúság útján jut a fogyasztó kezébe. Viszont vannak esetek, hol az egyenes adót nem az adóalany fizeti, ha például a földadó a bérlő, a házadó a lakó, a tőkeadó az adós által fizettetik.

A mi a forgalmi és fogyasztási adókat illeti, azok különben annyiban is nevezhetők közvetett adóknak, a mennyiben a jövedelem nem mint egész, hanem csak egyes részeiben, a mint azok keletkeznek vagy elhasználtatnak, ériutetik. Végre ez adók közvetettsége abban is mutatkozik, hogy a jövedelemszerzés és az adóztatás kapcsolata hiányzik, mivel a jövedelem gyakran sokkal későbbi pénzügyi korszakban fogyasztatik el, mint a melyben az előállított, illetőleg szereztetett. Különben nem bocsátkozunk továbbá azon jó részt terméketlen vita folytatásába, melyben különösen a német tudomány tetszeleg magának: mi tulajdonképen a közvetett adó, egyenes adó és milyen értelemben tekintendők olyanoknak? Hiszen e vita még ma sincs befejezve és az élet nagy leleményesége mellett egészen és tudományos szigorral nem is intézhető el. Csak azzal jöjjünk tisztában, mi az értéke a használt fogalmaknak.

Az adóztatás tényéből kiindulva, közvetett adó az, mely az adóalanyt nem tekintve, bizonyos tárgyaknak előállításához, forgalomba hozatalához vagy fogyasztásához fűzi az adófizetés tényét. Ez adóknál tehát majdnem egészen elhomályosodik azon tudat, hogy az állam és a polgárok közötti kapocs, azon erkölcsi viszony, mely a kettő között fönnáll, alapja minden adózásnak; az adózás állampolgári jellege nem jut kifejezésre, elmosódik: az adózás egészen öntudatlan processussá válik. Nem tagadhatni, hogy ennek meg van a maga előnye: «L'art de cacher aux hommes ce qui leur déplaît, n'est pas un art à dédaigner. L'imagination fait des malheureux, comme la réalité; peut-être même la liste des premiers elle est la plus grande.» (Necker.) Azonban másfelől azt sem tagadhatni, hogy az adózás e neme és az egyenes adók között tátongó űr van. Avagy nem készítené-e mosolyra az, ha valaki belépve egy sörházba, azt mondaná, megyek adót fizetni? Hogy az államnak is jut a költsézésből, az csak keserű kényszerű-

ségből történik, az impulzus a kiadásra egészen másunnan jön. Ez adók soha nem tanítanak az embereket arra, hogy az állam iránt vannak kötelességeik: mert az adófizetés nem jut öntudatra, a mennyiben pedig mégis jutna, annyiban is megzavarhatja az erkölcsi fölfogást, mivel még azon vélelmet szülhetné, hogy a költekezés, az élvezethajhászat az állam érdekében van, mert mennél nagyobb amaz, annál nagyobb az állam jövedelme. Nem lehet tehát csodálkozni, hogy itt-ott (újabban Vocke) a közvetett adókat nem is tekintik valóságos adóknak, a mint a német nyelv különbséget is tesz (egyfelől «Steuer», másfelől «Auflage, Aufschlag»). Az egyenes adó a személyiségre és pedig mint egészre, mint összeségre vonatkozik, a közvetett adó és az annak fő típusát képező fogyasztási pótlék a tárgyakra, es pedig az egyes tárgyakra; az adó a képességet veszi alapúl, a fogyasztási pótlék a tárgyak mennyiségét stb. Az adó mint állampolgári kötelesség mutatkozik és föltételezi ennek tudatát; a fogyasztási adóval szemben hiányzik a kötelesség tudata, sőt abból a fölfogásból indul ki, hogy e kötelességérzet csekély, tehát az állampolgári viszony erkölcsi fölfogása igen gyönge, különben az állam nem volna kénytelen ily kerülő úton jövedelemre szert tenni. Az állam itt inkább vesz, mivel az állampolgár nem ad. Azonban ama nagy különbség föntartásával, mely egyenes és közvetett adók között létezik, mégsem lehet a közvetett adóktól megtagadni az adó jellegét. És pedig első sorban azért nem, mivel a többi állami jövedelmekkel szemben az egyenes adóval az a közös vonásuk van, hogy fizettetnek, az állam közvetlen ellenszolgáltatása nélkül. Hogy az adó mint állampolgári kötelesség éreztessék, az inkább erkölcsi követelmény, mint szükséges alkotó tulajdonsága a járuléknak; óhajtandó, hogy az mint szükségszerű következménye az állampolgári viszonyoknak éreztessék és tekintessék; de azért nem szűnik az adó lenni, ha e jellege hiányzik, úgy mint a kényszerűn behajtott egyéb adó sem veszi el ez által ebbeli természetét. Lényeges az, hogy az adó nem a szolgáltatás és ellenszolgáltatás elvén nyugszik, hogy tehát tartozunk tekintet nélkül az állam által az illetőnek teljesítendő különös szolgálatokra és hogy az állam azért követelheti, mert természetes következménye az állampolgári viszonyoknak, habár az állampolgár maga ezt nem érzi, és nem akkép értelmezi.

Az előrebocsátottakból következik, hogy a közvetett adók

szükségességének kérdése szoros kapcsolatban áll az állami öntudat fejlődési fokával. Azon állítás, hogy e közvetett adók nélkül nem volna lehetséges az állami szükségletet fedezni, túlzott. Legjobban meggyőződhetünk erről, ha a tények szemébe nézünk. Hazánkban például a szorosan ide tartozó fogyasztási adók és jövedékek 1885-ben 97·1 millió forint jövedelmet hoztak az államnak; ebből a jövedékeknél leszámítandó 26·8 millió forint költség (a közvetett adók általános költségeit nem is számítva, mivel ezeket az egyenes adóknál sem számítjuk le), marad netto-jövedelem 70·4 millió frt.; a 98·0 millió forint egyenes adókat tehát mintegy 70 százalékaival kellene emelni, hogy az állam a közvetett adókat elejthesse. Az nehéz lehet, sőt mondjuk a ma e tekintetben uralkodó fölfogás mellett talán lehetetlen is. De általában lehetetlennek mondani túlzás volna. Bizonyára lehetséges, ha az állami köteleességek iránt más fölfogás válik uralkodóvá, mint az, mely ma általános. Végre is megfizeti mindenki adóját, a fizetés csak el van takarva és részletenként történik a mesebeli ember módjára, ki a kutya fülét nem egyszerre, hanem csak darabonként vágja le. A közvetett adók mellett fölhozott és arra alapított érv, hogy lehetetlen volna az állami szükségleteket az egyenes adóból fedezni, csak viszonylagos értékkel bírhat. Ma a közvetett adók eltörlése, minthogy nem előzte még meg az állam iránt való köteleességeknek a mainál magasabb és helyesebb fölfogása, mely az állam létevel és működésével járó költségeknek legalább túlnyomó nagy részét az elsörendű életszükségletek által okozott kiadások közé számítja, alkalmasint az állami bevételeket jelentékenyen csökkentené, de azonkívül még azon veszélyvel járna, hogy az egyenes adóknál az egyenlőtlenséget, aránytalanságot még fokozná, mivel a nagyobb nyomás következtében nagyobb is volna a visszahatása az adóerőknek és minthogy ezeknek ellentállási ereje nem egyenlő, az adó eloszlásában az előbbinél még nagyobb visszasságok mutatkoznának. Kiindulva abból, hogy mindenki vagyoni képessége szerint tartozik az állami terhek viselésére vállalkozni, bizonyos, hogy e cél leginkább érhető el, ha a jövedelem vétetik az adórendszer kiinduló pontjául. Mert semmi kétséget nem szenved, hogy a jövedelem és fogyasztás közti arány különböző egyéneknél igen különböző. Oly eseteket nem tekintve, melyekben a fogyasztás nagyobb, mint a jövedelem, talán a legtöbb esetben fogyasztás

és jövedelem egyenlő nagyságok; igen sokszor a fogyasztás a jövedelemnek csak egy részét emésztí föl és e rész ismét igen különböző lehet; oly esettel szemben, melyben a fogyasztás a jövedelem négy tized részét teszi, állanak olyanok, melyekben annak csak egy tizedét teszi. Itt tehát az adóképesség szerint való adózás még akkor sem valósulna, ha az összfogyasztás képezné az adóztatás alapját. Mekkora különbségek támadnak már most ott, hol nem is az összfogyasztás, hanem csak bizonyos fogyasztási tárgyak vétetnek adózás alá. Látjuk ebből, hogy a teherviselési képesség szerint való adózás némi valószínűséggel volna valósítható, ha az összfogyasztás képezné az adóztatás alapját; hogy azonban minden ebbeli reményről le kell mondani, ha az adóztatás csak bizonyos fogyasztási tárgyak szerint történik. Ebből következik, hogy oly adórendszer, mely a jövedelemre van fektetve, magában véve is fönnállhat, hogy azonban a fogyasztásra fektetett adórendszer okvetetlenül bizonyos kiegészítést követel. És pedig már azért is, mert a fogyasztás a jövedelem fölhasználásának csak egyik módja, melyhez még a vagyongyűjtés csatlakozik. A fogyasztási adók tehát szükségképen követelnek abban az irányban kiegészítést, hogy a vagyongyűjtés is különböző mozzanataiban és alakjaiban megadóztattassék.

Áttekintvén a közvetett adók és különösen az azokhoz tartozó fogyasztási adók mellett és azok ellen rendesen fölhozott érvek sorát, nehéz észre nem venni, hogy azok nagy része csekély súlylyal bír, csak bizonyos körülmények között és bizonyos határig állanak, valamint hogy nem egy esetben a különböző okok csak viszonylagos súlylyal bírnak. A mélyebb gondolkozás e hiányokat csakhamar föl is fedezi. Azért nem is tartom szükségesnek, az egyes érvek részletes elemzésével foglalkozni, már azért sem, mivel itt a fogyasztási adók általános jogosultságáról vagy nem-jogosultságáról levén szó, mi is hivatkozhatunk a római parómiára: *minima non curat praetor*. Az első kérdés tehát az lesz: igaz-e, hogy a fogyasztási adó oly forrásra nyúl vissza, mely az egyenes adók által nem érintetik, de igenis a fogyasztási adó által?

Szemben találjuk magunkat tehát azon elmélettel (Stein), mely a fogyasztási adók szükségességét azzal indokolja, hogy ezek a munkából származó jövedelem megadóztatását képezik, míg az egyenes adók a tőkétől származó jövedelem megadóztá-

tására szolgálnak. E fölfogás azon tényből indul ki, hogy a fogyasztási adóval terhelt tárgyak, a mennyiben első rendű eletszükségletek kielégítésére szolgálnak, egyúttal föltételei a munkaerő naponkénti megújulásának. Ez kétségtelenül igaz, de nem kevésbé igaz az, hogy e javak fogyasztása, minthogy az élet föntartásához szükségesek, nem is szolgálnak mindig jövedelmet szerző munkaerő előállítására. Az állam nem adózathatja meg a csak virtualiter létező munkaerőt, hanem csak azt, mely tényleg gazdaságilag értékesítették; az illető tárgyak megadóztatása által pedig nem csak e munka, hanem általában a munkaerő megújulása, vagyis mondjuk inkább az élet föntartása van megadóztatva. A fogyasztott élelmi szerek bizonyára csak kisebb része az, mely jövedelemszerzésre fölhasználható munkaerő előállítására fordítatik. De a mennyiben e célra fordítatik is, nem lehet zsinórmértéke az előállított munkaerő mennyiségének, mivel itt számtalan körülmény bír befolyással, úgy hogy tényleg ugyanazon mennyiséggel igen különböző munkaquantumok állíthatnak elő. Nagyon pontatlan és megbízhatatlan mérője a munkaerőnek azért is az elhasznált fogyasztási cikk, mivel a pusztán physikai erő nem is az irányadó; ugyanazon physikai munkaerő segítségével igen különböző jövedelem fog szerzettetni, az egyének szellemi, erkölcsi és egyéb tulajdonságai szerint. A fogyasztási adó tehát nemcsak a munkát, a gazdaságilag értékesített munkát, hanem, hogy úgy mondjam, a platonikus munkaerőt adóztatja meg; továbbá igazságtalanná válik az által is, hogy különböző munkakereseteket a fogyasztás egyformasága alapján egyenlően sújt. És itt nem is érintettük még azt, hogy e fölfogás azért sem jogosult, mert az egyenes adók egyes nemei nemcsak a tőkét, hanem a munkát és az abból származó jövedelmet sújtják. Ha Stein a munkának ez alakban való megadóztatását azért tartja szükségesnek, mert a munkánál nem lehet a tiszta hozadékot kiszámítani, úgy ez nem áll, a mint ő is kénytelen elismerni, hogy ez mégis ott lehetséges, hol a munka mint önálló tényező lép föl és jövedelmét munkabérben kapja kiszolgáltatva. Szorosan véve a fogyasztási adó nem is e tulajdonképeni munkajövedelem megadóztatására szükséges, hanem hogy saját szavait idezzük, «für die bei weitem werthvollere Hälfte der Arbeit, also vor Allem für die Arbeit der Leitung eines eigenen Unternehmens». Tehát nem is a munkajövedelemtől van itt szó, ha-

nem azon sajátyszerű jövedelemről, melyet a vállalkozók élveznek. És ki hiszi, hogy csakugyan a fogyasztási adó volna az alkalmas és szükséges adónem a vállalkozói nyereség megadóztatására?*) Így keletkeznek aztán Steinnál az ilyen minden esetre formalisan hibás constructiók, hogy ugyanazon lapon egyfelől azt mondja: «Die Besteuerung des Arbeitseinkommens kann daher nur durch die der Consumption geschehen», másfelől néhány sorral tovább: «Ihrem Begriffe nach ist die Lohnsteuer die natürliche Form der Besteuerung der Arbeit». Véleményem szerint az itt érintett fölfogásnak csak egy irányban volna némi jogosultsága, ha a fogyasztási adó mint általános adó úgy volna tekinthető és berendezhető, mint a minden egyénben rejlő munkaerőnek megadóztatása. Azonban nem tekintve azt, hogy, a mint érintettem, az állam virtualis gazdasági erőket nem igen adóztathat meg, ha tényleges gazdasági erőkként nem érvényesülnek, kétségtelen, hogy ilyen megadóztatás sokkal szerencsésebben oldható meg egy fejadóval, mint a bonyolult és hatásában nem is ellenőrizhető fogyasztási adókkal. Hogy ez szükséges következménye a Stein-féle fölfogásnak, azt legjobban láthatni abból, hogy a *Pénzügytan* második kiadásában még Stein maga is a következőket mondja: «Die Besteuerung der Arbeit muss daher soweit sie überhaupt thunlich ist, alle Klassen der Gesellschaft treffen; es kann weder der Kapitalbesitzende, noch der Kapitallose davon frei sein. Sie ist nicht blos eine allgemeine, sondern wie die Arbeit selbst, eine gemeinsame Steuer für Alle» (483. l.).

A fogyasztási adó funkciójának tekintik továbbá az önadóztatást és egyénesítést (Hoffmann-Schäffle). A fogyasztási adó ugyanis abban a tekintetben képezné az egyenes adók szükségszerű kiegészítését, a mennyiben a fogyasztási adók útján a túlterhelt adóerők megkönnyebbülést, az enyhén terhelt erők jobb megfeszítést érhetnek el. E fölfogás több irányban megszorítandó, illetőleg helyreigazítandó. Mindenek előtt

*) Stein ez elméletet még azzal is complicálja, hogy még ott, hol a terminologia fő fogalmaival foglalkozik (Formale Grundbegriffe, *Finanzwissenschaft* II. S. 229), nem szigorúan alkalmazza a kifejezéseket és bár épen a munkának sajátyszerű megadóztatásáról van szó, szemben a tőke megadóztatási módjaival, a munkát minduntalan «személyi tőkének» nevezi.

önadóztatásról csak ott lehet szó, hol a fogyasztási adó nem első rendű szükségleti tárgyakat terhel. Továbbá önadóztatásról csak ott lehet szó, hol az ember tudja, hogy a tárgy megszerzése alkalmából adót is kell fizetni, mi a fogyasztási adónál, különösen az alsóbb néposztályok között, a kivételt képezi, mivel az adó az árban bennfoglaltatik. Így például az adósúly öntudatával bírunk oly esetben, ha külföldön vásárlunk és tudjuk, hogy a behozatal alkalmával vámot kell fizetni. És tényleg igen sokszor történik, hogy ilyen vásárlások elmaradnak, mivel az illetők tudják, hogy a tárgy megszerzési költségén kívül még vámot is kell fizetni. De nem minden fogyasztási adónál érezni ilyen közvetlenül az adóterhet. Különben csak mellékesen legyen megjegyezve, hogy az önadóztatási hajlam erejét legjobban láthatni abból, hogy hány ember hoz be ilyen vámköteles árukat a nélkül, hogy a vámrevisio alkalmával azokat bejelentené. Láthatni azt továbbá abból, hogy például Ausztriában 1883-ban 76,492 egyén ellen illeték-kihágás miatt tárgyalás indíttatott. Annyi minden esetre bizonyos, hogy senki az önadóztatás érdekében fogyaszt, ha tudja is, hogy őt az egyenes adók aránylag csekély mérvben terhelik. A ki fogyaszt, azért teszi, mert fogyasztani akar, nem pedig azért, mert megadóztatni akarja magát. Az adófizetés csak kikerülhetetlen következménye a fogyasztásnak, tehát inkább kényszerfizetés, mint önadóztatás. Az adótehernek a könnyebbítése is csak nehezen érhető el a fogyasztási adók útján, mert az, hogy bizonyos fogyasztás történik vagy nem történik, az igen sokszor az egyén akaratán kívül eső okoknak következménye, mely okok alól kibujni nem lehet. És a mennyiben tényleg az egyenes adók által súlyosabban érintett egyének egyik vagy másik fogyasztásról, illetőleg élvezetről kénytelenek lemondani; igaz, hogy azzal szemben, ki azt nem teszi, az adótól szabadulnak, de egyúttal kénytelenek azon szükségletnek kielégítéséről lemondani, melyre az illető tárgy szolgál és ezzel gyakran még nagyobb érdekek kockára tétetnek vagy legalább az élvezet mennyisége csökken.

A mi pedig az egyenesítést vagyis a fogyasztási adók individualizáló hatását illeti, úgy e fölfogás szerint a fogyasztási adók célszerűsége abban gyökerezik, hogy az állam minden egyenes adó által csak az átlagos adóképeiséget érintheti, mely azonban az egyes esetekben számos eltérést mutathat. Az

állam tényleg még a jövedelmi adónál sem, annál kevésbé a hozadék-adóknál, vehetné tekintetbe az egyén legszigorúban interpretált adóképességét; egyéni körülmények s mindenféle viszonyok kaleidoskopikus tömkelegébe bocsátkoznék, ha ezeknek mérlegelésére törekednék. — Nincs egyén, kinél bizonyos körülmények főforgása következtében a szigorú arithmetikai mérték meg nem tagadja a szolgálatot, mert péld. 1000 frt A.-nál több adóképességet képviselhet, mint B.-nél, de ismét kevesebbet, mint C.-nél. Az állam ez eltérések mérlegelésébe nem bocsátkozhatik; rendszerint csak az illető összeg objektív értékét tekinti; azt, mennyi hatalommal rendelkezik valaki a piacon, a csereforgalomban, 1000, 2000, 10,000 forinttal stb., legfőlebb bizonyos nagy fontosságú körülményekre van tekintettel, úgy mint a gyermekek számára, a gyökerített vagy nem gyökerített jövedelem különbségére, egészségi állapotra, életbiztosítási költségekre stb. Azonkívül pedig vannak még számos egyéb tényezők, melyek következtében ugyanazon jövedelem nagyobb vagy kisebb adóképességet jelent. Kétségtelen, hogy e tényezők befolyást gyakorolnak a jövedelem hováfordítására, a fogyasztásra és tőkegyűjtésre. Az adott viszonyokhoz képest ugyanazon összeg mellett nagyobb adóerőt képviselő jövedelem a fogyasztásnál vagy a tőkegyűjtésnél is erősebbnek fog bizonyulni és így ez úton nagyobb adóterhet fog magára vállalni, természetesen mindig föltéve, hogy elsőrendű szükségleti tárgyak megadóztatva nincsenek; különben a már is viselt nagy adótehernek ellenére a gyöngébb adóerők kénytelenek lesznek még a fogyasztási adókból is egy aránylag nagyobb részt magokra vállalni. Másfelől azonban nem lehet kétséges, hogy e tekintetben, mint föntebb is láttuk, az adókönnyebbülésben a túlterhelt adóerők csak úgy részesülhetnek, ha bizonyos fogyasztásról vagy élvezetről lemondanak; ha ezt tenni nem akarják, akkor bizony náluk a fogyasztási adó individualizáló hatása nem érvényesül; ők kénytelenek az adót épen úgy fizetni, mint a legenyhébben terhelt adóalanyok.

A fogyasztási adó körüli vita azért nem vezethetett eredményre, mert az első kérdés az, milyen tárgyak vannak fogyasztási adóval terhelve? Ha a fogyasztási adó az elsőrendű szükségleti tárgyakat sújtja, akkor annak se kiegyenlítő, se egyénesítő hatása nem igen lehet, mert e tárgyakat mindenkinek okvetlenül be kell szerezni és a fogyasztás mennyisége nem áll

mindig arányban a jövedelemmel. Ha azonban csak olyan cikkek vannak adóval terhelve, melyek nem szolgálnak elsődrendű szükségletek kielégítésére, akkor az adónak több funkciója van; mindenek előtt a jövedelem megadóztatása. De nem abban az értelemben, mint az eddig többnyire föltételeztetett, hogy a fogyasztásból lehet a jövedelemre következtetni, mert az, mint már kifejtettük, egyes tárgyak után nem lehetséges, csak az összfogyasztás után; de annyiban volna az a jövedelem megadóztatása, a mennyiben a jövedelem azon része, mely fönmarad elsődrendű szükségletek kielégítése után, ezzel adó alá kerülne; ennek pedig a hatása az volna, hogy a mennyiben ez a jövedelem egyenes adó által nem érintett, adó alá kerülne, a mennyiben pedig már megadóztatott, adóprogressio jellegével bír. Az ilyen fogyasztási adó funkciója továbbá az élvezet és fényűzés megadóztatása és mint ilyennek socialpolitikai és ethikai szempontból jogosultsága van, esetleg még akkor is, ha az egyenes adórendszer pénzügyi tekintetben kiegészítést vagy korrekurát nem követel. Tényleg látjuk is, hogy a hol a pénzügyi viszonyok azt megengedik, azon fogyasztási adók, melyek első rendű szükségleteket terhelnek, elejtetnek vagy enyhíttetnek és inkább azon tárgyakra vettetik az adósúly, melyek az élvezet kielégítésére szolgálnak, egyúttal annak hangsúlyozásával, hogy az állam érdekében és kötelességében áll, bizonyos irányait az élvezeteknek közerkölesiségi és egészségi szempontból korlátok közé szorítani.

A fogyasztási adó előnyeit vizsgálva, mindjárt az adó-kivetés szempontjából olyanra akadunk, mely magában véve is nagy fontossággal bír gyakorlati tekintetben az állami öntudat mai fokán és ez az, hogy absolute nem teszi szükségessé az egyéni és különösen vagyoni és jövedelmi viszonyok kutatását. Ha szem előtt tartjuk, hogy az egyenes adók sikertelensége főleg abban rejlik, hogy a vagyoni és jövedelmi viszonyok fűr-készését teszik szükségessé, akkor teljesen értjük, hogy igen kedveltek lesznek olyan adónemek, melyek ezt nem követelik. A fogyasztási adó e diskret voltában, és hogy úgy mondjam, névtelenségében rejlik annak fő ereje.

Egy gyakorlatilag szintén fontos előnye a fogyasztási adónak, mint közvetett adónak, mely azt majdnem nélkülözhetetlenné teszi, az, hogy annak az adóalany által való lefizetése nincs határidőhöz kötve. Ezért a fogyasztási adó par excel-

lence a kis gazdaságoknak adója, melyek gyöngye erejöknel fogva nincsenek abban a helyzetben, hogy bizonyos határozott napokon adótartozásukat leróják. A fogyasztási adónál az adófizetés épen úgy, mint a fogyasztás, melylyel elválaszthatatlanul össze van kötve, akkor történik, mikor azt az adóalany képessége lehetségessé teszi. Ezzel pedig igen sok baj ki van kerülve úgy az adóalanyok, mint az állam szempontjából. Ott, hol a jövedelem és a vagyoni állapot bizonytalan, ott az adófizetést sem lehet fixirozni, sem az összegre, sem az időpontra nézve. A fogyasztási adó e szempontnak teljesen megfelel. E bizonytalanság különben nemcsak a fizetési határidő tekintetében létezik, hanem az adóalanyokat illetőleg is. Az állam a kisebb gazdaságokat nem képes nyilvántartani, a mi az egyenes adóknál okvetetlenül szükséges; a fogyasztási adó azonban automatikusan működik és eléri a legjelentéktelenebb gazdasági erőket is. Legyen szabad itt egyúttal azt is megjegyezni, hogy az állami jövedelmek befolyása is jobban megoszlik, mint az egyenes adóknál, melyeknek beszolgáltatása négy negyedévi vagy legfölebb tizenkét havi határnapon történik. Mindez következménye azon egyszerű ténynek, hogy a fogyasztási adó a gazdasági élet elemi processusait követi, míg az egyenes adó csak a főbb eredményeket tekinti, minél fogva az minden alkalmatlanság nélkül csak ott talál helyet, a hol erősebb adóegység, nagyobb eredmények, nagyobb szabályosság és biztosság található.

Az adófizetés szempontjából a fogyasztási adónak még egyéb nagy előnye van és ez az, hogy az adófizetés az adóköteles részéről megtörténik a nélkül, hogy nagy fáradsággal, költséggel és idővesztegetéssel kellene az adóhivatalokat fölkeresni. Pedig hányszor történik az adókötelesség megsértése csak azért, mert az adófizetés tényleg roppant nagy bajjal, kényelmetlenséggel és kellemetlenséggel történik. Mindez a fogyasztási adónál rendszerint elesik.

Tekintettel a modern állam nagy és folytonosan még emelkedő szükségleteire, a fogyasztási adó egyik nagy előnye az adótárgyak kimeríthetetlenségében rejlik. Az egyenes adók lényegileg csak egynéhány kategóriából állanak, melyek könnyen kimeríthetők, sőt a legtöbb államban kimerítették. A fogyasztási adó tárgyai kimeríthetetlenek; a legkétségbeesőbb helyzet mellett még akadni eddig igénybe nem vett adótár-

gyakra. Ehhez járul a közvetett adók áthárításának bonyolultsága és ebből származó titokszerűsége, melynél fogva mindenki azon reménnyel kecsegtetheti magát, hogy azt nem ő, hanem más fogja fizetni, míg az egyenes adó szabály szerint át nem hárítható. Vajon a gabona-vámost például a termelő vagy fogyasztó fizeti-e, erről már köteteket írtak össze a nélkül, hogy a kérdést véglegesen eldöntötték volna.

A fogyasztási adó egyik tulajdonsága végre annak símülékonyosságában rejlik, melynél fogva az különböző politikai, gazdasági és pénzügyi rendszerhez alkalmazkodhatik. Főleg e körülménynek tulajdonítható, hogy a legrégibb időktől kezdve létezik mindenféle államforma, mindenféle kulturfok mellett. A görög és római világban épen úgy szerepel, mint a középkori germán világban; ma legfőbb bevételi forrását képezi úgy a kultura legmagasabb fokán álló Angliának, Franciaországnak, Németországnak, mint a kultura alacsony fokán álló Törökországnak, Perzsiának stb.; a városokban épen úgy létezik, mint a vidéki agglomerációkban; szóval nincsen korszak, nincs kulturalis fok, nincs gazdasági rendszer, melyben a fogyasztási adóval ne találkoznánk, míg az egyenes adók rendszere csak különös körülmények között fejlődik és erősödik. Ez bizonyítja ez adónem sokoldalúságát és ebben rejlik egyik fő ereje. Ma hozzásímül azon fölfogáshoz, mely szerint az adó csak a jövedelemre vethető ki; régebben jogosultsága más körülményekben rejlett. Nem vélek tévedni azon nézettel, hogy a fogyasztási adó behozatalának egyik legrégibb motívuma az volt, hogy bizonyos czikkek bírása bizonyos vagyonerőt árult el és e vagyon különösen azok kezében adóztatott meg, kik mint kereskedők e tárgyak forgalomba hozatalával nyerészkedtek. Már az ókorban, de még inkább a középkorban a közvetett adó különösen az illetékekből fejlődött, mi a középkor magánjogi fölfogásának megfelel; bizonyos árúk után adót fizettek azért, mert azok forgalombahozatalával bizonyos intézményeket vettek igénybe: utakat, hídakat, vásári intézkedéseket tettek szükségessé stb. Másfelől pedig kifejlődtek azok a középkori természeti szolgáltatásokból, ajándékokból, főleg a városokban, hol korábban fejlődött ki a pénzgazdaság. Bármi szóljon tehát a fogyasztási adók ellen, ezeknek Proteus-szerű természete nagy jelentőséget biztosít azoknak még sokáig minden adórendszer mellett, mert a legkülönbözőbb közigazdasági fölfogás-

sal összeegyeztethetők. Ez biztosította nekik első sorban fönmaradásukat a történelem minden korszakában és bizonyára biztosítja nekik még hosszú időre a jövőt a jelenkori államcsoportokban.

Még emelkedik természetesen a fogyasztási adók jelentősége, ha szem előtt tartjuk — a nélkül, hogy ez oldal részletesebb megvilágításába bocsátkoznánk — hogy a fogyasztási adó rendeltetése nem csak a jövedelemszerzés, hanem gyakran valamely közgazdasági vagy más politikai érdek. Erre különösen a vámpolitika nyújt példát.

FÖLDES BÉLA.

A ZENE A FRANCZIA FORRADALOM IDEJÉBEN.

Újabb időben, a mióta nagy zenészeink elnémultak, behatóbban kezdenek foglalkozni azon hatások elemzésével, melyek a zenének joggal vagy akár csak némelyek képzelete szerint tulajdoníthatók. E tekintetben bátran állíthatjuk, hogy a zenei értelem, a fölfogási képesség mindeddig nem tudott lépést tartani a zenei productióval, mely messze előre sietett. Valljuk csak be, hogy még a legnagyobb zeneszerzőkkel szemben is, egész a jelenkorig vagy merő élvezésre szorítkozunk vagy pedig különösen a hangszerre írt zenénél, pusztá magyarázgatásra és az azokban állítólag foglalt rejtélyek kitalálására. Arról, hogy a zene művészetének más és jóval magasabb föladatai vannak, mint pusztán csak gyönyörködtetés, vagy hogy módot nyújtson holmi légből kapott, merőben alanyi ítéletekre, többé-kevésbé föllengző áradozásokra, melyek a képzettség foka, tehetség és ízlés fejlettségéhez képest, vagy tisztán a véletlennek szüleményei, vagy épenséggel jelentéktelenek, arról a legtöbb embernek sejtelve sincs. E tekintetben sokat tanulhatnánk a görögöktől, ha ugyan érdemesnek tartanók a műtörténelem forrásaira visszamenni. Ha látjuk, hogy Plato és Aristoteles mily jelentőséget tulajdonítanak a zeneművészet ethikai hatásának és mily szerepet jelölnek ki számára a nevelés terén, akkor be kell vallanunk, hogy e részben még az úgynevezett művelt körök is félig-meddig barbár álláspontot foglalnak el. Hiszen mindennap tapasztaljuk, hogy a műértő közönség is a zeneszerző és gyakorló művész közt különbséget alig tesz, hogy a zeneművészt nem különbözteti meg a zenésztől és hogy egyáltalában a zenét nem tekinti egyébnek és egyébre valónak, mint mulattató időtöltésnek, pusztá társas-játéknak.

A régiek ellenben jól tudták, hogy a zeneművész, ki föl-
adatának magaslatán áll, akár mint zeneszerző, akár mint
zenész, a szépnek, jónak és igaznak szószólója; a szeretet evan-
geliumának, a szívben honoló eszményi világnak hirdetője,
mely az embert isteni eredetére emlékezteti; a szorongatott
kedélynek vigasztalója, a durva erkölcsök szelidítője. «Emollit
mores, nec sinit esse feros.» De még ennél is több. Hősies
elszántságra, a hazáért való önfeláldozásra egy művészet sem
tud lelkesíteni annyira, mint a zene, mint azt a legtöbb nem-
zetnek hazafias dala, vagy ama hősies szellem tanúsítja, mely
Beethoven symphoniáin végig vonúl.

Persze, mi a fölvilágosodott újkor szülöttei, tépelődő
kételyvel állunk szemben e jelenséggel, melyet egy naivabb
kor természetesnek, magától értetőnek tartott, melynek meg-
győző kifejezést adott Orpheus és Amphion regéiben, melyről
már történeti bizonytságot tesz Tyrtæos, és mely mellett tanú-
ságot találunk Homerosnál, midőn elmondja, hogy Odysseus
sírva rejti el arczát, mikor a lantos Trójáról és a harcban el-
esett bajtársokról kezd énekelni. Mindezen mythosok és költe-
mények csak elődjei azon komoly fölfogásnak, melyet a görögök
a zenével, mint a nevelés és jellemfejlesztés egyik fontos ele-
mével szemben tanúsítottak. A mit Pythagoras tanáról és
iskolájáról tudunk, az arra mutat, hogy a zene fontos szerepet
játszott mind a kettőben. Még kifejezőbb alakot ölt e fölfogás
Aristotelesnél. *Politikájának* nyolczadik könyve kizáróan a zené-
ről szól és azon állásról, melyet az az állam rendszerében elfoglal.
Fejtegetéseinek lényege a következő: A zene nem a haszonnak
szolgál, mint például a nyelvismeret, rajzolás, testgyakorlat,
hanem a szabad időnek nemes kitöltésére. Mert ha valami, úgy
a zene méltó arra, hogy a szabad ember idejét avval töltsé.
Azonban nemcsak lelki üdülésre, hanem sokkal nemesebb
célra is szolgál a zene, tudniillik, hogy az erkölcsi érzetre és
a lélekre hasson. Ezért a buja hangnemek mellözendők, kiúr-
tandók, ellenben mások művelendők, mint a doriai és phry-
giai, melyek komoly, férfias vagy lelkesedett hangulatot idéznek
elő. Az ifjuság oktatásánál pedig főleg a doriai hangnem al-
kalmazandó, mert abból fakadnak az ethikai dallamok és har-
moniak és mert az viseli magán leginkább a nyugalom és
erkölcsi méltóság jellegét. E mellett azonban lehet még az ok-
tatásnál egyik-másik hangnemet is alkalmazni, mint például a

lyriait, mely a nemes tartás iránti érzéket fejleszti. A mit Aristoteles a virtuosokról mond és a virtuositás kinövéséről, az oly találó, hogy azt lehetne hinni, hogy a jelenkor ferdeségeire vonatkozik.

Ily érett fölfogást találunk már az ókorban. Pedig a görögöknél a zene nem emelkedett sem arra az önállóságra, sem a fejlődés azon fokára, melyet napjainkban ért el. Ama korban a zene még a költészetnek szolgálatában, mint annak kísérője állott, a hol pedig ettől megválnak, ott mint virtuositás lép föl, melyet Aristoteles ostoroz. A görög zeneművészetből hiányzik a több-szólamúság (polyphonia), a dallamnak és rhythmusnak valamint a magába zárt kísérő összhangoknak túlsúlya volt a szólamokban elágazó harmonia fölött. Pedig épen az utolsó az, a mely a modern zenét ama magas álláspontra emelte, melyet elfoglal. Ha tehát látjuk, hogy a tömegnek zenei ítélete — nemcsak a műveletlen népé, de a művelt köröké is — annyira szétágazó, ingadozó és bizonytalan, mint a milyen az napjainkban, úgy be kell vallanunk, hogy a zenei productio, melynek a legfőnségesebb alkotásokat köszönjük, messze túlhaladta a zeneészeti értelmi képességet.

Akadnak az újabb zenetörténetírók között olyanok is — mint Nohl és Brendel — kik nagyra voltak avval a fölfedezéssel, hogy mily szoros vagy a katedralis philosophia nyelvén mily szerves kapcsolat létezik zene és politika közt. Bármennyire túlozták legyen is ez okozati viszonyt, nyomai mégis megvannak. Az igaz, hogy a zeneművészetnek mint olyannak semmi köze az államélet formáihoz. Politikailag csak annyiban bírhat jelentőséggel, a mennyiben aesthetikailag jó vagy rossz. Csábító rossz zene, mely elpuhítólag hat a nép szellemére, igenis társadalmilag destructiv, forradalmár zenének mondható. Az államférfiúnak ily esetben föladata volna, mint politikai pedagógusnak oda hatni, hogy a népnek jobb zene nyújtassék és hogy az ifjúság komolyabb művészeti ítéletre tehessen szert.

Ellenben kétségbe vonhatatlan az, hogy a zenének műtörténelmi fejlődése a nagy politikai mozgalmak és áramlatok befolyása alatt áll. Erre igenis vannak meggyőző példák. A műtörténelem nem egyéb, mint a művelődéstörténetnek egy ága, ez pedig nem is képzelhető a politikai történettel való legszorosabb összeköttetés nélkül. Nem mintha az államéletnek jelenségei közvetlenül, döntőleg hatnának a műalkotásokra, hanem

műelet és államélet egyaránt, mindegyik a maga eredeti voltában alá vannak rendelve azon titokzatos áramlatoknak, melyek mint a népszervezetnek összes élettevékenysége nyilvánulnak. És ezért a műtörténetíró, ha a műtörténelmet nem is fogja politikai történelem módjára szerkeszteni, mégsem mellőzheti, hogy az államélet egykorú alakulásait egybe vesse valamely időszaknak jellemzésére, magyarázatára, mely időszak művészet, tudomány és politika tekintetében mindenha harmonikus alapvonásaiban egységes leend.

Az egyes művészetek fejlődésmenetében, változó alakulásaiban meglepő hasonlatosságot, valóságos parallelismust észlelünk.

A XIV. századbéli renaissance a zeneművészetre épen úgy kihatott, mint a többi művészetekre, a mennyiben a Németalföldről Olaszországba vándorolt zenetudósok megalapították a modern harmoniát és a többszólamúságot (polyphoniát), és megalkották az azóta főnnálló nagy műformákat az egyházi zene terén. A reformatio megindította a mozgalmat a német zeneiskola teremtésére, mely azóta az egyházi zene terén lényegileg protestans jellegét megőrzé. A XVII. században a műízlés elkorcsosodásával, az általános mesterkeltséggel, mely a barock stylben nyilvánul, lépést tartott az akkori zene is, főleg az akkori olasz opera-termelés. A XVIII. század vege felé, majdnem egy időben a német irodalom és költészet aranykorával, emelkednek a nagy bécsi mesterek alakjai és a klasszikus korszak lezártával helyökbe lépnek a romantikusok, épen úgy, mint azt a költészet terén látjuk.

A zeneművészet és államélet egyik legérdekesebb kapcsolatát azonban a múlt század utolsó évtizedeiben találjuk meg, a francia forradalom idejében, mely a francia zenének egyik legnevezetesebb, kihatásában mind máig érezhető átalakulásában nyilvánul.

A szellemek forrongásából, mely Franciaországot a XVIII. századnak második felében megrázkódtatta, kijutott a zenének is. Az állami és egyházi intézmények ellen vívott tusák mindinkább átsaptak a szellemi élet egyéb köreire is. Általános lön az óhaj, hogy a társadalom természetszerűbb állapotokba térjen vissza, hogy megszabaduljon a conventionalismus nyűgeitől, melyekbe XIV. Lajos korszakának erőltetett modorosága terelte volt. A művészet sem maradhatott érintetlenül

e mozgalomtól. Ez időben, mint azt Goethenél olvashatjuk (*Le neveu de Rameau* 425. l.) «az összes művészetek Franciaországban különös, reánk nézve valóban hihetetlen módon mororossá váltak és a valódi művészeti igazságtól és egyszerűségtől távol valának. Nemcsak az operának kalandos épülete merevedett meg a traditio által, még a tragédia is áldozatul esett a korcs ízlésnek és üres, affectált szavaló művészetté változott át. Ez annyira ment, hogy még Voltaire is, midőn darabjait fölolvasta, egy kifejezésnélküli, egyhangú, zoltárszerű dagályba esett és azt hitte, hogy ez az előadási modor felel meg legjobban darabjai méltóságának. Ugyanez áll az akkori festészetre is: ama bizonyos, hagyományos kényzsere odáig ment, hogy a benső természeti erőből kifejlődött jeles szellemeknek az akkori időben már-már tűrhetetlenné kellett válnia.»

Nem csoda, ha ilyen viszonyok közt valamennyi világos fő Franciaországban abban a törekvésben találkozott, hogy azt, mit ők természetnek neveztek, az akkori culturával és művészettel szembe állítsák. A festészetben Lebrunnek fölciczomázott ábrázolásai helyébe a falusi és a családi életből vett genre-képek léptek, Watteau és Liotard művei; a kiczirkalmazott kertek és egyenesre nyesett fák helyett, melyekben XIV. Lajos udvari kertésze, Le Notre, remekelt, angol ízlésű parkok keletkeztek. Mily útat követett ez általános átalakulásnál a zeneművészet? A Franciaországban uralomra jutott realistikus világnézet mellett természetes volt, hogy a francia zeneszerek igyekezeteket mindenekelőtt a közvetlen sikert ígérő színpadra fordították és e szerint a támadás az Académie de Musique, a francia zenedrámának legelőkelőbb képviselője ellen irányult, a támadók élén pedig senki más nem állott, mint Jean Jaques Rousseau. Vele szövetkeztek Diderot, Grimm és az encyclopædisták.

Hogy az ekkor az olasz és francia zene közt megindult harcot megértsük, szükséges fejlődésére rövid visszapillantást vetni. Három nemzet az, melynek a zene fejlődése körül a vezérszerep jutott, ezek — időrend szerint — az olasz, német és francia. Sajátságos, hogy mindegyiknek ama három alkatlelemből, melyből a zene áll, egy-egy jutott osztályrészül: az olasznak a dallam, a németnek a harmonia, a francziának a rhythmus. A német zene behatása a francziára, mely főleg

Gluck operáiban nyilvánul, nem tartozik fejtegetésünk körébe. A forradalom előtti időben, melyről szólunk, az olasz és francia zene közti harcz az, mely figyelmünket igénybe veszi. Ez pedig korántsem abból az időből, hanem jóformán egy egész évezreddel előbb keletkezett. Régi krónikákban olvassuk a következőket:

«Midőn Nagy Károly a szászok elleni hadjáratából visszatért, Rómába ment vala, hogy ott az apostoli urakkal együtt ülje meg a húsvéti ünnepet. Íme pedig a húsvéti isteni tisztelet alatt vita keletkezett a római és a frank énekesek közt. A frankok azt állítják vala, hogy ők jobban és szebben énekelnek, mint a rómaiak. Ezek ellenben azt tartották, hogy ők az egyházi éneket az egyedül helyes és igaz módon adják elő, a mint azt VII. Gergely pápa tanította volt, míg a frankok azt megromtják és a dallamnak folyását megakasztják. A pör Károly király elé került és a frankok, bízván királyuknak hajlamába, szidalmazták a rómaiakat. A rómaiak azonban a pápai tanokra támaszkodván, amazokat ostobáknak, parasztoknak, az oktalan állatokhoz hasonlóknak mondták és szent Gergely tanának előnyt adtak a frankok műveletlen modora fölött. És midőn a vitának sehogy sem akart vége szakadni, a jámbor Károly király ekként szólott énekeseihez:

— Mondjátok meg nyíltan, vajon mi tisztább és jobb, az élő forrás avagy az attól elszakadt, messze tovafolyó patakok?

És erre valamennyien egyhangúlag azt felelék, hogy a forrás mint kezdet és eredet tisztább; a patakok ellenben, menél messzebbre szakadtak, annál inkább el vannak rontva pizsoktól és iszaptól.

És Károly király azt mondá: «Térjetez vissza szent Gergely forrásához, mert világos, hogy ti az egyházi éneket megromtottátok».

Ezeket olvassuk a lorsche évkönyvekben a 787-dik évből. Az olasz és francia zenének ezredéves háborúja ez elbeszéléssel veszi kezdetét. A frankok megromtják a dallamnak folyását, és a francziák az énekeknek szabad, természetes gazdagságában soha el nem tudták érni az olaszokat; legjobb mestereik hajótörést szenvedtek a cantilénán és csak utánzott vagy mesterkelt áriákat voltak képesek létrehozni, sőt a nagy énekeseknek, de még a hasznavehető énekhangoknak száma is Franciaországban aránytalanul kisebb, mint Olaszországban.

Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a francziák nem bírnának fogékonysággal a zene iránt. Sőt ellenkezőleg, ők a zenének nem egy oldalát önállóan művelték ki és a németekkel meg az olaszokkal együtt Európa három korszakalkotó zene-nemzetét képezik. A mit a naiv módon alkotó képzelet megtagadott tőlök, azt az értelem által tudták pótolni. Ezért az ő erejük sohasem feküdt a tiszta abszolút zenében, hanem az alkalmazott zeneművészetben, mely a szóval és a cselekvénnyel párosul, tehát a színpadi zenében.

A zene művészetében a fönf érintett három alkotó elemen kívül, természetében rejlő két alapvonást különböztetünk meg: az egyik, mely a költészettel rokon, az eszmei tartalom, és a másik, mely közelebb áll az építészethez, az alak, melyben ama tartalom jelentkezik. A drámai zene természeténél fogva, inkább a zenének amaz oldalát juttatja érvényre, mely a költészet felé hajlik és így önként ellenkezésbe jő a másik alapvonással, melyet építészetinek mondtunk. Dallam, harmonia, és rhythmus közvetlenül egymáshoz való illesztések által hatnak, mely szigorúan matematikai törvények alapján megy végbe, tehát a symmetria logikája szerint. Ez az összeillesztés, vagyis fölépítés azonban időbe kerül. A költőnek eszméje, kivált a dramatikusé, villámként repült föl kevés szóban, tetteknek-érzelmeknek, helyzeteknek egymást a színpadon gyors egymásutánban kell következniök. Erre a zenei gondolat képtelen; időre van szüksége, hogy a dallam tagolásában, a harmonia összefűzésében és föloldásában magát kifejezze. Míg tehát egyrészt a drámai helyzetnek hatását a hangok világával erősíti, másrészt megakasztja annak legördülését. Más szóval: a zene ellene szegül a drámaírónak épen építményszerű természete mellett is, az időben lefolyó megalakulásánál fogva. Az operában tehát vagy az egyik vagy a másik oldallal szemben engedményeket kell tenni; a zenésznek bizonyos pontig hátrálnia kell a drámaíró előtt vagy megfordítva. Ez alternatíván fordul meg a különbség az olasz opera és a francia opera közt.

Az olaszok, mint született zenészek, ősidőktől fogva a bájos dallamosság dús adományával vannak megáldva, az éneket szabadon és önállóan fejlesztik és csak messziről szinte csak jelezve követik a szónak és cselekvénynek menetét. A francziák, kik régtől fogva megszokták «rontani a dallamnak menetét», e velök született hiányt fedezni vélik a hangalkatnak a

szóba való illesztésével. Ez által a tiszta dallam dallamos szavalássá változik, az ellenpontozat szerint fölépült harmonia merő összhangmenetekké, modulációvá. Hogy azonban a tiszta, abszolút zene ne lépjen egészen háttérbe, bele illesztenek a declamatoricus énekbe dalokat, nyitányokat, tánczokat, indulókat, némajátékokat, lehető változatos és ingerlő rhythmikában.

E módszer nem volt új — meg volt arra a nemzeti mintakép már a tragédiában, mely épen úgy megkövetelte a versnek zenészeti-declamatoricus esését, mint az énekeloadás. A francia népdal ősidőktől fogva a modulációk, különösen a dur és moll rikitó, éles változása által tűnik ki; népies tánczaiknak épen oly erőteljes, mint finomúl árnyalt rhythmikájában egy európai nemzet sem éri őket utól. Innét van, hogy valamennyi nevesebb francia zeneszerzőnél megtaláljuk a declamatio, modulatio, és rhythmika iránti élénk érzéket és innét a francia zenének könnyen kimutatható sajátos jellege. A francziák nagyra vannak Lullyval, kinek dallamszegénysége szinte szánalomra méltó, de a ki rendkívül hatásosan tud szavalni; Grétryt a classicusok mellé állítják, bár az ellenpontozáshoz nem értett, de könnyen és szellemesen tudott modulálni. A francziák elnézők az éneknek fogyatkozásai iránt, mely olasz közönséget pizszegésre indítana vagy egy ötöd menet iránt, mely egy német kántort kétségbeesésbe ejtene, de nem tűrnek el hibás hangsúlyozást a világért sem.

Sajátságos, hogy a magasabb, eszményi műformák Franciaországban nem találtak bennszülött mesterre. A symphonia épenséggel árván maradt, ha csak Gossec-et nem akarjuk annak képviselőjeül tekinteni, a mire legalább chronologice, időrend szerint igényt tarthat, mert ő egy évtizeddel Haydn előtt, kit a symphonia atyjának mondanak, írta meg symphoniáit. De a leg-hírnevesebb zeneszerzők az abszolút zene terén idegen nemzetbeliek voltak, kik Franciaországban letelepedtek és csak ily megszorított értelemben vehetők francziáknak. Sőt még az opera terén is, mely pedig Franciaországban találta első állandó telepét az 1669-ben alapított Académie de Musiqueben, idegen mesterek voltak, kik e műformát új ösvényekre terelték és a francia zenestylt kiépítették. Lully olasz eredetű volt, Gluck német és mégis e két mester az, kiben a francziák zenedrámájuk megalkotóit tisztelik. Gluck és Picini, a német és az olasz, Párisban folytatták a német és az olasz szellemnek harcát,

mely a francia műtörténelem krízisét jelzi. Cherubini és Spontini, kik a nagy opera terén mint Gluck utódjai jelentkeznek és végül Meyerbeer, a francia operának eme kimagasló alakjai, egytől egyig idegen földről jöttek be Franciaországba.

Egyedül a játéköpera az, melyben a francziák nemzeti önállóságukat megtartották, melyben nem szorúltak idegen szószólókra. Ez azonban, a francia nemzeti szellem, e bájos terméke, a nemzeti genius öntudatra való ébredésének, egyenesen a forradalmi korszaknak szülötte volt. A forradalom előtt vagyis pontosan szólva 1789 előtt francia opera comique nem létezett, csak olasz opera buffa, mely annak kiinduló pontját képezi és annak idején jóval nagyobb tetszéssel és pártfogással találkozott Párisban, mint a bennszülött francia opera, melynél unalmasabb, feszesebb genret alig lehetett képzelni.

Ki ezt az átalakulást, e hadjáratot az akadémikus czopf ellen megindítá és a krízist e téren előkészítette, az Rousseau volt *Lettre sur la musique française* című iratával, kérlelhetetlen szigorral, a philosophia erős érveivel, de egyúttal a gúny fegyvereivel sikra szállt az akkori francia zene ellen és e miatt a nemzeti pártnál elkeseredett ellentállásra talált. A parlament és a papság közt kitört viszály volt akkor a napirenden, de Rousseau levelének oly sújtó hatása volt, hogy minden más napikérdés letűnt mellette. A lettre de cachet Rousseau ellen már ki volt adva és csak egy nagy befolyású barátjának köszönhető, hogy azt nem foganatosították. A nemzeti operának zenekari tagjai közül többen összeesküdtek Rousseau ellen és végre is ellenségei kieszközlötték, hogy az olasz operistáknak el kellett költözniök.

De a jelszó egyszer ki volt adva, a mag el volt hintve és fogékony talajra talált. Rousseau maga lépett ki a térre egy fölvonásos intermédejével — az olasz intermezzók után így nevezve — *Le devin du village* (A falusi boszorkánymester), melyben kijelölte a francia játéköperának ösvényét és egy új nemzeti műformának lett alkotója.

Mind a mellett, hogy e színpadi műve általános tetszésre és elismerésre talált, még nagyobb érdemet kell tulajdonítanunk az ő æsthetikai működésének. Számos e rendbeli írataiban és a *Dictionnaire de Musique*ben élesen ostromozza a francia zeneszek tehetetlenségét és megrögzött ragaszkodásukat a holt formák iránt; erélyesen követeli a dallamos elemnek túlsúlyát az

operastylben és a dallamnak egységét (l'unité de la mélodie) vagyis azt a dallamot, mely sem a nyelvezetre, sem a harmoniára, sem végül a kíséretre való tekintetből nem szakítja meg fejlődését. Számos tévedése mellett — melyekhez tartozik a többszólamúság és az ellenpontozatnak megfoghatatlan elítélése — egészséges fölfogás és élénk érzék a zenészeti szépség iránt nyilvánul e nemű írataiban. Különben, ha többek közt ezt a szenvedélyes kitörését olvassuk a harmonia ellen: «Quand on fait attention à tout cela, il est bien difficile, de ne pas soupçonner, que toute notre harmonie n'est qu'une invention gothique et barbar, dont nous ne nous fussions jamais avisés, si nous eussions été plus sensibles aux véritables beautés de l'Art et à la musique vraiment naturelle» — ebből ugyan körülbelől kiolvashatjuk, hogy Rousseau nem volt valami különösen erős theoretikus és nem is tett alapos tanulmányokat az összhangzatban, de másrészt, tekintve az akkor dívó fölfogást a zeneszerzészről, igazat kell adni annak, ki a merő formalismus ellen oly bátran síkra száll. A fölvilágosodás embereinek küzdelme volt az a félszeg obscurantismus ellen és ha Rousseau kíséretében látjuk Diderot-t és báró Grimmet, az *Encyclopédie* munkatársait, kik szakavatottan szólnak hozzá a nemzeti zene és opera kérdéséhez, úgy ebben csak újabb bizonytságot találunk arra, hogy a zeneművészet fejlődése és küzdelmei párhuzamosan haladnak a kulturtörténet és a világesemények folyásával.

A francia játéköpera, Duni, Philidor, Monsigny fáradozásainak köszönheti lendületét, de az utolsó döntő lépés még meg volt teendő: hogy mintaképeitől, a francia vaudevillettől egyrészt, másrészt pedig az olasz intermezzótól magát függetlenné tegye. Ezt az önállóságot, ezt az öntudatra való ébredést Grétry adta meg neki, közvetlenül a forradalom előtt és annak uralma alatt. Az opera comique, modern tágasb értelemben voltaképen az ő műve, a mennyiben az általa megindított operastyl nem szorítkozott tisztán a komikusra és a tréfára, hanem követvén a Beaumarchais és Diderot által a dráma számára kijelölt irányt, az emberi természetet, a conventionális kényszertől megszabadítva, különböző jelentkezési alakjában, hozta a színpadra. Hogy az opera comiquenek drámai érdeket és egyúttal a zenének is tágabb szerepkört nyújtsanak, mindinkább belevonták az opera comique körébe a kedélyéletnek

komolyabb és nemesebb oldalait, kezdetben főleg a szerelmet, később egyáltalában az emberi szenvedélyek kifejezését és így az opera comique cselekvényének és helyzeteinek jellege, a lélektani indokolás következtében mindinkább megfelelt a szorosabb értelemben vett dráma vagy a komoly comédie fogalmának, sőt az érzékeny, szívreható elem túlsúlyra vergődött abban. A víg elem nem hiányzott ugyan egészen belőle, csak-hogy az nem volt már a tulajdonképeni alkatelem, hanem inkább a háttérben lévő; a komolynak és vígnak vegyülése, melyben most már — ellentétben az azelőtt divott tilalommal a különböző stílfajok összevegyítéséről — a természetnek valódi, igaz kifejezését találták, nagyban lendített az opera comique fölvirágzásán. Maga ez elnevezés igaz, inkább conventiónális volt és inkább megkülönböztetésül szolgált a nagy operával szemben. Hogy az opera comiqueben nincsen ballet, az kevésbé lényeges mint az a körülmény, hogy abban próza-párbeszéd is előfordul és hogy nincsenek átmenő recitativjai. Minthogy ez utóbbi adta meg a nagy operának lényeges jellegét, az opera comique megalapítói ösztönszerűleg óvakodtak attól, hogy az unalmasság eme előidézőjét az új formába átvigyék és midőn arról lemondtak, a párbeszéd számára megtalálták a szellemes, élczes társalgás szabadságát, mely a francia emberre nézve életelem és ez a hang, melyet szerencsésen eltaláltak, egyszersmind a zenészeti alakításnak jellegét is meghatározta, mely bármily magasra szállott is az opera comique fénykorában, Boieldieu, Adam és Auber alatt, még sem tagadta meg eredetét, az említett párbeszéd-modort.

Ha Rousseau, Diderot és szövetségeseik korukra csak kevés évtizeddel túl tekinthettek volna, úgy esodálkozással vettek volna észre, hogy a forradalom véres napjaiban újjászültött opera comique nemcsak művészeti elméleteiket teljesen igazolta, hanem az általok kezdeményezett társadalmi és politikai forradalomnak is hatalmas előkészítőjévé lett. Ki hinné ma, hogy Philidornek, Monsignynek igénytelen dallamai örve alatt gyökerezett meg a szabadság, egyenlőség, testvériség dogmája, a francziák szívében és a fél világot eltöltötte harczi riadalmával? Érdekesen adja elő Eugène Gautier (*Souvenirs de la comédie italienne*), mily haladásokat tesz a francia színjátékban a tiers état, a polgár és a paraszt a XVIII. század alatt. XIV. Lajos idejében megjelenésök a színpadon csak úgy volt

megengedve, hogy mint nevetséges fajankó-alakok mindenféle bántalmaknak ki legyenek téve, mint például Molière *Georges Dandinje*. Falusi jeleneteknek élethű előadása egy oly társaságban, mely pásztorokat és pásztornöket csak édeskés mosolylyal és lengő selyemszalagokkal ismert — csak undort gerjesztett; elég jellemzők a «Roi Soleil»-nek eme szavai, midőn Téniers Dávid festményeit megpillantá: ôtez-moi ces magots-là! A regenség alatt már kezdenek megbarátkozni e magot-kkal és Vadé költő-iskolája a parasztjátékot kezdi mívelni, melybe már a zene szava is félénken belevegyül. Az encyclopædisták által befolyásolt művészeti iránynak a *Révolutionnaires sans le savoir* föllépésével a régibb comédie parasztja a tehetetlen Colin, egyszerre eltűnt; az egykori mindenható seigneur nem parancsolt többé korlátlanul és alattvalóival szemben gyakran a rövidebbet húzza. Beaumarchaisnak ismert comédieje: *Le Mariage de Figaro* és az 1783-ban színre került *Le droit du Seigneur* (zenéje Martinitől) a társadalmi viszonyokat már nagyobb-fokú forrongásban mutatják. Hiába appellál Grétry 1784-ben *Richard couer de Lion*jában még egyszer honfainak monarchikus érzelmeire — az ügy el volt veszve és lelkesedett daltama: «O Richard, mon roi, l'univers t'abandonne» nem találtak többé visszhangra a nemzet kebelében. Jellemző az ancien regime zászlóvivőire, hogy a közelgő fürgetegnek eme előjelei által legkevésbbé sem hagyták magokat zavarni, hogy jóízűen tudtak nevetni a *Figaro lakodalmán* és eszeveszetteen tapsoltak szerzőjének. Csak egy volt, ki e vígjáték előadása alatt megremülten e szavakba tört ki: «Cet homme vous perd!» ez pedig nem volt más, mint maga a királyné, Mária Antoinette.

SCHÜTZ MIKSA.*)

*) Jeles zenebírálónknak ez volt utolsó cikke, melyet hozzánk beküldött. Ez év őszén akkor ragadta ki körünkől a halál, a midőn mindinkább a magyar irodalomnak szentelte erejét s egyetemünkön, mint magántanár, a zene történetéből előadásait volt megkezdendő. Veszteségünk érzetében, úgy hiszszük, olvasóink is osztoznak. *Szerk.*

EGY LEÁNY MINT ÖZVEGY ASSZONY.

Regény.

(ötödik közlemény.*)

IX.

Szegény leány? az már más.

Zoltán a nyert engedelemmel nem élt vissza. Napok teltek, míg egyszer a déli órában szertartásos látogatást tett az ősz-útczai házban. Valami súgta fülébe, hogy itt már régebben várták, de a puszta sejtelmek bizonyító erővel nem bírhattak. Egy második alkalommal már a fél délutánt ott töltötte, sőt Viktoria kisasszonynyal a kertbe is lement, de csak nagyon rövid időre. Ezalatt pedig a fölállított elmélet, hogy ő nem veszedelmes, sőt épen lehetetlen férfi, mindig járta. Ez unalmas lehetett, de voltak a helyzetnek előnyei is. Sokkal szabadabban beszélhetett, s ha kellett, megmondhatta még az igazat is, a mi ritka kiváltság a nők irányában.

Egy este későn, úri emberhez illő gondtalansággal, vetődött szállására s midőn vetközni kezdene, egy levelet pillant meg asztalán. Nézi a pecsétet, olvassa a czímezést, látja a posta bélyegét s ráismer édes atyjának igen szálkás és bozontos kéziratára.

— Bizonyosan újabb szerencsétlenség.

De férfias elszántsággal bontja föl a levelet és olvassa, mint következők:

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 139., 140., 141. és 142. füzetében.

«Kedves fiam, Zoltán!

Végre valahára Pocsaj síkjára is rásüt a nap. A magyarok Istene nem feledkezett meg hű protestáns néperől és én boldogsággal megtöltött levelet küldhetek. Ősünk, Nagy Puskás Bochkor Demeter, szerencsésen lelötte golya helyett a német őbestert, én pedig füttyölve, lábamat lógázva, nyakát szegtem a Berettyónak!

Halld csak: a múlt ősszel dühös voltam s azt mondtam: aut Caesar, aut Tóth Pál s a jól hevert, pompásan megiszapolt földbe 100, mondd száz holdat repczével vetettem be. Az idénre olyan termés mutatkozik, minőt halandó emberi szem nem látott; az egész vidék ide jár csodájára. Bozóky Mihály szomszédom megesküszik, hogy holdjával tíz köblöt számítva, ezer köből repczét viszek a padlásra. Ennek ára legalább tízezer pengő és Miska barátom ma, látatlanba, letenne nyolcz ezer forintot érte . . . ha pénze volna. A zsidóm oda van a bájtól, meg van győződve, hogy még az idén meg kell jönnie a Messiásnak s lesz Magyarországból tejjel-mézszel folyó Kanaán! De hitetlen a lelke, mert előleget a termésre még sem vájhatok ki belőle.

Jaj, fiam, jer és lássad Istennek soha így nem tapasztalt áldását. Repczém kövér, sűrű, egészséges, mint az óceán. Az egész mező szakadatlan sárgaság, mert most van a virágzás ideje. Mintha csak arany hó esett volna gyönyörű száz hold földemre! Bezzeg van futkározásom, hogy a szomszédoknál elég padlást találjak, mert az én kuriám nád teteje vajmi rongyos, lyukas és nyomorúságos.

Ismered Csupor Balázs rokonomat Gáborjából? Ez a legelső auctoritás nálunk a gazdasági dolgokban. Megígérte, hogy e szörnyeteg terméstről tudósítani fogja a stuttgarti, erfurti és württembergi gazdasági egyleteket!

Hanem hát a föld is jó, csupa primæ classis! Adjunk urunknak, fejedelmünknek, Bocskay Istvánnak, örök hálát, hogy minket, hű nemeseit, Egyiptom Gósen földjére donatiózott. Mert ha Nagy Puskás ősapánk a német mellett vitézkedik és magyar őbestert lö le, bizony, hidd meg, a bécsi urak valahol Nyír-Béltek körül a homokban méretik ki hatszáz holdunkat!

Tehát fiam, mihelyt beüt az ezer köből repcze, dobd oda pokolba a vicenótáriusságot és gyere haza. Azalatt hozatok

Debreczenből új vasládát, a hova pénzünket és nemeslevelünket zárjuk. Kijavittatjuk kuriánkat, rendbe hozzuk gazdaságunkat és élünk ketten, mint egy pár büszke kis király.

Van jó ártánci dohányom, majd rágyújtunk. Kinézünk az ablakon, befüstöljük Bihar vármegye felét. Én keletre, Kis-Marja, te nyugatra, Pocsaj felé tekintesz és együtt gyönyörködünk a két kalvinista templom bádogos tornyának ragyogásában!

Kivánván, hogy e levelem téged friss egészségben találván, maradok holtig szerető vén apád, szoboszlói Pogány András m. p.»

Épen a legjobbkor érkezett hír volt ez Zoltán megvigasztalására. És miután e rossz világban minden jónak az árát is meg kell fizetni, történt, hogy harmadik aljegyző úr nagy föllekesedésében egész éjjel csak félébren aludt. Lelke mindig a repce aranyárga virágai között barangolt és látta a szépen kicsinosított házat, a hova maholnap talán még más «valakit» is hozhat.

Másnap halavány színnel kelt föl és délig a vármegye dolgát mozdította előre. Négy óra után újra öltözködött s mint római triumphator, lépdelt a Kerepesi-úton kifelé az Őszútczáig, a hol egy mindig zárva tartott kapunak csengetyűjét egész elbizakodással kétszer egymásután megrángatta.

Igen jó helyre jött ide, bár esze ágában sem lehetett, hogy itt minden perczen várták. A néni Kotzebue valamelyik érzékeny vígjátékának hőse fölött könnyezett s azalatt újjai fáradhatatlanul játszottak az öt kötötűvel. Van már annyi harisnyája készletben, hogy dédunokái is megérhetik vele. Viktoria a zongorát pengeté, de mindjárt fölugrott székéről, mihelyt a látogatót megismeré.

— Isten hozta!

A nem veszedelmes és lehetetlen fiatal emberrel kétkedés nélkül lement a kertbe, a hol Zoltán legelőször is azzal dicsekedett, mily jó híreket kapott hazulról.

Ráadásúl fölolvasta atyjának levelét, melyet a ház kis-asszonya nagy érdekeltséggel hallgatott végig.

Tulajdonkép ez volt a legelső alkalom, melyben Viktoria a szoboszlói Pogány-család ősi kuriájáról részletesebb értesülést vehetett.

Aztán rögtön, minden meggondolás nélkül kérdezősködni

kezdett, mert a lehetetlen férfi irányában ily részvéte csak a tiszta és érdektelen barátság érzelmét képviselhette.

— Szabad a jó barátnénak amolyan kis lyányhoz illő kérdést tenni?

— Mindenre a legőszintébben felelek.

— Akkor mondja meg nekem, leszámítva a Berettyó rakoncátlanzkodásait, megélhet az ember Biharban hatszáz hold földből?

— Bőven és kényelmesen. Vannak is nálunk, hasonló birtok mellett, többen, kik úri házat tartanak. Télen a megye székvárosában, nyáron falun rangjokat díszesen föntarthatják.

Viktoria egy percze kétkedett, de a fiatal ember fölbátorító mosolyából erőt merítve, folytatá:

— Engedje meg, hogy még a legszerénytelenebb kérdést is koczkaztassam. Van-e annak ismert oka, hogy az ön édes atyja nem úgy él, mint élhetne és hogy oly gyarló gazdaságot folytat?

— A «gyarló gazdaság» — felelé az ifju, inkább mentegőzve, mint keserűen — csak a legszelídebb s legkíméletesebb kifejezés, a mi házi nyomorúságunk jellemzésére. Tulajdonképen nem folytatunk gazdaságot. A jobbágyok szántanak, azaz fölterkelik a földet, vetnek és aratnak. Ha terem valami, ennek jó része veszendőbe megy. Ellopják vagy ott hagyják a mezőn, míg a mag ki nem csirázik. Szerencsére, enni való van mindig a háznál, mert ez nálunk úgy szólván vadon terem. Egy kis szőlő lőrét ad a pinczébe. Két göthös tehén tejet, vajjal szolgáltat. Zsír, szalonna, kolbász, sonka, csirke, lúd, kacsa kikerül az ólaktól. Apámnak soha sincs pénze, de ez legkisebb gondja. Ha leszakad testéről öltözéke, elad egy tinót, ha ugyan talál egyet a mezőn. Adóssága nincs, de csak azért, mert senki sem hitelez neki. Ha Magyarországon, mint külföldön, a nemes is birtok aránylag fizetné az adót, apám hatszáz holdnyi gazdasága mellett fél év alatt koldúsbotra jutna.

— Ez rettenetes!

— Valóban, vígasztalás nélküli állapot, a jobbulás reménye nélkül!

— És semmi gyógyszer ellene?

— Semmi, a véletlen szerencsén kívül. De ha az ígérkező repeze-termés nem csal és én haza mehetek, nagyot fordíthatok a dolgon. Kijavítatom düledező házunkat, fölszerelem a gazda-

ságot, s akkor szorgalom, kitartás és takarékoság mellett még szebb napoknak is nézhetünk elébe.

— S aztán?

— S aztán? a többi Isten kezében van. De ha minden kívánságom szerint sikerül, ha ősi házunkból tűrhető tanyát alakíthatok, ha rend lesz künn a mezőn és otthon a csűrben, s végre, ha két tüzes csikót foghatok a könnyű kocsii elé . . . akkor, akkor . . .

— Akkor?

— Akkor megszólítok egy szép és szegény leányt, s ha ő is úgy akarja, viszem haza.

— Dícséretes szándék. Részemről tiszta szívemből szerencsét kívánok hozzá. De kérдем, a szépségen kívül az is mellőzhetetlen föltétel, hogy a leány szegény legyen?

— Az lesz dicsőségem, ha nóm még azon csekély jólétet is, mit nálam találhat, egyedül nekem köszönheti.

— Helyes. Ez követésre méltó példa minden férfi számára. Szabad kérdenem: ez a szép és szegény leány a sok hasonló között ki van-e már szemelve?

— A leány él, de oly boldog, hogy sejtelve sem lehet, minő sors várakozik reája.

— Tehát még nem mondott igent?

— Nem is mondhatott, mert még nem kérdeztem tőle.

— Miért nem kérdi?

— Azt csak akkor tehetem, ha a sok «ha» közül, melyről szóltam, legalább a fele beteljesedik. A legelső kiinduló pont, hogy otthon a szép aranyárga repcevirágból a padlásra és a zsidónak eladni való mag teremjen.

— És ha nem terem?

— Akkor a képzeletben élő szép regény mindjárt az első fejezet végén kútba esik.

— Ah! — felelé a kis lány — ez valóban a mai világba való szerelmi történet. Minden attól függ, lesz-e nagyszerű repce-termés, vagy sem! Meg kell hajolnom ez eredeti eszme előtt. Regény, melyben a repce képezi a válságot, a fordulatot! Igen költői katastropha, akár jobbra, akár balra tekintünk!

— Saját rideg életem története. Versekben írt elbeszélő költeményre nem alkalmas, de prózában megjárja.

— Mit mond hozzá a leány?

— A leány azért szép marad.

— Hát ha megemészti szívét a búbanat és arcza rózsái elfonnyadnak?

— Van és lesz kérője száz is. Egynek ezek közül kezét nyújt.

— És ön?

— Én szeretni fogom örökké. Ha nem lehetett enyém, félre vonulok és soha meg nem házasodom. Megyek haza paraszt földesúrnak, mint az apám.

— Egyéb veszedelem nem fenyegeti? Akkor e határozata legalább megnyugtatólag hangzik, mert az örökké tartó szerelem említése után félnem kelle, hogy a regény pisztoly-lövessel végződik.

— Arra, a mi el nem késhetik, mindig elég idő marad.

A ki e párbeszédet rejtekből hallgatta volna, el nem igazodhatnék, mi van abban komolyan érve, mi csak enyelgés-képen, könnyelműleg odavetve.

Tény azonban, hogy e két fiatal szív egymást tökéletesen értette. És a mit a szavak jelentése meg nem magyarázott, egy tekintet egymás szemében mindent tisztába hozott.

Viktoria folytatá:

— Én az ön helyében még sem hagynám életem célját a pusztá véletlen játékának áldozatául. Valahogy még is keresnék módot és alkalmat, hogy megtudjam: van-e e leánynak kedve a vállalkozásra?

— Meg fog történni, mihelyt a kedvező pillanat elérkezett.

Most már a kis lyánynak hallgatnia kellett, de szerencséjére, jelen volt a nála egy percczel sem idősb korú özvegyke s ezután ez vette föl a vita szálát, tovább is vidáman és nevetgélve.

— Értem — mondá — az ünnepélyes, a szertartásos szerelmi vallomás a repeze-aratás utáni időre halasztatik! Ezer köből repezével nagyot nő bátorságunk is. Legott letérdelünk imádoztunk elé a porba, följajnljuk szívünket, megkínáljuk eszményképünket az újra vakolt és frissen kimeszelt régi kuriával s ha boldogító igent nyerünk, két tüzes csikót fogunk a könnyű koci elé, s így érkezünk délibábos Pocsajra, a koporsónk zártáig tartandó boldogságra!

— Így fog minden a legcsekélyebb részletig bekövetkezni.

— Ellenben (mert a dolognak másik oldala is van) repcze nélkül szépen a faképnél hagyjuk a szegény leányt! Magunk elvonulunk és sötétben hallgatunk s a néma gyermeknek anyja sem értheti szavát. Az elhagyott leány aztán választhat más férjet vagy meghalhat bújában, egészen tetszése, ízlése és bölcsesége szerint. A paraszt gazda Pocsajban többé létezésének hírét sem hallhatja.

— Bocsánat, ez már nem minden részletben hű leírása a történhetőeknek.

— Lehet, de a lényegen semmit sem változtat. Ha csak ennyit akartunk a nagy világban elérni, ezért bizony kár volt ügyvédi oklevelet szereznii. Elvész a harmadik aljegyzőség az ország leghatalmasabb megyéjében. Vége van a reménynek is, hogy a tapsokkal fogadott szónok egykor hasznos szolgálatot tehet a hazában! Nincs repcze, nincs életpálya! Épen így mondták egykor az ajánlkozó svájci zsoldosok a francia királynak: Point d'argent, point de suisses.

— Viktoria kisasszony, ez talán kedélyes leczkének nagyon is keserű szemrehányás lehet.

— Ah! — felelé elhárítólag a leányka — annak a Viktoria kisasszonynak az ön magán dolgaihoz semmi köze. Hanem özvegy Derecskey Lőrinczné még mondhat valamit. Azért vagyok tanácsosné, hogy tanácsot adjak, akár meghallgatnak, akár nem.

— De én kérem, sőt esedezem, előre megígérvén engedelmességemet.

Mit akart a fiatal ember ezzel értésül adni? Talán csak nem azt, hogy Viktoria maga ismerje el, hogy ez az eszményi szegény leány egyedül a világon csak ő maga lehet? És hogy méltányolni tudja a férfi tartózkodó viseletét, mely nem nyilatkozhatik addig, míg nejét sorsához illő, biztos otthonba nem vezetheti.

Hanem az asszonyi észjárás egészen más fából van faragva. Viktoria kisasszony egyszerre megint eljlesztőleg tisztos özvegyasszonyi arcot öltött. A szelid jóakarát vonásai még nem szálltak el róla, de keresé és megtalálá a kibuvó ajtót, melyen kényelmesen megmenekedhetett.

— Tehát meghallgatja tanácsomat, mely e pillanatban a legbölcsebb?

— Kérem nagyságodat, mondjon fölöttem fölebbezhetetlen ítéletet.

— Követni fogja?

— Vakon és föltétlenül.

Az ifju megborzadt, reszketés fogta el egész testét, mint a ki egész vagyonát s talán földi boldogságát is egy koczkakőre veté: Fehér vagy fekete?

— Jól van — szóló végre a hölgy. — Hallja akaratomat. Már nagyon is sokáig időzünk a kertben; menjünk vissza a szobába s lássuk, mit csinált ezalatt a néni?

Ez ugyan kiméretlen kifizetésnek látszott csupa apró pénzzel; atyja, a septemvir, jól magyarul «Abfertigolás»-nak nevezte volna. De várhatott egy nőtől egyebet mindaddig, míg áll a világ régi tisztos rendje, és nincs ledöntve a férfi azon joga, hogy szerelmi kérdésekben az első szó övé legyen? Az utolsó minden esetre más papírra tartozik.

Ott fönn aztán nem történt ma többé semmi nevezetes. A néni szokott módon megitatott a fiatal emberrel egy csésze kávé s aztán alkonyra fordulván az idő, a látogatásnak vége szakadt.

— — — — —

Egy hét elmúlt. Tekintve az akkori posta csigajárását (főkép félre eső faluból) és beszámítva Pogány András uramnak a keltezés följegyzése nélkül küldött levelét, ezalatt otthon a repce kétszer is megérhetett.

Azon időkbén oly vidéki jelentékeny városból, mint Nagy-Várad is, csak kétszer járt egy héten a posta. Az «urak» is igen megelégedhettek, ha előfizetett hírlapjuk egy hétre szóló két számát egyszerre megkaphatták. Nagy érdekeltséggel olvasták a kül- és belföldi újdonságokat, de mindig kielégítetlenül maradtak, mert az osztrák censura minden kényesebb természetű tudósítást irgalmatlanul kitörlött belőle. De már még is elmúlt az idő, melyben a magyar ember a pozsonyi országgyűlés viselt dolgairól csak az augsburgi hírlapból vehetett némi elferdített értesítést.

Akkor a közönség keveset követelt a szerkesztőtől; ha üres volt a lap, azt kellett hinni, hogy semmi sem történik a világon, és ebbe is mindenki bele nyugodott. Szomorú és vígasztalás nélküli korszak volt ez. Metternich és a «szent szövetség» más külföldi miniszterei megállították a napot; a

reform, haladás és szabadelvűség egy értelmű volt a nyílt lázadással, a közvetlenül az Istentől trónra helyezett fejedelmek sérthetetlen joga és hatalma ellen. A kik ma, a régi jó világot emlegetik, bátran fejökre olvashatjuk az Írás igéit: «Uram bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit beszélnek».

Végre megjött hazulról a várva várt levél. Zoltán gyönyörrel fizette ki a vitelbért, melyet mindig az elfogadótól szedtek be.

Jelen van az elhatározó pillanat: jaj a fiatal embernek, ha vakot vetett a koczká!

Halljuk az apa levelét.

«Kedves fiam!

Búzámmal szépen termett; épen kétszer annyi, mint a mennyit az én istenfélő zsidóm, a vetések állásából kiszámított es a maga risicójára előre is kifizetett. Nagyon kedves látomás az, mint viszik a magban dús asztagot nyomtatásra, a szomszéd csűrjébe.

Hanem a repcze! Az Ég soha se adjon örök nyugalmat annak a külföldi csavargó éhenkórásznak, a ki a magyar embert e csalfa plánta vetésére rábirta.

A midőn a legédesebb reményben úszott szemünk, egyszerre valahonnan valami apró légyforma kezdett mutatkozni. Harmad napra már ezer és ezer millió ily kártékony féreg hatalmasodott el, úgy, hogy minden virág szirmára húsz, harmincz is jutott. Ismét három nap múlva ki volt szíva a növény összes termő ereje! Itt volna az aratás, de én nem látok mást, mint szürke seprőből álló alacsony erdőt. Magot, ha csak egyetlen egyet is, kincsaranyért sem találhatnál. Megköszönöm, ha télen, a jobbágyok és pásztorok elhordják a száraz kórót tüzelőre!

Oh fiam, hidd meg, a gazdálkodásnál sokkal jobb még a vármegyének sanyarú kenyere is. Valaki járt itt Pestről, és szél-tében híresztelé, mily szerencse fia vagy. Egy főispán vagy septemvir csodaszép leánya halálosan beléd szeretett és kétszáz ezer forintot hoz menyasszonyi ládájában.

Hej, fiam, ez volna az igazi főnyerő szám a nagy lutriban, nem az istenverte repczéje. Azt mondom, ezt a lányt ki ne bocsásd körmöd közül, ha mindjárt a judex curiæ elsősülött porontya akarná téled eldisputálni. Ha ingadozik a lány szerelme, vedd nyakadba a nagyapádtól maradt börtáskát és tedd

szeme elé a mi sárgult, rongyos és foltos régi donatiós levelünket, meglásd vissza hanyatlik karjaid közé.

Különben nem féltetek. Helyre legény vagy s a mi nemzettségünk a fehér nép előtt nemcsak Pogány, hanem pogány is tudott lenni. Ha haza hozod a leányzót, azt mondom: Nagy Puskás Bochkor Demeter uram vitézi tette óta, mikor lelőtte a német obestert, ily nemes vadat egész családunkban senki más el nem ejte vala.

Akkor aztán jer haza és ketten gazdálkodunk. Te lóháton vagy vadász csézán kijársz a mezőre, én pedig atyai szeretettel, sok évi tapasztalásaim tárházát megnyitom előtted. Majd én tanítlak meg a helyes, bölcs s mint ma írogatják az «okszerű» gazdasági rendszerre!

Aztán bejársz a vármegye gyűlésére. Nagy szükség van ott a maga árnyékától meg nem ijedő szónokra. Most csak negyvenen vannak, kik egymásután sorban szidják Tisza főispáni helyettes uramat s még sem fog rajta. Bizony vas a feje.

Egyébiránt épen semmi bajom, egészséges vagyok mint a makk, vígan élek, mint a hal a Körösben. És míg lesz egy pár hordó borom a pinczében, juhhús paprikásom a bográcsban, hidd el: nem cserélnék, a mennyi angol lord ül a felső parlamentomban! Most pedig azon kívánsággal, hogy e levelem téged jó egészségben és boldog vőlegényi állapotban találván, maradok hű apád: szoboszlói Pogány András m. p.»

Vege volt mindennek! elszállt a reménynek legutolsó vékony sugara is; itt feküdt előtte a megölő betű, goromba papíron, szürke, vastag írással, mint mikor valaki a kiszáradt tentát egy kevés vízzel újra fölkaivarja.

A levelet tárczájába zárta és lelkében vigasztalás nélküli rideg jövőjének teljes képe föltárult. Mert épen e pillanatban érzette és vallotta meg önmagának, hogy ő azt a «szegény leányt» szereti, sőt szerette azóta, hogy legelőször látta és szívének e tüze, mely eddig mint rejlő parázs a hamu alatt vöröslött, egyszerre mint robogó láng lobban föl.

Keblét erőszakos kételyek szaggták. Elismerje helyzete tarthatatlanságát, elfogadja, mint változhatatlan szükségét, a mit a sors rája mért? Lemondjon legédesebb ábrándjairól s többé át ne lépje az ősz-útczai ház kapujának küszöbét?

Azt hitte, ez lesz legokosabb, legférfiasabb elhatározás. Hiszen még oly fiatal volt s hányszor hallotta, hányszor

olvasta, hogy ritka férfi az a világon, ki mindjárt első szerelmében boldogságát is föltalálta volna!

Igyekezett a munkában keresni, nem ugyan vigasztalást, de legalább szórakozást. A megyei hivatal akkor olyan volt, hogy csak az dolgozott, a kinek éppen kedve úgy hozta magával; a többi, Isten tudja miként, valahogy elvégződött magától is. A két fő-, három aljegyző s még egyszer ennyi «tiszteletbeli» közül mindig akadt egy pár, a ki helyt állott társaiért is. Ezért a szorgalmatos nem várt elismerésre vagy éppen jutalomra, a hanyag nem félt fölebbvalójának megrovásától.

Mint hallgatólag elfogadott «elv» uralkodott, hogy a megye választott tisztviselője nem szolgál, hanem mint «úr» magasabb kötelességét teljesíti. Valószínűleg e bájos visszaemlékezés okozza, hogy az elkorhadt és teljesen szükségtelessé vált megyei «önkormányzat»-nak még ma is elég erős pártja van.

Zoltán a hajdú által szorgalmatosan hordatta szobájába az iratsomókat. Akkor még nem létezett «iroda»; még nem ismerték a hivatalos óráknak idejét és számát, melyet most akár írogatva, akár pipázgatva, pontosan meg kell tartani.

Ebédre is csak oly helyekre járt, a hol ismerősökkel nem találkozhatott. Csak este későn a néptelen utczákon lézengve szíttá a friss levegőt.

Egyszerre azonban mégis új gondolata támadt. Valami súgta fülébe: Zoltán! te kötelességedet mulasztod s kezdesz háládatlan lenni. Elfeleded, menyivel tartozol e nőnek? Avagy nem Viktoria kisasszony volt a bátor hösnő, a ki egy föllekesült pillanatában, a megyei tanácskozó terem karzatáról egyenesen atyjához futott s annak következtében a régi ismerős meghívást kapott «barátságos ebédre».

Ilyesmi egyszer is ritkán történhetik, kétszer hasonló okból soha sem. Csak a kis lány tehette, a kinek otthon is mindig minden szabad volt. És az özvegy asszony a kétféle minőségében, több kiváltsággal bírt, mint más közönséges sorsosa.

— Zoltán! ez rútabb a megfutamodásnál; ez nagyon is hasonlít a leggyávább megszökéshez és elrejtőzéshez!

Megijedt a gondolattól, mit mondanak eltűnéséről az ősz-utcza házában? Kényszeríteni akarja a nőt, a kit szeret, hogy másodszor is visszahíja őt? Mintha nem léteznék asszonyi önérzet, mely még kényesebb természetű üvegházi növény, mint a férfinak vasból vert akarata.

Már akármilyen történések, átlátta, hogy el kell látogatnia az Ősz-útczába, ha mindjárt csak végső búcsúzásképen is az özvegytől.

A szokott időben délután négy órakor újra öltözködött s remény és kétségbeesés között hagyta el szobáját. Künn minden a szokott rend és unalmasság színét viselé. A Hatvani-útcza szögletén a hírhedt *Zrinyi* kávéház előtt végig nézett a Kerespesi-út csendes sivatagán, a hol talán a madár se járt s csak a nap sugarai tüzesíték a döcögős kövezetet.

Viktoria kisasszonyt a zongora előtt ülve találá. Mintha a kis leány a hangok bűvös birodalmában keresné azon szórakozást, melyet az ifju a szorgalmas munkában akart fölhalálni.

— Ah ön az? Végre kiheverte bánatát a rossz hírek után s jön hozzám könnyes szemmel panaszkodni.

— Nagyságod már tudja?

— Mindent hallottam, közvetlenül és a legelső kézből. Valami légy vagy piczi kis pillangó faj semmivé tette az erős oroslán s az elhagyatott szegény leány egész mennyországát! Ön csodálja mindentudóságomat? Nincs ebben semmi boszorkányság. Három hét óta előfizetője vagyok a *Magyar Gazdá*-nak s onnan olvastam, mi történt Biharban és más helyeken is.

— Nagyságodat ez érdekelte?

— Kétségtelenül. Egy leánykának boldogsága forgott kérdésben s mi asszonyok élénk részvéttel viseltetünk sorsosaink irányában. De a néni házi ügyekkel van elfoglalva, ha tetszik, menjünk le a kertbe.

Ezt mondva, elfogadá az ifjunak feléje nyújtott karját: így léptek ki a tornácra, onnan az udvarra s végre a kertbe.

De mielőtt csak egyszer is végig sétáltak volna a széles közép úton, hirtelen megállapodtak és csodálkozva néztek egymás szemébe. Mi lepte meg őket ily rögtöneben? Valamit észrevettek, a minek keletkezéséről semmit sem tudtak. Tudniillik a kisasszony és az ifju, kettecskén, nem karon fogva, hanem egymás kezét fogva, lejtettek a fehér úton és egyszerre e bizalmas érintkezésben, mintegy tetten kapták magokat.

De azért tovább is így lépdeltek a kis pad felé, a hol a legutóbbi alkalommal nagyon sokat beszéltek egy ismert fiatal ember és egy eszményként színpadra hozott szegény leány szomorú történetéről.

Mikor leültek, a ház úrnőjéből megint a régi kíváncsi kis leány lett és mindig föntartott korlátlan szólás-szabadsággal mondá:

— Ön elolvasá előttem atyjának reménylő levelét, szeretném az öreg urat megismerni stylusából, a midőn csalatkozott és megbukott.

— A kisasszony apám levelét akarja olvasni?

Ezt kérdé, de nyelve végén elharapá a folytatást. A levél ugyan itt rejtőzött tárczájában, de ezer oka lehetett, hogy elő ne mutassa. Csak kitérőleg említé, hegy nincs abban más, mint a mit a gazdasági hetilap is eléggé hírül hozott.

— Nem ismer engem az, a ki kitérő felelettel akar engem elutasítani. Látni akarom a szoboszlói Pogányok lelkét a lesújtó sor csapása alatt!

— Ha parancsolja nagyságod, elolvasom atyám levelének e részét.

— Tehát itt a levél? Nem tagadja? Akkor csak oly titok lehet abban, a mit nekem nem szabad tudni.

— Magán, házi ügyek.

— Annál jobb. Épen a magán házi ügyek érdekelnek legelső sorban. Hogy értesíthessem másként azt a szegény leányt, ha valaha föltalálnám, mily sors vár rá új otthonában?

Zoltán nagy zavarában nem tudta, mit csináljon? Hazudni nem volt szokása; mentegetőzéseivel el is késett. Most bánta meg, hogy atyja levelét el nem égette.

— Kisasszony, én átadom atyám levelét, de ne tegyen engem felelőssé azért, a mit mások mondanak és cselekszenek. Bizonyára látni fogja, hogy a mi kósza hír van benne, az csak rosszúl értesült mende-mondázó hivatlantól származhatik.

— Nagyon rejtélyes bevezetés ez. Előttem akar titkolózni? Szép hála az én bizalmam ellenében! Nem én vagyok, a ki gyermek koromban mindjárt az első látásra önt választottam ki segítő társamúl?

Nem volt mást mit tenni, mint átadni az apa levelét. Hadd olvassa egész pongyolaságában.

A leány nagy figyelemmel kezdett olvasni a nélkül, hogy kezét az ifju kezéből visszavonná. Zoltán leste az olvasónak arczvonásain, mindig tudta, melyik sorig, melyik új kikezdéshez érkezik s nagyot lélekzett, a midőn az ízléstelen história, a

kétszáz ezer forintos menyasszonyról, minden hatás minden meglepetés nélkül maradt.

— Ez az egész? — kérde Viktoria. — Mi van ebben, a mit egy jó barátné, egy özvegy tanácsosné nem olvashat? Az ön helyében dicsekedném az oly philosophus atyával, a ki mint Hiob, rendületlen a csapásokon: vígan van, egészséges és nem cserél Ó-Anglia összes lordjaival! Vegye vissza levelét, olvassa föl választott szegény menyasszonyának és ha olyan szíve van, minőt én kívánok neki, csak fölbátorítást és vigasztalást meríthet a becsületes ember leveléből.

— Istenem! ilyen jól ismeri az én szegény menyasszonyom szívét?

— Minden rendén van és semmi el nem vezett, a mi lényeges. Miből áll a változás? A roncsolt falakat nem vakolják újra; a két tüzes csikó nem kanyarodik be a nyitott kapun. Egyéb semmi. Annál többet nyert értékben és erőben a próbaköre tett szerelem győzelme. Vagy attól fél, hogy a szülők a szegényt leányt nem adják a szegény férfinak?

— Az én imádoztam független.

— Akkor semmi akadály többé.

E perczen a fiatal ember még erősebben szorítja a lányka puha kezét, s miután Viktoria a földre nézett, az ifju kissé meghajlott és ajkával oly könnyen mint a lehelet, megérinté a szeme előtt fénylő fekete hajfürt szélét. Azután ismét egymásra nézve, először nevezék egymást keresztnevökön.

— Viktoria!

— Zoltán!

Egyszersmind a lányka fölhívására fölkeltek a padról s karon fogvást sétáltak a kertben föl s alá, de szótlánul, mintha még mindkettőjüknek szíven nehéz teher feküdnék.

Mint illett, a férfi törte meg először a hallgatást.

— Kisasszony — mondá önkénytelenül visszatérve a hideg czímzéshez — kimondtam a szót, mely legünnepélyesebb az ember életében, de nem feledem el azért, hogy lelkiismeretem elháríthatatlan kötelességeket ró reám . . .

— Oh Istenem, mit akar megint mondani!

— A mit máskor. Hogy önző sohasem leszek és ha egy napon kiderülne, hogy az én szegény leányom csak azért szegény, mert az özvegy asszony valamely leggyöngédebb, de soha nem igazolható érzelemből öröklött vagyonától megfosztja ma-

gát... akkor én e természetellenes áldozatot tőle el nem fogadom!

Viktoria, mintha hosszú álmából a legirtózatossabb való-
ságra ébredne, fölkiáltott:

— Hogyan mondá? Ez a vége a szív gyökeréből fakadt szerelmének? Hiszen Szenczy Rudolf sem akart mást. Ő sem akart önző lenni s egyedül miattam utasította vissza az áldozatot.

— Nagyságos asszonyom — felelt férfias nyugodtsággal az ifju — lehet, hogy a látszat mindkettőnk ellen egyenlőkép tanúskodik, de a valóságos indok bizonyára nagyon különbözik.

— Oh nem kétkem, nagyon különbözik, tudniillik a pusztá elméletben. De a mi a valóságot, a gyakorlatot és a közvéleményt illeti, úgy hasonlít egymáshoz, mint egy növénynek két levele.

— Szabad szavaimat bővebben megmagyaráznom?

— Köszönöm, fölösleges. Hallottam ugyanazon dalocska két csinos változatát, de az eredeti thema mindig kihallatszott belőle. Így kezdődik, így végződik a tanulság: vagyontalan özvegy, maradj otthon!

— Nem úgy! Istenemre mondom, nem úgy! Nekem első és utolsó szavam csak az lehet. Férfi, ne vidd az úri kényelemhez szokott nőt a legéktelenebb nyomorúságba!

Viktoria még mindig úgy nézett a beszélőre, mintha nem értené mondását; mintha még mindig várna tőle egy vigasztaló szót, mely tévedését eloszlathatná. De mikor az, fejét lehajtva, mint szomorkodó szobor állott, hirtelen fölingerlődvé, a szemrehányás rettentő hangján kérde:

— Ah? Tehát ez a vége a «szegény leányról» szóló erzeny románcznak? Uram! ön megrabolja magát a költészetet is!

De az ifju határozottan felelé:

— Lelkiismeretem nem vádol; mindig komolyan, utógondolat nélkül beszéltem és magamnak ellen nem mondtam. És ha mégis egyszer föltétlenül hódoltam a szegény leány szépségének, az akkor volt, a midőn a hiú remények által elkábítva hittem, hogy legalább tűrhető otthont szerezhettek neki.

— Ah, így vagyunk? És most csak azért jött hozzám vissza? Azt várta tőlem, hogy egyszer kimondott határozatomat, mely soha sem volt más, mint egy nemes kötelesség telje-

sítése, így pár sóhaj hallatára, visszavonom? Egy férfiert, a kinek szerelme vagyoni helyzetének változásaitól függ?

Az ifju nem felelt.

— Oh nagyon jól van; a mint önnek tetszik. De ha már megaláztatásom teljes, élvezze győzelmét megcsonkítás nélkül. Igen. Elismerem, hogy én vagyok a vétkes; én követtem el a dőre és nevetséges hibát, melyért most csak megérdemlett büntetésemet veszem. Oh asszonyi balga hiúság! Én! a ki képzelelősködtem, hogy lehet férfi, a ki engem egyedül csak magamért szerethet! Szenczy után még Zoltán is! Oh, e leczke keserű, de tanulságos. Vegye köszönetemet.

Aztán házi asszonyhoz illő udvariassággal mondá:

— Azt hiszem, uram, itt az ideje, hogy menjünk föl a nénihez.

Még egy perczre szótlanul álltak, mintha késedelmi okot kerestek volna a végső búcsúszó kimondására, a midőn a szobalány lejött azon jelentéssel, hogy a kávé az asztalon van.

A szobába érkezve, a néni illő szertartással töltögetni kezdé a kávé a csészékbe. De Zoltán módját találá, hogy udvarias mentegetőzés mellett ajánlja magát és eltávozhassék.

Mikor elment, a néni megcsóválá fejét; mélyen sértve érzé a ház jó hírét, és az ifjunak elrohanását saját kezével főzte kávéja ellen elkövetett fölségsértésnek tekinthette.

— Nem kell neki a mi kávénk? Vigyázz leányom, mert mindig hallottam: az ilyen emberből sohasem lesz jó férj.

— — — — —

Zoltán, mintha a manók kergették volna, mérnöki lépésekben hatolt át a Kerepesi-úton, hogy mentől kevesebb ideje maradjon a józan megfontolásra, mit cselekszik? Mert azok után, mik vele épen most történtek, nyugodalma nem lehetett. Valami kimagyarázhatatlan hatalom vakon vitte előre, észrevette, hogy heves válság kerülgeti s megoldást akart látni: török vagy szakad.

Ment egyenesen az Újvilág-útczába a septemvir lakására, hogy a mit a leánynyal és özvegy asszonynyal tisztába nem hozhatott, elvégezze rövidebb úton az atyával, a főispánnal, az igazságos bíróval.

Az idő kedvezett, épen alkonyodni kezdett, tehát ő méltóságát bizonyosan otthon találja.

A folyosón ácsorgó huszár a jól ismert látogatót bejelentés nélkül a septemvir dolgozó szobájába vezette.

A főispán a fiatal embert kegyesen, majdnem atyai jósággal fogadta. Ki találhatta volna ki, miért? Azért, mert nem tudta mi készül az Ősz-útczában? vagy mert nagyon is jól volt értesülve?

— Ül le, öcsém s ha dolgoz van velem, beszélj velem magyaros rövidséggel. De mit látok? Hol voltál, vagy hova szándékozol? hogy ily fürchterlich aufgedonnerolva vagy! Szólj, hagyd abba a hosszú praeludiumokat és ugorj mindjárt bele in medias res!

— Méltóságos uram, én ő nagyságától Derecskey tanácsosnétól jövök, a ki engem, mint máskor teljes kegygyel fogadott, de elválásunkkor mint örökre kegyvesztett száműzöttet kitiltott házából.

— Ah, ah . . .

— Én szerettem őt forrón és változhatatlanúl. Bátorkodtam reményleni, hogy érzelmeim viszonzotatnak, de bizonyos mellékes körülmény, áthidalhatatlan mélységet ásott közénk.

— Hallottam valamit a dologról.

— Akkor föl vagyok mentve a terhes kötelességtől, hogy méltóságod atyai hírő-széke előtt fájdalmaimat újra elpanaszoljam.

— Helyes. Jól értem poröd substratumát. Legalább nővérem, Klári, megsúgta nekem, hogy szemem fénye, az én elkényeztetett kis Vikim megelégelte az özvegyi fátyolt s hajlandó volna újra férjhez menni, ha találna a mai számító világban férfit, a ki nem kérdi, van-e pénze a menyasszonynak? s megelégszik a szép szemekkel és örökretartó szerelemmel.

— Úgy van, uram.

— Akkor jól van. Szerencsésen túl estünk a levátán. És te igen bölcsen cselekedted, hogy egyenesen hozzám jöttél s ügyedet székem elé appelláltad. Mert csak én vagyok hivatva arra, hogy a mibe Szenczy Rudolf concipista kezdett s a mit te folytattál, a legrövidebb interlocutoria sententiával ketté vágjam.

— Oh, ha ez lehető volna.

— Oh ne búsulj, mert sokkal világosabb curialis decisiót kapsz, mint magad is óhajtánád. Tehát udvaroltál a lyánynak, szerelmet vallottál s vegre a sok formalitás közül, valamelyik módon kezét kérted?

— Mindig értettük egymást.

— Egyszerre azonban a felhőtlen égből leütött a mennykő. Az én Viktoriám, (mondhatom, e tekintetben nem az én nevelésem) fejébe veszi, hogy férje örökségét más férjjel meg nem osztja, hanem elajándékozza hazafias és jótékony czélokra. Ő csak hű szívet akar vinni és megelégszik a szalmás kunyhóval is.

— Szóról szóra így van.

— Szerencsére te okosabb vagy. Pardon! nem veszem rossz néven tőled, inkább dícsérlek. Te azt feleled, hogy a poszaji dominium gonosz állapotban van, a kuria tetejének felét megették a sáskák, a többit elszórta a szélvész. Tehát egy kis pénz kellene investitióra . . .

— Ezer bocsánatot, ezt már nem mondtam, de bizonyos, hogy egy kénye-kedve szerint nevelkedett úri hölgy a nélkülözést és sanyarúságot el nem viselheti.

— Ez egyre megy. És te visszalépsz?

— Én? Soha! Inkább meghalok. De hiszen mindketten még oly fiatalok vagyunk, hogy jobb időket is várhatunk.

— Igen, várhattok. Mint a mesében a paraszt: donec defluat omnis! Mert más, egészen különböző baj van itt, miről Viktoria leányasszonyomnak sejtelme sincs, te pedig hiába erőlködnél kitalálni.

— Elrettenek.

— Bizony rosszúl áll a dolog, de végtére még sem impedimentum dirimens.

— Újra éledek.

— No de, ha törvénytudók vagyunk, beszéljünk documentaliter.

A septemvir fölkelt helyéről s megnyitá írószekrényének felső ajtaját s aztán a számtalan kisebb, nagyobb fiókok közül kihúzott egyet, melyből egész csomó iratot vett elé. Egy darabot, mely telerakva volt különféle pecsétekkel, kiválasztott, a többit gondosan vissza tette.

— Ím Derecskey Lőrincz barátom testamentoma. Kelt Pesten, 1843 február 5-dik napján, reggel tíz óraker. Olvasd!

— Oh uram! szemem káprázik e betűk láttára. Úgy érzem, mintha szentségtörést követnék el.

— De ha én szólítlak föl? Olvasd bátran és ne félj tőle . . . Legalább az itt aláhúzott sorokat.

«Minden ingatlan és ingó vagyonom haszonélvezetét kedvelt menyasszonyomnak s mint remélem még e mai napon szeretett nőmnek Sztrpkowsky Viktoriának hagyom, oly föltétellel, hogy mindaddig, míg özvegy marad és nevemet viseli, e birtoklásában senki által meg ne háboríttassék. Másodszori férjhezmenetele esetére azonban összes vagyonomat hazafias és jótékony célokra hagyományozom, de egyszersmind nőmet bízom meg, hogy belátása szerint jelölje ki az öröklendő intézeteket és tetszése szerint határozza meg az arányt is, mely szerint ez intézetek vagyonomban osztozni fognak.» — Értetted?

— Oh uram, ez teljes és irgalmatlan kitagadás.

— Nincs másképen. De nota bene: csak férjhezmenetele esetére! Erre pedig senki sem kényszerítheti.

— Tud erről valamit az özvegy?

— Sejtelme sincs róla.

— Akkor a férfi, a ki ezt tudja, csak azon öntudattal kérheti meg a jó hiszemben élő özvegy kezét, hogy ezzel egyszersmind jövőbelijét összes vagyonától megfosztja.

— Erre el kell készülnie úgy a vőlegénynek, mint a menyasszonynak. A jelen esetben azonban, ha az én kedves kis hóbortos és mindig fejeskedő leánykám másként is el volt határozva, hogy férjétől nyert örökségét nemes célokra föládozza, gyakorlati szempontból nem tesz különbséget, akár szabad akaratból, akár a végrendelet erejénél fogva mondjon le vagyonáról.

— Nagyon kényes helyzet ez, méltóságos uram. Azt hiszem azonban, hogy ily fenyegető viszonyok közbe jöttével a legelső teendő volna az özvegyet mindenről értesíteni.

— Természetes dolog. A nyilvános és hivatalos föllépésnek azonban még nem jött el ideje. Bízátok ezt egyszerűen rám, az apára, a kinek jó akaratában nem kételkedhetek. Azért menj csak hozzá, látogasd meg őt minél előbb s akkor súgd meg neki, mit láttál nálam s mit hallottál tőlem?

— Az égre kérem méltóságodat, erre nem vállalkozhatom. Én lépek föl előtte, mint követelő? Én mondjam neki: légy az én boldogságomért földhöz ragadt szegény? Én? a ki neki a megszokott jólétért kárpótlást nem ígérhetek, sőt vinném őt a gondok, nélkülözések és nyomorúságok legkietlenebb birodalmába!

— Micsoda beszéd ez? Nem voltál erre elkészülve?

— A magam szegénységére igen, de soha arra, hogy oly hölgyet, mint Viktoria kisasszony, az előkelő világból amolyan paraszt gazdaságba áttelepítsem.

— Értem, tökéletesen értem. Végre mégis kisül, hogy egyedül csak gazdag feleségre vadászta.

— Ez már erős vád, méltóságos uram. Úgy szerettem Viktoria kisasszonyt, hogy legörömostebben, mint szegény lányt vittem volna haza. De ha a sors mégis földi kincsekkel ajándékozta meg, nem állhatok eléje, mint romlásának okozója.

— Ez nem válasz.

— Viktoria kisasszony az ábrándozás és költői lelkesedés világában élő gyermek. Csak azért akar szegény lenni, hogy meggyőződhessek, vajon igazi és mellék-érdek nélküli szerelmet talál? Most azonban, ha szabad akaratának helyébe a vas kényszer parancsolata lép: ledől szép légvára, oda van képzeleti világa, elenyészik minden, a mi szerelmében tisztán eszményi kép volt.

— Nagyon jól van. Ez volt válaszod ellenvetésemre? A rideg tények ellenében ábrándozás, eszményi kép és a mesékbe való légvárak! Öcsém! nem így kell okoskodni az apával, a ki nagyon positiv ficzkó, törvénytudó s még septemvir is melléje.

— Mit mondjak, mit tegyek mást?

— Az én véleményem szerint a «facit» az, szívesen feleségül vennéd a szegény leányt, csak a gazdag nőt nem akard vagyonától megfosztani.

— Így van, tökéletesen így van.

— Akkor minden legjobb rendén van. Eddig vesződnöd kellett a gazdag özvegy szeszélyeivel. Most csak örvendj, hogy megmenekedtél tőle. Szedd össze gondolataidat s mondd: szegény leány? az már más!

— Szegény leány? az már más! — felelé az ifju, egy pillanatra feledve és neki lelkesedve, de mindjárt aztán körül fogá a prózai valóság fanyar íze. — De csak akkor szegény, ha férjhez megy! Kérdés: mit gondol? Érdemesnek tart-e egy férfit, hogy miatta elhagyja szép világát s leszálljon egy mélységbe, melynek elijesztő voltát még nem ismeri.

— Valahova csak kell mennie, ha végre még sem akarja, hogy örökös özvegyiségre legyen kárhóztatva. Szíve, lelke föl-

lázad e természet ellenes kényszer ellen. Ó! A tizenhét éves gyermek, az érezni képes szűz és szabad akarattal bíró özvegy asszony! Mit tegyen mást? Hiszen még a «vén lány»-nak sérelmet magában foglaló elnevezésétől is csak azért menekszik meg, mert véletlenül valamelyik templom matriculájában mint asszony van bejegyezve!

Egy pillanatra csend következett. A fiatal ember kételkedett és tépelődék, míg bátorságot szedhetett össze egy újabb kérdésre:

— Méltóságos uram! Megengedi, hogy ezután mint az atyától is elismert kérő léphessek föl az ősz-útczai házban? Nincs személyem ellen kifogása?

A septemvir oly hangon felelt, mint máskor, ha sokkal csekélyebb fontossággal bíró ügy forgott szőnyegen.

— Micsoda kifogásom volna személyed ellen? Azt én régen tudom, hogy a házasodni akaró fiú, még távol sem kész ember. Különbözik pedig jó házból származol; hivatalocskád teendőit becsületesen elvégzed: tisztességesen élsz és szebb jövőre is lehet kilátásod.

Az ifju vissza nem tarthatta kitörő érzelmeit; az öreg úr keblére rohant, könnyezett és hálát rebegett. Úgy mellékesen jegyzé meg:

— Harmadik aljegyző a megyénél!

— A harmadikból lesz a második és az első. De vígasztald magadat, mások is így kezdték. Igaz, hogy bolond világ ez a mai, de a régi tisztos rendet föl nem forgathatja. Beszélhet nekem a liberalismus és a szájaskodó oppositio, a mit akar; azt még sem éri meg, hogy fiatal ember, mint Camera Præses, Tavernicus vagy Judex Curiae kezdje meg pályáját és hetven éves korában, mint napidíjas vagy fizetés nélküli praktikáns menjen pensióba.

— Boldogabb hazákban már megesett, hogy valaki, ha arra való volt, egyszerre miniszterre neveztetett ki.

— Hallgass javíthatatlan revolutionárius! Ma már minden tejes szájú gyerkőcz: Kossuth, Martinovich, Robespierre!

Ezzel legalább a hosszan tartott izgató jelenetnek derültebb vége lett. Zoltán búcsúzni kezdett azon szándékkal, hogy haza megy, vacsora nélkül lefekszik, éjfélig gondolkodik és forog ágyában, míg végre elalszik s talán megálmodja, mit csináljon holnap.

De mikor kalapját kezébe vette és mélyen meghajlott a septemvir előtt, ő méltósága kettőt, hármat is köhintett, mint mikor valakinek még mondani valója maradt.

— Várj csak fiú, még egy szóra.

— Tessék parancsolni.

— Valami föltűnt előttem. Így, amúgy, te is törvénytudó volnál s azért nagyon csodáltam, hogy bizonyos igen fontos körülmény iránt megütközést vagy csak kíváncsiságot sem mutatnál.

— Nekem valami fölött meg kellett volna ütköznöm?

— Igen és én, mióta beszélek veled, egy kérdésedre folyvást várok. Neked semmi észrevételed sincs, hogy az én Lőrincz barátom már több mint másfél éve meghalt, neje háborítatlanul férje vagyonában, mint kétségtelen örökös ül, egyszerre pedig látod és hallod, hogy végrendelet létezik, és ez okirat ki sincs hirdetve, hanem maig itt rejlik írószekrényemben?

— Azt hittem, a mi a leány jogait illeti, az mindig legjobb helyütt van az apa kezében.

— Hamis és veszedelmes fölfogás, melyet ha elvként elfogadunk, a legirtóztatóbb visszaéléseknek nyitunk tárt kaput.

— Akkor . . .

— Akkor rövid szóval kezembe adom a rejtély kulcsát. Az én régi hű barátom, Derecskey Lőrincz végrendeletének aláírásával együtt oly általános, mondhatnám határtalan terjedelmű teljhatalmat ruházott rám, hogy még holtá után is mint élő képviselője azt tehetem, a mit jónak látok. Ez úttal nem mondok többet, mert ez is elég lesz megnyugtatósodra. De előtted, a ki az elhúnytnak végrendeletét láttad, fő pontjait el is olvastad és így mindig tanúságot tehetsz ellenem, kinyilatkoztatom, hogy ha tisztességben megvénültem, becsületben megöszült hajszálaimat soha be nem piszkolhatom azzal, hogy testamentom-sikkasztó legyek!

— Ily eszeveszett gyanú agyamba soha sem fészkelhetett.

— Akkor menj békével s még egyszer megbízlak, hogy piczi kis makranczos angyalkámat a dolgok miben állásáról kétséget kizáró módon fölvilágosítsad.

Mikor lement az ifju a lépcsőkön, tántorgott vele az egész ház, de az utczára érkezve s látva a tolongó sokaságot, új erőt érzett szívében.

Ha szegény a leány; ez egészen más! Rohanjunk bátran előre!

V.

A válság óráiban.

Egy nap rövid idő; hányat eltölt az ember észrevétlenül, nem is számítva, néha munkában, sokszor dologtalanságban? De mikor kora reggeltől, délután négy óráig csak a másod perczek letelését lessük: az maga a kimeríthetetlen óceán.

Ezalatt Zoltán lelkét egymásnak ellenmondó kétkedések ostromlák. Mit fog az ő kis lyánkája mondani? Mert bizony ő szeszélyes nagyságával bajos volt előre számvetést csinálni. Észjárása mindenben igen különbözött a megszokott kerékvágástól. És ha valami váratlan hír lepte meg, rögtönözve az első pillanatban hozott határozatot, minőt senki sem várt volna. Szép fejceskéje pedig a fényes fekete hajfürtök alatt, oly kemény csontból képződött, hogy a mi ott egyszer megfogamzott, onnan kalapáccsal sem lehetett kiverni.

Megeshetik, hogy férje végrendeletének pontjait megismervén, szabadon érzi magát, mint a madár az erdőben s levetvén nyomasztó kötelességeinek terhét, mint már igazán szegény leány, teljes boldogsággal omlik az ifju karjai közé.

De az ellenkezőtől is félhetett. Hát ha azt gondolja magában, most ő is csak olyan férjet kereső nő, mint «a többi». Lehullt alakjáról a titokzatos fátyol, mely őt az érdekes egyéniségek és nehezen meghódítható kincsek zománczával vonta be.

Aztán epécskéje is volt az édesemnek: hátha megharagszik? ott hagyja a házat s vissza megy a papához kis lyánynak?

Minden megtörténhetett azon egyen kívül, hogy felejthetetlen Lőrincz bácsiját igazságtalansággal vádolja. Úgy ment hozzá, mint vagyontalan öreghez, a ki nyugdíjából él s midőn tőkepenzt talált, föllázadt maga ellen s a vagyont visszautasítá. Csakhogy ott állt háta mögött a septemvir, a ki ha kellett, úr volt házában és ha másként nem boldogult, nagyot ütött öklével az asztalra!

Végre verte a kaszárnya tornyában a négyet és Zoltán, mint akkor kéréllhetetlen divat volt, hófehér nadrágban, mel-

lényben, magas tetejű kalapban és szalmaszín kesztyűben páva büszkeséggel kopogott végig a Hatvani-útczán. A Kerepesi-úton már úgy lépdelt, mint a ki maga sem tudja, miként jut ily civilisálatlan tartományba.

Mentől közelebb ért céljához, annál sűrűbben súgta fülébe egy jövendőmondó tündér: ma lesz a nagy nap, melyet csak egyszer ád a sors egy életben a halandónak. Oh hüvös, árnyas kert! csak a te virágaid lesznek tanúbizonyságai, mily boldog lehet az ember, a mai szűk világban!

Szokása szerint kétszer egymásután megrántá a csöngettyűt. Rögtön hallá a szolgálatra kész szellem sebes lépteinek közeledését. Oh mennyei kéj oda menni, a hová az embert várják, a hol megérkezését szívszakadva lesik!

A kapu kinyílt, de csak egy kicsit. Valaki a félszárny színfala mögé búvott és csak hamar kirajzolódék a hézagból egy fitos arcz, mely kíváncsilag nézett végig az érkezőre.

— Maga az, Lidi?

— Én vagyok; tetszik parancsolni?

— Semmit, csak bocsásson be.

Ah, de bájos Lidi örökön mosolygó arcza hirtelen sötét fellegek alá borúl. Valahonnan (bizonyosan nem a szív mélyéből) ájtatos fohász érkezik eper ajkaira; szánakozó tekintetet vet az ifjura s aztán tompa, síri hangon mondja:

— Ő nagysága nem fogad látogatókat.

Ezzel, úgy látszott, visszanyerte erejét, karjainak rugékonyságát és oly hirtelenséggel csapta be a kapu félszárnyát, hogy az előre hajló fiatal embernek orrát kicsiben múlt, hogy oda nem csíptette! Aztán győzelmi önérettel kétszer megforgatta a kulcsot a nyikorgó zárban; nagy topogó léptekkel, hogy kívülről is hallják, visszament úrnője színe elé.

Épen mint a római centurio, a ki ifjú Agrippát leszúrta, jött jelenteni Tiberius Cæsarnak: factum est, quod inperasti!

Zoltán kívül maradt s teljes gálába öltözve fogadta valott kudarczát. És mihelyt kábultságából fölocsudott, legelső gondolata volt:

— Hogy annyi mindenféle lehetőségek közül épen ez az egy nem jutott eszembe!

Az ok az, mert Zoltán tegnapi találkozására után a septemvirrel, mindig csak az új helyzetből folyó eshetőséggel foglalkozott: az alatt pedig szépen megfeledkezett a kertben végbe

ment jelenetről, mely Viktoria kisasszony részéről nyílt hadizenettel végződött.

Csatát veszve, kullogott haza felé. Szobájába érve, dühösen veté le látogatásra szánt öltözetét, bezárkózott és e napon többé senki hírét sem hallotta.

Mily különbség tegnap és ma között! Akkor oly percze-
ket számított, melyeket csak egy előre ismert óráig kellett vala-
hogy leölnie. Most órákkal, napokkal, hetekkel, ki tudja? talán
épen évek soráig tartó bizonytalansággal kellett megküzdenie.

Ezt nem tűrhette. Mindjárt egy álmatlanul töltött éj után
másnap reggel asztalhoz ült és levelet írt az elzárkózott ha-
ragoshoz.

Telve levén szíve, lelke ezer gondolattal, önkényt folytak
a szavak, ömlöttek a legédesebb gerjedelmek tollának végére:
úgy, hogy mindjárt levelének első fogalmazásával tökéletesen
meg volt elégedve munkájával. Nem hiába volt «három törvé-
nyesen egyesült vármegyék» harmadik aljegyzője!

És miután nincs oly keserű méregpohár, melyből szal-
maszállal egy kis mézet is ki nem lehetne színi: történt, hogy
Zoltán épen ott talált vígasztalást, a hol nem kereste volna.

Most kezdte, nagy örömeire először észre venni, hogy nem
könnyű föladat várt rá, ha a hirtelen és ingerlekeny leány előtt
szemtől szembe kellett volna elmondania azt, a mit a végren-
delet létezéséről a septemvirtól hallott. Így leírva, a türelmes
papírra vetve, minden csodálatos könnyűséggel sikerült.

Magától értetik, hogy az elhatározó érv, a level végére
volt föntartva. Az érez-olvasztóban is mindig a színarany
marad az éghetetlen téglából készült üst fenekén. Ott volt újra
és végül is kimondva szerelmének határtalansága, az élet egye-
dűli célja, mely nélkül ezer halál kívánatosabb.

Akkor a levelet szépen letisztázta, a megszólítás elé szá-
rított nefelejeset ragasztott, borítékba zárta, lepecsételte és föl-
vidámúlt lélekkel a címzést rá írta: «Özvegy Derecskey
Lőrincz, tanácsosné ő nagyságának. Helyben».

Az elküldés nem járt nehézséggel. A költők szerelmi pos-
tája helyett, legalább tizenkét jól kifent bajuszú hajdú ácsor-
gott a kapu alatt s Zoltánnak csak parancsolnia kellett.

A hajdú elment, jó gyalogló is lehetett, mert fél óra múlva
vissza is jött s katonás presentirozással, mintha «raportra»
volna híva, beállított az aljegyző szobájába.

— Kend már megjött, Mihály?

— Igen is, tekintetes uram, már itt vagyok.

— Elvitte levelemet?

— Igen is elvittem, tekintetes uram.

— Aztán oda adta?

— Igen is, tekintetes uram, nem adtam oda.

— Miért nem?

— Miért? Hát mert egy szemtelen fehér nép, a ki a kaput kinyitotta, útamat állotta s azt mondta: a nagyságos tanácsosné senkivel sem szokott levelezgetni. Akkor megfordultam, a mint a lábam bírta, siettem; megjöttem és itt a levél tekintetes uram szolgálatára.

— Jól van, elmehet kend.

Borzasztó állapot, ha a szerelmes ember nem láthatja imádottját, a ki egy városban lakik vele. Hát még mikor szerelme tárgya tudni sem akar a fiatal ember szívének ömlengéseiről. Becsapatja a kaput és vissza küldi a levelet, melynek minden sorában, minden betűjében egy élet föltétele rejtőzött!

E rettenetes inségnek közepett megemlékezék Zoltán a septemvir nagy reményű fiáról, Lászlóról . . .

— Hah, milliókat érő gondolat! Ennek a ficzónak még soha senki hasznát nem vehette. Legyen egész életében legelső érdeme, hogy végre egy igen sürgős levelet szerencsésen kézhez juttathatott.

A következő nap abban telt el, hogy Laczi úrfit, égen, földön kereste, míg végre későn éjjel rendes korhely-kompaniájában megtalálta.

A Laczi gyerek született gentleman volt. Nagy megtisztetésének nevezte e gyöngéd természetű megbízatását; szavát adta, hogy holnap addig nem eszik, nem is szivarozik, míg e levelet rendeltetése helyére nem viszi. Esküdött, hogy ha Viktoria «bakafántoskodnék», ő töri föl a levelet s oly hangosan végig kiabálja, hogy ha a leány a fülét is bedugná, mégis minden szót meg kell értenie.

Így aztán szegény ártatlan Zoltán nyugodt lélekkel tért haza s a múlt rossz éjet kiheverhette. Másnap megint leste az órát. Ezt a fontos foglalkozást már is szép virtuozításra vitte. Tudta mikor ballag végig László úrfi a Kerepesi-úton, mikor fordul az Ősz-útczába, mikor csenget és mikor lép a szobába.

A déli harangozáskor nem kétkedett többé, hogy Viktoria kisasszony harmadszor is átolvasta levelét, sűrű könnyeket hullatott a papírra s csak a pillanat megérkezését várja, melyben szerelmese keblén kibékülhessen.

De a válasz mindegyre késett. Másnap az ifjú felöltözött, és sebes léptekkel ért az Ősz-útczába. Csengetett; Lidi mindjárt jelentkezett, de ki sem nyitván a kaput, kérdé: Ki az? Zoltán vissza kiáltott: Én! . . . Vége minden reménynek, a szobalyány megismervén a hangot, felelet nélkül visszafutott s többé a ház bensejéből életjelt senki sem hallhatott.

Így tartott ez négy napig. Egyszerre azonban, a midőn Zoltán már arról phantasirozott, hogy valamelyik persecutortól pisztolyt kér kölcsön, megkopogtatják ajtaját s a levélhordó lépett be.

— Végre valahára!

Látatlanban kifizeti a levélbért, úrhoz illő borraivalót is mellékel hozzá, de mikor egyedül marad, megütközve látja, hogy e levelet a postára oly városkában tették föl, melynek nevét csak kis diák korában a geographiában hallotta először.

— Ki az ördögnek lehet velem baja, Ipolyságban?

Föltöri a pecsétet, kibontja a borítékot s legelőször is Viktoriához címzett saját levele hull asztalára! Fölbontatlanúl és a hosszú utazáshoz képest, gyönyörűen bepiszkolva! Nézi a mellékelt firkát is; az írást nem igen ismeri, annál inkább a nevet, mely e sorok alatt pompázik. Mindjárt átfutá:

«Ipolyság, július nem tudom hányadikán.

Servus pajtás, Zoltán. Leveledet nem adhattam kézhez. Utolsó találkozásunk éjjelén megyek haza és bámulva látom, hogy minden holmim útra készen össze van csomagolva! Aztán jött a papa álmosan egy előkészített nagybőjti prédikációval. Végül mondja: Holnap reggel négy órakor utazol Árvába, mert kineveztelek tiszteletbeli szolgabírónak a namesztői járásba. Azt tanácslom: rossz híredet ne halljam.

Ma estére Ipolysághra érkezünk és itt hálunk. A mikor a korecsmában iszogatnám a hontmegyei bort (örizzen meg tőle az ég minden keresztyén lelket!) egyszerre hallom, hogy az útcza másik oldalán valaki keservesen próbálgatja a postásipot. Útczu! eszembe jut a leveled! Kiveszem tárczámból, rúgtatom a pinczért s oly szerencsés valék, hogy leveled még beszorúlhathott a posta bőrtáskájába! Óhajtom, hogy ügyesebb postillon

d'amour találj, mint volt boldogtalan barátod: Sztrpkowsky László.»

Tehát a levél, melytől oly biztos sikert várt; melyről szentül hitte, hogy három nap óta kellőleg operál, vissza származott eredeti kiinduló pontjára, a vármegye által adott deputatum-asztalra.

De a megpróbáltatás legválságosabb perczében megkönnyörültek rajta a mennyei hatalmak s a leggyakorlatibb tanácsot súgták fülebe. Íme Matyók uram a Vas-útczában lakik s azon háznak udvara szomszédos az ősz-útczai kerttel. Csak barátjához kell mennie és lesni a pillanatot, melyben Viktoria kisasszony sétálni szokott a kertben s akkor valahogy csak oda dobhatja levelét a kis lyány lábai elé.

A terv sikert ígervén, alkonyat közelegetével Zoltán ellátogatott a Vas-útczába, mely akkor összesen néhány földszinti épületből és egész sor üres telekből állott.

Matyókot épen lucullusi lakomán érte. A tót fiskális möhön tömte magába a száraz fekete kenyeret és megsavanyodott juhtúrót: de régi jurátus pajtását kifogástalan szívességgel fogadta s legkevésbé rongyos szalmaszékével megkínálta.

Zoltán rövid szóval előadván idejövetelének czélját, mindjárt észrevette, hogy barátja ennél sokkal biztosabb közlekedési módot ajánlhat.

— Barátom — mondá — én akaratom ellenére mindent tudok, a mi a szomszédban abban a hallgatag kriptai csendben történik. Ne csodáld mindentudóságomat, mert a mit a fiatal özvegy mond, gondol vagy cselekszik, azt a néni is tudja és meghallja. A néni ennek felét nagy titokban elmeséli a szobalyány-nak, ez ismét felében, harmadában a házmesternének végre a mi kevés marad, az a pensionált vén gazdasszony fülebe jut. Ez épen elég, hogy a hírek javát én is meghalljam.

— Te kémlelődöl?

— Van is nekem erre időm! De ha széltében fecsegnek előttem, nem lehetek süket. Nagyszerű újságaim vannak.

— Kérlek tartsd magadnak; ily forrásokból nem akarok okos lenni.

— Megint ellene mondasz a tót diák életphilosophiájának: mindent tudni jó. Hogy szeretve vagy, régen tudod, de egy idő óta oda át bizonyos hölgy éjjel-nappal sír s lejár a kertbe, hogy fájdalmait minden virág levelének külön elpanaszolja.

A múltkor, mikor nem bocsátottak be a kapun, ő nagysága a függönyök mögül nézett rád s mikor látta kétségbeesésedet, félholtan omlott nénje karjaiba. Az egész ház összefutott, azt hitték, megrepedt a szíve.

— Kérlek, ne szólj tovább.

— Hallgatok, ha parancsolod, de rút kétszínűség volna tőled, ha tagadnál, hogy az elhullatott könnyek balzsam módjára gyógyítják fájó szívedet. Más szóval: mindent tudni jó. Szolgálhatok pénzzel?

— Majd jövök, ha kell.

— A mi leveledet illeti, bátran bízd rám. Mert nem mindig a legegyszerűbb út a legrövidebb. Magad tapasztaltad, hogy a megye házától az Ősz-útczáig, Ipolyságh, mint közben eső statió áll. Majd én öt posta-statióán át húsz perc alatt célhoz érek; gyorsabban mint most külföldön a vasútak járnak. Kézről, kézre mint az építkezésnél a téglát fölalogatják a harmadik emeletre. A vén gazdasszony, a házmesterné, szobalyány, néni: ezek posta-állomásaim; az utolsó a hová a címzés szől.

— Fölvállalod?

— Mielőtt az esteli harang szől, készen vagyok.

— De nem fogja olvasni.

— Majd elolvassa a néni s akkor csak nem dugja be a fülét.

— Fiú, te nagy hálára kötelezesz engem.

— Tréfáság. Az együtt jurátuskodás Magyarországhban örök barátságot, majd nem fél atyafiságot jelent. Különösen te mindig derék gyerek voltál; sokszor megtraktáltál s ha veled jártam az útczáán, nem szégyenletted az én kopott kabátomat. A legszebb benned pedig az, hogy akármit hallottál felőlem, holmi csúf pletykákat, még sem hittél el rólam minden rosszat.

— Úgy-e, csupa rágalom?

— Tudod pajtás, sok emberen segitettem, senkit meg nem rontottam. De az emberi gyarló testnek legbűnösebb darabja a nyelve. A ki pénzt kap, hálakönnyekeket sír és megváltónak nevez, mikor pedig a kölcsönt vissza kell fizetni, az első szó, hogy uzsorások vagyunk. De bocsáss meg, ha este nyolcz órára kézbe kell játszanom leveledet, rögtön mozgósítanom kell egész apparatusomat.

— Akkor Isten áldjon meg. De én még azt sem kértem tőled, hogy vagy?

— Jól és rosszul. Azaz bizonyos eset gyorsan közelg felém, de nem tudom jónak vagy rossznak neveznem.

— Titok?

— Dehogy titok. Pörös ügyben a Tiszán túl járván, hallottam, hogy nagybátyám, a püspök, gyógyíthatatlan betegségben sínylik.

— Azt hiszed, pártfogodat vesztenéd el benne?

— Azt nem; de így amúgy mégis pénzeltem tőle s ha meghal, aránylag legbővebben csörgedező forrásom dugul be vele. Másrészről, széles e világon egyedül én lévén rokona, meglehet (az ördög nem alszik), hogy végrendeletében nem feledkezik meg rólam.

— Akkor úr vagy! De mi jut eszembe? Ha Biharmegye szélén csavarogtál: nem hallottad, hogy valami jóakaróm azt híresztelte rólam: kétszázezer forintos feleséget viszek Pocsajba?

— Én csak nyolcvanezerről hallottam, de ha falusi szójárás szerint az összeget váltópénzre átszámították, akkor sem hazudtak.

— Gonosz csont! te vagy, a ki fecsegtél.

— Én? Mástól hallottam; magam sem hallgattam el az igazságot.

— Ah, kitanúlt jezsuita; álnok farizeus! Mindent megvallasz, csak arról hallgatsz, ki az? ki a pletykát legelőször hozta forgalomba.

— Ej, ej fiatal barátom, te engem nagyon is keményen examinálsz. De telik az idő. Pusztulj, mert leveled még mindig a legelső földadó postán hever.

— Akkor még egyszer: szervusz!

— A viszontlátásig.

— — — — —

Este jó későn, miután Zoltán jobb remények fejében vidámban vacsorázott, haza ment, lefeküdt, forgolódt az ágában és rúgta a paplant.

Szemeire álom nem nehezédvén, folyvást «logiká»-zott.

— A leány szeretett; szívesen hozzám jött volna feleségül, de csak vagyónának föláldozásával. Én ezt ellenzettem. Nem magamért, mert én vele egy dióhéjban is megférök, egyedül érte, a ki nem arra született, hogy paraszt gazdaság bűzében találja boldogságát. Most a vagyon végrendeletileg másra száll, a vitás kérdés megszűnik, a fenyegető casus belli el van

hárítva. Ergo, szeretvén és szeretettvén, semmi akadály többé boldogságunk ellen!

Ekkor bal oldalára fordúlt és folytatá:

— Aztán csakugyan oly szegény volnék én? Patvarba! hatszáz hold jó föld Bihar Kánaánjában, épen semmi volna? Hol van az megírva, hogy a pocsaji telken örökön örökké csak a képzelhetőségig legrosszabb gazdálkodásnak kell folyni. Nincs mód, hogy munka, szorgalom, türelem és takarékoság mellett mi is oly urak lehessünk, mint mások a megyében és a szomszédságban?

Ujra jobbra fordúlt s a «munka, szorgalom, türelem» eszméjének bővebb részletezése közben szerencsésen elszenderült. És aludt volna reggelig. De mint akkor nemzeti virtus volt, egy korbely kompánia, infámis kurjongatások között csatangolt végig az utcán és Zoltán följedvén, megint más oldalára fordúlt és okoskodott:

— Egy baj mégis van. Szép és dicséretes az a munka, szorgalom és a többi, de a kezdethez egy kis beruházási tőke okvetetlenül szükséges. Honnan teremtem elé? Viktoriától semmit sem várhatok, mert ez a puritán lélek saját ruházatán kívül még annyit sem hoz a háztól, hogy legalább a kocsibért Pestről Pocsajig kifizethetném érte.

Tehát pénz kellett s miután a nagy városban nem egyedül ő volt, a ki azon tépelődött, honnan kerítsen holnapra, holnaputánra pénzmagot, e közös aggodalomban még is elaludt; reggel pedig fölbredvén, úgy látta lelki szemeivel, hogy szerelmi, gazdasági és pénzügyi tekintetben ma is ott van, a hol tegnap volt.

— Jó reggelt édes angyalom, boldogságom, szépséges szép Viktoriám — ez volt első szava — most mutasd meg, mit tud találékony eredeti elméd újat kifundálni! Meg vagy fogva a logica vas kalitkájában, mint a vérengző tigris, a kit pénzért mutogatnak. Szeretsz? Nagyon dicső, én még ezerszer jobban szeretlek. Nincs pénzed? Annál jobb, legalább elmulik kedved az ajándékozgatástól. Oh mennyei üdvöm, ne tétovázz tovább, fuss karjaim közé, fogadd első csókomat, álljunk oltár elé és onnan rövid három napi útazás után szálljunk le ősi fészünkbe, a pocsaji kuriába!

Könnyen beszélünk mi, könnyen olvashatja a magyar ember e sorokat télen a meleg kandalló mellett, nyáron a

szellős tornáczon, az eperfa árnyékában, de Zoltán épen nem találta saját állapotát nagyon mulatságosnak. Sok volt még hátra, hogy minden rendén legyen.

Már jól fönn lehetett a nap, mert sugaraí a szűk utczában söpörni kezdtek a szemközti oldal járdájának köveit, a midőn ifjú uram hallja, hogy ajtaja előtt egy pár rettentő vastag talpú csizma megáll és hosszút karczol a folyosó márványán.

Ez csak a hajdú lehetett.

— Kend az, Mihály?

— Igen is, én vagyok, tekintetes uram.

— Nem keresett engem valaki?

— Igen is, nem kereste senki. Hanem volt itt egy öreg úr, a ki keresés nélkül is tudta, hol lakik a tekintetes úr. De mert még aludt a tekintetes úr, hát fölment a viczispán úrhoz vizitbe.

— Egyebet nem mondott?

— Igen is, nem mondott semmit. Hanem egy levelet adott ide, hogy adjam a tekintetes úr kezébe, ha fölkel...

— Oh Mihály — felelé erre az ifju — a csillagos ég áldja meg a kend dialogusát! Hogy miért nem mindjárt ezen kezdte!

— Igen is, tekintetes uram.

— Fordúlj! Jobbra át!

— Igen is, tekintetes uram; de engemet tíz esztendeig nem így kommandiroztak. Hoóblinksz! Rekezumkerdáj!

(Mint ha ma már másként volna!)

Egyedül maradván szobájában az ifju, leült s nézegeti a levelet. Kicsi volt, nem sok írás férhetett bele; pecsétjét már feltörte valaki, címzése három szóból állott: «Papának saját kezébe!»

— Lássuk, halljuk, olvassuk, gyönyörködjük szívünk az ő igéiben!

«Oh papám, milyen boldog a te lányod! Teljesült legszébb álмам, szabad vagyok és lelkiismeretemet semmi sem terheli többé.»

— Okosan kezdi!

«Az az úr, a ki nálad volt jurátus, nekem levelet írt; én visszautasítottam. De aztán mégis becsempészte írását a házba és a néni kezembe adta. Én erre úgy megijedtem, hogy kifutottam a konyhára és a levelet a tűzbe vettem.»

— Ez már rossz folytatás!

«Igen, de a néni, mint más levéllel szokta, előre feltörte, elolvasta és a tartalmát nekem élő szóval elmondotta.»

— Oh nénik tükre és mintája! Téged kell örökre példakép fölmutatni az emberiség történelmében.

«Mindjárt megbántam elhamarkodásomat, mert épen e levél tett engem boldoggá, a míg élek!»

— Oh piros rózsám, illatos drága ibolyám: az én levelem tett téged örökre boldoggá! Ne búsulj azért a fél ív papírért, írok én neked helyébe százat, ha kell, minden órára kettőt!

«Tehát felejthetetlen Lőrincz bátyám még sem sértett meg engem a gondolattal, hogy én valaha az ő vagyonából egy második férjjel gond nélkül éljek.»

— Micsoda sértés volna ebben?

«Azért, kedves papám, ne várakoztassuk többé azokat a hazai hasznos intézeteket, hanem adjunk mindent oda. Nekem nem kell, megyek vissza hozzád, úgy is érzem, nem sokára meghalok és visznek a temetőbe!»

— Örök Isten el ne hagyj! a temetőbe?

«Oly boldogság az, szegény leány lenni oly jó papa mellett, mint te vagy! Annak az úrnak pedig mondd meg, hogy szívemből köszönöm vígasztaló sorait, de őt magát ez életben többé látni nem akarom.»

— Nem akar látni? hogy hangzik ez össze a köszönettel, a miért soraim szívét megvígasztalák?

Itt csak a félreértés esete foroghatott fönn. Zoltán azt hitte, szerelmének állhatatossága érdemli meg a köszönetet, de a következő sorok vajmi hamar mindezt más színbe öltöztették!

— Mi lesz ebből?

«Mondd meg neki, hogy én férjem vegrendeletének létezéséről semmit sem tudtam. Oh papám, vedelmezd elhagyatott gyermekeidet a nemtelen gyanúk nyilaitól, mert e férfi bizonyosan azt hiszi, hogy a midőn ez örökség elajándékozásáról beszéltem, színpadra való jelenetet játszottam. Szörnyet hálnék, ha valaha szeme elé kerülnék! Gúnyos mosolylyal nézne rám s azt gondolná: ismerlek álnok, kérkedő asszony! le vagy álarcozva, mert idegen kincscsel nem dicsekedhettél, azzal akartál érdekes hölgyecske lenni, hogy nagylelkű és áldozatkész leánya vagy a magyar hazának! V . . . a.»

Ennyiből állott az atyjához írt levél, melyet a septemvir személyesen hozott ide a fiatal emberhez. Zoltán azonban, a

szerelmesek módjára, még mindig hajlandó volt a kis lány szavait a legkedvezőbb értelemben magyarázni. Azt hitte, ha az apa helyesli leánya határozatát: vagy hallgat, vagy rövid izenettel eltilt minden további hasztalan kísérletet. De hogy maga jött, mást nem jelenthetett, minthogy élő szóval még többet akar mondani.

Úgy is volt. Zoltánnak csak annyi ideje maradt, hogy gyorsan felöltözzék s a septemvir betoppant szobájába.

Szokása szerint mindjárt a dolog velején kezdte:

— Olvastad? Mit mondasz hozzá? A mi engem illet, gyermekem szerelmi replicájába és a te duplikádba nem avatkozom. E tekintetben rám, a legfensőbb bíróságra ne számíts. Hanem ha elhamarkodva jövőjét meg akarná rontani, mindjárt ott vagyok mint pater familias s közbe rikkantom «quos ego»-mat!

— Még látni sem akar!

— No én ugyan karonfogvást hozzá nem vezetlek. De mivel levele elküldése után maga is, mint legbiztosabb asylumba, hozzám menekült s most is ott ül egykori szobájában, megtehetem, hogy mára meghílak ebédre.

Az üdvösség kéje szállt a fiatal ember mellébe. Oh az ily áldott apa, a ki az udvarlót nem viszi imádottságához, hanem meghíja ebédre, ha a lányt is az asztalnál találhatja! Általában a mi septemvirünkben még sok megmaradt a tót nemes ember diákos humorából. Könnyen eljárt a szája és csekélységekben nagy dolgot nem csinált.

— Viktoria kisasszony ártatlan szíve telve van képzelődésekkel — folytatá Zoltán. — Oly kevéssé ismer engem, hogy őszinteségemet és jellemem szilárdságát is kétségbe vonja. Attól fél, hogy egykor még szemrehányást tehetek neki. Én, a ki még előbb tudtam meg, hogy végrendelet is létezik!

Úgy látszott, hogy ő méltósága e fájdalmas panaszokat már a szerelmi replikák és duplikák osztályába sorozta, elkezdett csendesen füttyörészni és kérdé:

— Hány óra?

— Még nem ütötte a tizenegyet.

— Akkor a viczispán órája nagyon kesik. Az öreg Dubraviczky ugyan csak bámult, hogy ily véletlenül meglátogatom. Tréfából tótul kezdtem vele povedálni, de bizony már elfeledte nagyapja nyelvét. Jer, vegyük nyakunkba a várost, sétáljunk egyet,

Elindultak ; csak hogy az akkori Pest nem sok tért adhattott az úri fajta lézengőknek az idő leolésére. A ki végig ment a Váci-útczán, onnan balra csavarodva, a nagy német színház és redoute mellett kiért a Dunapartra és a kereskedelmi egylet palotájának szögletéről megtekinté a lánczhyd-épitkezés munkálatait, látta az egész várost. Csak a ki a zajtalan magányt keresé vagy hitelezőjével nem akart találkozni, vetődött ki a Lipótváros széles, néptelen, rosszúl kövezett s még jó feliben üres telkekkel megszakitott egyenes útezáiba.

Így történt, hogy a sétának hamar vége szakadt és a septemvir fiatal pártfogoltjával haza érkezett, mielőtt a huszárnak csak eszébe is jutott volna, hogy az asztalt megterítse.

Ő méltósága a friss levegőn fölvidulva, hangos beszélgetés között jött fel a lépcsőkön s miután fiatal emberekkel nem sokat szokott czerimoniázni, rendes recsegős hangján mondá :

— Öcsém, nekem valami csekély elvégezni valóm van a dolgozó szobámban. Egy íratcsomót kell egyik kollegámhoz átküldeni ; tíz percz alatt itt vagyok. Miután pedig jól ismered a járást a házban, keress magadnak olyan időtöltést, minőt találsz.

Zoltán e fölszólítást egyszerű és világos fölhatalmazásnak tartotta arra, hogy bemenjen az elfogadó terembe és ott várja, tetszeni fog-e a hölgyeknek vele találkozni vagy sem ?

Belépett tehát az ebédlöbe, de midőn balra az oldalajtón át tovább akarna hatolni, akadályra talál. Nagy megütközésére látja, hogy az ajtó zárva van ; még csodálatosabb körülmény gyanánt tűnik föl, hogy a kulcs hiányzik a zárban, a helyett, hogy az ajtó túlsó oldalán a kulcslyukba illesztve volna.

Mit csináljon most? Kétségtelenül nem tehetette, hogy az ajtót betörje; még a legközelebb található lakatost sem hívat-hatá, hogy az ajtót generalis kulcsal kinyissa, tehát búsan, elégedetlenül és fanyar előérzetektől üldöztetve, az ablak elé állott és a szemközt kevélykedő megyeháza homlokzatának architekturáját bámulgatá.

Egyszerre halk mozgást hall háta mögött a szoba mélyében. Valami a nem igen divatos kályhát eltakaró olaszfalat megmozgatá és egy nagy, pompásan elhízott macska iramodott ki a sötétből.

Zoltán nem lehetett a még nem létező állatvédő egylet tagja, de érzékeny szíve mindig kész volt a könyörületre. Tehát

oda ment, megnyitá a kettős ajtónak szárnyát s a félénk jószág-
nak útat nyitott.

Ugyan miért nem nézett az olasz fal háta mögé? Hát ha
ott mást is fölfedezhetett volna?

Nem sokára jött a septemvir.

— Ah, te még most is itt vagy?

— Bocsánat, méltóságos uram, nem az én hibám. Na-
gyon szívesen mentem volna egy ajtóval tovább is, de zárva
találtam.

— Most, fényes nappal?

— Talán a hölgyek öltözködnek.

— Már hogy öltözködnének? Szépen, gyalog sétáltak ide,
tehát úgy voltak öltözve, mint útczai sétára szükséges. Aztán,
ha minden czeleczulájokat régen áthordatták a másik házba,
itt ugyan egy fél rőf csipkét sem találhattak.

— Akkor csak én lehetek a boldogtalan teremtés, a kit
szívök elől száműznek.

— Nagyon furcsa. Különben már diák koromban hallot-
tam: könnyebb egy regement katonát megregulázni, mint
rendbe szedni egy kis fejes leányt. No de se baj. Ebédre vala-
honnán visszasompolyognak. Hanem átkozottúl összeháborod-
hattatok, hogy így, minden diplomatiái összeköttetés megszűnt
köztetek.

— Én ártatlan vagyok, mert az őszinteség és nyíltszívű-
ség nem lehet véték. A mi erőmtől telik, megcselekszem, de
nem kívánhatja, hogy lehozzam számára az égről Sirius csil-
lagzatát!

— Tehát ő a bűnös?

— Ezt még kevésbé állíthatom; egy idő előtt kiszalasz-
tott szavam miatt kegyeit örökre elvesztettem.

— Az idő előtti szó valósággá vált a következményekben.
Elavult pör *ex defectu causæ et obiecti*.

— Nem akar többé ez életben engem látni.

— Furcsa, nagyon furcsa. Oh ez az asszonyi fufangos
észjárás! Milyen boldog volna az emberiség, ha a nők is úgy
gondolkoznának, mint mi!

— Én venném ennek legelőször is legtöbb hasznát. Én,
a ki kimondom világos szóval szívem érzelmét, de a gerlicze
nyögdecseléseihez nem értek. Mily egyszerűséggel szólhatnak
hozzá: Viktoria kisasszony! én szeretem, imádom kegyedet! és

ezzel minden el volna mondva. Aztán meggyűjtanám a pipámat és folytatnám: Bizzék az igazán és híven szeretők szerencsében, mert ha rideg tanya is apám rongyos háza, a boldogság tüze fölmelegíti. A ki királynénak született, olyan királyné lesz a márvány palotában, mint az egyszerű nemesember kidöltbedölt kuriájában. Kérem: nincs abban magasztos élvezet, ha a boldog házaspár a napnak felét szerelemnek szenteli, a másik felében pedig a szorgalom és munka kötelességének áldozza? Miért ne remélhetnők mi is Istennek áldását? Miért ne kecsegtetne minket is a remény, hogy minden jól töltött nap után közelebb érünk kitüzött célunkhoz a csendes, nyugalmas jövő felé? Mert ha Isten birtokot adott, saját igyekezetunktől függ, hogy tisztességes módon, kényelmesen élhessünk. Húsz esztendő múlva nagy Biharországnak előkelő táblabírája lehetek! Más nagyravágyásom nincs.

— Nagyon gyorsan rohansz előre!

— Mi az, húsz év? Akkorára legidősb fiúkat ide küldjük jurátusnak a nagypapához.

— Nagyon szívesen látom — felelt nevetve az öreg úr — föltéve, hogy Sztrpkovszky Máté septemvir urat itt találjátok az Újvilág-útczán . . . nem pedig . . . amott!

Valahova nagyon messzire mutatott.

E pillanatban valaki kívülről kíméletlen csattantással nyitá föl a folyosóra vezető ajtót; a szobalyány rohant be eget verdeső sikoltással.

— Oda vagyunk mindnyájan, méltóságos uram!

— Mi baj? Tűz van? Kigyuladt a ház?

— Annál is rettenetesebb! A tanácsosne ő nagyságát félóra óta mindenütt keressük és sehol sem találjuk!

— Hol van a néni?

— Lement a pinczébe, fölment a padlásra, mindenütt csak öt híja, öt kiáltja!

— Bolondság! Bizonyosan eszébe jutott valami és haza ment!

— Nem ment; itt van kesztyűje, kalapja, napernyője . . .

— De akkor hova lett? . . .

— Eltűnt, mint ha a föld elnyelte volna! Az egyik jurátus már esküszik, hogy egyenesen neki rohant a Dunának!

— Az én leányom? Még ma elcsapom házamtól e szemtelen rágalmozó ficzkót!

A septemvir meg volt ütődve, de tökéletesen meggyőződve levén, hogy Viktoria kalappal vagy a nélkül hazafutott saját házába, mindenkép csillapítani igyekvék eszét vesztett háznépét.

Legelőször is az elfogadó terembe vezető ajtó felé indult s miután azt csakugyan bezárva találta, oly erővel rázá a kilincset, hogy az ajtó recsegett, az egész ház rengett.

— Ott nincs — szóló síró hangon a szobalyány — ott már mindent fölkutattunk; hiszen lehet oda bejutni a másik bejáráson is.

Ez nagyon igaz volt s a septemvir megfordulván, kifelé vette útját, hogy a folyosón és a hálószobákon át a zárt helyre kerüljön. Zoltán, a ki fehér volt mint a fal, gépileg követé a ház urát.

Mikor az ebédlő terem, egy pillanatra legalább, kiürült, hirtelen megmozdult a kályhát eltakaró olaszfal és Viktoria kisasszony épen és egészségesen, de szörnyen feldúlt arczczal előlépett onnan. Kezében kulcsot tartott, melylyel az eddig elzárt ajtót gyorsan kinyitá és egy szökkenéssel túltermett a küszöbön.

Nincs könnyebb, mint megmagyarázni, miként került e rejtekbe a kis lyányka. Épen az ebédlőben járt, a midőn hallotta és megismerte közeledő atyjának hangját s mivel sejtette, ki lehet kísérője, mint özike rohant a legközelebbi ajtó felé. Ezt zárva találta, de kulcs kívülről fénylett szeme elé. Nem levén elég ideje, nagy zavarodásában kirántotta a kulcsot s minden áron menekülni akarván attól, a kit többé látni nem akart, a folyosó felé rohant. De elkésett, amazok már a küszöbön topogtak s így nem volt más mit tennie, mint elrejtőzni azon gondolattal, hogy az urak úgy sem maradnak az ebédlőben, s akkor ő akár egyik, akár másik úton szobájába zárkozhatik. De oda rekedt és hallania kellett (mint vélte) rettenetes dolgokat, milyenek még asszonynak füle dobját soha meg nem reszketteté!

Ezalatt a septemvir, követve összes háznépétől, megkerülé az egész szállás balszárnyát s a hátulsó bejáráson át berohant leánya egykori szobájába, onnan az elfogadó terembe.

Kit látott legelőször is? Viktoriát, az elveszettnek hirdetett leányt, a ki a pamlagon ült s mintegy várni látszott az érkezőket. A néni, a szobalyány, a huszár és a két ebédes jurá-

tus azt hitték, boszorkánymesterség űz velök szemfényvesztő játékot; meg nem foghatván, honnan kerülhet a kisasszony ide e terembe, a hol ezelőtt nem volt, s a hol a nagy keresésben «mindent tüvé tettek».

A septemvir, a kit környezetének vészkiáltásai bizonyára megrendíthettek, a ki azonban fenyegető veszedelemre vagy csak meggondolatlanságból származó kellemetlen esetre sem akart gondolni, most, midőn leányát épségben, egészségben a pamlagon ülni látta, legelőször is atyai tekintélyét vette igénybe, kérdvén: mit jelent ez indokolatlan bujdosí? . . .

De azért szeretvén elkényeztett gyermekét, úgy ült mellette, mint újra föltalált legdrágább kincséhez, forrón keblére szoritotta és csókjainak özönével elárasztotta.

Zoltán megemlékezvén száműzetéséről, szerényen visszavonult, s példáját a házbeliek is követték.

Megkezdődött a mohón egymásra következő kérdezgetés és az arra adott ki nem elégitő válasz. Sokáig egyik fél sem érté a másikat, mert míg a septemvir mindenekelőtt a rejtély megmagyarázását sürgette, addig Viktoria főleg azt említgeté, mily szörnyű dolgokat kelle akaratlanúl is hallania!

És csak egyes szakadozott és össze nem függő szólásmódokból értheté meg végre az apa az egész félreértés keletkezését. Itt is úgy történt, mint más háznál, ha valami elvesz: mindenütt keresik, csak ott nem, a hol épen van.

Most már a teljesen megnyugtatótt apa engedé leányát kedve szerint panaszkodni. Sejtette ugyan, honnan származik a leány és az ifju között a legújabb casus belli, mert Zoltán iménti elragadtatásában a messze jövőbe tévelygett, ábrándozván születendő gyermekeiről, kik közül húsz év múlva a legidősebb fiút felküldi jurátusnak Pestre, a nagypapa oldala mellé.

Igen természetes volt, hogy ily föltevés épen azon időben, a midőn a szerelmesek között irtó háború dühöngött, csak vakmerő kihívásként hangozhatott. Valóságos felségsértési merénylet a nő leggyöngédebb érzelmei ellen!

A septemvir hosszas csűrés-csavarás után, amúgy kiméletesen, megkísérlé a fiatal embert védelmezni, de könnyen érthető okokból a részletek bővebb kifejtésébe nem bocsátkozott.

Igen bölcsen és szerencsésen. Mert egyszerre csak azt

vette észre, hogy tévúton járt és egészen más oldalról fútt a szél, mely a harag lángját föllobbantá.

— Oh apám! minden csepp vérem az arczomba szökellt, a mikor ez a műveletlen fiatal ember arról beszélt, miként kívánná, hogy előttem szerelmét bevallja!

— Ugyan kérek, mit mondott?

— Csak azt láttam, hogy engem semmire sem becsül. Legjobban tetszenék neki, hogy félvállról felém kiálthatná: szeretlek, imádlak és punctum. A mi ezután következik, az már unalmas neki. Tehát lassan és komótosan pipára gyújt és így füst és pöfékelés között mondja el, a mi még hátra van. Bizonyosan az apjától, a félpasztor földesúrtól tanulta, mint kell udvarolni oly nőnek, mint a te leányod, atyám.

— Bolondság! Zoltán művelt lelkű fiatal ember és én öt első látásra megkedveltem. Ő csak azt mondta, mily kényelmes volna, ha az asszonyok észjárása hasonlítana a mienkhez. Egyedül e különben képtelen és lehetetlen föltevés alapján tréfálkozott velem egy kicsit.

— Az mindegy. Elárulta ízlését, megmutatta, mit érez szíve mélyében. Oh papám, kérek, ments meg engem ez embertől, mert félek tőle! Ha hozzád jövök lakni, tiltsd ki házadból! Vagy azt akarod, atyám, férjhez menjek oly házba, a hol reggelire pálinkát isznak?

— Hiába való képzelődés.

— Én előre látom, mihelyt otthon érzi magát ez az úr, bőújjas inget, pitykés vörös mellényt visel. Egyik kezében cserép pipa, dohányzacskó, a másokban füttykös vagy réz nyelvű csákány, mint a hogy a színpadon Sobri Józsit ábrázolják.

A férfinak, még ha apa is, rendesen van kiméletessége a nő iránt. Különben is ő méltósága már saját kárán tapasztalta, hogy az asszonyok előítéleteit megczáfolni nem lehet.

Egy pillanatra ugyan eszébe jutott, talán jó volna párhuzamot vonni az egyenes lelkű Zoltán és a poetáskodásával nyegle Szenczy Rudolf között. De az ily érv használatát saját méltóságán alúlinak tartotta. Bizony nagyot hibázott, mert az asszonyokkal szemben mindig csak a két homlokegyenest ellenkező szélsőségek egybevetésével kell argumentálni. A mi férfi előtt sokszor alig mellékes ok, az asszonyok előtt mint elhatározásra indító, dönthetetlen logika szerepel.

Nem sokára jelentették, hogy a leves föl van találva.

— Én nem vagyok éhes.

— Az meglehet, leánykám; de ez soha sem elég a családi körben, hogy valaki elmaradjon az ebédétől.

— Nem akarom azt az embert látni!

— Akkor ne nézz rá. De ha nem ülsz asztalhoz, nyíltan elárulod: félsz tőle, vagy a mi még gyanúsabb, félsz önmagadtól.

— Én csak nyugalmat keresek.

— Miért nem féltél őt látni, midőn elhitted magaddal, hogy ez ifju rád nézve nem veszedelmes, sőt teljes lehetetlen?

— Oh papám, akkor nagyon is vágytam őt látni!

— Mert szeretted és most is szereted és nem tudsz csak közönyös lenni iránta! Csodálom, hogy épen most, a midőn ez ifju a legnemesebb tettel bebizonyítja, hogy téged tisztán, minden mellékérdek nélkül, egyedül saját magadért szeret, elfordulsz tőle. Nénéd elbeszélte előttem szép regényedet a szegény lányról. Nem érzed, hogy e fiatal ember most szavadon fogott? A gazdag nőt ugyan szegényen vonakodott elvenni, mert szerény férfi s félt, hogy idővel szerelmében nem találsz elég kárpótlást megszokott kényelmes életmódodért. De most is itt van. Sorsod megváltozása inkább megerősíti szerelmét és egész életének boldogságát csak tőled várja.

Ezalatt karjaival fölemelte leányát a pamlagról, s kézen vezette az ebédlő ajtaja felé.

— Azt akarod, hogy elítéljen, azért vonulsz vissza, mert mint özvegy életed hosszágig élvezni akarod vagyondod jóvedelmét?

— Ezt ne mondja rólam senki!

— Bizonyosan nem is mondja, ha azt cselekszed, a mivel megczáfolhatod irigyeidet és rosszakaróidat. Még többet is sutognak. Gúnyos mosolylyal dícsérik majd önzéstelenségedet és nagylelkűségedet, mert híre ment és Szenczy Rudolf mindenfelé újságoló, hogy vagyondat nemes czélokra áldozod. No hiszen azok a hasznos és hazafias intézetek várhatják nagy ajtatosan, míg megkapják a pénzes zsákokat!

— Oh, hogy te, apám, engem helyzetemről már ezelőtt föl nem világosítottál!

— Mert nem voltam rá fölhatalmazva. Engem Lőrincz barátom összes intézkedései kötnek. Ez egyedüli oka és magyarázata hallgatásomnak. Csak egyről ne feledkezzél meg soha,

szeretett kis lánykám, hogy férjed, Lőrincz bátyád, igen bölcs ember volt és mindig s minden esetben jól tudta mit cselekszik! Kérlek, elégedjél meg ezúttal ennyivel.

— Csak azt mondd még, atyám, miként történik, hogy te ezt a fiatal embert oly rendkívüli pártfogásodba veszed?

— Annak két oka; egy kicsi és egy nagy.

— Mi a kisebb ok?

— Mert derek ember, ép testtel és ép lélekkel. Szűk jövedelméből szépen, díszesen s még is takarékosan él; eszével és becsületes jellemével szép jövőt remélhet.

— És a nagyobbik ok?

— Az, hogy megvallod vagy tagadod, te ezt a fiatal embert szíved, lelked mélyéből örökre és változhatatlanul szeretted! Erre felelj!

Semmi válasz. A septemvir egy régi latin közmondást mormogott le fogai közül: a ki hallgat, beleegyezni látszik.

— Menjünk, leányom, mert azóta jéghideg a leves.

— — — — —

Az ebéd lefolyása nem sok sikert, még fél eredményt is alig hozott. De ha Viktoria kisasszony hallgatag és zárkozott is maradt, az úri házban uralkodó ízlés és jó hang követelte, hogy a megközelíthetetlen távolság határain belül tartózkodjék.

Az asztaltársaság ifjabb tagjain nagyon meglátszott a hosszú várakozás által beköszöntött éhség; a leves sem volt jéghideg, mert a korábbi hivatalos jelentést a tálalásról csak «elvileg» kellett érteni; a «gyakorlati» csak a ház urának belépésével kezdődött. Az étvágy fűszerezte az ételek ízét, szaporította a szót s a társalgás élénksége, a be nem avatott szemek előtt, meglehetősen palástolta egynémely jelenlevőnek rossz kedvét es elégedetlenségét.

A fekete kávé Viktoria kisasszony töltötte az urak csészéjébe, mindenkép mutatni igyekezvén, hogy ez nem kedveskedés, hanem a helyettes házi asszony tisztből származó udvarias kötelesség.

Mikor Zoltán búcsút vett, Viktoria kisasszony megengeté, hogy az ifju kezét csókoljon neki. A septemvir még meg is ölelte a távozni készültöt s az utolsó perczben igen correct árva megyei latinsággal mondá:

— Cras, hora quarta visitabimus domicellam.

Zoltán újra meghajtá fejét és a kisasszony részéről lekö-

telező mosolyt nyert. Ez még nem volt kibékülés, még kevésbé formaszertinti amnestia a múltért, de legalább fegyvernyugvás a harcz és háború folyama alatt.

Apa és családja egyedül maradván, Viktoria kisasszony nevetni kezdett, mint mikor a nap kisüt a felhők közül.

— Papám, te még gyarló és újoncz összeesküvő vagy.

— Hogy érted ezt?

— Titkodat az ellenség előtt oly nyelven sűgod meg, melyet én értek. Tudok francziául s elfeledted, hogy hat hétig latinul is tanúltam?

— Megértetted, a mit mondtam?

— A hora quarta testvér a quatre heures-rel; a visit minden nyelvben megvan, a domicella a kisasszony, demoiselle; csak a crast nem értem, de nem feledem el, s megnézem ott-hon a szótárban.

— Itt van, ni! Aztán tessék az apának, ha tudós leánya van! Különbén ha a többit értetted, megmagyarázom a crast is. Annyi, mint holnap.

— Köszönöm. «Holnap négy órakor meglátogatjuk a kisasszonykát.»

— Bene, carissima; habes magnam eminentiam. Ezt is érted?

— «Jól van, kedvesem; nagy eminentiád van.»

— Nem tökéletes fordítás; a carissima superlativus, anynyi, mint legkedvesebb. A fő dolog, ha apád holnap négy órakor meglátogat téged; előttem is bezáratod kapudat?

— Oh papám, ez tréfának is kegyetlen beszéd!

— Helyes. És ha jön velem valaki?

— Legjobb lesz, papám, ha csak egyedül jösz.

— Ki tudja, mi történik? Pono casum . . . patvarba, mióta tudom, hogy első rangú latinista vagy, mindig a deákra fordul nyelvem. Tehát, ha véletlenül spectabilis dominus vice-notarius, Zoltanus Pogány de Szoboszló, velem jönne?

— Oh papa!

— Visszakergetnéd?

— Oh papa!

E két oh papán kívül egyéb e napon nem történt. De talán nem is volt ez épen semmi . . . egyelőre!

A KÉK LEPKE.

Erdős útnak szélén
Nefelejcsét láttam;
Ott állt a kis virág
Egymagába', bátran.

Igaz szerelemnek
Tiszta mása, képe,
Türelemmel várta,
Napsugár hogy érje.

Lehajoltam, s ime
Nem virág, de lepke
Azur szárnyacskákkal
Légi útra kelve.

Eltünődve néztem,
Mint vész el a légben:
Muló szerelemnek
Ez valódi képe!

GRÓF ZICHY GÉZA.

IDYLL.

Aranysugárt küld az új április,
S a mint szobámon fénye végigárad,
Képed mosolyg szivembe, oh Maris!

S e szív, a mely, míg renyhe harcza' fáradt,
Feledni birt, én első kedvesem :
Im ott pihen meg, évek mulva, nálad.

Oh hol vagy ? Nem maradhatál te sem
Nász nélkül, búban ; élsz hű férfi mellett
Kicsiny falunkban, békén, csöndesen.

Hisz tagjaidnak telje, büszke melled,
Mely majd hogy széjjel nem veté füzöd',
Ifjak körében vágyat vágyra keltett !

Emlődön, úgy-e, szép fiúcska nőtt,
Ki már ma vad csikóra kap merészen
És visszanez rád : bámulod-e őt ?

. . . Mily szép valál, a hullámozó vetésen
A mikor átsietni láttalak,
Mutatva, koszorúd hogy íme készen !

Mily szép valál : sugár, derűs alak !
Nagy, mély, azúr szemed vad fényben ége
Magas ivű szemöldökid alatt.

Miként arany kalászkok szökesége
Buzavirágot : úgy folyá körül
Szemedet is hajadnak sárga éke !

S lángolt az izzó nyár köröskörül
S a nap rátúze a gránátfa-lombra
S lenvetett piros gyümölcserül.

S mihelyt a páva megpillanta, nyomba'
— Azt vélve istennője közeleg —
Felriva üdvözölt s farkát kibontva.

Azóta hajh ! nem értem csak telet,
Küzködve rút, komor, hideg homályban . . .
Jobb lett vón' élnem, oh Maris, veled !

Jobb lett vón' járnom a bivaly nyomában,
 Üznöm, ha fut tetőn meg téreken,
 Áll, néz s meg' eltűn az erdők honában,

Mint rímet üznöm! Jobb lett vón' nekem,
 Semmint a létnek titkait kutassam,
 Ha szántva-vetve inkább feledem!

A gondolatnak szúja, bárha lassan,
 De folyton folyvást örli agyvelőm,
 És ajkam- s tollamon csak bús panasz van.

Szivem a bűnös észtül oda lőn,
 Tudásunk átka csontom is kikezdte —
 A hiu dühre van csak még erőm!

Oh nyárfasor, mely állsz, a szélbe' rezgve!
 Oh templom-udvar, a hol a padon
 Oly jó elüldögélni szombat estve!

Jobbról a barna szántók, egy pagony,
 Messzibb a bárkás tenger zsong körülte,
 Mig balfelől a temető vagyon . . .

Szép, nyári délben pihenőre dülve
 El-elcsevegni, s szép az télen át,
 A tűzhely mellett vígan körbe gyűlve!

Oh jobb dicsőség, ha a kis család
 Kiváncsian gyönyörködik szavadban:
 Mi vész, mi harcz várt az napon reád,

Hogy' izzadál, mig elbukott a vadkan,
 Mely ott hever a háznak udvarán,
 Mint rímes gúnyt röpíteni szakadatlan'

Ripőkjeidre, én Itáliám!

CARDUCCI JÓZSUÉ után, olaszból

RADÓ ANTAL.

VAJON CSAKUGYAN HANYATLÁSNAK INDULT-E ANGOLORSZÁG?

Nagy, sors-kegyelte államok egyes emberek sorsában osztoznak, a kik sikeres munkásságuk által magasra emelkedtek és rendkívüli helyzetökben embertársaik fölött kimagaslanak. Eleinte csodálják és bámulják, de csakhamar írigységet keltenek és mivel az írigység rendszeren balsorssal terhes gondolatokat táplál, semmi sem természetesebb, mint az, hogy a csodált nagyságoknak minden elképzelhető balsorsot megjövendölnek és azon törik fejüket, hogyan fog az óriás darabokra szakadni vagy tönkre menni. Természetesen Angolország is, a mely Európa éjszaknyugati részében elfoglalt szerény helyzetéből az eddig létezett világbirodalomnak legnagyobbikává küzdötte magát föl, a melynek birtokai az egész föld kerekességét átölelik és a mely több emberen és országon uralkodik, mint Nagy Sándor Róma és a khalifaság együttvéve, mikor fénykorát élte, kénytelen számos írigyének baráti szolgálatát eltérni és koromfekete jövendöléseiket meghallgatni. Az igaz, hogy ez nem most van így először; miután a waterlooi csatater puskaporának füstje eloszlott és a korsikai világverőt az Atlanti óceán magányos sziklájához lánczolták, hasonló hangok hallatszottak Európában és már akkor támadt a sok Cassandra, úgy mint a gomba. Nagy-Britannia fényesen tündöklő csillagától káprázott az emberek szeme. Európa szárazföldjén élő tanárok, politikusok és hírlapírók vetélkedtek egymással, hogy Angolország jövendő sorsa és a múlt idő kereskedő-államaié közt a hasonlóságot szörszálhasogató pontossággal föltalalják. Főleg Carthago és Róma történetének hasonlóságában gyönyörködtek, mert Venczét, Genuát, Amalfit, Portugalliát és Hollandot nagyon

kicsinynek és jelentékteleneknek tartották, és ámbár már akkor is akárhány szárazföldi államnak szánták egy újabb Róma szerepét, az úgynevezett hitszegő és kapzsi Albionnak a jósok bosszúságára még mindeddig nem akadt legyőzője, sőt hatalmának igazi kifejlődése épen azóta érte el tetőpontját és hanyatlása helyett, a melyet folyton vártak, részben való megizmosodása és rendkívüli terjeszkedése következett be.

Nem csoda tehát, hogy ma több mint hetven évvel azután a régi színjáték ismétlődik és hogy régebbi történelembölcselek siralmas kudarcza mellett is most megint akadnak írók, a kik Nagy-Britannia látható hanyatlásának és közeledő elbukásának kedvelt themáját minden hangnemben változtatgatják. A politikai irodalom e vészmadarai azt tartják, hogy e kérdés tárgyalása ma annál inkább időszerű, mivel először Angolország már elérte állami nagyságának tetőpontját, magasabbra és messzebbre előnyomulni már nem képes, sőt nem is akar, tehát a természet örökké működő törvénye szerint most ismét kénytelen és fog is lefelé szállani. Másodszor már csak azért is tartják sokan e kérdés tárgyalását helyén valónak, mert magok az angolok annyit beszélnek és írnak nemzeti hatalmok és nagyságuk hanyatlásáról és mivel ez önismeretökből eredő gondolataik alapján talán csak nem szabad és lehet kételkednünk, hogy hazájok állapota valóban kóros vagy legalább is aggodalmas. Nos, e két kérdésre nem nagyon nehéz megfelelni és figyelmünket előbb az utóbbira, mint könnyebben megoldhatóra fordítva azt jegyezzük meg, hogy Angolország mindenkor az irodalmi szélsőségek hazája volt, hogy az odavaló sajtóban leginkább virágzik a föltűnő közlemények hajhászása, hogy azonban a pessimisták úgynevezett hazafias fejtegetéseit mindig ellensúlyozzák hasonlótermészetű optimista nézetek. Míg Mr. Meredith Townsend és Mr. Wilfrid Blunt fekete színnel, fekete alapon festve azon vannak, hogy Indiának elháríthatatlan elvesztését mennyiségtani pontossággal bebizonyítsák, Mr. Walter Besant és Seeley tanár ugyancsak ragyogó színű képekben festik le a mai óriási birodalom fényes jövőjét és továbbra való fönnállását. A nemzeti Cassandrák borongós elegiái tehát korántsem érdemlik meg azt a figyelmet, a melyben külföldiek részesítik. Hogy Angolország politikai helyzetét megítélhessük, bizonyára ismernünk kell Angolországot és az angolokat, de nem kell magunknak is angoloknak lennünk és valamint a

bármennyire ügyes orvos saját betegségének megállapítását és gyógyítását másokra kénytelen bízni, épen úgy csak a külföldi rendelkezhetik akkora tárgyiassággal és elfogulatlansággal, a mekkorára szükségünk van, hogy olyan politikai kérdésre megfeleljünk, a milyen az előttünk lévő?

Itt rejlik annak a főoka, hogy a címül írt kérdés tárgyalásába bocsátkoztunk és hogy tüzetes és hosszas megfontolás alapján a következő megjegyzést bátorkodunk tenni. Először nem lehet ma már a minden földi dolog, illetőleg a széles nemzeti alapon fekvő államok emelkedésében és esésében nyilvánuló örök természeti törvénynek az a föltétlen és csalhatatlan ervényessége, a mely a múltban volt, minthogy ma a fejedelem uralkodásán kívül a milliófejű közvélemény is működik az állam fölépülésében és föntartásában és minthogy valamely népnek nemzeti tulajdonságai, a melyek egykor teremtő erőkül működtek, nem halhatnak ki és nem tűnhetnek el csak úgy hirtelenében. Másodszor nem szabad szemünk elől eltévesztenünk, hogy Nagy-Britannia ugyan elérte állami nagyságának tetőpontját, de azon még korántsem vetette meg szilárdan lábát. Az épület a körülményekhez képest szilárd alapon emelkedett, de még nincs befejezve, orma még most is hiányzik, az állványokat még nem távolították el, e szerint teljes joggal föltehetjük, hogy a sokszor bevált angolszász szívósság talán csak nem fog épen a mű befejezte előtt ellankadni és nem fogja önmagát megtagadni. De tegyük föl, Jákob lajtorjájának példája mai politikai dolgokban is teljesen érvényes és Angolország valóban följutott politikai nagyságának tetőpontjára, a hogy elfogúlt bírálói és írigyei mondják, nem szabad-e e sötét jövővel szemben azt a kérdést föltennünk, hogy ugyan melyek tulajdonkép a hátramenésnek kórtünetei, melyek a bekövetkező hanyatlásnak jelei és talán teljesen lehetetlen remélnünk, hogy John Bullt, a kit csakugyan az elernyedés veszedelme fenyeget, ebből fölrazzuk és előbbi tevékenységének újból való megkezdésére ösztönözzük?

Hát e kérdéseket illetőleg azt tartom, a gondolkozó politikusok többségénél téves fölfogás uralkodik, a mennyiben a megváltozott tényállással nem számolva, a mai Nagy-Britanniától ugyanazon politika követését várják és kívánják, a melyet az egyesült királyság több mint egy évszázaddal ezelőtt akkori országos érdekei és az európai politikai constellatiók alapján

szükségesnek talált. Akkor még nem különböztették meg egymástól tüzetesen e két fogalmat: gyarmat és birtok és azt gondolták, hogy a föld kerekiségének legkülönbözőbb pontjain, a melyeken a britt lobogót kitűzték, csak úgy kell vérökkel és javukkal helyt állniok országuk felsőbbiségeért, mintha Yorkshire vagy Wales egy részeért kellene küzdeniök. Ma azonban e viszony lényegesen megtisztult. Minden okosan gondolkodó angol tudja azt, hogy gyarmataik kiválóan az angol, helyesebben angol-szász nép érdekeit érintik, tehát a szó tágabb értelmében fajuk közös birtokát képezik, holott birtokaikhoz mint Nagy-Britannia koronájának egyes, néha igen értékes gyémántjaihoz első sorban és főleg Nagy-Britannia kormányának van köze. Gyarmatok elveszhetnek ugyan az angol kormány számára, de nem veszhetnek el többé az angol-szász faj számára, a mely ma száz milliónál nagyobb lélekszámmal az egész földgömb egy negyed részén uralkodik és az egész világ vagyonának majdnem egy harmadával rendelkezik. Innen származik aztán az a nézetkülönbség, a mely távollevő birtokaik értékéről és hasznáról Nagy-Britannia egyes politikai párttöredékeinél újabban mutatkozik és innen ered az a csakugyan bűnös közömbösség, a melyet az angol nép ázsiai és afrikai napi kérdések tárgyalásakor elárul. A míg Angolországban nem különítették el tüzetesen egymástól a gyarmat és birtok fogalmát, természetesen alig tartózkodhattak attól, hogy az európai szárazföld politikájára, mint az Európán kívül lévő hatalmi viszonyoknak mintegy gyújtópontjára hassanak. A Thames-parti kormánynak például a német fejedelemségeket vagy egymás ellen, vagy többjüket összevéve egy harmadik hatalom ellen kellett használni és Németország harminczhat uralkodójának addig kellett Nagy-Britannia csatáit vívnia, míg ez az időközben bekövetkezett események alapján át nem látta, hogy Európa földjén aratott babéraival sem gyarmatait nem fűzheti az anyaországhoz, sem távoleső birtokain nem gyarapíthatja hatalmát. Mikor a krími háború idején másokkal közösen léptek föl Oroszország ellen, úgyszólván végképen lehullott a hályog az angol politikusok elhomályosult szeméről, és ma már nem szenved kétséget, hogy Angolország szükség esetén bizonyára Ausztria-Magyarországgal és Törökországgal szövetségbe, megóvhatja és megvédheti érdekeit a közeleső Ázsiában, azonban másféle európai szerződések rá nézve haszontalanok és értéktelenek és

azt a szemrehányást, hogy Angolország megszűnt mint nagyhatalom az európai államokconcertjében közreműködni, egészen nyugodt lélekkel elviselheti. E lemondásban még nem fedezhetjük föl Nagy-Britannia hanyatlásának semmiféle jelét és mint-hogy a mai Angolorzágnak európai földön csak külön ázsiai érdekeit kell védelmeznie, magában Ázsiában több következetességgel és nagyobb erélyvel végrehajtott politikával bizonyára sokkal többet érne el, mint valamennyi az európai nagyhatalmakkal kötött szövetségi szerződése, megegyezése stb. segítségével.

Azonban sajnos, Angolország az utolsó három évtized alatt sem az egyiket, sem a másikat nem tette meg, a meny nyiben ázsiai érdekeit Európában és magában Ázsiában is nagyon elhanyagolta és egyszóval oly eljárást mutat, a melyet ellenségei és irigyei nagyon könnyen bátortalanságnak és gyámlotalanságnak magyarázhatnak, barátai szívek melyéből sajnálhatnak és maga Angolország a jövőben megbánhat. Ma már elvitázhatatlan tenynyel állunk szemközt, azzal tudniillik, hogy az angol nagyhatalmi állás alapja ha nem is kizáróan, de mindenetre legnagyobbbrészt Ázsiában van, és hogy a Bosporustól Koreáig és az Oxustól a Komorin-fokig terjedő tágas szárazföldön az indiai császárság képezi a britt világbirodalom tulajdonképeni Achilles-sarkát. Ázsiában és különösen Indiában van tehát az angol hatalmi állás súlypontja és ha egyszer ott porba omlik zászlaja, akkor azzal együtt egész Ázsiában is összeomlik hatalma és Európában meg a többi világgrészben való nagyhatalmi állása is menthetetlenül tönkre megy. Ezt az okbeli kapcsolatot gyakran elvitatták és Angolorzágnak egy bizonyos politikai iskolája még most is makacsúl eltagadja, azonban mind hiába, mert a második európai óriásnak és egyúttal Angolország veszedelmes vetélytársának, tudniillik Oroszországnak Ázsiában tett mozdulatai és törekvései annak legjobb bizonyítékát szolgáltatják, hogy mily sokat jelent és mennyit ér politikai, pénzügyi és gazdasági tekintetben az ázsiai hatalmi állás. Valamint Oroszország tekintélye és hatalma Európában ugyanazon mértékben növekszik, a melyben Ázsiának egészen és félig barbár nepi fölött való uralmát megszilárdítja és a nyugaton használható segélyeszközeit a keleten gyarapítja; ugyanolyan mértékben kell Angolorzágnak, ha viszont Törökországban, Perzsiában és Khinában elveszti prestigejét és ennek következte-

ben nem állhat meg többé szilárdan Indiában sem, mai nagyhatalmi állását Európában is elvesztenie és másod-, sőt talán harmadrangú állammá süllyednie. A ki tehát Angolország állami hanyatlásáról akar beszélni, annak először azt kell bebizonyítania, hogy az angolok Ázsiában és különösen Indiában már ráléptek a tönkremenés lejtős útjára, hogy az erő és a hatalom a mely egy maroknyi bátor, vakmerő és kitartó férfiút óriási birodalom alapítására segített, valóban megfogyott vagy már éppen el is tűnt és végre, hogy Nagy-Britanniának a terjedelmes, tarka-barka Hindosztánban majdnem száz év óta gyakorolt uralkodása oly állapotokat teremtett és oly tüneteket hozott létre, a melyek a britt fensőbbség további megmaradását fölöslegessé vagy lehetetlenné teszik.

Ily bizonyítékot szolgáltatnia, úgy hiszem Ázsia komoly, nemzeti elfogultságtól ment, tárgyiasan gondolkodó ismerőjének még mindig nehéz lesz. Szívesen elismerjük, hogy Angolország az utolsó három évtized alatt akként változtatta meg politikai irányát az óvilág egyes pontjain, hogy hatalmának gyarapításán és öregbítésén keveset lendített és lendíthet. Sőt tovább megyünk, a mennyiben azt a véleményt is jogosúltnak ismerjük el, hogy előbb merész, nagyszerűen tervezett és hatalmasan megindított politikája az utóbbi időben a féltékenység, szűkkeblűség és gyöngeség félreismerhetetlen jeleit árulja el; azonban e mindenestre sajnálatra méltó hanyatlást csak ideig-óráig tartónak, csak rendkívüli megerőltetésre következő pillanatnyi ellankadásnak, talán a hanyatlás széléhez való túlmerész közeledésnek tartjuk, de korántsem az elkerülhetetlen kórt megelőző kimerülésnek, mint Nagy-Britannia ellenségei és irigyei, a kiknek óhaja hozza létre gondolatukat, már most is el akarják önmagokkal hitetni. Nem! A nap elvesztheti ugyan rövid időre fényét, ha kedvezőtlen időjárás következtében az égen felhők tornyosúlnak, de nem áldozhatik le hirtelen és nem homályosodhatik el egy pillanat alatt. — E folyóirat keretéhez mért és a részletekre kiterjeszkedő áttekintés talán meggyőzheti olvasóinkat nézetünk helyességéről.

Ha Törökországon kezdjük, valóban nem szabadulhatunk attól a benyomástól, hogy Angolország ott gyakran a szélsőségek politikájában találta gyönyörűségét és hogy hő szerelmére mindig jéghideg közömbössége következett. A navarini tengeri ütközet és a krími csaták, az indiai katonákkal megrakott hajók

a Marmara-tengerben és a hajóraj tüntetése Dulcigno előtt, sajnós, csupán változandóságában következetes politikájának szomorú bizonyítékai. E változandóság és szeszélyesség ugyan sok esetben a hazai pártérdekek tisztátalan forrásából fakadt, de az országgyűlés tagjainak és az ügynevezett hazafiaknak tisztában kellett volna azzal lenniök, hogy a westminsteri palotában tartott sok beszédjökkel sem a keletiek elméjét jobbra nem téríthetik, sem az angol hatalmi állás alapját nem biztosíthatják. Holott Angolország neve harmincz évvel ezelőtt egész Törökországban annyira családívá lett, hogy az ingiliz még a rajongó moszlim szemében is csak fél kafirnak (hitetlennek) látszott, oly népnek, a mely az iszlámvilágnak épen annyira barátja, jóakarója és védője, a mennyire Oroszország mindig ellenségének, pusztítójának és rosszakarójának mutatkozott; manapság az ingiliz nevének már csak kétes becse van és csak a keletiek szigorúan conservatív irányának köszönheti az angol, hogy e tekintetben még mindig visszaszerezheti kedveltségét. A török szívesen felejtí a rajta elkövetett méltatlanságot és szívesen emlékszik meg almai és inkermani angol fegyveres bajtársairól; csak kicsi talizmánra van szükség, hogy az angoltörök barátság régi bűbája ismét meglegyen, mert a hol ádáz halálos ellenség örök félelmet és rettegést gerjeszt, ott még a félenken messziről nyújtott baráti kezét is mindig szívesen fogadják!

Perzsiát illetőleg hasonló viszony uralkodik. Attól az időtől kezdve, mikor a szép Shirley Nagy Abbász kegyét elnyerte, egész a mai napig soha sem fukarkodott Perzsia Nagy-Britannia iránt való különös kegyének kitüntetésével, a nélkül, hogy Britannia asszonyság a rokonszenv jelének viszonzására szánta volna magát. Egészen máskép cselekedett az éjszak felől durva és nyers modorral föllépő kérő, mert az az iráni szépséget rohammal meghódította és ma, miután egész éjszakai Perzsia az orosz megszállás folytonos veszedelme alatt áll, miután a muszka óriás árnya messze Ázerbejdánon, Khamshén és Khorászánon át az országra esik és a külföldi kereskedelem majdnem kizárólag az ő kezében van: ma bizony nehéz lesz Angolorzágnak elkövetett hibáit jóvá tennie és mulasztását pótolnia. Ott, valamint Törökországban, Arábiában valamint Közép-Ázsiában sokat ártott késedelmezése meg valódi érdekeinek nem ismerése Angolország politikájának, mert ha meg is

engedjük, hogy a Törökországgal, Perzsiával és általában az iszlámvilággal való jó viszony nem értékesíthető föltétlenül mint biztos védőbástya India számára, mégsem fogja senki tagadni, hogy ha prestige-e az ázsiai világ egy pontján meggyöngül, hatalma és tekintélye más pontokon is megfogyatkozik.

Az orosz fegyvereknek Közép-Ázsiában szerzett győzelmi fénye valamint a csárnak kirgizek, özbégek, turkománok és afghánok közt tanúsított kitartó és határozott föllépése Nagy-Britannia csillagát a keleti világ egész szélében és hosszában elhomályosította. Nem csoda tehát, ha az a nézet uralkodik, hogy ez a homály különös sűrűen borúlt India egére és ha olyanok, a kik mindent fekete színben látnak, már ma is azt hiszik, hogy a britt korona e legdrágább gyöngye a jövő homályában elhalványúl és eltűnik.

Szándékosan választottam e kifejezést: «olyanok, a kik mindent fekete színben látnak», mert jóllehet engem az optimista Angolország a «prince of alarmists» címével tisztelt meg, még korántsem osztozom azok véleményében, a kik azt tartják, hogy Angolország Indiát *máris* menthetlenül elvesztette. Célom, a mely felé huszonöt évi irodalmi tevékenységem alatt vezércikkekkel, essaykkal és önállóan megjelent könyvekkel törekedtem, egyesegyedül az volt, hogy az angol közönség figyelmét a fenyegető veszedelemre fordítsam, de valamint utolsó dolgozataimban, úgy most is csak a veszély létezését és nagyobboldását akarom hangsúlyozni, e mellett azonban még Angolország epés irigyeit is szeretném egyúttal nagyon is korai kárörömükre figyelmeztetni. Tekintve azt, hogy India elveszte külső és belső ellenség vagy mindkettőnek egyesülése által következik be, semmi esetre sem szabad közömbösen venni, hogy Oroszország Herát kapuinál áll és Afghánisztán népeivel titkon eselt szó. Oroszország bizonyára óriási lépéssel közeledett India határához, de Angolország is óriási lépéssel ment eléje éjszaki irányban, mert azzal, hogy Belucsisztánt bekebelezte és az Indus-vasutat Kandahár közelébe hosszabbította meg, külső erődítményeit India megvédése végett a megvédésre való tárgynak megfelelően a kellő mértékre juttatta és ellenségétől netalán mutatkozó elégedetlenekkel és belső ellenségeivel való közvetlen érintkezést elvágta. Nem az Indus, hanem a Hilmend lesz a jövő védelmi vonala, és ha fölteszszük, hogy Oroszország

már azon a ponton van, hogy megkezdje nagy hadjáratát birodalma belsejéből a Kaukázuson és a Kaspi-tengeren át meg új vasútján végig dél felé, hát hiszi-e valaki, hogy ezt a menetet valóban oly könnyen, csak úgy játszva á la Timur lehet végrehajtani, a hogy Szkobelev tábornok szokott nagyhangú modorában elmondotta? Nos hát, a mit oly könnyedén kimondtak, azt nem lehet olyan könnyen megtenni. Bármily óriási is Oroszország, bensejében nagyon bomladozásnak indúlt, erkölcsatlenség, lopás és csalás minden ízében megtámadta állami és társadalmi szervezetét, úgy, hogy közelről tekintve épen nem oly rémítő hatalom, mint a hogy látszik. Talán csak mégis valamivel könnyebb kirgizeken, özbégeken és turkománokon győzedelmeskedni, mint jól kiképezett, jól ellátott és jól vezetett britt seregen? Teljesen méltányolva tehát a hadak istenének csodálatos szeszélyeit, rendkívül koczskáztatottnak találjuk, ha valaki még a fegyverek összemérése előtt dicsóíti az egyik sereg előnyeit a másikéi fölött. Igaz, hogy Angolország ma Indiában csak száznyolczvanezer embernyi sereggel rendelkezik, a melynek csak egy harmadrésze áll európaiakból, de az összeütközés még mindig a jövő dolga; olyan jövőé, a melyet Angolországnak teljes mértékben lehet és kell kizsákmányolnia, ha azt nem akarja, hogy vetélytársai túljárjanak az eszén és földhöz sújtsák. Ha Angolország ez elkerülhetetlenné vált erélyre nem bír vergődni és ha országgyűlése nem jut ahhoz a belátáshoz, hogy nagy tárgy megmarkolására erős kar és nagy markolat is kell, akkor csakugyan veszedelem rejlik a késedelemben, akkor vaksággal van megverve az angol nép és akkor teljes joggal beszélhet a világ Nagy-Britannia elbukásáról — de előbb nem.

India belső békéjét, azaz uralkodójának és alattvalóinak viszonyát illetőleg is olyan nézetek terjedtek el a világon, a melyek a tények igazi állásának csak részben felelnek meg és ennek következtében a jövő képét sokkal sötétebbnek mutatják, mint a milyen valóban. Egy maroknyi európainak kétszázötven millió ázsiai fölött való uralkodása, azaz a hangvának az elefánt fölött való felsőbbbsége csakugyan csodálatos tünemény, de az ott érvényesülő erkölcsi fensőbbbség oly föltételekből támadt, a melyeket külső vagy belső erőszakos tények meggyöngíthetnek és megrendíthetnek ugyan, de csak hosszabb, ma még kiszámíthatatlan időtartam semmisíthet meg és háríthat el teljesen.

A brittek mai uralma első sorban ugyan a faj- és vallásgyűlölet alapján nyugszik, egy fanatizmussal ápoltt vad meghasonlásra, a mely ma épen úgy, mint minden időben szétszakította az országot egymással halálos ellenségekként szemben álló partokra.

De van ám ember, a ki azt tartja, hogy az a szabadelvű nevelési rendszer és a fölvilágosodásnak az a ritka nemeslelkűséggel terjesztett fénye, a melyet az angol indiai kormány négy egyetemen, számos collegiumban és ezer számra menő elemi iskolákban juttat a benszülötteknek, csakhamar meg fogja oldani az eddig tartó bűbájt és egységes, ellenállásra képes indiai nemzetet fog teremteni. Még nagyon távol lévő jövőben talán lehetséges ez, de ma még a bengáli bábuk hazafias szónoklatai mellett sem lehet legcsekélyebb nyomát sem találni. Hindosztán különböző népelemei félénken kapaszkodva a britt nevelés jártatószalagjába, tipegnek ide-oda és ha nem tekintünk egyes makacskodó, szóra nem hajló és rakoncziatlan gyermekeket, a milyenek bizony minden családban akadnak, mondhatjuk, hogy a higgadt és rendes népesség tökéletesen elégedett mai sorsával. Egy tekintet az ázsiai kényuraság és fejtelenség iszonyú múltjára, meg a benszülött, félig független fejedelmek országainak állapotaira, a melyekben pedig a britt befolyás már eddig is sokat enyhített, a hindosztáni emberben a megelégedés ez érzetét csak öregbítheti. Ama sokféle áldásért, a melyet az angol indiai uralom bőségszarúja Hindosztánra ontott, az igazságért, rendért és szabad intézményekért, a melyeket a természeténél fogva szabadelvű angol-szász az ázsiai kényuraság ősi fészkeiben meghonosított, bizony nemcsak az orosz, hanem még sok más európai nép irigyelhetné a hindosztánit és én teljesen érhetőnek tartom, ha a «native thinker» nemrég e czímen megjelent kitünő értekezését, *England, India and Russia* így fejezi be: «de tekintettel miránk indiaiakra, mekkora csapás lenne Angolországot leverve és megalázva látnunk? Hazánk sorsa Angolországéval van összekötve. Műveltségünk, újjászületésünk, nagy államok közt való helyzetünk, mindez attól függ, hogy az angol uralom tartós és szilárd marad-e. Nagyok az akadályok indiai hazánkfainak ösvényén, midőn azon vannak, hogy Angolországot öntudatra ébreszszék és arra bírják, hogy e dicső birodalom megvédésének költségére teljes mértékben meghozza áldozatát: hisz e birodalommal szemben tíz Ausz-

trália vagy tíz Canada elvesztése is közömbös volna Angolország hatalmára és fölségére nézve. Én legalább nem esem kétségbe azon, hogy végtére lesz eredmény; én legalább nem esem kétségbe Angolországnak vele született erején és Angolországnak igazságérzetén. De meg fogják-e tenni hazánkfiain kötelességöket?»

Ez értelemben, sőt még lelkesültebb beszédekben nyilatkoznak még más kiváló hindosztániak is, mint Mehta, Telang, Ranade, Dadabhoy, Naoroji, Karaka, Lal Mohun, Ghose és sok más, a kik a keleti szónoklás művészetének teljes virágával akarják hitsorsosaikat és honfitársaikat a britt uralom áldásos működéséről meggyőzni, és ha vannak a sajtóban angol-ellenes közlönyök, mint az *Amrita Bazár Patrika*, az ilyenek káros hatását angolbarát közlönyök, például a *Rászt Guftár*, *Indu Prakas* és a többi bőven ellensúlyozza. Oly keleti társadalomban, a melyben a régi uralkodó osztályt hatalmától és tekintélyétől megfosztották, a melyben az előbbi, alattvalóik vérével táplálkozó, munkakerülő, tékozló urak kénytelenek életök fönntartására új módot keresni, ott bizonyára egész sereg elégedetlen és duzzogó akad, a kinek kiengesztelése még a legügyesebb államférfiút is zavarba hozná. Az a baj, hogy az angoloknak megvan ugyan jóakaratok, de sajnos, épen nincs meg ügyességök a keletiekkel úgy bánniok, a mint a félig ázsiai orosz oly kitűnően érti, és nem egy az ország javára kigondolt rendszabály épen az ellenkezőt hozta létre. Az anyaországgal való gyors közlekedés következtében az angol-indiaiból, a ki azelőtt a benszülöttek gondolkodása és élete módjához alkalmazkodott és Indiában való sok évi tartózkodása következtében ott honosnak érezte magát, most szerencsét és kincseket hajhászó ember lett, a ki csak azon van, hogy Indiát mielőbb elhagyhassa és otthon zsíros nyugdíját élvezhesse. Oly dicső férfiak, mint Lawrence, Elphinstone, Bentinck, Canning, Metcalfe stb. oly nemes emberbarátok száma, kik buzgón munkálkodtak India javán és nyugati műveltségünk jogos büszkeségét képezték, manapság már, sajnos, nagyon megfogyott, és Angolországnak meg művelődésünk terjedésének érdekében általan forrón kell óhajtanunk, hogy e tekintetben jobbra forduljon a dolog, minthogy az angol-szász faj régi, oly gyakran és oly fényesen bevált erényeinek eltűnése az indiai britt uralomra nézve sok-

kal veszélyesebbé válhatik, mint az orosz támadásnak éjszaka felől fenyegető sötét fellegei.

Önmagát ámitaná tehát az, a ki a politikai helyzet nagyon komoly voltát félre akarná ismerni, a melyben Angolország úgy általában a moszlim keleten, valamint különösen Indiában van. Őszintén szólva sem oly kétségbeejtő rossz ez a helyzet, a milyennek Angolország ellenségei és írigyei szeretnék látni; de korántsem oly jó, a milyennek Angolország barátjai ékesen leírják. Egy évszázad becsületes és megerőltető munkája után minden esetre szünet következett be; hogy azonban e szünet elernyedésből származik-e és hogy e tétlenséget az elbukás előjelének kell-e tekintenünk, vagy pedig anyagi elhagyasodás jeleként nehézkességnek tartjuk-e, a mely végre is rothadást fog maga után vonni, azt egyelőre még bajos eldönteni. Angolország minden tettében és törekvésében meg egész életében otthon még nem találunk bizonyítékot arra, hogy künn rövidséget szenved. Honi szigetének óriási méhkasában ugyanaz a zibongás hallatszik és ugyanaz a szorgalmas munka látszik, mint ezelőtt. Irodalmi termékeivel, tudományos fölfedezéseivel, szabadságszeretetével, nemzeti önértékével, egyéni önbecsülésével és hazafias kötelességérzetével még mindig fölülmúlja Angolország a többi Európát és ha mindjobban terjed is az a nézet, hogy az új erőre kapó német egyrészről mint gyarmatosító Afrikában és Ausztráliában, másrészről mint kereskedő és iparos Ázsiában Angolországnak föltötte veszedelmes vetélytársává készül válni, e mellett általában megfelelnek arról, hogy először a gyarmatokat illetőleg több értéke van e mondatnak: «Tarde venientibus ossa», mint egyebütt, már pedig Angolország minden elfoglalásra méltó zsíros koncot már régen elnyelt és hogy a németeknek már legfőlebb csak sovány böngészés jutott. Másodszor még sokáig fog tartani, míg a kicsinyes körülmények közt és politikai szolgaságban fölnevelt rajongó természetű német a szabadság elvei közt felnőtt, nagy eszmékkel megbarátkozott és kiválóan gyakorlatias brittel sikeresen kiállhatja a versenyt. Csak a szabadság nemesít és ösztönöz nagy tettekre, és e pillanatban tulajdonkép mégis csak a német birodalom nagy és hatalmas, a német polgár azonban még mindig kicsiny és szűk határok közt mozog.

Ha tehát pusztán tárgyiassággal és semmi nemzeti vagy politikai indító ok hatása alatt nem állva, fejtegetjük Angol-

ország állami, gazdasági és társadalmi helyzetét, okvetetlenül arra a meggyőződésre jutunk, hogy a hatalmas és az egész emberiséget vezető szigetország hanyatlásáról és közellevő elpusztulásáról való folytonos beszéd bizonyos ott inkább, mint egyebütt magában a népszellemben kifejezésre jutott szigorúan conservativ irányzatban leli magyarázatát, ez az irányzat mind- eddig meggátolta a britt népet abban, hogy a tények megváltozott állapotával és az újabb idő követelményeivel számoljon. Már régen kellett volna Angolországának ahhoz a gondolathoz szoknia, hogy ma már nemcsak az ő lobogója uralkodik a világ- tengereken és hogy még mindig lehetséges fensőbbségének elérésére és megtartására olyan hajóraj kell, a melyhez gyöngeség vagy elégtelenség legcsekélyebb foltjának sem szabad tapadnia.

Egyes, a spitheadi gyakorlatokról szóló gáncsoló hangok az országgyűlésen és elítélő jelentések a sajtóban roppant nagy kárt okoztak Angolország hírének és tekintélyének. Szükséges, hogy minden britt leghőbb vágya legyen e kárt, mint nemzeti becsületének beszennyezését helyre hoznia. Még mindig a legpompásabb anyaggal rendelkezik Albion és semmi sem volna neki könnyebb, mint évszázados prestige-ével a tengeren való uralmát föntartania és tengerészete hanyatlásának hírét meghazudtolnia. Hasonló követelmények mutatkoznak szárazföldi erejét illetőleg is. Angolország hadserege úgy viszonylik hatalmi állásához, mint valami bátor legény, a ki esetlen óriást ragadott meg, óriást, a kinek bírhatásáért még azonfelül sok más hatalom is fegyverkezik. Még egy ideig bizton markolhatja az ügyes, de kicsi kez a zsákmányt, de hosszabb időre ez teljesen lehetetlen lesz. Angolországának tehát legalább is háromszor akkora sereget kell állítania, ha csak nem akar önkényt lemondani világhatalmi állásáról. Ez szomorú és teljes joggal gyűlölt szükség, a melybe Angolországának e tekintetben bele kell nyugodnia; hiszen a vakok országában még az épszeműnek is be kell húnynia félszemét, és a szabadság drága gyöngye megérdemli ezt az áldozatot. Szárazföldi kritikusok közt az a nézet uralkodik, hogy a pénzes zacskójába kapaszkodó John Bull kereskedői mérlegelésébe merülve, semmi érzéket és érdeket sem mutat hajóhada, serege és nemzeti nagysága iránt. De a mennyire én ismerem Angolországot, ezt nagy tévedésnek kell mondanom. Az angol gyáros, kereskedő és még az egyszerű

munkás is közömbös részletkérdések iránt, rémségesen tudatlan afrikai és ázsiai dolgokban, de lelke mélyéből hazafias érzületű; hazafi, a kinek a mindennapi életért való küzdelemben ugyan kevés ideje marad arra, hogy messzeható politikai számításokba bocsátkozzék és a kinek sokkal több gondot okoz valamely községi, rituális, felekezeti ügy, mint Herát fegyverkezése, a nizámnak viszonya az akirályhoz vagy Dinizulu lázadása; de olyan hazafi, a ki nem tart semmi áldozatot nagynak, ha a britt lobogó becsületéről és tekintélyéről van szó. Nem az angol polgár, hanem az angol politikusok szennyes pártüzelmei az oka, ha Angolország a hatalmi állásának megfelelő eszközök megszerzésében elmaradt, mert azok a szavak, a melyeket legutóbb London városának tanácsában a nemzeti védelemről hangoztattak, bizonyára a legkisebb városkában is visszhangra fognak találni. Nem az angol nép nagy tömege, hanem uralkodó osztályának egy része sínlődik századunk nyavalyáiban, csak ennél ingott meg az angol-szász erkölcsösségnek egykor szilárd gránitsziklája és csak az vetett komor árnyat az egész népre, hogy újabb időben mindinkább szaporodnak a sikkasztások és hivatali visszaélések.

Ez az én igénytelen nézetem és e nézetem alapján azt tartom, hogy ma még szó sem lehet Nagy-Britannia hanyatlásáról. Lehet, hogy a konok britt fölrázására nem elég a pusztá intés, hanem hogy gyöngéd oldalba dőfésre van szüksége és csak a közelgő veszedelem vagy éppen valamely szenvedett vereség lesz képes álmából fölrázni. De ha egyszer fölébredt, akkor szívóssága és kitartása, őseinek e hagyatéka, mindenkor csudákat fog tenni és meg fogja mutatni a világnak, hogy Angolország közel járhat a hanyatlás széléhez, meg is rendülhet a nélkül, hogy e miatt el kellene buknia vagy tönkre mennie.

Angolország bukása különben a legnagyobb csapás volna, a mely nem csak az angol-szász fajt, hanem általában az emberiséget érhetné. E szerencsétlenség következményei a mostani körülmények közt annál inkább végzetesekké válnának, minthogy Európa keleti és középső részét a középkori feudális sötét felhője és az a veszedelem fenyegeti, hogy egy államférfiúnak éppen oly szerencsés, mint ügyes keze a hátramenés homályos útjára csalogatja, tehát csak Angolországra, mint a szabadságnak közellevő világító tornyára tekinthet.

Mentsen Isten, hogy e világító torony fölött a tenger hullámai összecsapódjanak, mert a tengeren túl levő nagy köztársaság fénye még csak halaványan vetődik a régi anya-világészre és az az idő, a mikor «the power of the English speaking race will outweigh that of all the rest of the world» — az angolul beszélő faj hatalma fölér a világ minden egyéb részével — a hogy egy lelkes író a New-Yorkban megjelenő *The Forum* című folyóirat áprilisi számában mondja, még nagyon távol levő jövődében van.

VÁMBÉRY ÁRMIN.

HÜBNER BÁRÓ ÚTAZÁSA.*)

A ki abban az élvezetben részesült, hogy képzeletben elkísérhette Hübner bárót az ő *Promenade autour du monde*-jában, az örömmel fogadja új útazásának — *Durch das britische Reich* — elbeszélését. A *Séta a világ körül* 1875-ben jelent meg francia nyelven s rövid pár év alatt minden műveltebb európai nyelvre, többi közt magyarra is fordíttatott s mindenütt nagy tetszéssel találkozott, mint oly vonzóan írt munka, melyben ragyogó írásmodor mellett a diplomata szerző éles megfigyelő tehetsége s a beútazott vidékek társadalmi viszonyainak szabatos jellemzése összhangzatosan egyesült.

A *Séta* nem volt utolsó útazása az öreg diplomatának — Hübner már a hetvenen túl van. — Már akkor kifejezte vágyát, meglátogatni Indiát, fiatalabb éveinek egyik álmokképét. Csakhogy a tervezett kirándulásból nagy útazás lett és Indián kívül kiterjedt Dél-Afrika, Ausztrália, Polynesia és Éjszak-Amerikára, vagyis a kirándulásból útazás a föld körül vagy legalább is útazás a britt birodalmon keresztül lett, s eredménye egy legközelebb megjelent két kötetes munka, mely méltó folytatása, illetőleg kiegészítése a *Promenadenak*.

Hübner nem szakszerű geographus, s műve új ismeretekkel alig gyarapítja a földrajzi tudományt; ő hosszú útjában majdnem mindig csak ott jár, hová hajón, vasúton, jó országúton, kocsin vagy lóháton bizonyos kényelemmel eljuthat; ismeretlen, járatlan vidékekre, hol földrajzi fölfedezéseket lehetne tenni, nem téved. Mikor például Új-Seelandban meg-

*) *Durch das Britische Reich*, von Alexander Freiherrn von Hübner. Leipzig, Brockhaus. 1886. Zwei Bände.

látogatja a forró tavak vidékét, szinte szükségesnek találja magát mentegeetni és indokolni, miért látogatott el a vadonba. Azonban habár leírásai sokszor csak a könnyed csevegés jelleget öltik magokra s nem egy lap csak mintegy saját maga használatára írt naplójegyzetek köntöskében jelenik meg, mégis a mű igen becses és sehol sem pongyola. A mű olvasása arra figyelmeztet bennünket, hogy előkelő, világlátott szellemnek társaságában vagyunk s oly embert kísérünk, ki szokva van ahhoz, hogy a dolgoknak mélyére tekintsen. Hübner, habár nem szakszerű geographus, de nem is egyszerű Globe trotter, a ki a véletlenhez, a lényegtelenhez tapad s a mű közepontjául saját énjét választja.

Az ő tekintete magásra és szabadon fölemelkedik, van benne bizonyos böleselkedő emelkedettség s fejlett világnézet, mely lehetővé teszi, hogy azon dolgokat, a melyeket lát és hall, pártatlanul, rokon- és ellenszenv nélkül megítélhesse. Igaz ugyan, hogy nagy útazásának aránylag rövid időt szánt — 1883 június 29-dikétől 1884 augusztus 29-dikéig — de ez időt fiatalos hévvel használja föl.

Továbbá hatalmasan előmozdítja megtigyeléseit azon körülmény, hogy mindenütt a legjobb vezetők és magyarázók kísérik. Az exdiplomatát — tudvalevőleg Hübner 1859-ben Ausztria követe volt a párisi udvarnál s az ő neve össze van forrva Napoleon olasz politikájával — mindenütt konzulok várják; az angol kormányzóknál van elszállásolva, gyarmati miniszterek és képviselők kísérik őt kirándulásaiiban; külön vonatok, készen álló kocsik állanak rendelkezésére s így egy perce sem vész el haszontalan s mindenütt van alkalma tudósításait a legjobb forrásokból meríteni. Társalog minden párt embereivel, optimisták- és pessimistákkal, angolokkal s más nemzetiségű települőkkel, s így minél bővebben csergedezik ismereteinek forrása, annál tágabb a látköre s annál tisztábban beláthat a gyarmatvilág sokszor kuszált társadalmának szövevényébe.

* * *

Az útazás el van határozva; az utazó elbucúzik bécsi barátjaitól, kik vállalkozását hidegen fogadják. Talán zavartnak velük elméjét. Fia is tiszteletteljesen hallgat, a mikor India s Ausztráliáról van szó. Le silence des peuples est la leçon des

rois. Csakhogy e leczkék nem mindig használnak. Londonban a Travellers Clubban befejezi előkészületeit. Derby és Kimberly lordok megnyitják előtte a gyarmatok hivatalos kapuit, a tengerészeti hivatal ajánlja őt az összes tengeri állomások parancsnokainak. Lord Granville és sir Bartle Frere leveleket adnak a gyarmatok kitünőségeihez; angol barátjai irigylik tevékenységét s azt mondják: «What a plucky old fellow he is!» s majd ha útközben baja támad, azt fogják mondani: «What an old fool he was!»

Végre az előkészületek be vannak fejezve s az utazó tengerre száll Indiába, a csodák országába, de nem a banális úton, a szuezi csatornán, hanem a nagy kerülőn, a Jó-Remény foka körül.

A gőzös földézetén s a több heti utazás alatt bő alkalom nyílik tanulmányozni a nemzetközi úti társaság szokásait és erkölceit; végre július 20-dikán utazónk eléri első állomását s kiköt a Fokföldön. Sokkal gyöngébb a toll, hogy sem lefesthetné a föltáruul tájkép megindító, lebilincselő, mámorító benyomását. Közvetlenül a Fokváros fölött szédítő meredeken roppant kötuskó emelkedik. Ez a Táblahegy. Két oldalánál óriási sziklák állanak; itt az Oroszlánfő, ott az Ördögcsúcs. Együttesen azon hatalmas védőgátat képezik, melyen megtörnek a délszaki tengerek viharai. A mozdulatlanság képe ez a folyton változó színek sokfélesége ellenére; kék, mint az opál reggel, halvány aranyszín délután, rózsás, ha a nap a láthatárhoz közeledik, ibolya, ha elmerül. A kolosszus lábánál sötétzöld szalag fehér foltokkal; a Fokváros kertjei, ültetvényei, tornyai és házai; tovább kelet felé világoszölden és sárgásan rétek és homokpadok. És a síkságon túl, a földség belseje felé csipkézett lánczai a kékhegyeknek.

És a város! behatolunk a tarka tömegbe, mely a parton s a szomszédos utcákban nyüzsög: matrózok, hajósok, halászok, munkások Szent-Ilonáról, mindannyian többé-kevésbé sötét színűek, csodálatos tarkasága tiszta és vegyülék fajtáknak; utódai e föld egykori urainak, a hottentotáknak, kafferek, négerek a Namaque- és Damara-földről, malájok, beljebb a kereskedői városnegyedben fehérek, de sehol sem elegendő számmal, hogy mellettök a feketék eltűnnének. Ez utóbbiak mindenütt találhatók, ők a continens urai. És mennyi eltérés a fehér emberek közt! Egyrészt az angol, ki jelenleg a

helyzet ura, másrészt a hollandi, ki a múltban saját nemzeti jellegét rányomta a Fokföldre, s kit az uralkodó britt se magába olvasztani, se megsemmisíteni nem képes.

A Fokváros azon mértékben megváltoztatja vonásait, a mint a parttól befelé haladunk. Először tengeri kikötő, azután kereskedő város, majd hivatalos s politikai központ a Government House-zal s a parlament épülő félben levő palotájával. Kissé tovább a város kertté változik: a botanikai kert, a kormányzó kertje, a nyilvános kert. Még pár lépéssel tovább s hirtelen s váratlanul nagy rétnek dús gyepén vagyunk, melynek szep fenyvek képezik keretét. Köröskörül falusi magány és csend. Mögöttünk fák alkotta függöny, mely fölé karsú tornyok emelkednek. Délnyugaton házak kúsznak az Oroszlánfő első lépcsőfokain. Ez a színesek városa. Érdekes bejárni meredek útzeáit. Lábunknál elterül a város és a tenger, és túl az öblön megpillantjuk a kéket, a Hottentotta-hegységet, és többé-kevésbé mindenütt a Táblahegyet. Hiába fordítjuk el szemünket, a gránitos fal lebilincseli tekintetünket. Itt vagyok, úgy mond, itt maradok.

A társaságot, azt, melyet Európában társaságnak szoktak nevezni, a hivatalos világ alkotja, az angol katonatisztek, az állam s az egyház fejei, továbbá a bírói és kereskedői kar kitűnőségei, a konzulok s a régi hollandi családok. Mint India-, Ausztrália- s a többi britt tartományokban, úgy itt is, a nagy kereskedő házak főnökei azon szokást vették föl, hogy a mint csak lehet, öreg napjaikra visszatérnek az anyaországba. A hollandiak az egyedüliek, kik maradnak s kik nem akarják azon földet elhagyni, hol születtek, élnek s hol meg fognak halni. Ők túlnyomólag földbirtokosok és sokan közülök igen gazdagok. Igaz ugyan, hogy jelenleg bizonyos vagyoni hanyatlás észlelhető körükben, s ennek oka főképen azon nehézségben rejlik, munkásokat szerezni, mióta az angol uralom alatt a kényszermunka el van törölve. Innen van, hogy az egykori gazdagság egyszerű jólétté, sőt némelyeknél szegénységgé változott. Semmi sem állandó e bolygón, minden emelkedik vagy hanyatlik.

Szép napot tölt utazónk Bishops-Courtban, mint az anglikán püspök vendége. Itt ülök a verandán, úgy mond, tekintetemet éjszak felé irányozva, előttem fénylő chaos, közel hozzám lombtalan bokor áll, tele óriás skarlátpiros virágokkal, mögötte

alacsonyabb cserjék, szürke a zöldben. Távolabb a fenyves-erdő. Bámulom a hollandi fa-óriásokat, a mint üde zöld színök fölcsillámlik, rügyeik épen nyiladoznak s a leggyöngédebb világos zöldben fénylenek. Délután a püspök s neje elvezetnek az ezüst-erdőbe. Az ezüstfa csak a Fokföldön található. Valóban jelenet valami tündérmeséből. Középnagyságú fák közt járunk. Törzsek, ágak, galyak, levelek, minden tiszta ezüstnek látszik. A hosszúkás, merev, érczhez hasonló levelek fölfelé fordítják finom csúcsaikat, a melyekben visszatükröződnek a nap sugarai. Köröskörül tengernyi fény, közvetlen és tükrözött, még jobban kiemelve a háttérben álló sötét erdő ellentéte által. A kápráztatott szem a hegyek felé fordul. De a nap már nincs többé mögöttök. Ferde sugarai megtörnek a sziklafalak kiálló élein, tova siklanak falról falra, árkokon és hasadékon és elhalnak a sötét hegyszurdokokban.

A Cap természete páratlanul áll. A mi földségünkre csak a hollandi tölgyek és fenyvek által emlékeztet. Nem is félig tropikus, mint a milyen e szélességi fokok alatt lehetne. Még az ég is más; ritkán kék. Nem ultramarin, mint a Földközi-tenger partjain, de a lemenő nap sajtáságos tisztaságot kölcsönöz neki sötétsárga, rózsás, ibolya színeket csillogó fénynyel, míg a beköszönő éj a tűzijátéknak véget nem vet. A mellett nyugodt időben mély csend honol a légben s a vidék fölött. A természet e hallgatása a jövevényben honvágyat ébreszt.

A Foktartományból utazónk útja Natalba vezet, s első állomása Durban. Ez már nem Dél-Afrika, ez tropikus föld. Itt már az indiai fügefa hintázza karjait, a mangrove terjeszti titokszerű árnyékát, banánok lógázzák óriási leveleiket, a bambuszok suttognak a tikkasztó levegőben. Az erdőben leopardok laknak, antilopok, majmok s nagyszámú mérges kígyók, rémei a letelepülő gyarmatosnak.

Durban két részből áll, az alsó s a felső városból. Az előbbi sok árucarnokával s a matrózok tolongó sokaságával valami kikötő városkát juttat eszünkbe a Themse vagy a Clyde partjainál, az utóbbi széles, egyenes utczáival inkább Amerikára, mint Ó-Angliára emlékeztet. A város festői jellegét az utczákon hullámozó nép adja; kafferek, kiknek ruházata báránybőr kötőből áll. Zuluk tömegesen. Szép férfiak, kiknek bronz-színű alakja fénylik a napsugárban. A leányok kitűnnek fejük, nyakuk s válluk klasszikus formáival. Sok fekete a De-

lagoa-öböl s a Zambeti vidékéről jön. E tarka tömegből kiválnak a malájok finom és szabályos vonásaikkal. A hindu fajta fölénye szembetűnő. Olajszínű karcsú tagjaikat fehér vagy vörös ruhába burkolva, a shawlt művészi redőkben vállukra vetve, karjokat, kezöket és lábukat nehéz bronz vagy ezüst karikákkal díszítve, így lépdelnek a hindu asszonyok és leányok az utczákon és önkénytelenül az antikra emlékeztetnek. Még klasszikusabb volna a benyomás az orrgyűrűk csúnya díszé nélkül.

Natal fővárosában, Pieter-Mariczburgban útzónk a kormányzó házában azon szobáiban lakik, melyekben a fiatal Napoleon Lajos lakott, mielőtt a zuluk ellen indúlt, s melyeket zarándok-útjában Eugenia császárné is igénybe vett. Mikor ez ágyban feküdtem, úgy mond Hübner, mely e kiváló személyeknek is nyugvóhelyül szolgált, akkor régi, félig elmosódott emlékek emelkedtek lelkemben s üldöztek álmomban: A trónörökös születése, tizennégy nappal később a béke, a meghatalmazottak, a mint az okirat aláírása után a néptömegek által dörgő éljenekkel üdvözölve, lejönnek a miniszterium lépcsőin, a rokantak ágyúlövésai, a mint hirdetik a városnak a várva várt eseményt. Az utczákon mindenféle emberek, asszonyok és férfiak örömkönnyeket hullatva. Elmúlt a gond, nem kell többé rettegni a férj-, a fiú-, a testvérért Sebastopol sáncaiban. Azután a Te Deum, a Notre-Dame harangjainak ünnepélyes zúgása. És a keresztelő szertartása, a lakoma a városházán és annyi nyilvános ünnepély, ezúttal, ha nem is általános, de őszinte öröm kifejezése. A második császárság hatalma tetőpontján. Az országban a bizalom visszatérése, hit az új állapotok tartósságában; Európában föléledése azon reménynek, hogy a béke biztosítva van a jövőre. És azután? A mit átélünk. — És a vége? A vége a távol Afrikában, a vadak lesbeállása, egy ifju holtteteme oda terítve a gyepre, egy trónjától megfosztott anya, a mint könnyeivel áztatja azon földet, mely fiának vérét fölitta. Az ókor története, mely oly gazdag csodálatos eseményekben, kevés ehhez hasonlót nyújt. Mily gazdag anyag az elmélkedésre az emberi nagyság semmis volta fölött!

A Fokföldről az útazás Melbournebe megy, húsz napig hajón, 6000 tengeri mérföld vizen. Az egész úton nincs szárazföld, nincs menedék-kikötő, nincs szénállomás. A *John Elder* az Oriental Company hajója, eléri a passzátok övét s egyenletes

sebességgel halad kelet felé, annál is inkább, mert a Jeges-óceánból jövő vízáramlatok ugyanezen irányt követik. Az idő szép, a levegő hideg, de üdítő, kellemes hatást gyakorol. Mint-hogy a légvonatot, melyet a gőzös gyors mozgása okoz, a nyugatról jövő passzát ellensúlyozza, a földéleten teljes szélcsend uralkodik, a mi csodálatos ellentétet képez a habzó hullámokkal s a hajót követő vízi állatok fürgeségével. A hajón levő társaság is igen vegyes. Az útasok nagyobb része az angol közép-osztály alsóbb rétegeihez tartozik; legtöbben költők skótok; farmerek, kis kereskedők és kézművesek, mindannyian erőteljes emberek az erélyesség bélyegével homlokukon, izmos karokkal, egészséges kinézéssel. Az asszonyoknak ugyanezen jellegök van, és a babyk, ha kis tüdejök erejéből következtetni lehet, szintén a legszebb reményekre jogosítanak. Több ausztráliai is van a társaságban, kik Ó-Angliában tett látogatásukról viszszerternek. A társalgás soha sem lépi át a tisztesség határait és ha nem is beszél mindenki a királynő angol nyelvét, még sem lehet oly szót hallani, mely tisztességes nőnek pirulást okozna.

Melbourneben utazónk nem időzik, hanem azonnal folytatja útját Új-Seeland felé, melynek tanulmányozására hosszabb időt fordít, s melyet egész hosszában délről éjszak felé bejár.

Új-Seeland rohamosan emelkedik; mindenütt fejlődés, kényelem és rendezett társadalmi állapotok találhatók, mintha nem is csak nem rég keletkezett gyarmatban, hanem Ó-Angliában járnánk. Növeli a csalódást az is, hogy utazónk sokáig nem lát benszülöttet. Különösen a déli szigeten nem találkozik egygyel sem. Tény az, hogy a maorik eltűnnek. Miért? Először azért, mert fölvtették az európai ruhát. Senki sem kényszerítette őket erre. De mint a japániak, ők is szükségesnek találják a mi szokásainkat majmolni. Mióta európai módra öltözködnek, soha sem vetik le ruhájokat, még éjjel sem. Ennek az a következménye, hogy a mikor kimennek a hűvös reggeli levegőre, meghűléseket és tüdőbajokat szereznek magoknak. Az aranybányák közelében, a hol sok európai összjön, az asszonyok azelőtt ismeretlen betegségekbe esnek s ezeket nem tudják gyógykezelní. Sokan közülök nyomorútan halnak meg, s a gyermekek is magokkal hozzák a betegségek csíráit. Végre pedig a legnagyobb pusztítást a szeszes italok mértéktelen élvezete okozza.

Cook itt csak madarakat talált, de egyetlen egy négy lábú állatot sem. A múzeumban madarakat lehet látni, melyek tíz év előtt még nagyon el voltak terjedve, de most csak szerfölött ritkán találhatók. Más fajok, mint például a moa, teljesen kivesztek. Az eredeti flóra szintén megsemmisül. A szarvasmarha s a juh, melyeket Angliából behoztak s melyek most nagyon elszaporodtak, lerádják a növényeket, még mielőtt ezek magjait elhullatták volna. Továbbá kipusztítják az erdők gyeptakaróját, mely megvédi a nagy fáknak gyökereit. Ennek következtében a szél szabadon behatol az erdőkbe, kiszáritja a talajt s a fák, megfosztva a nedvességtől, idő előtt elhalnak.

A maorik ismerik a rájok várakozó sorsot. A honi fű, a sárga tussock elcsenevészedik, ha ugyane réten zöld angol fűvet vetnek. Azért mondják: «Green grassy English, tussock Maori». A honi növényeket és állatokat kipusztítják azon növények és állatok, melyek Európából jönnek s épen úgy a maorit kiszáritja a fehér arcú ember. Az átalakulás csodálatos gyorsasággal történik. Új Angolország van keletkezőben. A *maori*, a *moa*, a *ti* a múlt képeihez tartoznak és nemsokára a mondák körébe mennek át.

Ámde az angol dolgozik és gyarapodik. Mindenkin meglátszik, hogy self made man, a kinek semmi sem lehetetlen, mert semmi fáradtságtól sem riad vissza. Hard working a jelző, mindenkinek kell dolgoznia, mert különben menthetetlenül el van veszve. Járdataposó dandykat Új-Seeland nem ismer.

Útazónk meglátogat egy «run»-t, azaz jó módú angol családnak a birtokát. A tulajdonos erős ötvenes és mintaképe a régi szabású angol gentleman-nek. Neje is angol, gyermekeik már Új-Seelandban születtek. Hetven ezer juh képezi birtokát és így a nagyobb squatterek közé tartozik. A földet szabadon bírja, freehold. A run nagy síkságból áll, melyet dombok körítenek és két folyó nedvesít. Szép vidék, de a magányosság érzetét kelti a szemlélőben. Csak az építheti ide házáat, ki nagyon bízik saját erejében, mert idegen segítségre itt semmiképen sem számíthat. Egy dombuak lábánál, körülvéve fenyű-, tölgy- és nyárfákkal, épült a jól berendezett lakóház.

A birtokos leánya és ennek egy barátneje szolgálták föl a háziasszony által készített ebédet. Itt mindenki végez kézi munkát. A kézi munka nem válik senki szegyenére.

A lakóháztól bizonyos távolságban vannak a juhkarámok

s azon helyisegek, hol a nyírás történik. Ez az évnek legfontosabb munkája és mindig a nyári meleg beálltával kezdődik. A nyírás hat hétig tart s a run tulajdonosa e munkával 120 férfit foglalkoztat. A nyírók, szám szerint harminczhatan, egy font sterling napibért kapnak. Mindannyian teljes ellátásban is részesülnek. A szakács, egy svájci olasz, már megkezdte előkészületeit a nagy főzéshez. A tulajdonos házában a háziasszony és leányai főznek, a munkásokat szakács szolgálja ki. Mily csodálatos! De az emberek azért vannak itt, hogy nyírják a juhokat, és nem arra, hogy süssék.

Útazónk további útjában a Cook-szoros felé halad. A fölkelő nap öt épen a szoros bejáratánál találja. Előtte mintegy a levegőben lebegve a Kaikura nevű magas hegyek emelkednek. Lábukhoz alacsony dombsorok kuszált láncolata támaszkodik. Növényzet, kivéve egy-két sárga fűfoltot, teljesen hiányzik. Fata Morgana, kaleidoskop ez: a színek egymásba olvadnak, különválnak és találkoznak. Ha a tekintet elfordul a nyugtalan, habzó, barátságatlan tengertől s lassanként fölfelé emelkedik, csodálatos színvegyületeknek egymásutánjában gyönyörködhetik; lent sáfránysárga rózsaszín árnyalattal, fölötte sötétkék, azurkék, halványkék, mint az opal. Mikor a szem végül a jegesek firn-mezőihez följut, alig lehet elválnia az elbűvölő látványtól. Gyémántok fénylenek a reggeli napban s mögöttök a gyöngyszínű égboltozat mint halvány háttér. Az ellenkező oldalon csak mintegy sejtjük az éjszaki sziget alacsony partjait.

Azon különféle vad népek közt, melyeket balsorsuk a fehér emberrel érintkezésbe hozott, egyik sem vonta annyira magára Európa figyelmét, mint Új-Seeland benszülottei, a maorik. Testi szépségök, a függetlenség szeretete és kiváló bátorságuk magasra emelték őket Polynesia többi népei fölé. Ma visszaszorítva rezervjeikre s az úgynevezett Királyföldre és ott is fenyegetve a közeledő európai civilisatiótól, e szigetek egykori urai belenyugosznak sorsukba, s e sors, mint azt ők magok is tudják, nem lehet más, mint törzsüknek közel kihalása.

A hittérítés műve 1835-ben kezdődött. Ekkor több törzs fölvette a keresztyén hitet. De az általános nézet szerint ez átterések igen fölületesek s a legtöbb maori vallása csodálatos keveréke homályos keresztyén fogalmaknak és örökölt babonás hitnek. Csak egy látható eredménye volt a térítésnek, tudniillik

mindnyájan lemondtak az emberhús-evésről, a mely meg 1840-ben általános divatban volt. Az általános ítélet szerint a maorik jelles szellemi tehetségekkel bírnak és élesen meg tudják ítélni a dolgok fejlődését. «Ti mindig Istenről beszéltek nekünk», így szólt egy főnök egy hittérítőhöz, «és míg mi tekintetünket ég felé emeltük, ti lábunk alatt elraboltátok földünket.» Gúnyos czélzás azon úzérkedésre, mikor az angolok értéktelen üveggyöngyökért és pipákért óriás földterületeket vásárolgattak.

A maori foggy, a fehér ember rohamosan fejlődik és szaporodik. A bevándorlók az angol középosztály alsó rétegeiből s a legalsó népből kerülnek ki. A nép fia itt úrnak érzi magát. Új-Seeland paradicsoma azon embereknek, kik kézi munkával keresik kenyerüket. Innen e szólásmód: négy nyolczas, azaz nyolcz óra munka, nyolcz óra szórakozás, nyolcz óra alvás és nyolcz shilling munkabér. A bér igen magas, viszonyítva az élelmi s más czikkek árához. Az élet olcsó, a hús és liszt csak fele annyiba kerülnek, mint az anyaországban, egyedül az Angliából behozott ruhaczikkek körülbelül öt százalékkal drágábbak, mint Európában. Így tehát Új-Seeland eldoradója a munkásnak.

Azonban a fénylő láthatáron sötét pontok is mutatkoznak, melyek a munkásokban nyugtalanságot keltenek. Mindenek előtt az újabb bevándorlók, kik könnyen a munkabér leszállítását vagy a munkaidő emelését okozhatják. De még fontosabb a nagybirtokosok kérdése. — Van Új-Seelandban 1000—1200 ember, kik az anyaországban kölcsön vett pénzzel körülbelül tizenegy millió acres földet a benszülöttektől potom áron összevásároltak. E vásárlások legalább 500 millió font sterlingnyi tőkének felelnek meg. E nagybirtokosok mindenike 20—30 ezer font sterlingnyi jövedelemmel bír és minthogy a juhtenyésztés itt jövedelmezőbb foglalkozás, mint a búzatermelés, azért érdekökben fekszik, földjeiket nem művelni, hanem állandóan legelőnek hagyni. Ez okból törekvésök oda irányúl, megakadályozni, hogy szegény emberek kis földbirtokokat szerezzenek. Ha pedig a gyarmati kormány ország- vagy vasútak építését tervezi, a nagybirtokosok fizetett embereik által jókor megtudják ezt s a még a maorik kezében levő földeket gyorsan összevásárolják, s így azon föld, melyet ma egy font sterlingen vettek, pár nap múlva tízszeres értéket képvisel.

E monopol ellen a kisbirtokosok minden módon izgatnak

és azt kívánják, hogy minden föld nemzeti birtoknak, land nationalisation, nyilváníttassék. Az erre czélzó törvényjavaslat szerint bizottság meg fogja becsülni a földeket s e fölbecsülés alapján oly földadó, land tax, lesz behozandó, melynek egy-egy acrera eső nagysága az egy kézben levő földterület nagyságához mérten folyton emelkedik. E javaslat indítványozója azt hiszi, hogy ez adózási mód kényszeríteni fogja a nagybirtokosokat, hogy földjeik egy részét a kisbirtokosoknak s az új bevándorlóknak eladják. A radikális párt még tovább megy és azt kívánja, hogy a földbirtok tulajdonjoga törültsessék el és helyébe bérleti rendszer lépjen életbe. A birtokosok, freeholders, át fognak változni bérlőkké, holders under the law.

Maga a kormány is pártolja e törekvéseket; fölfüggesztette a még uratlan koronabirtokok további eladását és kísérletképen kisebb birtokokat rövid időtartamra bérbe ad.

* * *

Czikkünk szűkre szabott tere nem engedi, hogy Hübner útazásában és megfigyeléseiben Ausztráliába, Indiába s a Csendes-óceán szigeteire is kövessük, de már a föntebbi mutatóból is kitetszik, hogy oly mű van előttünk, mely megérdemelné, hogy hazai nyelvünkön épen úgy napvilágot lásson s oly elterjedést nyerjen, mint a *Séta a világ körül*.

REQUINYI GÉZA.

A TANÚLMÁNYI ALAP.

A *Budapesti Szemle* folyó évi szeptemberi számában Cs. F., minden igazolható kényszer nélkül, arra vállalkozik, hogy dr. Romanusnak röpiratként megjelent cikkorozatában foglalt és a tanulmányi alapra vonatkozó sérelmeit rectificálja. Cs. F. *csak e miatt* foglalkozik Romanussal. Hát én is azzal a kijelentéssel kezdem, hogy *csak e miatt* és pedig azért reflectálok Cs. F. cikkére, mert abban olyan állításokat és nézeteket talál az olvasó, a melyeket én, a ki a tanulmányi alap jogi természetéről, a képviselőház által kiküldött bizottság megtisztelő meghagyásából ugyan, de saját firmám alatt Cs. F. nézetével homlokegyenest ellenkező, és nemcsak a képviselőháznak bemutatott, hanem külön kiadásban is megjelent véleményt mondtam, megjegyzés nélkül nem hagyhatok.*) Ezt nem tekintve írhatott volna Cs. F. bármit, engemet fölszólalásra nem indít, már azért sem, mert a kinek nincs erkölcsi bátorsága ahhoz, hogy országos érdekű dolgokról nyílt sisakkal beszéljen — legalább szerintem — komoly figyelemre igényt nem tarthat.

Fölszólalásom nem akar polemia lenni, pusztán a kétségtelen tények fölsorolására szorítkozom, melyek minden ékesszólásnál fényesebben czáfolják meg Cs. F. téves állításait. Sajnálom, hogy ez eljárásom mellett is több tért kell a *Budapesti Szemle*ben igénybe

*) Nem akarok titkot csinálni abból, hogy sem az én véleményem, sem az, melyet képviselőtársam, gr. Apponyi Albert a vallásalap jogi természetéről készített, nem volt szerencsés az intézők tetszését megnyerhetni. A jogi vélemények ép úgy, mint az általunk korábban külön-külön készített jelentések, a képviselőház tagjai közt nyomtatásban kiosztattak ugyan, de még az e végre kiküldött bizottságban sem kerültek tárgyalás alá.

vennem, mint a mennyit az általam igen tisztelt szerkesztő úr, folyóirata hátránya nélkül, talán rendelkezésemre bocsáthat. De mentse ki ezt a tárgy fontossága, melynek bizonyára előnyére leend, ha hazánk elsőrendű folyóiratainak egyikében szerezhettek érvényt igénytelen nézetemnek.

Mielőtt azonban tulajdonképeni főladatomra térnék át, egy körülményt kell kiemelnem, mely Cs. F. és elvtársai eljárásának jellemzésére és valódi értékének megvilágítására okvetetlenül szükséges. Cs. F. és elvtársai — a mint ezt eddigi fölszólalásaik tanúsítják — állításaik igazolásául hivatkoznak ugyan egyes törvénycikkekre, említenek diplomákat, a nélkül, hogy akár a törvények, akár a diplomák *szövegét* idéznék. Ez eljárás — mutatis mutandis — nagyon hasonló annak a pesti procatornak taktikájához, a ki a megyei gyűléseken úgy vagdalta a hallgatóság fejéhez a *Corpus juris*ből vett citátumokat, hogy mély jogtudománya első rangú tekintélynek stygmatisálta. Ez a nagy tudomány azonban szöveget ütött a fejébe egy jámbor táblabírónak, a ki nem volt rest a dolognak utána nézni, a midőn nem csekély ámulatára arról győződött meg, hogy a tudós procatort által citált törvénycikkeik vagy általában nem léteznek; vagy egészen másról rendelkeznek, mint a minék igazolására idéztettek. Cs. F. és társai, mint kimutatni szerencsém lesz, a pesti procatort copizálják, de nem sok szerencsével; miért is róluk joggal mondhatjuk: *mutato nomine, de te fabula narratur*.

E nélkülözhetetlen kitérés után, szóljanak most már a tények, melyeket csak itt-ott lesz szükséges rövid észrevételekkel kiegészíteni.

Az adományi rendszer idejében, a mi közjogunk kétféle adományt ismert; a világi és az egyházi adományt, melyek közt lényeges volt a különbség és egyrésről abban állott, hogy királyaink az 1351. XI. törvénycikk keletkezése óta, a világi és az egyházi adományoknál lényegesen különböző záradékot használtak.*) Kifejezé-

*) A századokon át szokásos záradékból elég a következő passzusra utalnom: *Hinc pro summo illo jure patronatus, quod qua apostolicus rex Hungariae in ordinandis dioecibus optimo jure habere et exercere dignoscimur prae attactum episcopatum erigendum esse duximus stb.* E záradékot használta I. Rudolf 1586 május 19-dikén kelt s a *turóczi* prépostságra vonatkozó adománylevelében: *Praeposituram Conventus Ecclesiae Beatissimae Virginis Mariae in Cottu Thurocziensi existentem per Mortem et Decessum Reverendi quondam Stephani Radetii*

sével annak, hogy az egyházi javakat ama legfőbb *kegyúri jogmál* fogva adják, mely a magyar királyokat, mint az egyház fő védnökeit ősidőktől fogva kétségtelenül megillette; másrésről a különbség abban áll, hogy míg a magyar koronára visszaszállott világi adomány fölött a koronás király szabadon rendelkezhetett, — az egyházi javakat, ha a koronára háramlottak, csakis egyházi czélokra fordíthatta,*) a mi úgy közvetlenül, mint közvetve történhetett.

Hogy királyaink az egyházi javak adományozásánál a fön-
tebbi jegyzet alatti záradékot használták, ép oly kétségtelen tény,
mint az, hogy sem az országgyűlések, sem koronás királyaink azt a
rendelkezést, a mely szerint a koronára szállott egyházi javak akár

Episcopi Agriensis et Locumtenentis olim Nostri ejusdem Praepositurae ultimi viri et legitimi Possessoris de jure et de facto vacantem *Authoritate Jurispatronatus Nostri Regii, quo in omnibus praedicti regni Nostri Hungariae Ecclesiis, more divorum quondam Hungariae Regum, Praedecessorum Nostrorum bonae memoriae optimo jure utimur* stb. Hasonló záradékkal találkozunk Mária Teréziának sokat vitatott és álláspontom ellenkezőjének igazolására rendszerint fölhozott 1780-ki alapító levelében. Egyik helyen azt mondja a királynő: *Universaque Privilegia et jura mentionato Religioso Ordini abolitae olim Societatis Jesu collata, ac quocunque modo etiam Fassionali et emtutio jure per eum acquisita . . . eaque ratione transferimus ut pro summo jure Nostro Patronatus stb.*; az alapító levél további folyamában pedig azt mondja: *pro supremo Patronatus Nostri jure quout Rex Hungariae instar Gloriosae Reminiscendae Praedecessorum Divorum aequae Hungariae Regum pleno jure fruimur* stb. Végre ugyancsak ilyen záradékot használt I. Ferencz a fehérvári custodiatus adományozásánál: *Custodiatum Ecclesiae Albensis de jure et de facto vacantem auctoritate juris patronatus nostri regii quod generaliter in confirmandis omnibus antelatis regni nostri Hungariae et partium eidem adnexarum ecclesiis earumque beneficiis, instar divorum quondam Hungariae Regum praedecessorum videlicet Nostrorum gloriosae reminiscendae optimo jure habere et exercere dignoscimur* stb.

*) Hkv. I. r. 10. cz. 3. § *Praeterea cunctorum quoque Dominorum, Praelatorum et virorum Ecclesiasticorum Princeps ipse noster verus pariter et legitimus successor est: non quantum ad bonorum et jurium prosessionariorum ab Ecclesia ablationem et sequestrationem sed quantum alteri, (vacantibus Praelaturarum sedibus et Ecclesiarum rectoribus) ad gubernandum cum Ecclesia collationem, salvo jure confirmationis Archi-Episcopatum et Episcopatum quod jurisdictioni sacrosanctae Romanae dumtaxat Ecclesiae subesse dignoscitur.*

közvetlenül, akár közvetve, egyházi czélokra fordítandók, soha sem sértették meg. Az 1548: XII. t.-cz. az elhagyott monostorok, zárdák és káptalanok javait és ezek jövedelmeit tudós plébánosok és az isteni ige őszinte hirdetőinek élelmezésére, iskolák berendezésére és alapítására; nemkülönbén ezek tanítóinak élelmezésére és eltartására rendeli fordíttatni a végből, hogy a nép az orthodox, valódi és katholika vallásban megtartassék, az eltévedtek visszatérítenek és a jóreményű ifjuság a tudományokban kiképeztessek.*) Az 1548: XII. törvényczikk kiegészítéseül alkotott 1550: XIX. törvényczikkben az országos rendek a királytól az elhagyott templomok, káptalanok és monostorok ingatlan javainak és jövedelmeinek iskolák építésére és a kellően kiképzett tanítók alkalmazására leendő fordítását a végből kérik, hogy ekként az isteni tisztelet és a régi vallás mielőbb fölvirágozzék.***) Az 1560-diki törvény szerint megengedi a király, hogy az üresedésben lévő — tehát nem az elhagyott — egyházi javak jövedelmei részben olyan iskolák föllállítására fordíttassanak, melyekben az ifjuság a katholika vallásban, nem eretnekek, vagy gyanús, hanem katholikus tanítók által neveltessek.***) I. Rudolf azért adományozta a thuróczi és a mizslei prépostságok, a szegvárđi, lébényi, veszprémvölgyi, hrabkói és a Kristus testéről nevezett zárdák javait a jezsuitáknak, hogy a katholika vallás kap-

*) *Præterea bona et proventus Monastriorum et claustrorum, ac Capitulum desertorum ad alendos doctos Parochos et Verbi Divini sinceros Prædicatores, qui populum in veteri orthodoxa, vera Catholicaque fide et Religione conservare; et si qui ab ea desciverunt in hoc Regno, ad eam reducere studeant; necnon ad instaurationem et erectionem Scholarum particularium, earundemque Magistrorum, qui docti et probi sint intertentionem stb. E törvényczikk előzményeire és további tartalmára nézve l. a Szent-István-társulat 1883. évi XLIII. kiadványának 73. és köv. lapjait.*

**) *Dignetur etiam Majestas Sua (quemadmodum superiori anno — t. i. 1548 — conclusum erat) bona et proventus Ecclesiarum et Capitulum Conventuumque desertorum ad erectionem Scholarum doctorumque virorum sustentationem converti facere . . . quo sic Divinus Cultus et Religio pristina passim celerius repupulet.*

***) *Hoc quoque clementer annuimus, ut ipsi domini Praelati ex bonis ejusmodi vacantibus partem aliquam ad erigendas, et intertendendas scholas et ludos litterarios, in quibus juvenus sub Præceptore non haeretico, aut suspecto, sed Catholico ad profectum Religionis Christianæ erudiatur, convertere et applicare possint.*

esolatosan az oktatással előmozdítottassék. *) Hogy az eddig említett javak kizárólag egyháziak voltak, és kivétel nélkül állandóan katólikus egyházi célokra fordítottak; hogy királyaink és országgyűlseink ama rendelkezést, mely szerint a koronára szállott egyházi javak egyházi célokra fordítandók, soha sem sértették meg, azt hiszem, a főntebb felsorolt tények által minden kétséget kizáró módon igazoltnak tekinthető. Az egyházi javaknak általam constatált rendeltetését, a korona tanácsosai a sötét és gyászos emlékü XVII. században is tiszteletben tartották; azok, a kik a királyt az országos törvények, a koronázási hitlevél és a decretalis eskü oly sokszoros megsértésre bírták, a törvényeknek az egyházi javak és ezek rendeltetésére vonatkozó intézkedéseikhez nyúlni nem mertek.

Cs. F. és elvtársai jól tudják, hogy az általam constatált tényeket sem eltagadni, sem azokból álláspontjuk megvédésére argumentumokat kovácsolni nem lehet. Megelégesznek azzal a souverain, de mivel sem igazolható állítással, hogy a tanulmányi alapra az 1548. XII. és a későbbi rokon természetű törvényeket alkalmazni nem lehet. Szerintök e törvényeket épen úgy, mint azt a rendelkezést, hogy az egyházi javak csak is egyházi célokra fordíthatók, Mária Terézia 1780-diki alapító levelével halomra döntötte, és a rendelkezése alá került egyházi javak korábbi destinációját megváltoztatta. Ezt Mária Terézia nem tehetette és nem is tette. Nem tehetette, mert ahhoz, hogy az egyházi javaknak országos törvények és királyaink alapító levelei által biztosított rendeltetését megváltoztatni lehessen, törvényt kellett volna alkotni, mely a vonatkozó korábbi törvényeket megszünteti. Ilyen törvény tudtommal se Mária Terézia alatt, se későbbben nem keletkezett; nem tette Mária Terézia, mert 1780-ki alapító levele az ellenkezőt, vagy is azt igazolja, hogy a nagy királynő arra a célra adta a tanulmányi alapot képező

*) Ut itaque ipsa Catholica Juventus, deinceps per Dei Gratiam accrescat, et major habeatur commoditas cum ipsam veram et Catholicam Religionem ab omnibus palam profitendi, tum etiam honesta Litterarum studia amplectendi, et per hoc ad sacrum Sacerdotii ordinem rite aspirandi: Decrevimus benigne . . . Religiosos Clericos Societatis Jesu introducere, Collegiumque pro eis instituere et fundare; in quo dicta juventus erudiat et ex quo velut quodam seminario Catholici Sacerdotes prodire, atque adeo antiquus verus Dei Cultus Incrementum et Propagationem habere possit. I. Rudolfnak már idézett 1586-iki adománylevele.

javakat és értékeket az egyetemnek, a melyre e javak korábban szolgáltak. Az alapító királynő, az alapító levélnek a 302. lapon lévő jegyzetben idézett tartalma szerint, a tanulmányi alapot képező javakat legfőbb kegyúri jogánál fogva, tehát csak is a katolika vallás érdekében adta az egyetemnek; adta pedig az 1548 : XII. törvényczikk értelmében; *) adta arra a célra, a melyre a szóban levő javak annak idején a jezsuitáknak adattak.***) Miután a Mária Terézia által létesített tanulmányi alapnak legnagyobb részét azok a javak képezik, a melyekről az 1548 : XII. törvényczikk intézkedett; miután a királynő nem csak az említett törvényt, hanem azt a célt is világosan föntartotta, a melyre a szóban levő javak az 1548 : XII. törvényczikk és a későbbi intézkedések által rendeltettek, — önként következik, hogy az alapító királynő a tanulmányi alapnak adományozott javak eredeti természetét és rendeltetését meg nem változtatta és megváltoztatni nem is akarta.

A föntebb kifejtettekkel szemben csak rosszhiszeműségnek tekinthető, ha Cs. F. azt állítja, «hogy az alapító diploma egyetlen kifejezést sem tartalmaz, a melyet az egyetemi alap katolikus jellegének vitatói álláspontjuk támogatására fölhasználhatnának». Az ilyen okoskodáshoz csak az folyamodhatik, a ki a kétségtelen tényeket nem lévén képes megczáfolni, ezeket valótlan állításokkal és alaptalan insinuatiókkal hiszi leronthatni; rosszhiszeműség azt állítani, «hogy dr. Romanus és elvtársai az egyetemi alap katolikus jellegét aprioristicus igazságként szeretik fölvenni», holott elvtársaim épen úgy, mint én, nem tagadáshoz és insinuatiókhoz folyamodunk, dogmákat nem hirdetünk, hanem a kétségtelen tények meggyőző erejére támaszkodunk; rosszhiszeműség a Pázmány-, Lippay- és Lósy-féle alapítványoknak — melyek a tanulmányi alap integráló részét képezik — katolikus jellegét beismerni és magának az alapnak, mint egésznek, azonos jellegét tagadni. Egyenesen nevetségessé teszi magát pedig Cs. F., ha azt vitatja, «hogy illetékes (!) tollak által már több ízben kifejtetett, hogy a jezsuiták Magyarországon donationalis birtokot soha sem bírtak, a mint hogy nem is bírhattak. A mit bírtak, az a birtoklás ideje alatt is állami birtok volt. Királyaink azt nekik nem tulajdonúl, hanem az oktatás ellátása fejében ideiglenes használatra adták». Érdekes volna azokat

*) ... *Sensu etiam et dictamine* præcitati Articuli XII. 1548.

***) ... *eo prorsus modo, quo per abolitam Societatem usuata et possessa fuerunt.*

az illetékes (!) tollakat ismerni, melyek I. Rudolf alapító levelével szemben, arra a hallatlan állításra vállalkoznak, hogy a jezsuiták Magyarországon donationalis birtokokat soha sem bírtak. Azok a tollak, a melyek ilyen képtelenségre vállalkoznak, csak egy tekintetben lehetnek illetékesek, tudniillik a szánandó elferdítésben, melyel Cs. F.-et, a ki nekik felült, alaposan compromittálták. Nem csak nevetséges, hanem szánandó erőlködésnek tekinthető Cs. F. főntebbi állításának az a része, hogy a jezsuiták a nekik adományozott javakat nem tulajdonúl, hanem az oktatás ellátása fejében kapták. Ha azoknak az illetékes tollaknak a tulajdon fogalmáról csak annyi ismeretök volna, a mennyit az első évet végzett jogásztól követelnünk kell, tudhatnák, hogy a tulajdon lehet korlátolt, a mennyiben bizonyos időre és meghatározott célra adható a nélkül, hogy ez által jogi természetén változás történék. És ha ama bizonyos tollak a magyar közjogot ismernék — a mi nélkül közjogi kérdésekben illetékesek nem lehetnek — tudhatnák, hogy Magyarországon olyan egyházi adomány soha sem létezett, mely fölött az adományos, vagy hivatalbeli utódai korlátlanúl rendelkezhetek volna. Próbálná meg például Magyarország primása az esztergomi érsekség javaival, illetőleg ezek állagával rendelkezni, bizonyára tudná a korona képviselője, hogy mit kell az alapítvány érdekében tennie. Azt, a mit Cs. F. a tanulmányi alapnak általam és elvtársaim által igazolt jogi természete megczáfolásául az említett irányban állít, soha senki sem vonta kétségbe; ez irányban épen oly fölösleges, mint nevetséges a támadás. A kik velem együtt a tanulmányi alapnak felekezeti jelleget vindikálnak, a tényeket se eltagadni, se elhallgatni nem szokták még akkor sem, ha azok álláspontunk látszólagos megczáfolására szolgálhatnának.

Ilyen tény például az, hogy Mária Terézia 1780 márczius 25-dikén kelt alapító levelében ismételten *fundus generalist*, *fundus publicust* említ. E kifejezések képezik Cs. F. elvtársainak egyik fő argumentumát a nélkül, hogy az mellettök legkisebbet bizonyítana. Tagadhatatlan, hogy a szóban levő kifejezések épen úgy, mint az 1790—91 : XXI. törvényezikk, mely az 1723 : XCIX. törvényezikk értelmében keletkezett *közalapokról* rendelkezik, már a múlt században zavarokra adtak alkalmat. E zavarok indították a koronát arra, hogy a dolgot a helytartó tanácshoz 1793 július 4-dikén intézett két udvari rendeletben tisztázza. Egyikében e rendeleteknek (7079. szám) kifogást tesz a korona a helytartótanácsnak abbeli eljárása ellen, hogy a tanulmányi alapot *nyilvános alapnak* — *fundus publi-*

cus — nevezi, holott ez alapot azzal, a melyről az 1790—91 : XXI. törvényezikk intézkedik, azonosítani nem lehet.*) A másik (7080. számú) rendeletben pedig meghagyja a korona a helytartótanácsnak, hogy a vallás- és a tanulmányi alapok jövőre e néven, azok tőkái pedig vagy az alap minőségéhez képest, vagy *alapítványi tőkéknek* neveztesse.**) A korona e két rendbeli intézkedése csak kifolyása, illetőleg kiegészítése volt az 1790—91-ki országgyűlésen alkotott XXIII. és XXVI. törvényezikkeknek, melyek közül az előbbiben a király, mint az *egyház fővédnöke* megígéri, hogy a katolikusok alapítványait az *alapítók akaratahoz* képest fogja kezelteni; az utóbbiban pedig kimondatik, hogy a *katolikusok alapítványai a katolikusokat, az evangélikusok alapítványai pedig az evangélikusokat* illessék; hogy az alapítványok vissza nem követelhetők és a templok, az 1647 : XIV. törvényezikkekben kimondott büntetés terhe mellett, jövőre el nem foglalhatók.***)

Egy további argumentuma Cs. F. és elvtársainak az, hogy az állampénztár az egyetem föntartásához évenként 400,000 forinttal

*) . . . Consilium Locumtenentiale Regium *Supremo Nomine Regio* hisce reflecti, ut cum fundi hii — t. i. piæ foundationes — et respective eorum Fundi in pias fines destinati, et de natura sua sub Altissima Majestatis Suæ Sacratissimæ inspectione *ex supremo jure Patronatus existentes* cum sic dictis Fundis publicis quorum Art. XXI. 1791 meminuit, nullum nexum habeant, et sensu etiam articuli XXVI : 1791 *unice pro Catholicis* deservire ac etiam præcise ad illorum rationem converti debeant sat.

**) Cum porro Obligatoriales cum verbis fundi publici stylisatæ lucadusque fuerint, expressio vero hæc *nec cum sensu legum*, nec cum destinato Fundorum *fine* conveniat, quin potius adversæ interpretationi duntaxat occasionem præbere possit: hinc *jussu Majestatis Suæ sacratissimæ* quæstionati Fundi in futurum *fundus Studiorum* et *fundus religionarius*, Capitalia Fundi Studiorum et religionis aut pro *diversitate Foundationum* aut Capitalia Fundationalia, compellanda erunt.

***) . . . Status possessionis actualis utrinque pro cynosura ea ratione adsumatur, ut *Fundationes Catholicorum pro Catholicis, Evangelicorum autem pro Evangelicis deinceps convertantur*; adeoque non modo ab ulteriori harum repetitione pro futuro *ab utrinque præsciudatur*; verum etiam nullæ unquam deinceps quocumque sub prætextu admitti possint, Templorum, Scholarum ac Parochiarum occupationes; illos autem qui talium violentarum occupationum se reos fecerint, poena florenorum 600 ungaricalium Art. XIV. 1647 sancita, maneat.

járul. Nem tekintve azt, hogy a tanulmányi alapot képező javak helyesebb kezelés mellett, ha nem is annyit, a mennyi az egyetem szükségleteinek fedezésére szükséges, de valószínűleg többet jövedelmezhetnének, mint a mennyit tényleg jövedelmeznek; *) — az állami segélyezésből helyesen csak az következik, hogy a katolikusok részére alapított egyetem oktatásában, a katolikus ifjúság mellett, más felekezetek gyermekei is részesülhetnek; de e körülmény a tanulmányi alap jogi természetének épen oly kevésbé praëjudicálhat, a mint nem praëjudicálnak a többi felekezetek alapítványainak azok a subventiók, a melyekben az állami pénztár által részesíttetnek.

Azt is mondja Cs. F., «hogy az egyetem a 400,000 forintnyi subventio nélkül is állami intézmény volna, melyet a kormánynak csak is a törvényesen elismert vallásfelekezetek közt fönnálló egyenjogúság elvei szerint lehet kormányoznia». Hogy e kijelentéssel Cs. F. mit akar mondani, nem tudom; de ha az az æqualis divisiót akarja jelezni, ez ellen bizonyára megvédené az egyetemet a korona, melynek dicsőségesen uralkodó hordozója oly sok és fényes bizonyosságát adta annak, hogy a törvényeknek tiszteletet tud szerezni. Különösnek tűnhetik föl bizonyára minden elfogulatlan figyelőnek, hogy az appetitus divisionis **), csak az alkotmányos æra bizonyos szaka óta lépett föl követelése nyilvános hangsúlyozásával. Az alkotmányos æranak volt föntartva, hogy az 1791 : XXVI. törvényzikk-ről — melyet nyolcz decenniumon át minden felekezet tiszteletben tartott — megfelelkezve, olyan aspiratiókat hozzon forgalomba, melyeknek tényekben nyilvánulását büntetéssel lehetne és kellene sújtani. Sajnos, hogy a most érintett aspiratiók jelentékeny tápanyagot nyertek a katolikusoknak, valószínűleg az erő és az igazság érzetére visszavezethető, de azért ki nem menthető indolentiájában, melyet a püspöki karnak évenként megújuló tiltakozása nem ellen-

*) Ismerek olyan haszonbérleti szerződést, mely a haszonbérelőnek, nevétségesen csekély bér mellett, bizonyos melioratiók czímén olyan megtérítést biztosít, melynek értéke annak idején az alapítványi birtok örök árát meghaladhatja.

**) Ez elnevezés jogosúltságát igazolja az a tény, hogy midőn az alapítványok jogi természetéről készített véleményem a képviselőház tagjai közt kiosztatott, a szabadelvű pártnak egyik protestáns mätadorja azt a naiv kérdést intézte hozzám: hát mi — tudniillik protestánsok — azokból az alapokból nem kapunk semmit? a mire én hasonló naivitással azt feleltem: nem ám.

súlyozhat. El fog jönni, mert el kell jönni az időnek, midőn az indolentiát megszünteti a kellő érdekelttség, melynek természetszerű alapját meg fogja vetni a világi elemnek, az egyházi javak kezelése és ellenőrzése tekintetében biztosítandó befolyás, mely, mint a tapasztalás Erdélyben mutatja, egyedül képes a katolikus egyházi javakat az osztozkodási velleitások ellen kellően megvédeni.

Befejezéséül a szándékom ellenére hosszúra nyúlt fölszólalásnak, legyen szabad Cs. F. és elvtársait két dologra figyelmeztetnem. Ezek egyike az, hogy a korona a tanulmányi alap tekintetében állást foglalt akkor, midőn annak ellenőrzésére külön bizottságot nevezett ki, határozott kifejezést adva ez által annak, hogy a tanulmányi alap tekintetében, az országgyűlés ellenőrzési jogát el nem ismerheti, és hogy a legfőbb kegyúri jogról, mely fejedelmeinket századok óta *optimo jure* megilleti, lemondani nem szándékozik. Cs. F. és elvtársai tehát legalább is inopportunistól dolgot tesznek, midőn az országgyűlés ellenőrzési jogát újból és újból hangsúlyozzák. Figyelmeztetésem másika pedig az, hogy az 1791 : XXVI. törvénycikk, melyet se ellenkező törvény, se a haladó korszellem el nem törült, nem csak az evangélikusokat, hanem a katolikusokat is védi; úgy az egyik, mint a másik fél alapítványainak sérthetlenségét biztosítja. Az a bolygatás, a melyet Cs. F. és elvtársai jónak látnak minduntalan megújítani, könnyen retorsiókra vezethet, melyek végeredményökben, a haladó korszellem ellenére, a XVII. századbeli kölcsönös elkeseredést újíthatnák meg.

Haraszi, 1888 szeptember 30-dikán.

Dr. APÁTHY ISTVÁN.

* * *

E felszólalást addig is, míg reá érdemleges választ közölhetnénk, a magunk részéről sem hagyhatjuk megjegyzés nélkül. Apáthy megbotránkoszik azon, hogy valaki névtelenül ír s nincs erkölcsi bátorsága országos ügyben a nyílt sisakkal való föllépésre. Úgy látszik Apáthy nem tudja, hogy a névtelen vagy álnévű írást egész Európában sehol sem bélyegzik erkölcsi fogyatkozásnak s e jogot a legkitünőbb írók és publicisták is igénybe veszik. Az angol hírlapok és szemlék legnagyobbbrészt névtelen cikkeket közölnek. A francia és német irodalomban is nem egyszer találkozunk névtelenséggel. A magyar irodalomban a legkitünőbb írók és publicisták írtak névtelenül vagy álnévvel; mint Révai, Kazinczy, Kisfaludyék, Kölcsey,

Vörösmarty, Bajza, Horvát István, gr. Dessewffy Aurél, br. Eötvös József, Deák Ferencz, Arany János, stb. Bajza e kérdést fejtegette is *A nértelenségről és álnevüségéről* című cikkében (*Bajza összegyűjtött munkái*. Pest, 1863. V. k. 142. l.), melyet bővebb felvilágosulás végett ajánlunk Apáthy figyelmébe.

Apáthy továbbá úgy tünteti föl a dolgot, mintha a tanulmányi alapnak nem felekezeti, hanem országos jellemét inkább csak a protestánsok vitatnák, még pedig azért, hogy osztozzanak benne. A tények meglehetősen ellenkezőt bizonyítanak. A képviselőház kebeléből az alapok jogi természetének megvizsgálására, a hetvenes évek elején kiküldött bizottság albizottságának tagjai, Horváth Mihály, Horánszky Nándor, Hoffmann Pál, voltak újabban az elsők, a kik úgy vélekedtek, hogy a tanulmányi alap országos természetű közalap; jövedelmei országos tan- és közművelődési célok előmozdítására fordítandók; a parlamenti kormányzat, a budget-jog követelményeinek megfelelően ez alap kezelése, jövedelmei hova fordítása s az abból föntartott tanintézetek a költségvetésbe fölveendők. Ghyezy Kálmán szintén ily véleményben volt, sőt a képviselőház 1873 febr. 24-dikén tartott ülésében határozati javaslatot is nyújtott be, mely szerint a tanulmányi alap az országos költségvetésbe fölveendő. Szepesy Mihály, a m. k. kincstári jogügyek igazgatója, 1875-ben több ívre terjedő jogi véleménynyel járult a képviselőház albizottságához, melyben kifejti, hogy a tanulmányi alap nem egyházi, hanem országos közalap, továbbá, hogy az egyetemi alap törzsvagyonának tulajdona nem a kath. egyházat, hanem a magyar államot, mint főtulajdonost és a kir. egyetemet mint örök haszonélvezőt illeti. Mind e férfiak tudtunkra nem protestánsok, hanem katolikusok, sőt Cs. F. is katolikus, a ki a folyóiratban dr. Romanus könyvét bírálta. A protestánsok e kérdésben az országgyűlésen meglehetősen tartózkodón viselték magokat, az pedig sem ott, sem az irodalomban senkinek sem jutott eszébe, hogy ez alapból a protestáns egyház részesüljön. Maga gr. Apponyi Albert, a ki 1874-ben a képviselőházi albizottságban külön véleményt adott be, mely a tanulmányi alapot felekezeti természetűnek állítja, megvallja, hogy a tanulmányi alapnak nem katolikus felekezeti célokra való rendeltetését senki sem vitatja. A mit Apáthy említ, hogy a szabadelvű pártnak egyik protestáns «matadora» azt a kérdést intézte hozzá: hát ezekből az alapokból mi protestánsok nem kapunk-e semmit, valószínűen félreértésen alapszik. Az az úgynevezett «matador» alkalmasint csak tréfált. Apáthy komolyan vette és elkezdett képzelődni.

Úgy látszik, hogy Apáthy más tekintetben sem ment a képzelgéstől. Azt képzeli, mintha csak ő foglalkozott volna alaposan a tanulmányi alap kérdésével, s jogi véleményében annyira kimerítette azt s oly döntő érvekkel, hogy ahhoz többé szó sem férhet. Pedig előtte mások is fejtegették e bonyolult kérdést és az ő szempontjából is sokkal alaposabban mint ő, a kinek véleménye s itt közölt cikke alig több, gr. Apponyi Albert 1874-diki külön véleményének és Hamar Pál közalapítv. királyi ügyigazgató több rendbeli előterjesztéseinek nem épen sikerült reproductiójánál. A mi figyelemre méltó bizonyíték Apáthy véleményében és cikkében, amazoknál is megvan s inkább csak az az Apáthyé, a mi nem igen érdemel figyelmet.

Például Apáthy hallatlan állításnak nevezi Cs. F. azon megjegyzését, hogy a jezsuiták Magyarországon donationalis birtokot soha sem bírtak, s idézi I. Rudolf 1586-ban kelt s a turóczy prépostságra vonatkozó adománylevelét, de elfeledi idézni az 1606. 8. törvény-cikket, mely szerint a jezsuitáknak Magyarország területén tulajdon joggal fekvő birtokot bírni nem szabad. Apáthy, Verbőczy *Hármas törvénykönyvének* I. r. 10. cz. 3. szakaszát is idézi, annak bizonyítására, hogy a visszaszállott egyházi javakról a király szabadon nem rendelkezhetett, de az idézett hely nem az elpusztult, megszűnt kolostorokra és prépostságokra vonatkozik, csak azt rendeli, hogy széküresedés esetében ez betöltendő, s a javak le nem foglalhatók. Gr. Apponyi is idézi e helyet, de megvallja, hogy az egyenesen nem vonatkozik az egyházi intézmények megszűnésére.

Ezekből is kitetszik, hogy Apáthyt egy kissé szerényebb hang illetné meg. De másfelől az is bizonyos, hogy Apáthy követel jogászai tekintélye, fenyegetése és szenvedélyessége senkit sem fog visszariasztani a fenforgó kérdés vitatásától

Szerk.

É R T E S I T Ó.

Kiss József. Ünnepmagok. Buda-Pest, 1888. Révai testvérek.

Íme egy könyv, melynek szerzője retteg attól, hogy az olvasóknak meglepetést szerezzen. Nem akarja, hogy művei mint egy bomba csapjanak le a mitsem sejtő közönségre, hanem azt előbb jól előkészíti megjelenésükre. Már négy-öt évvel ezelőtt egy ritkított hír csillant fel a napilapok irodalmi rovatában. Kiss Józsefet — ez volt a hír tartalma — a budapesti zsidó község megbízta vallásos énekek szerzésével. Pár hónap múlva ez első újdonságot követte egy másik: «Kiss József jeles költőnk már *belefogott* ama vallásos énekek szerzésébe, melyekkel» stb. stb. Majd egy harmadik: Kiss József nagytehetségű költőnk már *meg is írt* néhányat ama vallásos énekek közül» stb. Erre aztán egy-két napilap ünnepi számában megjelent egy-egy versecske, mely alá csillagozottan oda volt téve: «Ez ének egyike ama vallásos» stb. stb. Újabb irodalmi hírek, újabb csillagozott mutatványok. Egyszer aztán a közönség, mely feszült figyelemmel kísérte e versek vajadásának processusát, végre megkönnyebbülve azt olvasta: «Kiss József, kiváló költőnk *ellészült* ama vallásos énekekkel» stb. stb. Kiki azt hihette volna, hogy vége a vallásos énekekről szóló nagyérdékű újdonságok sorozatának; de nem. Rövid idő múlva jött egy újabb szenzációs esemény: «Kiss József elismert költőnk *ki is fogja adni* ama vallásos énekeket» stb. stb. Aztán: Kiss József jeles költőnk már *ki is bocsátotta* az előfizetési felhívást! Végül egy intés a t. gyűjtőkhöz, újabb csillagos mutatványok és valahára — post tot discrimina rerum — megjelent a könyv, a maga harminczkét versével. Azonban igazságtalanok volnánk, ha csak Kiss Józsefben hibáztatnók azt, a mi egész irodalmi divattá kezd válni. Íme a napokban Bartók *Thurán Annájával* még nagyobb

hűhót csaptak. Ideje volna már, hogy az irodalmi művek hirdetése ne süllyedjen a Csillag Anna hajkenőcse reclamjának színvonalára.

A könyvet egy rímes prólóg nyitja meg, melyből megtudjuk, hogy a költő nem amolyan templomjáró ember: ő nem a zsinagógában, hanem a nagy természetben szokott Istennel társalogni! Sőt mi több, egy prózai előszóban elmondja azt is, hogy messze gyermekkorából hangzanak fülébe azok a zsidó imádságok, melyeknek «züm-mögő melódiájára» írta ő dalait. Minthogy pedig e melódiák most is csak úgy «züm-mögnek» a zsidó templomokban, mint ezelőtt harmincz évvel: csak e zsolozsmák szerzőjén múlt, hogy pusztán gyermekkorából emlékszik vissza rájuk. Nem nagyon épületes dolog lehet a hívők szemében, ha imádságos könyvük szerzője ennyire kimutatja, hogy ő bizony nem igen imádkozni szerető ember.

A prólóg után huszonnégy eredeti és hét fordított vers következik. S minthogy e költemények nagyobbrészt csak három-négy versszakosak, az alig nyolcz íves kötetben nagyon sok papírnak kellett üresen maradnia és nem egy verskezdő szaknak kellett végén megismétlődnie — hogy több legyen a nyomtatás. A finom, vastag papír is segített, hogy a kevés is soknak lássék, s így az előtünk levő könyv, arab ízlésű, tarkaszínű kötésében valóban mutatós. Öröm, végigjártatni szemünket a szépen metszett betűkön és forgatni az aranyszélű, halványsárgás leveleket! A nyomda beváltotta mindazt, a mit az előzetes reclam után tőle várni lehetett. Vajon beváltotta hát Kiss József, a ki általában oly örökös gonddal ügyel arra, hogy szellemi termékét a legpompásabb díszruhában küldje a világ elé?

Kiss József az *Ünnepnapok* valamennyi versében az eredeti héber imádságokat dolgozta át, néha föl. Fordításai és eredeti versei között e tekintetben nem nagy a különbség. Amazokban is nagygon-dosan iparkodik eltörölni a zsidó költemény keleties színét, elhagyog-atva a parallelismusokat, a nekünk talán idegenszerű hasonlatokat, egész sorokat, sőt négy-öt versszakot is egy végbe. Egyetlenegy verse olyan, hogy beválik jó *műfordításnak*; a kötet első és egyuttal minden tekintetben legjobb költeménye: *Világok ura*. Ezt is tömöttebbé tette ugyan a szerző, de legalább visszaadta minden gondolatát. Utána sorolható az *A te sátraid* című ima, melyről csak a tartalomjegyzékben, eldugva említi föl, hogy: *Az Agendából*.

A többi fordítás inkább átdolgozás, modernizálás. Jehuda Halévi gyönyörű *Sionjából* például Kiss József nem hasonlítja Jeru-zsálemet vad kutyáktól széttépett oroszánhoz, a mi kétségkívül

igen erős, bár nálunk szokatlan kép: hanem mondja hollóktól szét-tépett sasnak, a mi modernebb ízű talán, de távolról sem oly szép, mint amaz. Még a *sakálüvöltéstől* is megijedt a fordító: megelégszik ő a bagoly huhogásával is! Hogy az ilyen «enyhítések» jogosultak-e, észszerűek-e: legalább is kétséges. Így enyésztetni el Kiss József, mint már említettük, a parallelismusokat is, melyek pedig ép oly jellemzetes, mint hatásos sajátosságai keleti lyrának. Ha pedig néha mégis használja: rosszul használja. Ebben a két sorban például: «Felejtse bánatát a lélek — És fájdalmát a szenvedő», helytelenül áll a «lélek» a «szomorkodó» helyett. A parallelismus ugyanis ez: «Felejtse búját a szomorú ember, és testi kínjait a szenvedő». Kiss egyszerű szószaporítást csinál abból, a mi a héberben költői szépség.

A «keletiességektől» való huzódozással szemben aztán nagyon különös, hogy ott hol az eredeti egészen európaias, modern ízű dolgoz fejze ki: Kiss József bizarrá, exoticussá változtatja. Ugyancsak a fönt idézett Jehuda Halévi-féle elégiában azt mondja például a költő, hogy Sion levegőjében a beteg is föléled. Kiss Józsefnek ez nem elég; szerinte «a levegő gyógyít *rándor fecskét*» (107. l.), mintha tudvalevő volna, hogy Jeruzsálemben a fecskék az úti fáradalmaktól megbetegedve érkeznek, hogy aztán ott kigyógyuljanak.

A mi az eredetieket illeti, általában úgy készültek e dalok, mint mikor az ember előtt egy halom drágakő van s csak ízlés, ügyesség kell, hogy őket összerakjuk. Kiss Józsefben nem egyszer megvolt ez ízlés, ez ügyesség, és a héber lyrai költészet gondolatai szépen csillognak az ő modern foglalatú ékszereiben is; de furcsa, midőn bírálói jó része a drágaköveket is neki tulajdonítva, meg lát-szik feledkezni arról, hogy Kiss József előtt is irtak zsidó egyházi énekeket. Még a héber imakönyv legsűrűbb közhelyeit is Kiss József eredeti eszméinek tekintik.

Ezt akartuk mindenek előtt constatalni. S ily alapon mi is találunk az *Ünnepnapokban* egyes sikerült darabokat; ilyenek például *Fel ünnepelni, Alkony, Az ítélet, Purim, Az ima* című költemények, bár ismételjük, mindegyikben az a legszebb, a mit a költő máshonnan kölcsönzött. Mindezek dicsekedhetnek azzal a szerkezeti szilárdsággal is, melynek a kötet több darabja erősen híján van. Bántó, mikor például egy két szakos versben, a minő *A megváltás-tatás* című, csak az első szaknak van köze a költemény címéhez, a másodikat pedig, melyben az első szakban fölvetett gondolat továbbfejtését várjuk, akárhol jobban elhelyezhette volna a költő,

mint itt. *A frigyláda előtt*nek még lazább a compositiója; az egész vers alig érthető. Sok költeményben (*Kinyilatkoztatás, Őszi esőért, Kürtszó, A törvény öröme*) alig látható az a száalacska, mely az egyik versszakot a másikhoz fűzi; nem lévén köztök erős kapocs, emelkedés sincs, úgy hogy nem egyszer a lendülettel kezdődő ima a vége felé ellapúl.

A mi a nyelvet és verselést illeti, sajnálhatni, hogy Kiss József nem tanulmányozta a magyar régi egyházi énekeket, melyek számos héber zsoltárt dolgoztak föl. E tanulmány bizonyára termékenyítőleg hatott volna reá; némi régies színt önthetett volna el költeményein, a mi emelte volna a fönséget s többször megzendítette volna a magyar rhythmust, a mi nemzetiebbekké tette volna a költeményeket. Az egészen új nyelv, a nagy részt modern rhythmus semmi esetre sem szolgál előnyére a kötetnek. E mellett, ha általában méltánylást érdemel is, hogy tárgyához méltó emelkedett nyelvre törekszik, nem egyszer botránkoztatja meg az embert nyelvhibáival vagy döcögős verselésével. Nem kívánhatjuk például, hogy imádságunk legyen az Istennek *üdvös*, (31. l.) hanem igenis azt, hogy legyen neki kedves, tetsző. Nem mondhatjuk *libeg-lobogjatok*, mint nem mondhatjuk *dúl-fúlok*; a vas sem *korhad* el; nem szólíthatjuk Istent «Mennyei Jóvoltunk»-nak; nincs magyarul:

«Munkában hat napunk *törödvé*,
Verejtékünkben folyt elég» (27. l.) stb.

Szörnyen kusza például ez:

Kik lelkeinkkel összeforrva,
Mint Dávid volt és Jonathán
És *frigyünket összetiporta*
A te végzésed, ó Atyám!
Pihentesd csontjaikat lágyan,
Míg felköltöd a síri ágyban. (100. l.) stb.

Képeit sem választja mindig nagyon szerencsésen: egy helyütt az öreg ember arcát száraz kórónak mondja, melyet «vad csörtető szél fenyeget» (82. l.), más helyütt a víg gyermekrajról azt írja, hogy a jámbor zsidót «olajfaként» veszi körül. (119. l.) Sőt az a képzavar is megesik rajta, hogy a csipkebokor lángját, az égi fényt *harczi szekéren robogtatja!* (45. l.)

De tán e nyelvi hibáknál is kellemetlenebbül érinti az olvasót Kiss Józsefnek versmértékbeli gondatlansága, mely néha valóban példátlan.

Dalokat írt, *egyházi dalokat*, olyakat, melyek részben dallamra készültek, részben ezentúl várnak megzenésítésre, és íme ily sorokat szerepeltet ötös jambusokként :

Egyszer egy király bölcseséget kért,
vagy :

Te tudod, mikor adj erőt, harmatot!

Mint a rossz tánczos, ki néha belezökken ugyan az ütembe, de rögtön utána elvétí : Kiss József is itt-ott szór csak egy-két szabatos rhythmusu sort verseibe, hogy aztán mindjárt nagyúri non-chalancelal rakosgassa lábait kényre-kedvre. Tessék például élvezni e négy sor rhythmusát, melyet találomra kapok ki a tömegből :

Törvényed magas Isten!
Féltett kincsünk nekünk,
Apáról fira szálló
Drága örökségünk.

És e sorok, mint a többi versszakból kivettem, hármas és negyedfeles jambusokként figurálnak e helyen! Rímelés dolgában haladt ugyan a szerző, de még most is úton-útfélen ilyesmiket kell rímshamba vennünk : csipkebokorban — vadonban, láng te — valál te, javát — dalát, csoportba — lombja stb. Ha még hozzáveszem, hogy ilyen dallamos sorok is akadnak a kötetben : *se sír-, se sötétségtől* : azt hiszem, nem kell félnünk attól, hogy a föntebb említett hírlánczolat folytatását lelje ily alakban : «X. Y. úr meg fogja zenésíteni ama vallásos énekeket», «X. Y. úr már megzenésített néhányat ama vallásos énekek közül» és így tovább, mint föntebb. Ha azonban várakozásunk ellenére mégis akadna ily X. Y. úr : tanácslom neki, hagyja el a sípbal, dobbal, nádi hegedűvel való hírlapi lármát. Csak a közönség várakozását csigázza föl vele, a mi hogy nem mindig üdvös dolog, Kiss József *Ünnepnapjainak* példája is mutatja.

m—s.

Der Mensch, sein Ursprung, seine Rassen und sein Alter. Von Dr. B. Platz. Würzburg, 1887.

Ez czíme azon érdekes munkának, melyet dr. Platz, a zirczi apát tudós titkára, közrebocsátott s melyet e helyen röviden ismertetni akarunk. A szerző az előszóban következőleg határozza meg

álláspontját: A XIX. század teljes joggal a természettudományok századának mondható . . . Az összes természettudományi kérdések közül az első helyet az illeti, mely az emberrel foglalkozik. Mai nap az ember eredete, fajbéli egysége és kora a legfőbb vitás kérdések, nemcsak a tudósok foglalkoznak velök, hanem a nagy közönség is tudni akarja, mit kelljen az ellenkező vélemények és nézetek hullámszásában való igaznak tartani. S ez helyesen van így. Mert mi érdekelhetné az ember jobban, mint az a kérdés, mely neme régesrégén elmúlt és jelen életére, az emberi elme oly sokféle művelődésére és képzésére vonatkozik? Mily titokszerűen szólnak hozzánk a kovaszilánkok vagy kőbalták, melyek itt-ott majd a föld felszínén hevernek, majd a folyók hordalékai közül, majd a barlangok sötét üregeiből kerülnek ki! Vajon azok a teremtések, melyek ezeket az igénytelen, alig szembetűnő kő szerszámokat használták, melyeknek összes védelmi és támadó fegyverei néhány kő és csont szerből állottak, már igazi emberek vagy talán még csak félemberek voltak-e? Ha továbbá lelki szemünkkel széttekintünk a föld kerekiségén, mily csodálatos változatosságban mutatkozik az a lény, melyet embernek nevezünk! Itt fehér, ott fekete, itt az eszményi szépség megtestesülése, ott majdnem annak parodiája; itt szelleme szűknek találja a földgömböt, az égnek mérhetetlen mélységeibe bocsátkozik, amott alig képes a föld porából kiemelkedni. Vajon az oly élesen elkülönített emberi alakulatok egy és ugyanazon törzsnek a hajtásai-e, vagy pedig ezek magasabb, azok alacsonyabb eredetűek? És végre, ha meggondoljuk, hogy emberek már akkor léteztek, mikor erdőinket és vizeinket még oly állatok népesítették, melyeket csak a palæontológiából ismerünk; ha meggondoljuk, hogy azon állatok csontjai s a velök egykorú emberek maradványai a barlangokban gyakran vastag mész-kő-takaró alatt hevernek s gyakran nagy mélységekből és különböző tavak fenekéről hozatnak fel: akkor ámulattal kérdezzük, mikor éltek azok az emberek, hány évszázad s hány évezred múlt el azóta, hogy az első emberi lény a földön megjelent?

Ezek oly kérdések, melyek minden gondolkodó embert közvetlenül érdekelnek. Mert a tudomány vívmányai többé nem csak a tudósok kizáró tulajdonát képezik, hanem az emberiség közös birtokává lettek. Most a tudós nem akarja kutatásainak eredményeit eltitkolni; ellenkezőleg mind nagyobb körökben óhajtja elterjeszteni, hogy a régi, gyakran helytelen nézetek eltűnjenek s az igazság jusson uralkodásra. Ez a vezérelv, melyet szerző a következő tanulmányban követett. Célja az volt, hogy a kutatások és fölfedezések pozitív

eredményeit az embert illető három főkérdésre nézve röviden, világosan és népszerűen előadja. A természettudomány nem szemlélődő bölcselkedés, azért szerző mindig csak a tények körében mozog, melyekből az eredmények önkényt folynak.

Az idézett és fősorolt munkák jegyzéke a szerző nagy olvasottságát és alaposságát bizonyítja; előadása csakugyan világos és népszerű, e tekintetben nagyon különbözik az e szakba vágó két legújabb német munkától, melyeknek címei: *Der Mensch von Dr. Johannes Ranke* (két kötet), és *Völkerkunde von Dr. Friedrich Ratzel* (három vastag kötet). Ezeket a munkákat, melyek mindent magokban foglalnak, a mit eddig az anthropologiai, ethnographiai és ethnologiai kutatások eredményeztek, a mi szerzőnk még nem használhatta. Mind a két munka német alapossággal, de ugyancsak német nehézséggel is van írva.

A munka három részre szakad; az első részben az ember eredetét, a másodikban az emberi nem egységét, a harmadikban az emberi nem korát tárgyalja. Az első részben tehát a szerző elsöben közli az ember eredetére vonatkozó különböző véleményeket, részletesebben ismerteti Lamarck, Darwin, Vogt és Hæckel nézeteit; azután így folytatja: Midön most az ember eredetére vonatkozó vizsgálódásainkhoz látunk, különösen azt fogjuk kutatni, vajon eredetileg kapcsolatos-e az ember az állatokkal, illetőleg a majmokkal; vajon lehet-e állítani, hogy az ember majmokból fejlődött ki, melyektől csak a fejlődés magasabb foka által különbözik? Értekezéseinkben mindig tényekkel fogunk foglalkozni, melyekből a következtetés önkényt foly. Főleg az anthropologia terén minden dogmatismust kerülni kell, mely vizsgálódás nélkül a mester szavára esküszik. Mert, mint Virchow mondja, van materialisticus dogmatismus is, épen úgy mint van egyházi és idealisticus dogmatismus. S bizonyára a materialisticus dogmatismus a veszedelmesebb, mert eltagadja a dogmaticus természetét s a tudomány köntösében jelenik meg; tapasztalatinak akar látszani ott, a hol csak szemlélődő s a természettudományoknak ott is döntő szavazatot akar adni, a hol azok még nem illetékesek.

Azután bizonyítja a szerző a nagy számban fölhordott tényekkel, hogy az ősrégi ember mind testi, mind lelki tekintetben igazi ember volt, olyan mint a mostani, s e kutatásait Virchow-val egyetértve, a következő szavakkal fejezi be: •Kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy minden tényleges előhaladás, melyet a præhistoricus anthropologia mezején tettünk, semmi bizonyítékot nem szolgáltat

nekünk az embernek kapcsolatára más gerinczes állatokkal, sőt még inkább eltávolít attól. A fölfedezések bizonyítják, hogy ősi elődeink testileg nemcsak távol voltak a majmokhoz való hasonlóságtól, hanem ellenkezőleg oly kevéssé különböztek a mostani európai emberektől, hogy kénytelenek vagyunk elismerni, hogy Európa mostani lakosai közé sok elem belőlök került. S a mi lelki tehetségeiket illeti, semmi sem bizonyítja, hogy alsóbb fokon állottak, mint sok mostan élő vad népfajta, vagy hogy közelebbi rokonságban lettek volna az állatokkal. Vogt azt állította, hogy a kisfejtűség (mikrocephalia) áthidalja a hézagot, mely az embert az állatvilágtól elválasztja, benne visszaütést (atavismust) akart látni az ősi szülékre, de az kóros állapot, mely semmit sem bizonyít. A majmok és emberek testi és lelki tulajdonságainak részletes összehasonlítása világosan bizonyítja, hogy nincsen köztök rokonság. Az ember, a legalsóbb fokon is, erkölcsi és társas lény, nincs állat, mely múlt és jövő cselekvényeit és indító okaikat összehasonlítani és helyeselni, vagy roszallani tudná. Csak az ember érez bánatot, csak az embernek vannak erkölcsi és vallási képzeletei, csak az embernek van esze, a tűz használatát csak ő ismeri; csak az ember képes tökéletesedni, utánozni, táncolni, dalolni, cifrázkodni, csak neki van érzéke a szép iránt, végre csak neki van nyelve, beszélő tehetsége. Az állat érez s hangot ad, az ember gondolkodik és beszél, stb. Mindezekből következik, hogy a szellemi különbség az ember és állat között nemcsak mennyiséges és fokozatos, hanem minőséges.

Tehát Aeby és Virchow véleményét kell elfogadnunk, mely szerint az embernek származása a majomtól vagy más állattól egyetlenegy ténnyel sincs bebizonyítva. Ha a természettudomány őszinte akar lenni, ha nem akarja a tények mezejét elhagyni s a képzelődés tágas mezejére átlépni, akkor kénytelen Quatrefages-zsal egyetértve bevallani, hogy «az ember eredetéről még nem tud semmit»; s ha nem akarja tapasztalatnak nevezni azt, a mi nem tapasztalat, s ténynek tekinteni azt, a mi nem tény, egyszóval, ha az avatlanokat nem akarja tévútra viinni, akkor legyen elég bátorsága Du Bois Reymond jelszavát elfogadni: «Ignoramus».

A könyv második részében azt bizonyíttatja a szerző, hogy az emberi nem egységes s egyetlen egy fajt képez, noha különböző csoportokra, fajtákra, raszokra oszlik. Ez képezi a munkának főtartalmát, az egész könyv 706 lapot foglal el, ebből 508 lap a második részre esik. Szerző elsőben az emberi nem különböző csoportjaiban tapasztalható testi különbségeket vizsgálhatja s azon eredményre jut,

mint Peschel, hogy egyetlenegy jellem vagy ismertető jel és testi tulajdonság nincsen, mely valami emberi rasznak kizáró és állandó tulajdona volna, mert minden különbség észrevehetlen átmenetek által eltűnik. Darwin is így szól: «Az emberi raszok megkülönböztető jellegei nagy mértékben változók; kétséges, van-e egyetlenegy ismertető jel is, mely egy bizonyos rasznál állandó s ezt határozottan elválasztja más rasztól. Az emberi raszok fokozatosan egymásba olvadnak át, még pedig a mennyiben megítélhetjük, gyakran a kereszteződéstől egészen függetlenül.» Onnan van, hogy a tudósok nem tudnak egységre jutni a raszok vagy fajták számának megállapításában. Virey 2, Jaquinot, Cuvier, Waitz 3, Kant, Retzius 4, Blumenbach. Oken 5, Buffon 6, Hunter, Peschel, Prichard 7, Agassiz 1853-ban 8, Pickering 11, Agassiz 1850-ben 11-12, Hæckel, Müller Frigyes 12, Bory St. Vincent 15, Desmoulins 16, Morton 22, Cranford 60, Burke 63 fajt vagy raszt különböztettek meg. A szembetűnő különbségek mellett az általános hasonlatosság törvénye uralkodik, mely az emberi nemet testi tekintetben egységes egészszé kapcsolja össze. A testi különbségek okai nagyon sokfélék, részben kimutathatók, részben csak gyaníthatók. Hogy az éghajlat, táplálék, nyomor, nélkülözés, talaj, foglalkozás, nyavalyák, történetes sajátságok, a műveltségi állapotok és a belső physiologiai okok nagy testi változásokat és különbségeket idézhetnek elő, ezt könnyen be lehet bizonyítani.

A tudósok különbözőleg határozzák meg a faj (species) fogalmát, szerző leghelyesebbnek Darwin meghatározását tartja. Az emberiség kebelében mindazt megtaláljuk, a mi a faj fogalmához tartozik. Az emberiségben általános hasonlatosság uralkodik; az eltérő alakokat közben eső tagok kapcsolják össze; a különböző csoportok kereszteződéséi termékenyek s ivadékaik is termékenyek stb. Tehát az emberi nem egyetlenegy fajt képez, különböző alakulatai csak válfajok vagyis raszok (fajták). Ugyanazon eredményre jutunk, ha az emberi nem különböző csoportjainak lelki tehetségeit vizsgáljuk. Ezt a tárgyat a szerző nagyon részletesen és egyszersmind nagyon érdekesen fejtegeti; előadja az úgynevezett vad vagyis természeti népek műveltségi állapotait, azután szól a természeti népek vétkeiről, társadalmi szokásairól, erkölceiről és vallásáról. Továbbá a különböző nyelvekről is közöl egy áttekintést, azt bizonyítgatja, hogy az összes nyelvek egy ősnyelvtől származnak. E fejtegetések közé igtat egy fejezetet, mely a természeti népek kihalásáról s ennek okairól szól; a közlött tények valóban szomorú képet nyújtanak a fehér,

czivilizált, ember barbárságáról, melylyel a színes embert irtogatta és most is irtogatja. A fehér ember halálosan megsebesítette a természeti népek életét, s a színes ember el fog tűnni a föld színéről.

A testi és lelki tulajdonságok és tehetségek általános meg-egyezése bizonyítja, hogy az összes népek, a legfekefőbbek és legfehérebbek, a legvadabbak és legműveltebbek kapcsolatos, egységes egészet képeznek; nincsen sem testi sem lelki tekintetben oly ismeretető jel, oly kizáró sajátság, mely ember és ember között éles határt szabhatna. A különbségek hasonlatosságokra mennek át, s a különböző emberi alakulatok egyetlen egy ősi alaknak változatai, melyek időjárában különböző befolyások alatt keletkeztek. A raszok történeti jelenségek, melyek egyetlenegy törzstől származnak. Ámde hol kereshetjük az emberi nem szülőhelyét? Agassiz szerint az egész föld kerekése az ember szülőhelye, minden rasz ott keletkezett, a hol ma él. Erre megjegyzi a szerző, hogy kosmopoliticus, mindenütt lakó teremtés egyáltalában nincsen, s hogy minél magasabb fokon áll valamely állatsoport, annál kisebb az elterjedési köre; azért az ember, mint az összes szervezetek legfelsőbb foka, eredetileg nem lehetett kosmopolita. Azután Peschel-lel megegyezőleg bizonyítgatja, hogy az első ember sem az oceáni szigeteken, sem ázsiai szigeteken, sem a képzelt Lemuriában, mely a mostani Indiai oceán helyén Kelet-Indiától Madagaszkarig terjedt volna el, sem Ausztráliában és Dél-Amerikában, sem Afrikában nem keletkezhetett. Európa lakosai is mind másunnan vándoroltak be. Tehát csak Ázsia, még pedig középső vidékei, lehetnek az emberi nem szülőhelye. A szervezetek általában legnagyobb változatosságot ott mutatnak, a hol keletkeznek s csakugyan Ázsiában, a hol az emberi nem bölcsőjét keressük, a legkülönbözőbb népek laknak; ott vannak a dravidák, indogermánok, mongolok, tübetiek, malájaiak, szemiták, hamiták. Ott találjuk a fekete raszt India különböző néptörzseiben, a Kiusziu és Andamani szigetek lakóinál; a sárgát a maláji és mongol népeknél; ott a fehéret is. Ott az emberi nyelvek három alapformája is egymás szomszédságában fordul elő: az egytagú, a ragozó és hajlító nyelvek. Tehát Közép-Ázsiában kell az emberiség bölcsőjét keresnünk, onnan terjed szét s lassanként benépesítette az egész földet.

Elfogadhatjuk a szerzőnek azt a következtetését, hogy az emberi nem bölcsője Ázsiában rengett; mind a különböző népek ősi hagyományai, mind a beható természettudományi kutatások ezt teszik leghihetőbbnek. Ámde többet és bizonyosabbat nem állíthatunk s korántsem mondhatjuk, hogy Közép-Ázsia az emberi nem

szülőhelye. Ugyan mit ért szerző Közép-Ázsia alatt? ha azokat a nagy fensíkokat érti, melyeket köröskörül roppant magas hegylánczok zárnak el a periphæricus vidékektől, melyekről nincs lefolyás az oczeán felé, melyek nagyobbára sivatagok, hol a legrégebb kortól mostanig csak pásztorkodó népek éltek és élnek: akkor azt kell mondanunk, hogy Ázsia e középső fensíkjain nem születhetett az emberi nem. Határozott vidéket ki nem mutathatunk s a paradicsom helyét meg nem jelölhetjük térképeinken.

A munka harmadik, legrövidebb részében az emberiség korát tárgyalja a szerző. Előveszi a szentírásban előforduló chronologiai adatokat s kimutatja, hogy azok egymással ellenkezők s általában hézagosak, tehát nem alkalmasak az emberi nem korának megállapítására; azért az egyház e tekintetben soha sem szorította meg a tudományos kutatás szabadságát. Erre nézve még meg kell jegyeznünk, hogy a biblia különböző könyvei nagyon különböző időből valók, s a legrégebbek is legföljebb Mózesre vihetők vissza; azután bennök csakis a zsidó nép ősi hagyományai foglaltatnak, tehát csak Előázsia és Egyiptom meg Görögország népeiről szólnak. Azért bennök az egész emberi nemre vonatkozó adatokat hiában keresnénk.

Miután szerző a biblia chronologiai adataira nézve észrevételeit megtette, átmegegy az ókori népek: a káldéusok, sinaiak, hindúk, egyiptomiak chronologiai hagyományainak ismertetésére és bírálataira, méltán legmegbízhatóbbaknak az egyiptomi adatokat tartja s belőlök azt következteti, hogy az emberi nem korát nagyobbra kell tenni, mint közönségesen azelőtt tették, de oly roppant nagyra korántsem kell tenni, mint némelyek teszik, midőn száz meg száz ezer évekről szólnak. Azután áttekintést közöl a geologiai és archæologiai kutatások eredményeiről s végül így okoskodik: Az emberek átlag vége geometriai arányban szaporodnak, néhol gyorsabban, másutt lassabban; ha a mostanában tapasztalt közép szaporodást veszszük alapúl, akkor az özönvíztől számított 800 év alatt már 800 millió lélekre szaporodhatott az emberiség. Tehát ezer esztendő úntig elegendő arra, hogy az emberi nem hatalmasan elszaporodhatott és elterjedhetett mindenfelé. Közép-Ázsia fonsíkjai felől három fő-irányban történt az elterjedés, délre és délnyugatra, keletre és éjszakra. A délnyugatra kivándorolt törzsek egy része a Nilus termékeny völgyében megtalálta a szükségleteinek megfelelő föltételeket. Az ott letelepedett nép hamar fejlődött és megvetette az egyiptomi műveltség alapját. A Kelet felé vándorló néptörzsek addig vándoroltak, mígnem a japáni és sinai tengerek partjait elérték. Ez a vándor-

lás természetesen sokkal több időt vett igénybe, azért ott Keleten az állami fejlődés csak akkor kezdődött, mikor Egyiptomban már évezredes műveltség volt. A harmadik főirányt követő néptörzsek éjszaki Ázsián át Európába vándoroltak vadászatga a mammothot, rhinoceroszt, bölényt stb. ; addig-addig vándoroltak, mígnem az Atlanti-oczeán partjait elérték, a mi a nagy távolság miatt csak nagy sokára történhetett, tudniillik akkor, mikor Egyiptom hatalmának és műveltségének már tetőpontján állott. Ha tehát az emberiség szaporodására az özönvíz után 1000 esztendő t számítunk, ha továbbá az Egyiptomban való letelepedésre s a patriarchalis kormányformára szintén 1000 évet veszünk, s hozzá számítjuk a 3500 évet, mely Menes egyiptomi királytól Krisztus születéséig elmúlt, akkor 5500—6000 esztendőt nyerünk, mely időszak az ember korát az özönvíztől Krisztus születéséig megjelöli ; ez oly időszak, mely úntig elegendő, hogy mindaz megtörténjék, a mit a szentírásból és a prae-historicus anthropológiából az emberiség történetére nézve megtudhatunk.

Ezt az okoskodását és következtetését a szerzőnek nem tarthatjuk helyesnek ; ebben nagyon is elhagyja a bebizonyítható tények mezejét s a merő képzelődés, a teljesen bizonytalan hypothesisek körébe csapong át. Először is ténynek tartja a bibliai özönvizet, már pedig ily általános özönvizet, mely az egész föld kerekességét egy időben érte volna, s melyből csak egyetlen egy emberpár menekült volna meg, a komoly tudomány el nem fogadhat. Igaz, özönvízi mondák majdnem minden népnél előfordúlnak, s az is tény, hogy a mostani szárazföldek különböző geologiai korszakokban vízzel voltak borítva, de azóta, hogy ember él a földön, oly általános özönvíz nem volt. Azután szerző sehol sem mondja meg, hogy az első emberek megjelenésétől az özönvízig hány esztendő telt el, s bizony azt meg sem mondhatja. Lehetőnek képzei, hogy az özönvíz után az emberek oly arányban szaporodhattak, mint mostanában szaporodnak némely országban, sőt azt hiszi, hogy a legrégebb időkbén a szaporodás még gyorsabb és nagyobb lehetett. Ez mindenesetre nagy tévedés. Ha Európában az emberek csak Krisztus születésétől fogva folyvást úgy szaporodtak volna, mint a múlt század közepétől fogva némely országban tetteg szaporodtak, akkor már az egész földkerekségén sem férnének el. Szerző el nem fogadja az újabb kutatások eredményeire alapított azon következtetést, hogy az ember már a harmadik geologiai korszak végén jelent meg, legfőljebb a jeges időszak végéből valóknak tartja a legrégebb emberi nyomokat. A dánországi legrégebb konyhahulladékokat legfőljebb 4000 éveseknek mondja Steenstrup-

pal egyetértőleg. De ha ezt az évszámot elfogadjuk, már akkor is okvetlenül nagyobbra kell tennünk az emberi nem korát, mint 6000 évre, mivel 2000 esztendő alatt Közép-Ázsiából vagy Ázsia bármely más részéből nem terjedhettek volna el az emberek Európa nyugati széléig. Túlságosan egyszerűnek és könnyűnek tartja szerző a népek vándorlását. Ámde a geológok rendszeren két jeges időszakot vesznek föl, s úgy tartják, hogy az ember már az első jeges időszak beálltakor élt; akár micsoda természeti okoknak tulajdonítsuk is az éghajlatnak olyatán változását, mely szerint Európa nagy részén kétszer sarkvidéki hideg állott be s közben enyhébb állapotok voltak, ez a változás rövid idő alatt meg nem eshetett. Azt hisszük azért, szerző jobban tette volna, ha a határozott évszám helyett azt mondta volna, hogy azt az időt, melyben földünkön az első emberek megjelentek, nem határozhatjuk meg, valamint általában a geológiai időszakokat évszámok által nem jelölhetjük meg.

Azonban megjegyzéseink nem csökkentik zirczi tudós pap munkájának becsét; jó lélekkel ajánlhatjuk az olvasó közönség figyelmébe, sok tanulságot meríthet belőle. A munka kiállítását díszesen mondhatjuk, a képek is sikerültek.

h. j.

A MAGYAR BŰNVÁDI ELJÁRÁS TÖR- VÉNYJAVASLATA.

A m. k. igazságügyminiszteriumban végleg megállapított bűnvádi eljárási javaslat kétségtelenül azon alapvető igazságügyi reformmunkálatok sorába tartozik, melyeknek megalkotását régen és napról napra élénkebben érzett szükség követeli.

Egy százada már, hogy az 1790: LXVII. törvénycikk által kiküldött «Deputatio juridica» az első szerves büntető eljárási javaslatot elkészítette és azóta is hányszor foglalkozott a magyar törvényhozás a büntető eljárás reformjával — mégis az eredmény az, hogy valamint a XVIII. század philosophiai szellemétől áthatott 1790—91-diki javaslat nem díszíthette törvénytárunkat, ép úgy különböző okok egyazon sorsra juttatták a későbbi javaslatokat (1827, 1843—4 és 1872) is.

A reformmunkálatok ily sikertelensége mellett épen nem lehet csodálkozni, ha a büntető eljárás területét elavúlt törvények romhalmaza borítja el és a «prudens judicis arbitrium» az uralkodó jogforrás. Az ily helyzet tarthatatlanságát alig ha kell bővebben indokolni. Alkotmányos országban, hol minden hatalom a kölcsönös biztosítékok egyensúlyán nyugszik, legkevésbé lehet kötetlen a bírói hatalom. Nem lehet a legfontosabb javakat a bíró egyéni hajlamára, előszeretetére bízni. Nem elég, hogy a mai állam jogrendszere csak a tiltott cselekmények és jogtalanság gyűlöletét és a rend szeretetét hirdesse, a jogrendszernek olyannak kell lenni, melyben a bírói önkény, kegy, egyik másik tantétel iránt való előszeretet csapongása vagy elfogultság túlkapása a törvény világos parancsán meg-

török. «Il ne suffit pas — mondja Belgium nagynevű jogásza, Thonnissen — que les lois d'un peuple libre dénotent l'amour de l'ordre et la haine du crime; elles doivent manifester au même degré l'aversion de l'arbitraire.»

E kívánalom és a ma élő büntető perjogunk között mily kirívó az ellentét!

Az ország egy nagy részében úgy a tudomány, mint alkotmányunk és egész közjogi fejlődésünk szelleme mögött visszamaradt 1853-diki ausztriai perrendtartás van érvényben — az ország másik — és pedig nagyobb részében — a jogszokás ingadozó szabályai szerint döntenek a házjog, levéltitok, személyes szabadság — szóval majdnem mind ama kérdésekben, melyek az alkotmány sarktételeit képezik.

Ily viszonyok között tehát elodázhatlan kötelesség a bünvádi eljárás nagy és kényes területén fölmerülhető minden kérdést lehetőleg előrelátva és fölkarolva tüzetes kimerítő tételekbe foglalni és így a túlélt törvények és a korlátlan arbitrium helyébe oly törvény parancsait illeszteni, melyek forrásukat az igazságban bírják és föntartó erejüket nemzeti alkotmányunk szellemétől kölcsönzik.

Megfelel-e a javaslat a mai kor követelményeinek és a nemzet kulturális és társadalmi színvonalának?

Sikerült-e helyesen megoldani a bünvádi eljárásnak azt a nehéz problémáját, hogy ép oly erélylyel legyenek megvédve az állami lét és társadalmi biztonság érdekei, mint a gyanúsított polgárnak a hatalmas állami erő súlya alatt könnyen megsemmisülhető egyéni jogai?

Megtartatott-e a perjog egész vonalán a mérsékelt, átgondolt reformnak helyes törvényhozási szabálya?

Nem mellőztettek-e ok nélkül a nemzet életébe átment jóknak és czélszerűeknek bizonyított intézmények, es vajon az előbbre haladt külföldi törvényhozások elvei és tételei közül csak azok használtattak-e föl, melyek már a gyakorlat próbáját kiállva, hazánkban is termő talajra számíthatnak?

Elkerültetett-e az a végzetes tévedés, mely politikai chablonok és fölkapott, de rosszúl értelmezett tetszetős jelszavak csábjának engedve, megfeledkezik a bünvádi eljárás igazi föladatáról?

Mellőztettek-e a doctrinär speculativ irány azon túlzásai,

melyek a helyes alapelvek túlfeszítésével kérlelhetetlen merev tételek fölállításában gyönyörködnek és ezzel aláássák a törvény életrevalóságát?

Mindezek oly kérdések — melyekre én, ki az igazságügy-miniszter megtisztelő bizalmából gyöngé erömmel a javaslat szerkesztésében közremunkálni szerencsés voltam — nem felelhetek.

A jelen sorokkal csak azt a föladatot tűztem magam elé; hogy e folyóirat célja által vont keretben, felölelve több helyütt a nagy terjedelmű indokolásban előadottak lényegét is, bemutassam a művelt közönségnek a javaslat alapelveit és föbb intézményeit, mert a polgárok legdrágább javait, szabadságát, becsületét és vagyonát a legközelebről érintő igazságügyi reformról lévén szó, a javaslat bizonyára nem csak a szakköröket és politikai tényezőket, hanem a nagy közönséget is hosszabb ideig fogja foglalkoztatni.

I. A büntető eljárásnak két alaptypusa van. Egyik a kutató, másik a vádrendszer.

A kutató elvnek tételeit szerves intézménybe foglalt inquisitionalis rendszer letűnt örökre. Az, hogy a vádló, védő és bíró hatásköre egy kézbe összpontosíttassék, hogy a vádlott mint puszta tárgy és bizonyítási eszköz tekintessék stb. ma már se a tudományban, se a nemzetek törvényhozásában viszhangra nem talál. Ma a «vádely», «vádrendszer» fogalmához kötött tételekben találják föl az igazságos bünvádi eljárás föltételeit. Ez biztosítja a perben szereplők egyensúlyát. Ez eredményezi, hogy mindenik tényező természetes hivatása körében marad. Ez emeli a terheltet az ügyfél színvonalára, és biztosítja a felek harcának egyenlőségét. A jelszavak azonban rendszert nem alkalmasak a fogalmak szabatos megjelölésére. Ezért a jelszavak nyomán csaknem mindig a félreértések és eszmék összezavarásának chaosa keletkezik.

A «vádely» terrorizmusának hatása alatt a társadalom büntetőjogi védelme gyakran áldoztatik föl oly tételeknek, melyeket még a legtúlzottabb abstractio sem képes valódi kapcsolatba hozni a vádelvvel — és viszont hányszor árulják a «vádely» takarója alatt az inquisitionalis rendszer dugáruit. Ezért soha se kápráztasson el senkit a jelszó csillogása.

Egy század óta nem készült Európában perrendtartás, melynek vezérelve ne a vádelv lenne. Ezért mégis mily

lényeges különbség van a fölfogásban! Más fogalmat köt a francia code d'instruction criminelle az ő vádrendszeréhez — mint a legújabb osztrák és német törvények. És ismét mennyire más a vádelv fogalmi köre az 1873-diki osztrák, mint a néhány évvel később keletkezett német birodalmi perrendtartásban. Amott a vádló ura a vádnak az ítélethozatalig — itt a bíró vádemelésre utasíthatja a vádlót. Bármily különbség legyen is azonban a vádelv és az ebből folyó tételek fölfogására nézve a nemzetek törvényhozásaiban, egy bizonyos, hogy egyetlen állam, még Anglia, Skócia és Amerika sem, valósította meg a tiszta, merev vádrendszert. Oly rendszer, mely teljesen a polgári per mintájára szervezi a bünvádi pert, mely a felek tevékenységére bizza a bizonyítékok összegvűjtését, a bírót teljes passivitásra kárhóztatja, a vádlottat az ítélethozataláig kötelezőleg szabadlábon hagyja stb. — oly utopia, melyet a tankönyv papírja eltűr, de — a meddig az anyagi igazság földerítése lesz a bünvádi eljárás czelja, léteérdekeinek komoly veszélyeztetése nélkül teljesen egyetlen állam sem valósíthat meg. Ma már a polgári per is kezd kibontakozni az «alaki igazság» ködéből. A szóbeliség és közvetlenség ott is reá vezettet arra, hogy a jogvitában az anyagi valóságot kell megállapítani, miként lehetne tehát a közjogi természetű bünvádi perben beérni a polgári perből is száműzendőnek tartott alaki igazsággal?

Az a vádelv tehát, mely ma a legújabb büntető perjogi törvényhozások uralkodó eszméjét képezi — sohasem egyértelmű a merev vádrendszer minden valódi és mesterkelt követelményének megvalósításával.

Elméleti szempontból ugyan vegyes pernek nevezik azt, mely sem tiszta vád-, sem tiszta inquisitionalis rendszer, de mivel már egy évszázad óta a vegyes pernek szabályt alkotó alapelvét a vádelv képezi: a francia code d'instructiontól egész a legújabb hollandi perrendtartásig valamennyi a vádelv és tételeinek túlsúlyától a «vádelvű» elnevezést kölcsönözte és így közönségesen a «vádelvű per» alatt a reformált modern vegyes pert is értjük. Hogy a «vádelvű» jelző annál inkább illik valamely bünvádi perjogra, minél többet valósított meg a tiszta vádrendszer tételeiből, az természetes. A mai tételes jogok között leginkább érdemli ki e nevet az 1873-diki ausztriai törvény, és hogy a magyar javaslat sem czégül vagy külső jel-

szóul írta homlokára a *vádelvet*, azt mindenki az első pillanatra láthatja, ha figyelemre meltatja azokat az intézkedéseket, melyek a vádelv és tételeinek túlsúlyát biztosítják.

A mely javaslat szerint bírói eljárásnak csak vád alapján van helye és a per ura (dominus litis) az ítélethozatalig a vádló, a bünvádi eljárás pedig csak arra a tette és arra a személyre terjedhet ki, a melyre vagy a kire nézve indítvány tétetett: az már nemcsak vádalakkal ruházza föl az eljárást, hanem a vádelv lényegét és sarkalatos tételeit valósítja meg. A vádelv ily fölfogása kétségtelenül nagy haladás a franczia, olasz, spanyol, dán és német birodalmi törvényekben kifejezésre jutott vádelvvel szemben, mely szerint csak a kezdeményezés joga van biztosítva a vádló részére, de az eljárás folytatásánál a vádló szerepe a bíróságra hármlik át. A javaslat vádelvű rendszere mellett lehetővé van téve, hogy a bíró teljes pártatlansággal, higgadtan tekinthesse az előtte zajló pert — mert a vádló szerepébe nem avatkozik soha. Nincs más része a perben, mint ítélni a felek harcában. Ez a perben a legmagasztosabb hivatás, melynek tekintélyét és erejét alapján ingatja meg az oly rendszer, mely megengedi, hogy a bíró a per folyama alatt a visszalépő vádló helyett a vád föntartója legyen. Az az ellenvetés, hogy oly rendszer mellett, midőn a vádló a vád ura az ítélethozatalig, a vádló túlhatalomra vergődik, csak ügyészi vádmonopolium mellett bírna alappal, de ha gondoskodva van arról, hogy az ügyészség mellett és helyett a sértett fél és a károsított vádlóúl léphet föl, ez ellenvetés nem bír súlylyal. Sőt a javaslat rendszere mellett még a felelősség szempontja is jobban érvényesül — mert a felelős igazságügyminiszter lévén a vád legfőbb ura — módjában áll a parlamentnek a bünyös mulasztásokért a miniszttert felelősségre vonni. Viszont ez nagyobb hatálylyal teheti felelőssé az utasításaitól függővé tett ügyészséget, mint a bíróság tagjait, kik a «meggyőződés» sértetlen sánczai mögé vonúlhatnak. Egyébiránt a vádelv ily szélesebb keretű fölfogása nem újítás — hanem már ma is élő jogunknak tételekbe foglalása és a magyar nemzet törvényhozásához, melyet még a múlt hagyományai is a vádelvhez fűznek, méltó is, hogy a vádelv sarkalatos tételeinek megvalósításában egyetlen continentalis törvényhozás se mülja fölül.

II. A vádelven kívül úgy a szaktudomány és tapasztalat, mint a fölvilágosodott államböleleség az igazság folderítésének

legbiztosabb és a mai társadalmi és politikai műveltség színvonalához legméltóbban illő eszközeit a *szóbeliség, közvetlenség és nyilvánosság* elveinek megvalósításában találja föl.

Már a negyvenes évek büntetőjogi reformmozgalmai szemben régi írásbeli perjogunkkal e nagy elvek nélkülözhetetlenségét hirdették. Nemcsak az irodalomban és az országos választmány körében karolták föl ez eszméket, hanem a vármegyék reformjavaslatai is kérelmelhetetlenül tárták föl az írásbeli eljárás hiányait. Nyáry Pál Pestmegye közgyűlésén tett, 1841-diki javaslatának indokolásában a többi között így szól: «Törvényhozóink . . . az eljárási mód iránt nem rendelkeztek, valószínűleg azért mivel mint egyébként Róma hű majmairól következtelenség nélkül föl sem teheték rólunk, hogy a midőn ifjaink virágkorának legnagyobb részét Demosthenes és Cicero szónoklati mesterműveik ismertetésével foglaltuk el, feleedtük volna nekik megmondani, hogy azok az eszmék nem négy fal közti kínos vajudasok halva született törpe magzati, úgy neveztetett írott Replikák, hanem a szónoktehetségnek a vádlott védelmére s jelenlétében egy szabadnép hallatára közhelesen élő szóval tett nyilatkozásai volnának — nem teheték föl mondom — hogy ez eszme, mely lelkeinkben ily korán ébresztetek föl, intézkedéseinkben a büntető igazságszolgáltatási eljárás körében kellő irányt ne adjon.» (Indítvány a megyei bíróvádi eljárás lehető javítása iránt Pesten, 1841. 9. lap.)

Annai bizonyos, hogy míg az államélet minden más ágában virágzott a szóbeliség, a törvényszékek csarnokaiban az írásbeliség oly mély gyökeret vert, hogy csak a legutolsó idők vívmánya az, hogy az úgynevezett «végtárgyalás» valóságos szóbeli közvetlen főtárgyalás színvonalára emelkedett. Ma már azonban senki sem vonja kétségbe, hogy a szóbeliség és közvetlenség a leghatalmasabb perjogi intézmény és a nyilvánosság is csak ott korlátozandó, hol a per sikerét kockáztatná, vagy az erkölcsiséget sértené.

A *szóbeli contradictorius eljárásnak* tágabb köre nyílik a javaslatban, mint bármely más continentalis perrendtartásban, mert a pernek úgy elővizsgálati, mint vádalahelyezési szakában érvényesül a szóbeliség. A javaslat szerint contradictorius szóbeli eljárás útján lehet a vádirat ellen kifogással élni, ennek pedig még az angol jog szerint sincs helye. Az elsőfokú főtárgyalás teljesen szóbeli, sőt a felsőbb fokú bíróságok előtt is az

eljárás a legtöbb esetben a contradictorius tárgyalás biztosítékai-
kaival van övedzve.

Midőn a javaslat kimondja, hogy a bíróság ítéletét csak a
főtárgyaláson előhozott bizonyítékokra alapíthatja, és a lehető
legszűkebb korlátok közé szorítja az előzetes eljárás íratának
fölvashatását: a főtárgyalás teljes *közvetlenségét* valósítja
meg. De kiterjeszti a javaslat a közvetlenséget a ténykérdés
fölvizsgálatára (fölebbezés) is mindig, ha a fölebbviteli bíró-
ság aggályait csak közvetlenség útján képes eloszlatni.

Daczára, hogy a *nyilvánosság* fonala az összes magyar
alkotmányon átszövődik, a régi magyar gyakorlat mégis a tit-
kos eljárást karolta föl. Ha azonban Szalay László már ezer-
nyolekszáznegyvenhatban azt írhatta, hogy a nyilvánosság üd-
vös voltáról s a titkolódzás gyászos eredményeiről már nem
kell bővebben és erélyesen szólni («vannak tárgyak, melyek-
ről csak a lelkefogyott szólhat hidegen») — mert ez is, mint
annyi egyéb most már fölöslegessé vált Magyarországon, ha ő
nem hiszi, hogy találkozhatnék valaki, ki a nyilvánosságnak
elvét megtámadni merészelné, akkor valóban nem szükséges
bővebben szólni e század végén arról, miért tartotta a javaslat
szükségesnek, teljes erélyvel megvalósítani a nyilvánosság
elvét.

Nehezen fogja azonban valaki azt követelni, hogy az eljá-
rás már előkészítő szakában teljesen nyilvános legyen, mert
míg az adatok összegyűjtve nincsenek, a nyilvánosság teljesen
meghiúsíthatja az egész eljárást és a terhelt érdeke sem kívánja,
hogy nevét az első gyanújelre a közhír szárnyaira bocsássák.
A kik e ponton folyton Angliára hivatkoznak, elfelejtik, hogy a
tulajdonképeni nyomozást és vizsgálatot Angliában távol min-
den nyilvánosságtól, a rendőrség teljesíti — ellenben a bíró
epen nem foglalkozik adatok és bizonyítékok összegyűjtésével,
hanem csak mérlegeli a már összegyűjtött és a felek között vita
tárgyává tett adatokat. Ily rendszer mellett a bekebíró előtti
vizsgálati eljárás teljes nyilvánossága nem is veszélyeztetheti
az eljárás sikerét. De a mely perrendtartás az adatgyűjtés jogá-
val és a vizsgálat valódi vezetésével a bírót ruhazza föl — nagy
veszélyekkel járhat az elővizsgálat nyilvánossága. De még az an-
gol rendszer mellett is nagy az elégedetlenség az elővizsgálati
eljárás nyilvánossága miatt, és egy újabb törvény (11. 12. Vict.
C. XLII. 19.) megengedi a nyilvánosság kizárhatását. Egyéb-

iránt, hogy a nyilvánosság elve nem talál föltétlen és kizárólagos elismerésre az angol eljárásban sem, bizonyítja az, hogy úgy a «grand jury» előtti eljárás, mint a «privy council» ülései titkosak. Egészen másként áll a dolog, ha már az ügy főtárgyalásra jutott, és így a főbb adatok már összegyűjtve vannak. Itt nemcsak hatalmas ellenőrző hatása van a nyilvánosságnak, de egyúttal a bizonyítékok kiegészítésére is vezethet. Ezért a javaslat nyilvánossá teszi a főtárgyalást, a főlebbviteli eljárást és csakis a közrend és közérköleség veszélyeztetése esetén lehet a nyilvánosságot kizárni, de ekkor sem válik az eljárás titkossá, mert a felek által küldött bizalmi személyeken kívül, az igazságügy-miniszteriumnak, királyi bíróságnak, királyi ügyészségnek a kezelő személyzethez nem tartozó tagjai az ügyvédek és ügyvédjelöltek is jelen lehetnek a tárgyaláson.

III. A mi azt a fontos perjogi kérdést illeti, minő legyen a *terheltnék állása a perben*, a javaslat igyekezett a mai kor minden igazságos és humanus követelményének érvényt szerezni. Nem tekinti a javaslat a terheltet pusztá bizonyítási tárgynak, hanem azt az ügyfél jogaival és tevékenységi körével ruhazza föl, ki az ellene fölhozott vád ellen szabadon védekezhetik, indítványozási jogot gyakorolhat és már a nyomozás szakában védőt használhat. Nem esik ugyan a javaslat abba a túlzásba, hogy a terheltre előre azt a figyelmeztetést intézze, mely szerint a kérdésekre válaszolnia nem kell — de minden biztosítékról gondoskodik, hogy a terhelt teljes szabadsággal határozhassa el magát a vallomásra vagy hallgatásra. Különös gondot fordít a javaslat arra, hogy a torturának még erkölcsi eszközei is kerültesse, mely czélből részletes útmutató szabályokat állít föl. A visszaéles ellen további biztosítéket vélt a javaslat abban is találni, hogy a terheltnek kihallgatásánál mindig két tanú jelenlétét kívánja meg. Tanúk jelenlétét kívánja a skót eljárás is. Az osztrák törvény is facultative írja elő e kelleket. A facultatív rendelkezésnél czélszerűbb a tanúk jelenlétének kötelező meghagyása, mert a terhelt könnyen azt hiheti, hogy a kihallgatást teljesítő hatósági közeg a tanúk alkalmazására irányuló kérelmét bizalmatlansági ténynek veszi. A javaslat nem úgy contemplálja a tanúkat, hogy hivatalsszolgák vagy a rendőrség személyzetéhez tartozók pusztá alakiságból aláírják a jegyzőkönyvet, hanem független esküdtszéki szolgálatra alkalmas polgárokat kíván ez eljárásnál

alkalmaztatni és joggal is követelhető, hogy a társadalom készséggel gyakorolja ellenőrző tevékenységét ott, hol a visszaélés lehetősége oly közelfekvő. Annál inkább számíthatni e ponton a társadalom készséges szolgálatára, mert hisz a laicus elemre úgy sem súlyosodik oly teher, mint más államokban, hol a rendes bünvádi eljárásban esküdti vagy épen schöffi szolgálatot is kell teljesíteni.

A terhelt kihallgatására vonatkozó minden egyes rendelkezés annak bizonyosságául szolgál, hogy a javaslat első sorban mint védelmi eszközt illesztette az eljárás keretébe a terhelt vallomását. A terhelt személyes szabadságának és egyéb jogainak kímélete irányadó szabályként vonúl végig a javaslaton és az «ügyfél-egyenlőség» követelményéhez fűzött eszméknek is a lehetőségig eleget kívánt tenni a javaslat.

IV. A *vád közegeiül* a javaslat szerint az *államügyészség* és a *magánvádlók* járnak el. Hogy a vádemelés első sorban állandóan szervezett vádközegre bízatik és a javaslat nem utánozza a római köztársaság ősi válperét, hol minden polgárnak akár volt közvetlenül sértett, akár nem, jogot adott a vádemelésre — a túlzó radicalismus hívein kívül senki sem fogja kifogásolni. Ha az állam kötelessége a büntetteket földeríteni es büntetni: akkor a vádemelést sem lehet a társadalom számára egyszerűen kiszolgáltatni. Magában Angliában is mindinkább tért foglal az állandó vádközeg intézménye. Skótiában pedig már régen a «Lord Advocat», «Sollicitor general», «advocate depute», a «Crown Agent» és «Crown Office» teljesítik a vádlói teendőket. A szabály tehát a javaslatban is az, hogy a vádat első sorban a királyi ügyészség képviseli. Némely oly cselekménynél azonban, hol a magánérdek túlsúlyban van a közérdek fölött, nem föltétlen kötelesség az ügyészi közreműködés. Ez esetek a fő-magánvád (principalis magánvád) esetei. De közérdekből ekkor is beavatkozhatik az ügyészség. A fő-magánvád eseteit taxative sorolja föl a javaslat és korántsem terjeszti ki minden indítványi büntendő cselekményre. (Antragsdelict.)

Az ügyészség hatalmi körének ellensúlyozásául szolgál a pót-magánvád (subsidiarius magánvád) intézménye, melyszerint a sértett fél, kinek indítványa nélkül bünvádi eljárásnak nincs helye és a károsított, kinek bármely joga szenvedett sérelmet, a vád képviselőt mindig átvállalhatják, ha az ügyészség arról lemondott vagy azt elejtette. Ez az államügyészség hatalmi körének a legtermészetesebb és — az ausztriai tapasztalatok mu-

tatják — legczélszerűbb ellensúlya. Néhány, ritkán előforduló büntetendő cselekmény az, hol a sértett fel és károsított nem valamilyen polgár, hanem maga az állami érdek — de különben a büntettek széles területén mindig van károsult (sértett), ki a kötelességéről megfeledezett ügyész nyomába lép.

De nemcsak a fő és pót-magánvád intézményét ismeri a javaslat, hanem még a magánvád harmadik fajtát, tudniillik a mellékvádat is. Ez az a tevékenységi kör, mely a sértett félnek és károsítottnak az ügyben eljáró ügyészség mellett jut. E szerepkör inkább kiegészítő jellegű, de azért semmi esetre sem olyan, mely az ügyészség közreműködése mellett minden jelentőségét elvesztené. A mellékvádló indítványozási és korlátolt perorvoslati jogot gyakorol.

V. Hogy a büntető pert szakokra kell osztani és különösen el kell választani a *per előkészítését* az ítélezési eljárástól, oly régi elv, mint maga a büntető perrendtartás. E szétválasztásnak azonban egészen más értelmet tulajdonít a kutató, mint a vádper. Az utóbbiban a főtárgyaláson nyugszik az eljárás súlypontja, az előbbiben a titkos előzetes eljárásban összegyűjtött anyagon. A vádperben az előkészítő eljárás csak tájékoztató, a kutató perben kimerítő befejezése az adatok és bizonyítékok összegyűjtésének. Ezért oly rendkívül hosszadalmas a kutató per vizsgálata. Nem lehet kétségbe vonni, hogy a vádrendszer követelményei csak lassan tudnak útat törni a per előkészítésének szakában. A francia per nyomozó elvű előkészítő eljárásának és vádelvű főtárgyalásának dualismusa kísért Európa minden perrendtartásában. Valóban csak e század közepén indult meg a per-előkészítő eljárásnak vádelvű reformja felé irányuló mozgalom, és habár az osztrák és német birodalmi törvények, de főleg a Le Royer (Démole. Devés stb.) francia javaslatok nagy haladást jelentenek is: még mindig erős tartózkodás észlelhető a tételes jogok alkotására hivatott tényezők részéről a különben elméletileg nagy erélyvel előtérbe állított gyökeres reformokkal szemben. Az újabb reformmozgalomnak eddig három nagy pozitív eredménye van. Egyik, hogy az a tévesztett fölfogás, mintha minden esetet előbb az «inquisitio generalis» és azután az «inquisitio specialis» útján kellene átvezetni — kiküszöböltetett. A másik, hogy a köztudat napról napra erősödik az ügyfél-nyilvánosság eszmeje mellett, és végre a harmadik, hogy az alaki bírói vizsgálat köre mind inkább szűkebbre szorult.

A javaslat igyekezett mindenik positiv eredményt az előkészítő eljárásban értékesíteni.

Ha tehát a javaslat a perelőkészítésnek két módját, a *nyomozást és elővizsgálatot*, különbözteti meg, ez nem azt jelenti, mintha minden ügyet föltétlenül előbb a nyomozás és azután az alaki bírói elővizsgálat szakán kellene keresztülvinni. A vádperben különösen facultativ bírói elővizsgálati rendszer és közvetlen idézés mellett a nyomozás nemcsak a kezdetleges, formátlan tájékoztató eljárást, hanem egyúttal a tüzetes perelőkészítést is jelenti, melynek befejeztével sok esetben a vádaláthelyezési eljárás vagy a főtárgyalás következik. Ha a vádpernek egyik sarkalatos tétele az, hogy a tulajdonképeni bünvádi eljárás bíró előtt csak akkor induljon meg, ha a vádló tényleg váddal azaz: bizonyos személy ellen irányuló, kellő adatokkal támogatott indítványnyal léphet föl: akkor a megfelelő eszközökről is kell gondoskodni, melyekkel a vádló tájékoztatást szerezhet. Ezért ruházza a javaslat a nyomozás vezetését a királyi ügyészségre. De mivel a nyomozás során teljesíthető hatósági cselekmények mélyen benyúlhatnak a személyes szabadság, tulajdon, birtok, házjog, levéltitok stb. körébe, a javaslat gondoskodik arról, hogy ily kényes természetű kérdésekben, valamint ha a nyomozás alatt több bírói cselekményre van szükség, a bírói közreműködés ne mellőztessék.

Másrésről azonban fönn kellett tartani az alaki bírói elővizsgálatot is, mert teljesen jogosult az az óvatossági szempont, hogy a legsúlyosabb vagy nagyon bonyolult büntetendő cselekmények bírói per-előkészítésen menjenek át, mielőtt ítélet tárgyává tétetnek.

Így fogva föl a per-előkészítés e két módját, azok lényegileg sem a tartalom sem az eszközök, sem a cél tekintetében egymástól nem különböznek. A javaslat más irányban húz ezek között határvonalat. Az első különbség az, hogy a nyomozási eljárás központja, akár az ügyészség akár a rendőrség vagy bíróság kezdeményezte a nyomozást, mindig az ügyészség. Ellenben az elővizsgálat szorosan bírói hatáskörhöz tartozik. Középpontja a vizsgálóbíró. Az ügyészség az elővizsgálatban már csak indítványoz és perorvoslattal élhet — de a vezetés a vizsgálóbíróé illeti. A másik különbség, hogy a nyomozás alapjául a távol gyanú is elegendő és állhat formátlan tudakozódásból is —

ellenben az elővizsgálat csak vád alapján és alaki birói határozatban rendelhető el.

Az *ügyfél-nyilvánosság* (Parteienöffentlichkeit) követelményének is iparkodott a javaslat megfelelni — de nem ment oly messze, mint az új francia javaslatok, melyek megengedik, hogy a terheltnek elővizsgálati kihallgatásánál a vádló és védő, a tanúk kihallgatásánál pedig a terhelt (védő) és vádló jelen lehetnek, kérdezési és észrevételezési jogot gyakorolhatnak. A német jogtudomány már Feuerbach óta hirdeti az ügyfél-nyilvánosság ily értelmű megvalósítását. Mindennek daczára se az osztrák, se a német birodalmi perrendtartás ezt ebben az értelemben magáévá nem tette és a legújabb belga javaslat sem fogadta el. A codificatorius munkálatok közül csak az említett francia javaslatok és ezek nyomán az 1882-diki és 1886-diki hazai tervezeteink karolták föl ez eszmét. Bizonyára sokan lesznek, kik azt, hogy a javaslat nem fogadta el ily értelemben az ügyfél-nyilvánosságot, visszalépésnek fogják tekinteni.

De ha átgondoljuk az okokat, melyek a javaslat álláspontját támogatják, az ily kifogás más színben fog föltünni. Legelőször is kétségtelen, hogy a jelzett tétel inkább elméleti értékű kijelentés, mert hisz «fontos ok» czímén úgy a francia mint a hivatkozott hazai tervezetek szerint is a vizsgálóbíró kizárhatja a védőt a terhelt-, és a terheltet (védőt) a tanúk kihallgatásáról. Mi valószínűbb, mint hogy a vizsgálat sikerének érdeke mindig «fontos okúl» fog szerepelni és a vizsgálóbíró — nehogy a vizsgálat meghiusulásának gyűlöletét magára vegye — élne is a kizárás jogával. És mi következnek ebből? Az, hogy a királyi ügyész kizárható nem lévén, a vád nyerne túlsúlyt. Épen a tételhez fűzött czél ellenkezője lenne tehát elérve. A felek egyenlő közreműködése helyett — a vád fölénye lenne az eredmény. De még ha a vizsgálóbíró nem is ruháztatnék föl a kizárási joggal: a gyakorlati életben aligha úgy ervényesülne a szóban lévő tétel, mint ez a papíron vagy a tanszeokról látszik. A terheltet és tanúkat az elővizsgálat szakában nem egyszer és nem egyidőben hallgatják ki, hanem többször és különböző napokon. Föl lehet-e tenni, hogy a védő is minden kihallgatáson megjelen? Lehet-e a szegényjog alapján eljáró védőtől méltányosan azt kívánni, hogy heteken, hónapokon keresztül idejének legnagyobb részét a kihallgatásokon töltse? A közvád ellenben bizonyára élne jogával és lehetne-e szó a vád és védelem

egyensúlyáról, ha a legtöbbször kellő műveltséggel és szakismerettel nem bíró terhelt áll szemben a közvédlő gyakorlott kérdéseivel és megjegyzéseivel? Majd ha a kötelező védelem minden bűnügyben érvényesül: akkor lehet e reform behozataláról szólni, de addig a paritas elvének sérelme nélkül ez nem volna megvalósítható. Egyébiránt nem szabad azt sem szem elől téveszteni, hogy a főtárgyalás ily rendszer mellett többé jelentőségében fönn nem tartható. Az eljárás súlypontja önkénytelenül áthárulna az elővizsgálat contradictorius eljárására, és valóban végkövetkezményében igazolná azok törekvését, kik az öszpontosított főtárgyalást, mint teljesen fölöslegest, mellőzni óhajtják. A meddig azonban valamely perrend ily merész kísérletre nem vállalkozik és a főtárgyalást a maga igazi jelentőségében kívánja föntartani, addig nem fogadhat el oly előzetes eljárási rendszert, mely elvesztve sommás természetű előkészítő jellegét, valóságos kimerítő tárgyalássá alakul. Így fogva föl e kérdést, aligha nem előnyére szolgál a javaslatnak, hogy nem követte e ponton a francia javaslatot és az ennek alapján álló hazai tervezeteket, melyek «in thesi» ugyan kápráztató színben tűnnek föl, de a gyakorlati életben épen ellenkezőjét eredményeznek annak, mire czéloznak. Egyébiránt azokról a nagy érdekekről, melyek védelme különben az ügyfélnyilvánosság fogalmához tapad, épen nem feledkezett meg a javaslat. Gondoskodott arról, hogy a büntetendő cselekmény tárgyi mozzanatainak megállapítására szolgáló elővizsgálati cselekményekre (bírói, szakértői szemle, lefoglalás, házkutatás) és a főtárgyaláson nem ismételhető bizonyítékok fölvételére a felek megidéztesse és itt kérdezesi, indítványozási és észrevetelezési jogaikat gyakorolhassák. A védő már a nyomozás alatt megtekintheti az iratokat és érintkezhetik letartóztatott védenczével. A terhelt indítványozási joga a per-előkészítés minden szakában gyakorolható és a vizsgálóbíró minden intézkedése vagy mulasztása ellen orvoslás kereshető a vádtanácsnál, hol közvetlen szóbeli eljárásnak is helye van. A terhelt minden szakértői szemléhez saját ellenőrző szakértőt vihet magával. A terhelt kihallgatása, szemle, lefoglalás, házkutatás csak független polgárok tanúsága mellett teljesíthető és távollét esetében képviselő kirendeléséről is gondoskodva van. Ily értelemben érvényesül a javaslatban az ügyfélnyilvánosság elve és azt gondoljuk, hogy ezzel a javaslat elment ama határig, meddig a

terhelt jogos érdekei kívánják és a meddig viszonyaink között a bünvádi igazságszolgáltatás sikerének kockáztatása nélkül elmenni lehet. — Az előkészítő eljárásra irányuló reformmozgalom egyik főtörekvése az, hogy alaki bírói elővizsgálat csak ott tartassék, a hol arra «in concreto» szükség van. Ha a scrutinialis eljárás során már a per előkészítéséhez szükséges adatok összegyűjthetők voltak, akkor teljesen fölösleges az ügyet még egy hosszadalmas bírói elővizsgálat útján keresztül vezetni. Ezt már fölismerte a francia «code d'instruction criminelle» is, midőn kötelezővé a bírói elővizsgálatot csak az esküdtszeki ügyekre nézve tette. Az 1873-diki osztrák törvény is a facultativ elővizsgálati rendszeren épült föl, mert az elővizsgálatot szükségesnek csak akkor tartja, ha az ügy esküdtszék elé tartozik, ha a bünvádi eljárás távollévő ellen indítatik, vagy ha a vádló indítványozza. A német birodalmi perrendtartás szerint is csak akkor kötelező az elővizsgálat, ha az ügy a «Reichsgericht» vagy esküdtszék elé tartozik. Egyébként annak tartása az államügyészség és a terhelt indítványától függ.

Az 1882-diki magyar tervezetnek alig volt része, mely élénkebb kritika tárgyává tétetett volna, mint annak elővizsgálati rendszere, mert e szerint a bírói elővizsgálat oly mértékben volt kötelező, hogy csaknem annyi elővizsgálatot kellett volna tartani, mennyi a büntett vagy vétség száma. Nem csak a hátralekók fölszaporodására, a vizsgálóbírónak a valóban vizsgálatot igénylő ügyektől való elvonására, az eljárási költségek szaporítására vezet az ily rendszer, hanem kétségtelenül a terheltre nézve a legnagyobb igazságtalanság, ha kénytelen a concret esetben teljesen fölösleges, de kötelezővé tett elővizsgálat hosszú menetét túrni és ezeknek költségeit viselni. Az 1886-ban egybehívott szaktanácskozmány ki is mondta, hogy az alkotandó bünvádi perrendtartás a lehető legmesszebb menő facultativ rendszert kövesse. Az 1886-diki tervezet csak csekély részben járult a szaktanácskozmány fölfogásához. A jelen javaslat ellenben, kiindulva abból, hogy a facultativ elővizsgálati rendszer nem jelenti az elővizsgálat kötelező, ok nélküli mellőzését, hanem oly rendszer ez, mely a concret eset igényeihez simúl es csak ott mellőzi az elővizsgálatot, a hol ez fölösleges, a lehető legtágabb keretben engedi meg az elővizsgálat mellőzhetését.

A javaslat szerint föltétlen kötelező az elővizsgálat, ha a cselekményre a büntető-törvénykönyv halál- vagy életfogytig

tartó fegyház-büntetést szab, továbbá, ha az öt évet meghaladó határozott tartamú szabadságvesztéssel büntetendő cselekmények esetében nincs tettenkapás vagy a nyomozás adataival teljesen összhangban álló beismerés. Minden egyéb esetben az ügy körülményei irányadók és az ügyészre illetve bíróságra van bízva annak megítélése: tartassék-e alaki bírói elővizsgálat vagy nem.

E rendszer sok fölösleges elővizsgálattól menti meg az eljárást. Biztosítékot az elővizsgálat csak ott képez, hol a szükség igazolja, a hol azonban az ügy már a scrutinialis eljárásban tisztázott, valóban csak ónsúlyként nehezedik a bünvádi perre. Alaptalan a föltétlenül kötelező elővizsgálat híveinek az a kifogása, hogy a terhelt érdekeit sérti az elővizsgálat mellőzhetése, mert hisz azt, hogy már az előkészítő eljárásban tisztázhatta magát a terhelt — épen nem zárja ki a facultativ rendszer sem, mert vagy a scrutinialis eljárás alapján szüntetik meg az eljárás, vagy módjában áll a terheltnek az elővizsgálat megtartását kieszközölni. Ellenkezőleg előnyösebb a terheltre nézve, ha a legtávolabbi gyanura nem hozatik azonnal mozgásba a bírói gépezet, hanem a közönség kíváncsiságának kevésbé kitett nyomozási eljárásban képes magát kimenteni. A javaslat azt sem engedi meg, hogy a vádló előzetes bírói cognitio nélkül a terheltet a nyilvánosságnak kitett főtárgyalás elé idézhesse. A vádirat elleni kifogásban mindig érvényesítheti a terhelt azt, hogy nincs ügye kellőleg előkészítve és kérheti az elővizsgálat megtartását — sőt a közvetlen idézés esetében is bírói határozat előzi meg a főtárgyalást. Ennélfogva az a kifogás sem bír alappal, mintha a vádló önkényétől függne a terheltnek a főtárgyalás elé állítása. Azt sem lehet végre ellenvetni, hogy a scrutinialis eljárás a terhelt szabadságjogait veszélyeztetné, mert a nyomozás során teljesítendő cselekmények csaknem mindenben az elővizsgálat szabályai szerint történnek és mihelyt a személyes szabadság, tulajdon és birtok jogainak körét érinti az eljárás: akkor vagy a bíró teljesíti az egyes cselekményeket a nyomozás számára, vagy azonnal utólagos fölülvizsgálás alá veszi az eljárást.

IV. A polgári szabadság biztosítékaul ismerték el mindenha azt, hogy független bíróság vizsgálja meg az előzetes eljárás során összegyűjtött adatokat és ez határozzon arról: főtárgyalás elé való-e az ügy, vagy a további eljárás megszün-

tetendő. Ismeretes, hogy Angliában, Éjszak-Amerikában a nagy esküdtszék, Franciaországban a «chambre des mises en accusation» és a meddig főnnállt, részben a «chambre du conseil», Németországban a törvényszék és Ausztriában a főtörvényszék stb. határoznak a *vádalahelyezés kérdésében*. Egyet is ért abban mindenki, hogy a bünvádi perjog egyik legszebb intézményét, mely az előzetes eljárás és a főtárgyalás közzé illesztve, annak megakadályozására van hivatva, hogy az állampolgárok nélkül a nyilvános főtárgyalással járó hátrányoknak kitéve legyen, főnn kell tartani. Eltérés csak annyiban van, hogy míg legtöbbször a vádalahelyezés intézményében rejlő biztosíték lényegét a mindig kötelező bírói vádhatározatban találják, addig mások ismét csak akkor tartják szükségesnek a bírói határozatot, ha a terhelt a vád ellen kifogást tett. Az előbbi rendszert követi a nemzetek törvényhozásának többsége. A francia, német hagyományok e rendszer mellett szólnak. Csak a legújabb időben, midőn a perjog minden intézménye ellen megindult az élénk kritika, kezdtek megbolygatni a kötelező vádalahelyezési rendszert is. Az 1873-ki ausztriai törvény az első, mely szakított a hagyományos fölfogással és életbeleptette a facultativ bírói vádalahelyezés intézményét és tizenöt évi gyakorlat bebizonyította, hogy azok az aggályok, melyeket sokan ez új intézmény iránt tápláltak, csak a megszokottsághoz ragaszkodás és minden reform iránt idegenkedés rémlátásai voltak. A vádlottnak jogában áll a vele közölt vádirat ellen kifogással élni, melyről a bíróság határoz, ha kifogással nem él, úgy a főtárgyalásra azonnal kitézetik a határnap. Ebben lehet röviden kifejezni az osztrák törvény egyszerű és életrevaló rendszerét, mely örök dicsőségére szolgál Glasernek s már az elméletben is mindinkább tért foglal. Oly férfiak mint Carrara, Cesarini, Borsani, Casorati ismerik el e rendszer előnyeit. És valóban csak dicsérettel lehet szólni oly intézményről, mely azt a mi biztosíték van a kötelező bírói vádhatározatban, sértetlenül föntartja, azt pedig, a mi abban teher és az eljárás menetének akadályja, mellőzi. Ezért karolta föl a hazai közvélemény is az ausztriai perrendtartás genialis vívmányát — a facultativ vádalahelyezési rendszert és csak a szaktanácskozmány egyhangú ajánlatát követte a kormány javaslata is, midőn ezt magáévá tette.

Természetesen e rendszer haszna és értéke attól függ, mennyire felel meg az ügyészség hivatásának. Ha a magyar

ügyeszi kar az eddigi helyes irányban halad és az üldözés fanatismusától tartózkodva, a törvény és méltányosság határai között él vádemelési jogával: úgy bizalmat kelt és nem fognak vádiratai ellenében a bíróságnál menedéket keresni. Ellenkező irány követése mellett nincs semmi haszna a facultativ vádalá helyezési rendszernek. De ettől nincs okunk tartani s ha itt-ott föl is tűnnék a régi iskola szellemkísértése, a fölügyeletnek lesz módja ellensúlyozni azt a félszeg törekvést — mely minél kerülhetetlenebb vádakban keresi hivatásának helyes betöltését. A javaslat épen nem elégedett meg az ausztriai facultativ vádalá helyezés intézményének pusztá receptiójával. Magáévá tette az alap gondolatot, hogy ugyanis csak a terhelt kifogására van helye bírói vádhatározatnak — de kibővíti az intézményt a contradictorius szóbeli eljárással s ezzel mindenestre a legújabb reformkövetelményeknek tesz eleget, mert hisz még Angliában is a nagy jury előtt, mely az «indictement» tárgyában határoz, se a terhelt, se a mentő tanúk ki nem hallgattatnak, hanem csakis a vádló által előterjesztett bizonyítékok mérlegelése után döntenek el, hogy az ügy az ítéző jury elé utaltassék-e vagy nem («True bill»-not a true bill).

Ügy Angliában, mint Franciaországban és Belgiumban állandó panasz tárgya a jelenleg fönnálló vádalá helyezési rendszer, mely a vád és védelem egyenjogúságának megsértésével a vádnak túlsúlyát biztosítja s nem engedi meg, hogy a terhelt teljes erélyvel védekezhessen az ellene emelt vád ellenében. A terhelt a két utóbb említett országban csak memoire-okban panaszkodhatik a vád ellenében — a közvádló pedig közvetlenül maga adja elő az ügyet a «chambre des mises en accusation» előtt. A javaslat tehát azt, a mit az egész művelt világon helytelennek tart a tudomány és tapasztalat, nem tehette magáévá és így a szóbeli contradictorius eljárás álláspontjára helyezkedett. Megengedi, hogy a terhelt az előzetes eljárás minden hiányát, a vádirat minden tévedését közvetlen a bíró előtt mutathassa ki. A bíróság ily úton jól értesülhet és így valóban igazi biztosítékot fog képezni a bírói határozat. Nem a vádirat chablonszerű határozattá emelése lesz az eredmény, hanem az ügy gondos megvizsgálása fogja megelőzni a határozatot. Csak így van eleje véve annak, hogy könnyelműen emelt vádak a főtárgyalás elé kerüljenek. A contradictorius szóbeli eljárás megkönnyítése szolgált annak indokául, hogy a vád tanács nem

ügy mint Ausztriában, Franciaországban, Belgiumban a fő törvényszék, hanem az első fokú törvényszék kebelében alakítatják. A javaslat szerint a vádtanács egyúttal a fölügyelő tanács (Rathskammer, chambre du conseil) szerepkörét is betölti, mert épen az a körülmény, hogy a contradictorius eljárás kedvéért a törvényszéknél kellett a vádirat ellen tehető kifogások tárgyában határozó tanácsot szervezni, bírói létszámunk és pénzügyi viszonyaink mellett lehetetlenné tette még külön fölügyelő tanácsot is alakítani. Egyébiránt az, hogy az elővizsgálat menetére a vádtanács ügyel föl s az előzetes eljárás során ez a fölüvizsgálati hatósága minden panasznak, épen nem összeegyeztethetlen a vádaláthelyezési teendővel. A mi valóban összeegyeztethetlen, azt nem téveszti a javaslat sem szem elől. Kimondja ugyanis, hogy a vádirat ellen tett kifogások tárgyában eljáró tanács tagjai az ítélobírószék alakításánál lehetőleg mellőztessenek. Alig kell kiemelni, hogy e tétel kötelező kimondása csak oppor-tunitási okokon tört meg, mert a javaslatnak le kellett számolni azzal, hogy nem minden törvényszéknél lesz lehetséges az összeegyeztetlenségi elvet megvalósítani. De alig fog ellenmondásra találni az a föltevésünk, hogy úgy a bíróság mint az igazságügyi kormány gondoskodni fog arról, hogy mindenütt, ahol a körülmények megengedik, az összeegyeztetlenségi elv érvényesüljön. De a törvényszékek végleges szervezésekor is irányadó szabály a nagyobb létszámú törvényszékek föllállítása leendő és ekkor mi sem fogja akadályozni azt, hogy mindenütt megvalósuljon az a nagy igazságot magában foglaló tétel, hogy a vádhatározatban résztvevő bíró ne legyen ítélobíró. Egyébiránt ne feledjük el, hogy a javaslat facultativ vádaláthelyezési rendszere mellett még kisebb számú bírói tagokból álló törvényszéknél sem kell attól tartani, hogy a vádaláthelyezést kimondó bíró lenne kénytelen ítélobíról szerepelni, mert az ausztriai tapasztalatokat véve alapúl, hol az ügyek 15 százalé-kában sem él a terhelt kifogással, itt is föl lehet tenni, hogy az ügyek 20—25 százalékában lesz csak a vádirat ellen kifogás megvetkezőleg a vádirat tárgyában bírói határozat.

V. Habár az alaposság követelménye elől minden más perjogi követelménynek hátrálnia kell is, nem szenved kétséget, hogy a büntetés gyors alkalmazása első rendű társadalmi és állami érdek. Óvakodni kell tehát az «alaposság» terroriz-musa alatt a biztosítékok tömegében keresni az üdvöt és azt

gondolni, hogy a lassúvá és nehézkesé tett eljárás egyúttal alapossá is válik, ellenben a gyors, életerős mozgás egyértelmű a fölületességgel és elhamarkodással. A társadalom semmit sem követel annyira az igazságszolgáltatástól — mint hogy ne hosszú időköz válaszssa el a büntettet a büntetéstől. És ez jogos kíváncsi, mert igazi hatása csak akkor van a büntetésnek, ha még ennek alkalmazása idején a társadalom is érzi a megtorlás szükségességét — míg ellenben, ha az állam büntető keze akkor csap le, midőn a társadalom már rég kiengesztelődött, az ítélet igazságosságához és hasznosságához legtöbbször a kétely árnya furakodik. Ilyenkor nem tudja a társadalom fölfogni, minő haszna van annak a sok alakisággal eltorlaszolt eljárásnak, mit a «Juristenrecht» bölcsesége az állam és társadalom boldogítására kitalált. És valljuk meg őszintén, hogy a társadalom panasza az eljárás nehézkesége miatt nem alaptalan. Ezért ott, a hol komoly érdekek veszélyeztetése nélkül expeditivébbé lehet tenni az eljárást, a törvényhozónak nem szabad pusztá reminiscentiák kedvéért rég megszokott és biztosítékoknak hitt intézményeket föntartani. Az expeditiv irány elől nem is zárkózik el az újabb törvényhozás. A facultativ elővizsgálati és vádalahelyezési rendszer — ez irány vívmánya. Ez iránynak köszöni létét a *közvetlen idézés rendszere* is. A francia törvényhozás még a «citation directe» intézményével sem elégedett meg, hanem az angol «court of police» mintájára meghonosította a «jurisdiction subite» vagy a «procedure accélérée» intézményét, mely szerint a vétségen tettenkapottat azonnal a correctionális bíróság elé vezetik és ez rögtön legkésőbb másnap el is dönti az ügyet. Hogy a javaslat is igyekezett az expeditiv követelményeknek eleget tenni, nem szenved kétséget, mert nemesak a facultativ elővizsgálati és vádhatározati rendszert karolta föl, hanem azt még kiegészítette a közvetlen idézéssel is. E fogalom a javaslatban a vádirat elleni kifogás és tárgyalásának kizárását jelenti. Nem egyértelmű tehát e fogalom a francia «citation directe»-tel, mely az elővizsgálatot is kizárja és mely szerint a vádlótól függ valakinek főtárgyalás elé állítása, mert a javaslat szerint elővizsgálat alapján is lehet «közvetlen idézés» és mindig a törvényszék vizsgálja meg előbb az ügyet, hogy az ügy közvetlen idézés tárgya-e, vagy nem. A javaslat a tiszta, egyszerű ügyeket jelölte ki olyanokul, melyek veszély nélkül közvetlenül főtárgyalás elé vihetők. Ily

ügyek azok, hol tettenkapás fordul elő vagy bíróság előtt tett a terhelt oly beismerést, mely a nyomozás adataival összhangban áll. De e föltételek mellett sincs a közvetlen idézés minden büntetendő cselekményre kiterjesztve, hanem eddigi szokásjogunkhoz híven csak a büntetőtörvénykönyv szerint öt évig terjedhető szabadságvesztéssel vagy ennél enyhébben büntetendő cselekményekre van szorítva. A közvetlen idézés intézménye eddigi tapasztalataink szerint is igen czélszerűnek bizonyult és bizvást föl lehet tenni, hogy a legtöbbször előforduló cselekmények nagyobb részének lesz ez rendes útja s ezzel a gyorsaság követelménye kellőleg fog a bünrádi eljárásban érvényesülni.

VI. Nincs a pernek szaka, melyet e század perjogi reformmozgalma hatalmasabban átjárt volna, mint épen a *főtárgyalás*. Azok a nagy alapelvek, melyeken a modern per nyugszik, a vádelv, szóbeliség, közvetlenség, nyilvánosság itt érvényesülnek igazán. Ma már csaknem «communis opinio» keletkezett a helyes főtárgyalási rendszer kellekeire nézve. És ennek daczára a főtárgyalás menete a tételes jogokban eltérő jelleggel bír. Lényeges különbséget szül a bírói szervezet minősége. Más a főtárgyalás esküdtszéki szervezettel, mint a nélkül. Nagy különbségre vezet az az álláspont, melyet valamely tételes jog a főtárgyalást vezető bíróság perjogi föladatára nézve elfoglal. Az angol vagy skót esküdtszéki eljárást vezető bíró szenvedőleges magatartása és a francia, német, ausztriai esküdtszéket vezető bíró tevékeny intézése más-más jelleget ad a főtárgyalásnak. Általában az elméletben a főtárgyalásnak három típusát különböztetik meg, a római, angol és francia főtárgyalási rendszert. A jelen században a continentális perrendek a francia főtárgyalást követték. A kormányjavaslat a bíróság perjogi föladata tekintetében elfoglalt álláspontjánál fogva távolabb áll az angol mint a francia főtárgyalási rendszertől — de épen nem zárkózott el az angol jog értékesíthető vívmányai elől sem. Az angol jog befolyása az, hogy az ügyfelek tevékeny közreműködését a főtárgyaláson nem engedi a javaslat háttérbe szoríttatni, sőt a keresztkérdés (cross-examination) intézményét is meghonosítja. Angliában a felek magok lévén kötelesek bizonyítékaik összeállításáról gondoskodni, a terhelt és mentő bizonyítékok élesen el vannak különítve. E rendszer következménye, hogy a vádló a terhelt, a vádlott (védő) a mentő tanúkat hallgatja ki (examination in chief). Ha a tanúk így kikérdeztettek, akkor a vád

tanúját a vádlott (védő), a védelem tanúit a vádló hallgathatja ki (cross-examination). Erre ismét joga van mindenik félnek saját tanújához kérdéseket intézni (re-examination). E rendszert nagyon czélszerűnek tartják Angliában, és a német tudósok is újabban szintén utánczandó mintául jelölik meg a keresztkérdés intézményét. Belgiumban ellenben az új javaslat képviselőházi bizottsági tárgyalása alkalmából nagy idegenkedést tanúsítottak e rendszer ellen. De ha valaki végig olvassa a belga parlamenti bizottság jelentését, meggyőződhetik, hogy az nem áll egyébből, mint az árnyoldalak túlszínezéséből. A visszaélések felsorolása soha sem lehet helyes érv valamely intézmény hasznossága ellen. Épen a belga bizottsági jelentés néhány lappal előbb oly szépen mondja: «Ha kénytelenek volnánk minden intézményt mellőzni, mely magában jó, de visszaélésekre ad okot, akkor valóban zavarban volnánk ama hatásra nézve, a meddig a rombolás e munkájában mennünk kellene.» Belgiumban sokkal mélyebben vannak a francia hagyományokban elmerülve, hogysem a francia főtárgyalási rendszerrel gyökeresen szakítani czélszerűnek tartanak. Hisz a képviselőházi bizottság jelentése vívmányúl említi föl azt is, hogy a «par organe du président» kihallgatási módszere helyett ezentúl az elnök engedelmével közvetlen kérdezési joguk lesz a feleknek. Németországban, különösen Gneist buzgólkodása következtében már rokonszenvesebben fogadták a keresztkérdés intézményét, s ha Gneist indítványát, mely szerint annak kötelező behozatala ajánlatott, nem is fogadta el a birodalmi törvényhozás, mégis facultative meg van az a német perrendtartásban. A német törvénynek azonban nagy hibája az, hogy a keresztkérdés alkalmazhatása az államügyész és védő beleegyezésétől tétetvén függővé, az államügyész csak a legkritkább esetben járul az indítványhoz, mert attól tart, hogy az elnök ezt ellene irányzott bizalmatlansági nyilatkozatnak tekintheti. Ezért oly ritka a német birodalomban a keresztkérdés a főtárgyaláson. A javaslat hatályos perjogi intézménnyé kívánván tenni a keresztkérdést, bármely fél indítványára elrendelheti a törvényszék e kérdezési módszer alkalmazását. Egyúttal gondoskodik a javaslat, hogy netalán visszaélések esetén a keresztkérdés jogát a törvényszék elvonhassa. Azt hiszszük, hogy a javaslatban érvényesült módon czélszerűnek fog bizonyúlni a keresztkérdés, mely egyébiránt már eddigi eljárá-

sunkban is néhány esetben sikerrel alkalmaztatott. Különös gondot fordít a javaslat arra is, hogy úgy a vádnak a főtárgyaláson tett megváltoztatásával, mint azzal az eshetőséggel szemben, midőn a bíróság a vádban előterjesztettnél súlyosabb minősítésre vagy büntetésre lát alapot, úgy a vádlói és bírói hatáskör teljes függetlensége mint a vádlott védelmi érdekei hatályos biztosítékokkal vétessenek körül. Ezek szerint soha sem lehet a vádlottat oly tett vagy vád miatt elítélni, mely ellen alkalma nem lenne magát védelmezni és sohasem szabad a bíróságnak a vádnál súlyosabban elítélni a vádlottat, mielőtt előre ne figyelmeztette volna elfoglalandó szigorúbb álláspontjára. E rendszert előnyösebbnek tartotta a javaslat annál, mely az itt érintett érdekeket azzal kívánja megoltalmazni, hogy a bírót az ügyész által indítványozott büntetési tételhez köti és ezzel a hatáskörök összezavarásának legveszedelmesebb lejtőjére lép, mert a vádlót teszi bíróvá, és úgy a vád mint az ítélet szabadságát rontja le.

VII. Alig van a bünvádi perrendtartás területén kérdés, mely behatóbb irodalmi és parlamentáris tárgyalások anyagául szolgált — mint a *perorvoslatok kérdése*. Ennek daczára a vélemények nagyobb összhangjáról csak addig lehet szó, míg az elmélet keretében marad a kérdés, mihelyt azonban tételes jog alkotására kerül a sor, rögtön a legkülönbözőbb javítási törekvések tarkaságaival találkozunk. Az ítéletet megelőző perszak során használható jogorvoslat, — vagy az alaki és anyagi semmiségi okok miatt a legfőbb bíróság előtt érvényesíthető semmiségi panasz tekintetében könnyebben találkoznak az ellentétes táborok, mert minden gyakorlati törvényhozás oda törekszik, hogy az ítéletet megelőző perszakban lehetőleg szűk korlátok közé szoríttassék a jogorvoslat, a legfőbb bíróság pedig ne csak semmisítő, hanem egyúttal különösen a vádlott előnyére az ítéletet helyesbítő jogkörrel is bírjon. A vita csomópontját e területen tehát sem az ítélet előtti perszakban hozott végzések ellen használható jogorvoslat — sem a «semmiségi panasz» vagy «revisió» fogalmához kötött perorvoslat nem kepezi, hanem a kérdések kérdése az: legyen-e a ténykérdésben föllebbezés azaz helyesebben szólva: legyen-e több fokú bizonyító eljárás?

Mióta csak a polgáriásúlt nemzetek a szóbeliség, közvetlenség és a bizonyítékok szabad méltatásának nagy elveire alapították perjogukat, folyton előtérbe lép a gondolat: össze-

egyeztethető-e a közvetlenséggel és a bizonyítékok szabad mérlegelésével a ténykérdés fölebbezhetőse?

Negatív irányban tiszta ez eszmemozgalom eredménye. Senki sem meri ma már nyíltan azt ajánlani, hogy írásbeli legyen a fölebbezés. Ha általános elismerésre talált az, hogy a valóság földerítésének nincs hatalmasabb eszköze a közvetlenségnél, akkor a fölebbviteli bírót sem lehet arra kárhoztatni, hogy az igazság földerítésének e nagy eszköze reá nézve «noli me tangere» legyen. Nem is hihetem, hogy a magyar közszellem földvilágosodottsága megütközéssel ne utasítana vissza minden oly törekvést, mely a törvényes bizonyítási tan nagy anachronismusát: az írásbeli fölebbezés rendszerét karolná föl.

Csak két út áll előttünk.

Vagy módot kell adni arra, hogy ott, a hol a másodfokú bíró szükségesnek találja, a közvetlenség forrásából meríthessen, vagy el kell törölni a fölebbezést a ténykérdésben. Minden más uton a rég letűnt korok homályába tévelygünk.

Megfontolandó azonban, hogy a két út közül melyikre lépünk. Ha tisztán elméletileg kellene e kérdésre válaszolni, úgy nem haboznánk egy pillanatig sem kimondani a tételt, hogy az elsőfokú bíróság szaktudományát, függetlenségét és tekintélyét magas színvonalra emelő biztosítékok mellett a fölebbezés eltörlése a perrend tökéletesebb alakja — mert ki meri tagadni, hogy még teljes közvetlenség mellett sem áll egyazon bizonyítási anyag a felsőbb fokú bíróság előtt? Ki merné tagadni, hogy a tanúk előtt elmosódnak az esemény árnyalatai, másként beszélhetnek a felsőbb, mint az elsőfokú bíró előtt, hogy egyes bizonyítékok már elő sem állíthatók és a permenet jóval késedelmesebb stb?

De mivel nem akadémikus tételek földállításáról, de arról van szó, hogy mely rendszer biztosítja leginkább hazai tényleges viszonyaink között az igazságos ítélethozatalt, azt hiszszük, hogy nemzeti hagyományaink és népünk jogi földfogásának szilárd álláspontján áll a javaslat, midőn a fölebbezést a ténykérdésben földtartja.

Százados megszokás földzi ez ország lakosságát ahhoz a joghoz, hogy ügyüket a helyi befolyások alul ment magasabb tekintélyű felsőbbfokú bíróság elé vihessék és bizonyára a jogcsorbítás egy nemének tartanak, ha az eddigi csaknem földlátlan kétfokú fölebbezés után rögtönözve minden átmenet nél-

kül a föllebbezhetetlenség merev rendszere következnek. Oly rendszerváltoztatás pedig, hogy az elsőfokú bíróságok úgy szerveztessenek, hogy azokban a felsőbbfokú bíróságok biztositékait lehetne föltalálni — lehet egy messze terjedő céltudatos, bírói szervezeti politika végcélja, de rögtönözve ily radikális reform csak elodázná az égetően szükséges bünvádi perrendtartás életbeléptetését; fölbolygatná a különben sem consolidált újabb keletű bírói szervezetünk alapjait és még ha esetleg e merész terv sikerülne is, kérdés marad az, vajon úgy minden átmenet nélkül maga az az egy körülmény, hogy az ügyek kettős kimerítő megvizsgálása elesik, a kellő megnyugvást tudná-e kelteni?

A föllebbezést a ténykérdésben csak oly ország törvényhozása mellőzheti nyugodtan, hol az elsőfokú bíróság eljárásában és ítélethozatalában a közönség nemcsak a törvény parancsára kénytelenségből, hanem legbensőbb meggyőződésből tud megnyugodni. Azt, hogy jelenlegi bírói szervezetünk mellett a magyar nép megtudna nyugodni abban, hogy a törvénytörésnek legyen utolsó szava a ténykérdésben — azt hisszük senki sem fogja állítani. És ne feledjük, hogy nálunk — hol nem lesz esküdtszék — a ténykérdés föllebbezhetlensége egyjelentőségű volna azzal, hogy a legsúlyosabb cselekményekben is egyfoku szakbírákból álló testület döntene. Franciaország, Belgium — a hol pedig régibb keletű a magistratura, és rendszeres codexek alapján kifejtett gyakorlat és erős bírói közszellem fejlődött ki, épen nem tartják mellőzhetőnek a föllebbezést.

A német birodalmi perrendtartás kizárta ugyan a középfokú cselekményekre nézve a föllebbezést, de föntartotta a járásbírói és schöffén-bírósághoz tartozó ügyekben. Ma már általános a mozgalom a föllebbezés visszaállítására mellett, és ismeretes, hogy úgy a német ügyvéd-egylet mint a jogász-gyűlés csaknem egyhangulag követelte a középfokú cselekmények tekintetében a föllebbezés visszaállítását. Ausztriában ugyan szintén ki van zárva a föllebbezés a ténykérdésben a középfokú cselekményekre nézve — de valóban csak azért nem érezhető élénkebben ennek hátránya, mert a ténykérdés fölvizsgálása elől nem igen zárkózik el a semmitőszék. Hollandiában az esküdtszék eltörlése alkalmával megszüntették a föllebbezést, de csakhamar meggyőződtek, hogy a helyzet tarthatatlan s 1874-ben már úgy a járásbírói mint törvénytörési ügyekben

behozták a fölébbezést. Sőt magában Angliában, mely pedig a *continentalis* értelemben vett fölébbezést nem ismeri, erős áramlat indult meg a fölébbezés behozatala mellett. Az angol alsóházban nem rég nyújtott be több képviselő törvényjavaslatot, mely szerint minden büntetendő cselekmény tekintetében joga lenne a vádlottnak az elsőfokú bíróság ítélete ellen fölébbezni. A fölébbviteli bíróság a High Court egyik osztálya lenne.

Ily viszonyok között, midőn Franciaország, Belgium, Hollandia még a középfokú cselekmények tekintetében sem merték mellőzni a fölébbezést, midőn az általános áramlat épen korunk *humanus* szellemétől áthatottan főleg az elítélt érdekében a fölébbezés eszméjét karolja föl, valóban végzetes tévedés volna eltörölni hazánkban a fölébbezést. Inkább el kell tűrnünk a fölébbezéssel járó hátrányokat, mintsem hogy kockára tegyük büntető igazságszolgáltatásunkat és a bírói tévedések számát szaporítsuk.

«Ha nem lett volna fölébbezésünk — mondja a belga képviselőházi bizottság egyik kiváló tagja — akkor az 1868-tól egész 1880-ig terjedő időszakban 1941 embert ártatlanul, 2259-et túlszigorúan ítétek volna el. Több mint négyezer polgár lett volna bírói tévedés áldozata.»

Az ily képek elég sötétek arra, hogy visszatartsanak bennünket a fölébbezés eltörlésének túlmerész reformjától, és nem is hiszszük, hogy sokan lesznek, kik a fölébbezés eltörlése mellett fognának hevülni. Ezek előrebocsátása után lássuk a javaslat perorvoslati rendszerét.

A javaslat a rendes perorvoslatoknak három fajtát különbözteti meg, úgymint a fölfolyamodást végzések ellen, a fölébbezést a törvényszék és járásbíróság ítéletei ellen és a semmisségi panaszt a királyi tábla ítéletei és a törvényszéknek másodfokú ítéletei, továbbá első fokban hozott oly ítélete ellen, mely fölébbezéssel meg nem támadható. (Fölébbezéssel nem támadható meg a törvényszék ítélete, ha a vádlott egyedül oly vád alapján ítéltetett el, illetve oly vád alól mentetett föl, mely fölött rendszerint járásbíróság vagy közigazgatási hatóság van hivatva ítélni, továbbá ha a vádlott csak pénzbüntetésre ítéltetett, vagy oly cselekmény vádja alól mentetett föl, melyre a törvény csak pénzbüntetést szab.) A fölfolyamodás rendszerint csak elsőfokú. A fölébbezés úgy a vádlónak mint a vádlottnak meg van engedve. A járásbírói ügyek fölébbviteli bírósága a

törvényszék. A törvényszéki ügyek főlebbvezési foruma a királyi tábla. Gondoskodva van a javaslatban arról, hogy a főlebbvezési bíróság akkor, ha a bizonyítási anyagot megbízhatatlannak és kételyét csak a vádlott, a tanúk és szakértők nyilatkozatai alapján tartja eloszthatóknak, az egész tényállás vagy egyes vitapontok tekintetében maga előtt főtárgyalást tarthasson. E facultativ újratárgyalási jog nélkül valóban a főlebbviteli bíróság rosszabb értesülést nyerne, mint az elsőfokú bíróság. A királyi tábla a főlebbezett ügyeket egyébként még két módon, tudniillik tanácsülésben vagy tárgyaláson intézi el. A tanácsülésen az ügyfelek és képviselőik nem bírnak fölszólalási joggal. Ide a csekélyebb jelentőségű kérdések, néhány alaki semmiségi eset fölülbírálása stb. tartozik. Tárgyaláson intéztetnek el mindazok az ügyek, melyek se tanácsülésbe, se főtárgyalásra nem tartoznak. A tárgyalás a felek közbenjöttével és meghallgatása mellett, de bizonyítékok fölvétele nélkül tartatik. A tárgyaláson jelen kell lenni a főügyésznek képviselőjének és az ügyvédi kamara által minden büntető tanács heti ülészakára kirendelt közvédőnek. A contradictorius eljárásához fűzött nagy érdekek fölkarolása tette szükségessé a közvédő alkalmazását. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy a vádlott más ügyvédet használhasson védőül. A közvédő csak más védő hiányában tartozik a vádlott érdekében eljárni.

A királyi curia a javaslat szerint csak mint semmitőszék fogna működni. Úgy az alaki mint az anyagi jog megsértése miatt kisebb-nagyobb megszorítással semmiségi panasz használható a törvényszék másodfokú ítéletei, elsőfokban hozott főlebbvezhetetlen ítéletei, továbbá a királyi tábla ítéletei ellen. E perorvoslat adja meg a polgároknak azt a jogot, hogy a döntő jogi kérdésekben a curia határozatát kérhetik ki és egyúttal úgy e jogorvoslattal, mint a koronaügyész számára föntartott rendkívüli perorvoslattal biztosított a jogegység érdeke is.

A javaslat perorvoslati rendszerének a mai rendszerrel szemben mindenesetre kimagasló előnyei vannak. Egyik előny, hogy a ténykérdésben csak egyfokú főlebbvitel van, sőt bizonyos cselekményekre nézve kellő biztosítékok mellett ki van zárva a főlebbezés is; a másik előny, hogy járásbírói ügyekkel a királyi tábla nem foglalkozik; a harmadik előny, hogy úgy a királyi táblán mint a curián a contradictorius eljárás az ügyek legnagyobb részében keresztül van vive; a negyedik előny, hogy

a föllebbezési bíróságok elől nincs elzárva a közvetlenség útja és végre az ötödik előny, hogy a királyi curia szorosán jogkérdésekkel foglalkozhatik és különösen a vádlott előnyére megszemelő hatalmi körrel van fölrüházva.

VIII. A jogegység érdekében használható perorvoslaton kívül még a *rendkívüli perorvoslatoknak* két fajtát ismeri a javaslat, tudniillik az újrafölvételt es igazolást.

Nagyon sokáig a francia «code d'instruction criminelle» hézagos rendelkezései szolgáltak az európai törvényhozásoknak az újrafölvétel kérdésére nézve is mintául. A német birodalmi és ausztriai perrendtartások már más alapon állanak. Úgy az inquisitorius rendszer mint a francia perrendtartás túlzásaitól mentek. Hazánkban már régebbi idők óta gyakorlatban volt a perújítás. Sajátságos, hogy az 1872-ki javaslat teljesen hallgat az újrafölvételről s így ma tényleg törvényszéki ügyekben a jogszokás képezi az újrafölvétel egyedüli forrását. Az újrafölvétel eseteinek meghatározásában csatlakozik a javaslat az osztrák-német fölfogáshoz. A föltételek taxative vannak felsorolva. Az alapperben hamis vagy hamisított okirat használata, hamis tanúzás és szakértői vélemény, megvesztegetés, továbbá az új tények vagy bizonyítékok, a «non bis in idem» vannak föltételekül megjelölve. Nagyon meg van könnyítve a végzésekkel megszüntetett eljárás újra fölvétele — ellenben szigorúbb föltételek közé van szorítva és előzetes eljárás tárgyává téve az ítélettel befejezett ügy újrafölvétele. Különösen a vádlott hátrányára a föntebb jelzett általános föltételek mellett csak akkor van újrafölvételnek helye, ha az elítélt oly cselekményben mondatott ki bűnösnek, melyre a büntető törvények határozott ideig tartó szabadságvesztést vagy pénzbüntetést állapítanak meg, az új bizonyítékok szerint pedig az elítéltet halállal vagy életfogytig tartó fegyházzal büntetendő cselekmény terheli; vagy ha oly büntett látszik fönforogni, melyre a büntetőtörvénykönyv mint legkisebb büntetést öt evi fegyházat rendel és az elítélt mégis oly cselekményben mondatott ki bűnösnek, melyre a büntető törvények öt evet meg nem haladó szabadságvesztést vagy pénzbüntetést szabnak.

A határidők és bizonyos határnapok elmulasztása gyakran súlyos következményű volna a vádlottra, ha nem igazolhatná elmaradását. Az újabbkori perrendek gondoskodnak e ponton is a méltányos érdekek megóvásáról. Természetesen

nem egyenlően. Az ausztriai perrendtartás szerint csak a vádlott élhet igazolással és csak az ítélet ellen használható perorvoslat vétlen elmulasztása esetében. A mint nagyon is megszorítja az ausztriai perrendtartás az igazolás körét, oly messze megy a német birodalmi perrendtartás, mely általában kimondja, hogy minden határidő vétlen elmulasztása miatt lehet igazolással élni. A javaslat a középúton halad és csak a határidőknek és a tárgyalási (főtárgyalási) határnapoknak tudomáshiánya vagy elháríthatatlan akadály miatt történt vétlen elmulasztása miatt van igazolásnak helye. Gondoskodik a javaslat arról is, hogy az igazolás az eljárás menetét meg ne akassza.

Ha még megemlítem, hogy eljárásbírói eljárásbana vádelvhez híven és követve majdnem minden európai törvényhozást el van fogadva az állandó vádközeg intézménye és úgy az Ausztriában, mint a német birodalomban gyakorlatinak bizonyult büntető rendelvény (Mandatsverfahren, Strafbefehl) is hazai viszonyainkhoz alkalmazva fölkaroltatott: nagy vonásokban bemutattam a javaslat képet.

Még csak egy kérdésre kell kiterjeszkednem s ez az: mennyiben érinti a bünvádi eljárási javaslat *bírói szervezetünket*. Minthogy az eljárás minden fokán szakszíróóságok gyakorolják a büntető törvénykezést, még pedig úgy, hogy első fokon a járásbíróóságok és törvényszékek, másodfokon a királyi táblák és járásbíróági ügyekben a törvényszékek, harmadfokon pedig a királyi curia semmitőszéki hatáskörrel járnának el: emel-fogva a bírói szervezet jelenlegi alapja épen nem változnék és csak is a királyi táblák és a főügyészségek számát kellene szaporítani. E reform pedig nemcsak az alkotandó bünvádi és polgári eljárás céljából szükséges — mert különben a főlebbezési bíróságnál a közvetlenség keresztül nem vihető, hanem igazságügyi igazgatási szempontból is elodázhatatlan.

Nincs érettebb kérdése igazságügyi politikánknak, mint a királyi tábla decentralisatiójának jelszava alatt értett reform. Annaira erett, hogy nincs számbavehető jogász vagy politikus, a ki azt merné ajánlani, hogy a budapesti királyi tábla mai monstre alakjában föntartassék, mert mindenki tudja, hogy a főlebbviteli bíróságok rendes ügymenetének, a valódi bírókép-zésnek, az igazságos előléptetési rendszernek és az első fokú bíróságok hatályos fölügyeletének, szóval a tökéletesebb igaz-ságügyi kormányzásnak legelső föltétele a királyi táblák szá-

mának az ország lakosságához arányosított szaporítása. Az egész művelt világ által helyesnek tartott főtörvényszéki szervezet elől igazságszolgáltatásunk érdekeinek komoly veszélyeztetése nélkül már nem zárkozhatunk el. E reform képezi az igazságügyi politika minden ágának törzsét. Ezért bizonyára csak a nemzet közvéleményének helyeslése és méltánylása fogja kísérni a jelen kormányt az azt a komoly törekvését, hogy lehető rövid idő alatt és mindenesetre a perjogi törvények hatálybalépte előtt vigye keresztül e bírói szervezeti reformot. A kormány ez elhatározásának legerélyesebb kijelentését a több királyi táblát föltételező büntető eljárási törvényjavaslat képezi és egyúttal nyílt kifejezése ez annak, hogy a kormány nem zárkózik el a legkényesebb igazságügyi reformkérdések elől sem és bizton számít arra, hogy a törvényhozás tényezői is át vannak hatva annak tudatától, hogy a nagyobb arányú igazságügyi reformalkotásokhoz most már teljes erélyvel hozzá kell fogni.

WCLASSICS GYULA.

A HALHATATLAN ÉS PÁRISI ERKÖLCSÖK. *)

A regénynek az egyik címe a *Halhatatlan*, magyarán academicus. Másik címe alatt — mert kettő van, mint a régi jó időkben — a párisi nők értendők.

Hogy szerző rövidségével szóljunk: Sensatio! Két hónap. Ötvenezer példány. «Tant pis» az akadémiára. Meg az asszonyokra nézve. «A kinek a foga fáj!»

Nem akarunk a különben nagy tehetségű, kitünően írni tudó Taine túlzásaiba esni, ki egy munkából, vagy íróból egy korszakot, egy nemzetet szeretne jellemezni. — Gyakran megeshetnék, hogy a csupa kíváncsiság, az olvasás vágya, s olvasási könnyű alkalom XIX. századbéli nagy mértéke mellett igazságtalanul dicsérenők vagy tennők felelőssé egy-egy nemzedék irodalmát és közönségét némely népszerű író igen kiváló tehetségért vagy észbeli, erkölcsi s talentumbeli fogyatkozásáért, vagy végre a nyers tömegekre számító lelketlen fogásaiért. Mai nap a londoni és párisi könyvpiaczon épen oly lelki szükség az időtöltésül szolgáló új meg új regény, mint nálunk a Dunaparton a minden reggeli friss zöltség. Ha szárazság vagy sok eső, hőség vagy dér uralkodik, a fogyasztó kénytelen a silánynyal is megelégedni. A közönség néha egészségrontó vagy mérges élelmi czikkel is rászédhető. Beszélhetnek aztán a rendőrség meg a hírlapok!

Mentül nagyobb a fogyasztás, annál bajosabb elérni, hogy család, hamisítás elő ne fordulhasson, s igazságtatanság volna egy kofa miatt elítélni az egész várost, vagy esztendőt. És mind-

*) Alphonse Daudet: *L'Immortel. Moeurs Parisiennes*. Quarante-neuvième-mille. Paris. Alphonse Lemerre, editeur. 1888.

a mellett a könyv nevezetes jele a kornak, tekintve nagy kelandóságát Franciaországban.

A főttebbi regénynek egy föltünő czélja épen az volna, hogy ostorozza, üldözze a francia társadalom kinövéseit s erkölcsstelenségét, kivált a szalonok s épen a legmagasb műveltségű irodalmi szalonokét, melyekben régi francia hagyomány szerint a főrangú nők nagy szerepet játszanak. Szerző mindenben túloz és torzít, s mindenben igazságtalan. Ezért mindenestre ő a felelős, nem pedig a társadalom. De másfelől igen jellemző az, hogy a francziák nemcsak tűrik ezt, hanem kapva kapnak rajta. Ha egy német író csak kis részét keni rá a párisi akadémiára s a párisi asszonyokra annak, a mivel ez a francia író azokat agyon halmozza, mily általános fölháborodással fogadná az egész francia közönség! A munka minden egyéni sajátsága mellett is e részben nevezetes időjel. Az öndicsőítést most a francia a németnek engedi egészen. Maga pedig szigorú önbírálatra adta magát. Ebben a regényben nem csak az igazságtalanságig, hanem a gyűlölködésig megy azon körök bírálata, melyekben Franciaország műveltségének fő büszkesége állott: az akadémia és az a szalon, hol a diplomatia, tudomány és művészet egyesült, nem satyra, nem humor, hanem közmegevetést kelteni akaró rajzok tárgyai. És az a könyv, melyet, ha német írt volna, megegetnék, legalább egy nyári saison alatt a vasútakon, fürdőhelyeken, nyaralókon oly úti társ az ő középtermetű, egy kötetes sárga táblájával, mint a vörös *Baedeker* vagy angoloknak s angolul olvasóknak a fakó *Tauchnitz*. A rövid, de mégis két című s mégis három külön regényű regényt akarjuk ismertetni. Összefont, csúrt-csavart meséit elkülönítve, mint mi itt teszszük, jobban megérti az olvasó, mint az eredetiben vagy fordításban.

I.

A KROKODILUS TÖRTÉNETE.

Astier Leonard hegyi parasztfi volt. Aztán tanárrá lett. Kiálló alsó fogsora, melyet fölindulásában csattogtatni szokott, ellenszenves alakká teszi. Tanítványai krokodilusnak csúfolták. A szerző kedvét leli benne, s többször használja. Krokodi-

lust vas szorgalma nem egy történeti mű szerzőjévé tette. De nem annyira ennek, mint feleségének köszönhetette a halhatatlanságot. Az öreg Rehunek, ki még I. Napoleon alatt a híres testület tagja volt, (maga a regény 1880-ban történeteket tárgyal) egy leányunokája volt. Ez ráunt a hajadon életre. Nem csoda az öreg mellett! Érdekházasság jött létre. Astier aszszonynyá tette a Rehu leányt az öreg Rehu pedig megválasztatta amazt akadémiai tagnak. Így a nő megtartotta rangját. Ezután a férj Astier-Rehunek nevezi magát. Astier nem a leányba, hanem az akadémia kupolás épületébe volt szerelmes; vagy mint Daudet szokott cynicus erélylyel kifejezi, Astier a nászéjen is az akadémiával hált. Nincs sok perpatvar a ket hazaspár közt. De örökös bizalmatlanság és idegenkedés. Az író azonban nagyobb ellensége a férjnek, mint a nőnek. Astierné semmi részvéttel sincs férje tudományos foglalkozása iránt, csak a mennyiben hájt valamit a konyhára vagy a hiúság kielégítésére. Neje, a nagyvilági szalonhölgy viszi ki, hogy Astier a regény folytában az akadémia örökös titkára lesz, főkep azon ambítióból, hogy addigi bérlett s kényelmetlen szállásukból az akadémia palotájának fényes s ingyenes titkári termeiben tartassanak estélyeket. Ez még hasonlít az élethez.

Astier szenvedélyes kutató és gyűjtő. Államleveltári hivatalát, hová Thiers helyezte volt, elvesztette, mivel egy későbbi democrata kormány alatt egy történeti művében ez a kifejezés fordúlt elő: «demagog áramlat». Éles kardesapás Daudettől a mostani democrata kormány, sajtószabadság s talán a republica ellen is. Egyszersmind kijut abból Thiersnek is. (Magában ez ellen sem lehet kifogás.) Astier nem használhatván többé az országos levéltárt, sokat költ megtakarított tőkéjéből másutt talált kiadatlan kéziratok összevásárlására, mi káros szenvedélylyé növi ki magát. Két év alatt csaknem összes tartalek-vagyonát (százhatvanezer frankot) költi el kéziratok vásárlására, titokban, neje és felnőtt fia tudta nélkül. Kétségtelenül hiba, a család vagyonát bármely szenvedélynek, ha mindjárt tudományosnak is, fölállozni. De szerző, ki nem szokott fölvilágosítani arról, mi megy végbe szereplőinek lelkében s mit miért tesznek, itt is csak az olvasóra bizza, hogy maga vesse össze össze a tényeket, mint a történetíró szokta a krónikák száraz adatait. Astiernél szerintünk enyhítő körülményül szolgál, hogy egyfelől a kéziratok vásárlását biztos be-

fektetésnek tartja, mert az íratok kiadása az akademia által, sőt az azok nyomán írandó új meg új történeti munkák jövedelme által meg volt térülendő a költség; másfelől megnyugtathatta, hogy ha nem is oly fényesen, mint neje óhajtotta, megéltek volna így is. Szerencsétlenségre egyetlen fiokat, Astier Pált, nem lehetett pénzzel győzni. Az úrfit gonddal tanították. Mint hanyag tanuló is elérte, hogy építész, kinek jövedelmező vállalatai vannak. Az apa nyolczvanezer frankot adott neki a kezébe, egy saját háza építésére. Azonban a huszonhárom éves ifju hercezet játszik. Jövedelme kevés erre és sok az adóssága. Anyja titokban igyekezett segíteni rajta. Az idősb Astiernek mentségül szolgált, hogy ha ő a fiát úgy szereti, mint a kéziratokat, a 160 ezer frank még gyorsabban és gyümölcselelenebbül pusztult volna el. A mi a nőt illeti, az sem érdemelte meg, hogy Astier a megtakarított összeget ráköltse. E szerint föltehetjük, hogy Daudetnek nem is jutott eszébe idősb Astier költekezését oly bűnnek tüntetni föl, mely tragikumra vezethet. Erre nézve szükség lesz vala nemcsak az, hogy az apa maga rokonszenvesebb egyén legyen, hanem az is, hogy családja tagjait ha nem is szent, de becsületes emberekkül elfogadhassuk, vagy legalább valami kis szeretettel tegyék magokat érdemessé a családfő gondoskodására. Ennek nyoma sincs. Épen az ellenkező áll. Oly egyének, mint Astier Pál és az anyja, mindég a családfő vagyona ellen összeesküvők színében tűnnének föl, akár akadémikus, akár földesúr, akár kereskedő volna az, annyival inkább, mivel mint láttuk, idősb Astier nem is volt fukar családja iránt. Ha a család szűken élt, a szerző szerint is, a fiú volt az oka.

Daudet nem erkölcsi fogyatkozást választott a költői igazságtétel tárgyaúl, hanem a tudósnak saját szakjában való tévedését. Nem a lelkiismeret, hanem az ész fogyatkozásából követ el hibát. Ezt pedig csak tévedésnek nevezik.

Astier úgy vélte, gazdag tudományos arany bányára tesz szert Fage könyvkötő útján. Ez a púpos emberke azt beszélt neki, hogy egy ősrégi francia család utolsó ivadéka szeretné eladni annak gazdag levéltárát, melyet még történetíró soha meg nem hilygatott. De maga a vén kisasszony személyesen rösteli árulgatni — ezt a családi név méltósága sem engedné. Annál fogva kéz alatt részenként adja el s őt, Faget a könyvkötőt, választotta közbenjárónak. — Ez be is jár gyakran Astier-

hez. A család úgy vélte, hogy könyveket viszen kötni — pedig százával, ezrével zsebelte el időről időre a frankokat a kéziratokért. Valahányszor az öreg sokalta a kívánt összeget, a púpos egész hidegvérrel azt mondta, majd megadja azt érte ez s ez a báró, a ki szintén történetíró volt s Astiernek vetélytársa. Ekkor aztán az akadémikus fizetett rögtön. Így történt akkor is, midőn egyszer Fage három oklevéllel lopódzott be hozzá, melyeket állítólag V. Károly német császár irt saját kezével a híres költőnek, Rabelaisnak, kit barátjának szólít. Astier megadta érte a kívánt összeget. Annyit meghallott a felesége, hogy Bos antiquarius kész lett volna hús ezer frankot adni ezekért az iratokért.

Ifjabb Astier nem sokára anyjának egy-két szóval oda vetve elmondja, hogy neki okvetetlenül hús ezer frankra van szüksége még a holnapi nap folytában, különben agyonlövi magát. A gyöngéd anya, ki vásott fiának semmit sem tagadott meg, kétségbe volt esve, hogy ezt nem teljesítheti. Azonban addig törte a fejét a módokon, míg megtalálta a megoldást. Férje honn nem léteben kiveszi a fiókból V. Károly leveleit s egyenest Bos antiquariushoz hajtat velök, mintha férje bízta volna meg az eladással. Az készséggel fizet. A nő minden lelki furdalás nélkül követi el a tolvajságot, s a mennyiben szerző a nő lelkébe enged pillantanunk, inkább az anyai önfeláldozás erényét látja a bűnben. A feleség nem szólal föl benne, most sem törődik férjének sem örömevel, sem bánatával. Szintoly föltűnő az is, hogy az anya bár fiáért annyit áldoz, nincs beavatva most is abba, mire kell fiának az a sok pénz. Az csak határozatlanul beszél a lejárandó váltóról.

A kézirat-lopással indul meg valóban a főmese bonyolódása. Az összeütközés itt kezdődik nagy későre. Astiernét egyszer ebédre s azután a színházi páholyba hívja meg egy barátja, honnan az előadás végeztével férje volt őt haza kísérendő. Addig férje egyedül levén otthon, fölfedezi, hogy az V. Károly féle okleveleket ellopták. Gyanúja volt a bejáró szobatisztitóra. Este későn a színházba megy, hogy haza kísérje feleségét. Esős időben bérkocsin viszi haza. Szóba hozza kézíratait. Neje, kinek sokkal főbenjáróbb ügyben épen egy rövid s halk hangon folytatott, de borzasztó jelenete volt saját fiával, nem tartaná ezt nagy bajnak, ha férje az ártatlan szobatisztitót nem gyanúsítaná a kéziratok elsikkasztásával. Még ez sem vinné ezúttal

kitörésre a krizist, ha Astier haza érve, a bérkocsist nem akarná rögtön a rendőrségre küldeni, hogy a vélt tolvajt elfogassa.

«Elment az eszed? mond neje . . . Éjfél után hívatni rendőrt!» De a férj mégis ki akar kiáltani a bérkocsisnak. Neje visszarántja, ki a fia okozta izgalmban kimerülve, nem lelt erőt tovább üzni a hazugságot, jobbnak látta bevonni vitorlát, s mentére hagyni a dolgot, bármi történjék. Így szólt (s az alábbiakat telhetőleg szóról szóra fordítom):

«Nem Teysedre volt . . . Én magam . . .» aztán egy lélekzetvétellel az antiquarius, a pénz fölvétele, húsz ezer frank, mely minden áron szükséges volt . . . A beállott szünet oly hosszú volt, hogy az asszony egy ideig szélhűdésnek gondolta. Nem az volt, hanem mint gyermek, ki elbukik vagy megüti magát, a szegény krokodilus mód nélkül nagy száját tátva dühe kitörésére, annyira mély lélekzetet vett, hogy nem volt képes hangot adni. Végre elbődült, s hangja megtöltötte a Carroussel-tért.

«Meglóptak, megraboltak! Tulajdon feleségem a tolvaj, tulajdon gyermekemmel . . .» és lázas dühe tovább mennydörgött. Vegyest dült belőle a sült paraszt káromlása «az a bicskás! az a bunyik!» a klaszszikus színművek fölkiáltásaival, a pénzt sirató Harpagon szavaival: «Igazságot! Oh nagy ég! El vagyok veszve» s más ilyek, a miket gyakran olvastatott volt tanítványaival. A nagy tért, melyet a villany nappali fényvel világított meg, a színházból kijövetel idején omnibusok, kocsik hasították minden irányban.

«Ugyan hallgass már, mond Astierné, mindenki ismer téged».

«Csak te nem!»

Astierné képesnek hitte férjét, hogy megverje, s idegei rángatózásában talán kedve is lett volna rá. De félve a botránytól, hirtelen lecsillapult, megesküdve édes anyja hamvaira, hogy fölpakol s elmegy szülő földére, hadd élvezzék az asszonyság és mindent fölfaló czudar fia rablásaik gyümölcsét.

A jelenet azzal végződik, hogy Astier, mint a daczoló kis gyermek, el akarván bujdosni, éjjel pakolni kezd. A munkában kissé lecsillapult. Felesége egy karosszéken ülve hálóköntösében, csipkés főkötőben csak nézte, mit csinál a férje s kedves és gúnyos ásitással szólt: «Nos hát, Leonard!

Itt a függöny legördül — ezzel végződik a jelenet és a fejezet.

A mi a föntebbi jelenetben legföltünőbb, az a különös igazságtétel. A kép úgy van előállítva, hogy a bűnös győzzön, az nevensen utoljára. A feleség a lopást azon tudatban követi el, hogy azok az iratok nem holmi üres időtöltés vagy diletantismus kielégítésére valók, hanem szükségesek a tudós műveinek meg-

írásához — és nemcsak szellemi, hanem anyagi haszonnal is járhatnak. Lehet asztalosné, ki titokban eladja «szöszön boron» férje deszkáit, gyalúját, fűrészét. Híven, az életből lehet véve az ilyes, de fölfordult világ az, a hol e miatt a férjet ítélik el. Ilyen pedig Daudet igazságszolgáltatása. — Nemcsak ezért ideztem a föntebbieket.

Másik föltűnő s Daudet Alfonsot szintén jellemző vonás, hogy abban a drámai jelenet teljességgel nincs dramatizálva, úgy a mint regényekben is kellene. Az nem dialog, nem is monolog, sőt nem is beszéd, a mi ott foly — articulálatlan mondatok. S az egész regényen keresztül ezt találjuk. A jelenet inkább leíró modorú. Szerző egy zoologus érdeklődésével írja le egy emberi formába öltözött vadállat dühöngésének külső symptomáit. Astier madame is az egész regényben egy természet-történeti tünemény, egy fényes bőrű, szelídnek látszó, gondolatát, érzelmét egy hanggal sem eláruló kígyó, ki nem tehet róla, hogy olyan, a milyen s ezért fölösleges megmondani akarni, mi megy veghez az ő lelkeben.

Daudet az a rajzoló, ki kevés, de éles vonásokban képet tud elénk állítani; de mint drámaíró inkább a színészeknek tudna utasítást adni, hogy kell mozdulniok, mily hangon beszélniök, mint a szerepet magát írni meg. Személyei távolról sincsenek lélektanilag elénk állítva. Lélektan helyett physiologiai vonásokat találunk nála. Az ifjú Astier és anyja szép arcú, szép termetű egyének, csak az orruk áll kissé felre. Ebből magyarázza szerző, hogy mindkettő lelekben is a görbe útat szereti. Ez aztán az emberismeret! Hány ezer gonosznak egyenesebb az orra, mint sok becsületesnek! Van egész család is, melynél a ferde orr szintoly jellemző, mint a legnyíltabb őszinteség s a legnagyobb emberszeretetig menő becsületesség!

Úgy látszik, Daudetnak sem olyan az irodalmi, mint a testi orra. Meg kell adni azonban, hogy a mese igen ügyesen van kigondolva. Astiernek épen neje az a tyúk, a ki akaratlanul kikaparja férjének, a híres tudósnak, a tudatlanságát.

A mint mondtam, a lopott jószágért Bos antiquarius azonnal lefizette a nagy összeget. Tudta, mit csinál. Mert azonnal akadt vevő, ki két ezer frankkal drágábban vette meg. Ez pedig egy történetíró, Astiernek elkeseredett ellenfele. Régóta irigyelte ettől azokat az új meg új világot derítő okleveleket, melyekből nevezetes s az akadémia által dicsért munkák ké-

szültek: az *Orleans ház története* s *Galilei élete*, addig nem is sejtett adatok nyomán. A vetélytársat nem csupán tudásvágy, hanem ellenséges indulat ösztönözte, midőn nem egy értekezés írására, hanem azon kísérletre használta föl documentumait, vajon nem sikerül-e kimutatnia hamis voltukat. Mint gazdag báró, e célra nem sokalta a 22 ezer frank vételárt.

V. Károly német császárnak Rabelais francia költőhöz írott három baráti levele különben is gyanús levén előtte, alapos vizsgálat alá vette. Kitünt minden kétségen kívül, hogy az okiratok papírja nem a XVI. századból, hanem a XIX.-ből, 1836-ból való. A vízbélyeg elég tisztán állott a tintának chemiai úton való elmosása után. A könyvváros s a vetélytárs rámennek a mit sem sejtő Astierre, őt meggyőzni az oklevelek hamis voltáról s az összeget visszakövetelik. A jelenet szintén drámáinak ígérkeznek, de nagyon röviden van vége azzal, hogy Astier visszaveszi a hamis iratokat s lefizeti Bosnak a 22 ezer frankot. Ezenkívül, hogy vetélytársa, a báró, ne üssön zajt e kudarczczal, becsületszavát adja neki, hogy egy épen megüresedett akadémiái székre őt fogja megválasztatni. Daudet ily vásári alkunak tünteti föl az akadémiái választásokat. De épen szerinte ez, ha hiba is, nem nagy bűn. Mert nyilvánvaló, hogy a báró legalább is annyira megérdemli a tagságot, mint a legtöbb, kikről szól, s mint maga az ítélő tehetség nélküli Astier. Ez ilyen módon el lett volna símitva, de Astier ugyanazon embertől, kitől e három levelet kapta, tudniillik Fage könyvkötőtől, ezekre menő (?) más kéziratot vett volt, mint állítólag egy nagy család levéltára kincseit.

Innen származtak azon kézírati kútfők, melyek nyomán közölte Medici Máriának VIII. Orbán pápához Galilei érdekében írt levelét s tüzetes munkát írt e nagy fölfedező tudósról; ily levelek nyomán írta meg az Orleansi ház történetét stb. Ha már az a három levél, melyet V. Károlynak tulajdonított, szemtelen koholmány, akkor Astiernek eddigi munkái is mind hamis alapon voltak írva. Hozzá járult az a szegény, hogy egy tudatlan könyvkötő, az a természetére nézve púpos s nevetségesen kinyalt Fage, tudta rászedni őt, az akadémia örökös titkárát. Ez pedig megsejtven a történeteket, elköltözött lakásáról és eltűnt. Így boszúját Astier személyesen nem tölthette rajta.

Történt azonban, hogy Galileiről írt könyve nagy zajt ütven Olaszországban, a florenczi tudósok bebizonyították, hogy

a mi új benne, csupa koholmány. Rá is lehetett ismerni nyomtatásban is az adatok hamis voltára. A kérdés már nem volt többé eltitkolható a világ előtt. A francia akadémiaiban nyílt vita tárgya lett. Ott Astier töredelmesen de habozás nélkül egyenesen bevallotta, hogy egészen új kézirat-fölfedezéseiben ő egy csalónak volt az áldozatja s documentumai csakugyan koholmányok. Hallatlan botrány! S épen az örökös titkárral, a tudósok tudásával történik ez! Ez még mind nem elég. Maga az egész testület is részes volt a szegyenben; mert a kéziratok nagy részét Astier fölolvasta volt az akadémiaiban s akkor senki sem kételkedett hitelességökben. Most, hogy újra kezdték fölolvasni őket az ülésben, majdnem mindenki egy pár mondatból hamisaknak kiáltotta ki. Igen sikerült satyrája volna a tanácskozó testületeknek, melyekben az egyes hallgató nem érzi felelősségét s azért átcúsíthat sok minden kellő vizsgálat nélkül. Satyrának alkalmas s igen találó volna, ha nem hiányoznék itt is épen a satyrai hangulat. Az egész a nyilvános büntető törvényszék előtt vétkét töredelmesen bevallott, de mégis kegyetlenül elítélt gonosztevőn való szájalmat ébreszti az olvasóban. Jóízűt nevetnénk a satyrán, ha a főszemély minden krokodilussága mellett komorabb s mondhatni sivárabb hangulatba nem ejtene az olvasót, hogy ezt a magában véve nem rossz embert, ki most nem méltóság nélkül a balsorsban tesz nyílt vallomást, meg nem semmisíti a szerző. Egész addigi élete hiában való és jövőre lehetetlenné van téve a nyilvános életben.

De a szerző ezzel be nem éri. Nem tartja művét befejezettnek, míg halálra nem üldözi az ő krokodilusát, kinek alsó álkapcsa paraszt származását s akadémikus voltát egyaránt ki nem állhatja, valamint az akadémikusokon is egy külsőséget gyűlöl leginkább — egyenruhájokat.

Astiert Daudet szerint a boszúvágy viszi azon esztelen-ségre, hogy Faget, a púpos könyvkötőt, társai és neje lebeszélése ellenére, nyilvános törvényszék elé idézteti, mint csalót. Ismét túlságos butának van föltüntetve Astier, ki azt sem látja előre a figyelmeztetések daczára is, hogy ez még nagyobb botrány lesz az előbbieknél a maga és az akadémia rovására. Együttal meg kell adnunk azt is, hogy Daudet maga sem vette észre, mennyire elvádolja maga magát e törvényszéki tárgyalás által. A per sensatiót keltett, nagy közönség tödült a magában

s eleve is nevetségés tárgyalásra, melynek komikumát nevelte az a külsőség is, hogy a vádlott egy igen kisdud púpos emberke, halvány, hideg arczczal, rátartó komolysággal gondosan öltözve s fésülve, meg illatszerekkel vastagon kikenve. Tudva lehetett az is róla, hogy szörnyeteg külsője daczára nagy nőcsábító volt s az Astiertől kicsikart összegeket nőkre költötte el. Még a vádlott hibái is Astier ellen hangolták a nevetőket. A tudós az egész nagy közönség előtt gúny tárgyává lett. Ezután már az utcán sem mutathatta volna magát.

De a regényíró is kihívja maga ellen az ítéletet. Teljességgel nem látjuk megmagyarázva, hogy Astier miért vitte mindenki ellenzése daczára törvényszék elé az ügyet. Daudet majd soha sem gondol az okadással. De nagyobb hiba az, hogy itt egész meztelenségben tűnik föl erkölcsi nihilismusa. Ismét s most nagyított kiadásban látjuk azt az igazságszolgáltatást, hogy a bűnösre csak vállat von, s a kárvallottat irgalmatlanul elítéli. Daudetnek ez sem elég.

Midőn Astier lélekben megsemmisülve haza megy, hol ha nejétől vigasztalást nem, legalább kiméletet várhatott, ez szemkeserű szemrehányásokkal, éles nyelvvel támad rá, hogy magát nevetség tárgyának tette ki. Ez már sok, ez már elviselhetetlen volt. Neje mintegy kikergette házából éjnek idején. Elkábulva, eszét összeszedni nem bírva, magát föl nem találva, bolyongott. Másnap holt testét vonták ki a Szajuából. Öngyilkossá lett — s ez az egy a túlságig van indokolva. Daudet hozzá teszi némi kárörömmel, hogy nem első eset volt ez az öngyilkosság az akadémia örökös titkárainak történetében.

Teljességgel nem teszünk kifogást az ellen, hogy Daudet akademikust s épen titkárt választott költeménye hősének. Művészetben, költészetben igen mellékes, hogy valaki királyt, papot, tanárt, orvost, gazdát vagy városi mesterembert választ tárggyúl. De megkívánjuk, hogy ismerje azt a kört s némileg azt a mesterséget, melyről részletesen ír, sőt mint itt a könyv fő része annak rajzára van fordítva. Mit mondanánk Marryat regényeire, ha ez nem ismeri a tengerészetet? Astier s vele együtt a franczia akadémia, sőt az egész franczia irodalom és intelligens osztály oly tudatlannak van föltüntetve, a minő távolról sem lehet. Astier tanár volt a maga szakmájában. Az akadémia, melyben igen kiváló történetírók ítélnék történelmi munkák fölött, jutalomra érdemesítette művét. Nemcsak ez, hanem több könyve közké-

zen forgott. S mégis Florenczben kellett fölfedezni azok érték-telen voltát. Már pedig Franciaországban volt szakavatott és józan kritika minden időben. Daudetnak ha már történeti szak képezi könyve fő tárgyát, többet kell vala tudnia ennek természetéről. Megtörténhetik, s történik is — kivált Magyarországon — hogy némely historicus egy-két oklevél hitelességében téved, s vele az akadémia is. De hogy valaki, mint volt országos levéltárnok nem két-három darab, hanem, mint Daudet állítja, sok ezer hamis oklevelet vehessen meg, az lehetetlen. A könyvkötő két év alatt hogy ért rá ily óriási irodalmi tevékenységre? Egyáltalában szerző le nem írja, mint készültek a gyártmányok. Nem is tudta volna leírni alkalmasint. Hogy Astier azon tömérdék sok közt egyetlen egy gyanúst sem talált, az el nem képzelhető. A kinek annyi esze volt, hogy színvonalon álló, elfogadható könyvet írjon, nem lehetett oly mód nélkül tudatlan saját szakjában, a minőnek föl van tüntetve. Minden szakban a csekélyebb ítélő tehetség is egyszerűen tapasztalása által mentes ily monstruosus csalódás ellen. Vagy ha ő tudatlan volt, hogy volt ily tudatlan egész Franciaország? Már nem a tudomány, hanem a legegyszerűbb józan ész kérdése, hogy ha Astier maga oly esztelen a maga dolgában, az utolsó botlásnál miként engedhették a szintén érdekeltek azt elkövetnie? Az akadémikusok tudták, hogy titkárijok törvényszék elé akarja vinni az őket is compromittáló esetet. Nincs a világon testület, mely effélekben meg ne tudná fékezni egy tagját, sőt hivatalnokát — nem is szólván a tudós nejeről, ki pedig azelőtt is gyakran uralkodott ura fölött. Ilyen elemi hibák vannak elkövetve a valószínűség ellen! De nem az a fő kifogásunk.

A főkérdések egy költői műnél, hogy a szerző mikép fogja föl tárgyát, bármely társadalmi körből veszi is, képes-e hangulatot keltő, sőt összhangzó művet állítani elénk. A mi a fölfogást illeti, Daudet tragédiát csinált abból a tárgyból, mely mind az egyéniségnél, mind a motívumoknál, mind a hős hibájánál mi nem is erkölcsi, hanem esz- és műveltségbeli fogyatkozás, mind pedig az egész mű czéljánál fogva, hogy tudniillik az akadémiában történő visszaéléseket feltüntesse, a komikum vagy satyra vagy a humor birodalmába tartozik.

Tragikumra lehet tehetsége Daudetnak, ha van hozzávaló tárgya. Itt hiányzik nála az, hogy az ember morális érzetében keresse a motívumot s az emberi lelkiismeretet, ezt az

egyedül mély hangot adó elemet szólaltassa meg. Egyik személyének sincs semmi lelkiismerete. De hiányzik nála a hangulat is hozzá. A sajnálat is, melyet utoljára Astier sorsán erzünk, inkább az író szívtelenségéből ered, ki semmi részvéttel, inkább megvetéssel van hőse iránt. Még az egyszerű megindulás húrja is siket nála. Nincs az a gyöngé női idegzet, mely ezen a regényen egyetlen egyszer is zsebkendőre szorulna. Az a káröröm is, melylyel szerző üldözi az ő krokodilusát, végül épen ellenkező érzést kelt az olvasóban. Ha valami hangulat, a száraz hideglelkűség vonúl végig az egész művön. Meglátszik, hogy ha szánandóan erőltetett is a legmodernebb franczia ölekezés az otromba oroszszal, mégis elragad arra sok mind a specíficus orosz jellemtelenségből, mind Szibéria hidegéből, mind végre a nihilismusból! Lehet is szív és lelkiismeret nélkül tragikum!

Tragikussá csak úgy lehet vala tenni a föntebbi tárgyat, ha az a feleség, ki férjének még titokban volt gyöngeségét akaratlanúl bár, de bűnös módon elárulni segíti, a ki egy másik cselekvényben öntudatlanul fia ellen dolgozik, lesz vala a fő hős s az kénytelen végre a Szajnába ugrani. Csakhogy ekkor is a nőnek és fiának legalább becsületes embereknek s a férjnek rokonszenyvüinkre méltóbbnak, nem pedig krokodilus gúnynevet érdemlőnek kell vala lennie.

A mint Daudet fölfogta tárgyát, azon módon egy Shakspearenek sem sikerül vala tragikussá tenni azt. Egy költőnek sem juthatna eszébe egyebet, mint comicus, satyricus vagy humoros hangot adni a műnek a nyitánytól a finaléig. Lehetne akkor Astier csaknem ily buta akadémikus létére is, s az akadémia kigúnyolva, s vele Racine, Molière s a Théâtre Française megszépikdedve. Megtenné hatását, s mulatnánk rajta. Ha Dickens az ő Pickwickjét a humor melegen költői légköre helyett ily hideglelős mindennapiságban állítja elénk, az angol irodalomban és közönségnél a legkisebb figyelemben sem részesült volna s műve örök homályban marad. Egy Thackeray képes lett volna minden föltűnő túlzás nélkül Astiert olyannak rajzolni, a milyen tudóst s a milyen becsületes embert eleget láthat mindenki minden országban; de gyöngeségei mind a mellett megnevettettek volna jóízűen az egész világot. Milyen vígjátéki tárgy lesz vala az egy oly tehetségnek, kiből van valami abból az öreg Molièreből, kit Daudet gúnyolni akar, de kinek nagyszerűen megtermett, épkézláb alakjához kepest

Daudet egy púpos emberke, a milyen Fage. Humor és satyra még azt is megengedné, hogy az író az ártatlanabb felt tegye nevetségesebbé, mint azt Cervantes némely művében látjuk. Jól elpáholtatja ez néha épen az ártatlanabbat, de vigyáz, hogy csontja el ne törjék. Kiindulásában Daudet alapeszmeje, a théma kitünő. Egy ítélő tehetség nélküli tudós kész komikus tárgy egy költőnek. Ilyenre mondja a jó vénájú művész: ez az én emberem! Egy ész nélkül szükölködő tudós olyan forma humoristicus tárgy, mint a hőst játszó Falstaff, képmutató Tartuffe, vendégséget adó fősvény, kaczer vén asszony vagy agglegény, erőnek erejével tenorként szerepelni akaró mély bariton, nagyvilági műveltséget szenvelgő falusi liba, divatos gallérnak öltözött inas, vagy gonosz indulatokkal teljes pap s ezer más ily fonákság. Egy hirlapíró, egy történetíró teheti, hogy constatálja az effélet, mint a hogy a photographia egyszerűen visszaadja a tárgyakat akár szépek, akár rútak vagy dorgálódzék fölötte mint egy pap, vagy erkölesbíró, minő e regény IV. fejezetében Védrine úr. Mint ellenzeki lap a kormányról, oly hangon beszél az akadémiáról. Szidja, de a szidás se humor, se satyra, se komikum. Még ha Daudetnek mint hirlapírónak igaza volna is, a költő ügye meg van vesztve. Teljesseggel nem kívánhatjuk, hogy egy regény vagy tragikus vagy komikus legyen. Ezen már a drámaírók is túlteszik magokat.

De az az erős hatás, mely Daudet czélja volt, e végletek valamelyikét kívánta meg, hogy költői is legyen a hatás ismételjük, hogy a komikum felelt volna meg a tárgynak.

II.

FREYDET ÉS VÉDRINE.

Az összhang érzéke nem közönséges mértékben hiányzik Daudet művében. Már az egésznek tervrajza, maga a váz úgy volt készítve, hogy lehetetlenség csak a külső egység is.

Mint mondtam, három külön meséből áll az egy kötetes regény. Idősb Astier regényéről már szoltam. De külön regénye van Freydet vagyonos földbirtokosnak s egyszersmind költőnek, ki egy-két kötet sikerült verset írt. Falusi költő; tehetséges megénekölje a természet csöndes szépségeinek. Büne, hogy akademikus óhajt lenni. A különben talpig becsületes és jó

lelkű falusi úr Párisba jön s e hiúságból vegyül az akadémiai társaskörökbe. Szeretett s addig híven ápolt beteg leánytestvérét, a szintén szeretett falusi magányt és birtokát odahagyta. A mindig pénz szűkében szenvedett fiatal Astier számára ennek anyja egyszer tízezer frankot csikar ki tőle — s ennek fejében remél az akadémiába jutni. De ott leszavazzák, megbukik, a mint meg is érdemli, épen a mellékútak keresése miatt. Elég rövid a történet s nincs is sok peripetiája a regényben is. De azért mondám külön regénynek, mert aránytalanul sok hely van e személynek engedve a könyvben. Fejezeteket töltenek be a testvéréhez Párisból írt levelek. Ezek meglehetősen üresek, halványak, hangulat nélküliek s nem jellemzők. Még a többi részhez képest is érdekességben gyöngé surrogatumok. Az az akadémiai candidatus egy semmit mondó üresség. Saját stylje sincsen. Nyoma sincs annak a jellemzetességnek, melyet Thackeraynál találunk, midőn valamelyik személyének adja át a tollat. Általában Freydeté egy egészen elmosódó, érdektelen jellemrajz. Az ő bizalmas s gyermekkori barátja, Védrine, nagy tehetségű szobrász és építő. Nem tartozik iskolához, mindig új meg új eszméi vannak. Kifogyhatatlan s eredeti a leleményben. Igaz, hogy a rendes szakemberek s az akadémia nem lelkesednek művein, de életelve, hogy a szép és jó munka jutalma az alkotás élvezetében áll. Oly önzéstelen, hogy ifjabb Astier minden vállalatjának ő a tervezője s végrehajtója s mégis a hasznot az húzza belőle. Nagy érdeméül rója föl ennek a napszámos módra élő lángésznek azt, hogy az akadémia nem méltányolja. Egyebiránt, mi a regény cselekvényét illeti, fölösleges személy. Az tetszik benne leginkább Daudetnak, hogy szigorú erkölcsi daczára oly moeskos botrányok elmondásában gyönyörködik az ő Védrineje, mint maga Daudet Alfons. Ez szerintem némely talány megfejtésére vezet. Daudet urat alkalmasint azzal vádolják a beavatlanok, mintha neheztelne azért, mivel nem akadémikus vagy legalább nem levén reménye azzá lenni, már eleve megkezdte a harcot a tudós testület ellen. Védrine a bizonyosága, hogy különben van. Nem szükséges respublikának lenni, hogy bármely időben legyenek — hál' Istennek — emberek, a kik nemcsak nem vágyanak az akadémikusságra s még kevésbbé más kisebb-nagyobb mértékben hiú czímre és polczra, sőt az terhökre van. Részint erkölcsi restség, épen a föltűnés kerülése vagy végre az a szempont indít nem egy megválasztot-

tat is a czím elfogadására, hogy az a czím, melyet kap, egy fontos nemzeti vagy közérdekű intézménnyel áll kapcsolatban, melynek ártani nem akar. — Lelkiismeretes lehet ez az önmegtágadás, de valóban kevés szükség van rá. Igen gyöngelábbon állana egy akadémia, ha annak árthatna valamit, hogy bármely nagy tudós és kitünő író azt mondaná, neki bizony nem kell, sőt azt tekinti hivatásának, hogy róla szabadon írhasson. Mint tag beszélhet ugyan, de tolla meg van kötve. Jobb volna azt mondania: független akar lenni, annnyival inkább, mivel semmit sem gyűlöl jobban, mint azt a nagy képű s üres fejű önmegelégedést, melynek a valóban érdemesek mellett nem egy példányát látja az ülésekben és tudós irodalomban. Nemcsak be nem áll ily táborba, hanem hadat üzen neki. Lesz legalább, ki a bálványokat meg akarja dönteni. Nem kell attól félni, hogy a mosdóval együtt kiöntjük majd a gyermekeket is. Százával vannak, kik még a mosdót is elszántan védelmezik. Annál szükségesebb egy önzetlen ember éles kritikája.

Ez a gondolkodás még nálunk Magyarországon sem volna túlságos szigorral megrovandó. Mennyivel kevésbbé az a nyugati nagy nemzeteknél, hol a tudományos művek legnagyobb része nem szorult az akadémiákra. Oly szakban, melyet az intelligens olvasó is érthet, akad könyvtár, mert van közönség.

Daudet ha túl ment is tárgyban és hangban az igazságon, megnyugtathatja lelkismeretét az akadémiára nézve. Még hozzá járulhat az is, mit nem tudunk, de valószínű, hogy belátja ismereteinek fogyatékos voltát, sőt érzi talán művészetének, stíljének egész szabálytalan különösséget, mely szinten háborúüzenet a korábbi oly magas tökélyre vitt francia prózának és finom ízlésnek.

Bármint legyen ez, Daudet azon erkölcsi bátorsága nem elítélendő, mely arra indítá, hogy maga egész nyíltan örökre kizárta magát azon fényes akadémiai társaságból, melyet hiúság vásárának tekint. Nem az a baj, s nem az a hiba, hogy az akadémia ellen támad. Ezzel érdemeket szerezhet vala. A baj az, hiányzott hozzá nemcsak a kellő ismeret, hanem a helyes költői fölfogás s a hangulat is. Pamphletet írt költemény helyett, a mint láttuk, épen mint Védline becsületes ember letérrágalmazó hajlamú embernek tűnik föl. Védline példás családi életet él valóságos angyal nevével és gyermekeivel. De mind a

mellett is kedvteléssel hosszasan, leplezetlenül beszél el szomszédjának, a púposnak, a nőket elítélő életmódját, nem mint botránnyt, hanem mint a természet paradoxonát, érdekes physiologiai esetet. Ellenben nagy utálattal s kifakadásokkal beszél az akadémiái körökről s egykori tanítójáról, a krokodilusról.

Azt kell hinnünk, hogy Daudet ez eszményben vagy maga magát festette le, vagy ha költött egyéniség az, föl akarta mutatni az olvasónak, hogy épen a legtisztább életű, de helyes ítéletű ember foglalkozhatik legtöbbet a társadalom szennyesével, mint igen érdekes s ízlés- meg erkölcs-nemesítő tárgygyal.

Minden esetre az író a maga lelkiismerete megnyugtató-sára hozta regényébe Védrinet. Ha a cselekvényre nézve ötödik kerék is, de az írói jellemre nézve egész egy kulcs.

Mellesleg meg akarta talán mutatni vele Daudet, hogy van a világon rendkívül becsületes ember s becsületes nő is. Csakhogy ezek kénytelenek mintegy száműzetésben élni s szerző bebizonyította vele, hogy a jó ember photographiája még kevésbé sikerül neki, mint a rosszaké. — Védrine stílje sem különbözik az íróétól. Neki sem tudja hasznát venni a cselekvényben. «Nem árt, nem is használ.»

Azt vélnők, Védrineben a tiszta democratia, a republicanus egyszerűség van szembetéve az aristocratismussal, mely a monarchiák maradványa. Nem egészen van így. Az akadémiikus Astierben gyűlölködve üldözi a paraszt származást. Az a két egyén pedig, kik iránt az olvasóban részvétet igyekeznek kelteni, mindkettő származására nézve aristocrata. Mind Freydet, mind Védrine marquis-k volnának, de az egyik nem használja, a másik titkolja címét. Már pedig jellemökre nézve ez nem szükséges. Annál kevésbé szükséges a cselekvényre. Egyetlen egy alkalom van, melyben ez egészen mellékes körülménynek némi okát tudta adni a szerző, midőn a két úri democrat Astier Pál párbajában segédekül szolgálnak, egy herceg ellenében.

Vajon Daudet republicanus-e, democrat-e vagy az ellenkezője? Talán közel járunk a valósághoz, ha opportunistának nevezzük. Az által, hogy a hercegeket, hercegnőket, akadémiái nagyságokat rút színben állítja elénk, óvást tesz az ellen, mintha a monarchiák ez «elviselt» maradványai tetszenének

neki. De — mint a mai republicanus többség — dicsekszik mégis úriasságával: «Ide vigyázz, Európa! Voltunk mi is aristocraták, tudnánk ma is azok lenni, mint akárki, csak hogy nagylelkű hazafiságból és opportunitásból lemondunk róla, a néppel egyenlőknek valljuk magunkat!»

Ennek a halhatatlan Európának pedig egyéb dolga van, mint hogy ezen csodálkozzék. Mert tudja, hogy könnyebb uralkodási rendszereket forgatni föl, mint a társadalom hagyományait.

Egyébiránt a Daudet és Védérine-féle embereknek nem a politikai nézet a fő hibájok, hanem önzéstelenséget fitogtató önzésök és korlátolt eszűségök. Azt követelnék az ilyenek, hogy mindenki hozzájuk hasonlítson, mindenben úgy éljen, úgy öltözzék, úgy viselje magát, mint ők, a kik gyakran társadalmi csodabogarak, mint például maga Védérine is. Góg, elbizakodás, a világ elleni elkeseredés jellemzi őket, a szerény félrevonultság és meglegedés külszíne alatt.

Sok jót mondhatnak, érdekes némely megjegyzésök; de végre társaságuk hosszasan kellemetlenné válik. — Ilyen Védérine s ilyen Daudetnek előttem fekvő regénye.

Csodálatos, hogy ez az író gúnyolgatja a klasszikusokat; s megis épen oly szokásukat követi, melyre régen volt szükség, ma már nincs. Mert ez a két fölösleges személy az akar lenni, a mi a görög drámában a chorus, a francia klasszikus drámában a «confidante» — a bizalmas ember. Velök mondat el igen sokat, a mit pedig a többi személynek kellene elmondania vagy ábrázolnia. Daudet regényében a cselekvő személyek erre rá nem érnek. Annál inkább ráérnek a nem-cselekvők, hogy levélben vagy a türe heveredés közben unalmas elbeszéléssel vagy elmélkedéssel tegyék nagyon egyenetlenné s esetlenné az elbeszélés folyamatát.

III.

ASTIER PÁL TÖRTÉNETE.

Ez a rész a regény harmadik regénye. A két főntebbi cselekvényben az akadémikusok, e harmadikban az előkelő párisi asszonyok vannak gyűlöletes színben föltüntetve. Utóbbi czél van kifejezve a könyv mellékcímében: *Párisi erkölcsök*.

Valamint az akadémikusok közül nem rajzol szerző tudós, érdemes és okos embert, úgy a nők közül sem becsületes, kivéve egyet, Védrine nejét, kit azonban csak az útcán való látásból tüntet föl egy pillanatra. Ha nem is hiba, de jellemző az is, hogy az egész regényben egyetlen egy fiatal leány sem fordul elő. Szerelem, a mit így neveznek, még kevésbbé. A mennyi asszony — akár férjes, akár özvegy, egyik sem jobb a másikonál. A mi szellemiség volna személyeiben, igyekeznek gúny tárgyává tenni.

Félbolondnak van föltüntetve az a grófnő, ki páholyt tart a francia nemzeti színházban s nem gyöz lelkesedni a klasszikus műveken, meg a kitünő tragikai és komikus színészekén. Egy másik, egy özvegy hercegné, mélyen gyászolja férjét még a gyászidő letelte után is. Ezt a fiatal Rosen hercegnét tébolyodottnak rajzolja elejénte a szerző, ki az egész világról mit sem akar tudni. Minden nap levelet ír a halotthoz, azután naplót a számára. Az özvegy egyedül ebédel, de egy teríték mindig ott van a halottnak; a férj kalapja és botja is mindig készen áll az előszobában stb. A fiatal özvegy nagy költséggel külföldről tengeren hozott kőből nagyszerű mausoleumet építet férjének ifjabb Astierrel, kinek azonban az eszmét és tervet Védrine adja most is. Telt a költség a drága emlékre, mert az özvegy hagyatéka milliókra ment. Dalmatiai gránitból egy tábori sátor, melynek belsejében a hős férj nagy szobra, fekvé! Mindezen gyász, mint mondám, a legszélső túlzásig s nagy részletességgel van külsőségeiben szem elé állítva. De a mi a belsőt illeti, s a mit eddigelé minden költő a földolognak tartott, ismeretlen az olvasó előtt. Tettetés, kaczerködás-e mindez, vagy őszinte érzés, nem világos. Inkább őszintének, legfőlebb kissé erőltetettnek van fölmutatva. Azonban igen találó vonás, hogy miután maga a nő kezdi belátni túlzásai esztelenségét, ismerősei és cselédsége miatt nem hagyhat föl mindjárt életmódjával, nehogy azt mondják, kezd már vigasztalódni. Astierné volt az özvegy meghittje és barátnéja. Ez valamikép oda vitte a dolgot, hogy Rosenné lassanként enyhített gyásza szigorán, sőt rávette, hogy másodszor menjen férjhez, még pedig rangjához illően, Athis herceghez, ki híres diplomata, a mellett, hogy akadémikus, s nemsokára szentpétervári követté fogja kinevezni a kormány. Úgy látszik, a francia irodalomban divat, Párison kívül csak Sz.-Pétervárat ismerni el élehető városnak.

Astiernének siker esetében írásban kétszáz ezer frankot ígért a herceg. A házasság már meglettnek tekinthető s bizonyos a követség is. Az özvegy (most már jegyes) előre készülteket tett, hogy a Newa mellett a Newski-Prospekten fényes palotát rendezzen be. Azonban épen ezen a ponton nagy bonyodalom áll elő. A mondottakról, bár a felsőbb körökben beszéd tárgyai voltak, az ifjú Astier Pál mit sem tudott s nem sejtette, hogy anyja miben járt. Pedig ő akarta elvenni a fiatal özvegvet, miről anyja előtt hallgatott. Feltűnő, hogy bár annyira értik egymást az anya és fiú, ezt az egyet titkolják. Általán véve, az anya és fiú közti viszony csodálatos. Azt hinné az ember Daudetról, hogy ő nem ismert se apát, se anyát, s neki nem is lehet gyermeke. Pál úrfi apját nem szólítja másképp, mint gúnyosan «maitre»-nek — a mi az öreget méltán bántja — bántja a fia tudtával. Nem a gyöngédtelenség magában, nem a cynismus tűnik föl itt, hanem az élethűség merő hiánya, pedig abban hiszi magát erősnek Daudet, hogy az életet olyannak festi, a milyen — s ő azt hitványnak szereti festeni. De a hitványság e modora bizonyára élethű nem lehet, se Párisban, se Nisnej-Novgorodban. Astier Pál az anya és fiú közti viszonyban is természetellenes tünemény. Hogy anyjához, ki mindenre kész érette, soha sem megy máskor, mint mikor pénzre, de sok pénzre van szüksége, s ez, bár mindig boldog, ha fiát látja, de előre tudja a látogatás okát, még élethű lehet. De a baj az, hogy mikor együtt vannak, nem tudják, mit mondjanak egymásnak. Legfőleg néhány szót a pénzszorúltságról vagy valami czélzást egy-egy nagyvilágbeli újdonságra. A min eszöket török, a miben járnak, a mi a kettő közti viszonyt illeti, arról nem csak hallgatnak egymással szemben, de az író is titkolja az olvasó előtt.

A legelső jelenet, melyben a fiút a szerző az anyjához vezet, eléggé jellemző Daudetra nézve. A fiúnak pénz kell, sokáig hallgat vele, s hallgat az épen öltözködésével elfoglalt anya is. Egyszer a fiú megszólal:

«Szép, mondhatom, szép» — kezdi Pál. Anyja fölemeli fejét.

«Szép? Mi szép?»

Pál, mint kőfaragó mesterember, szakértően oda mutatott a legyezővel anyja meztelen karjára s a fínom battist vállfűző alá rejtődő vállra . . .

Ha ki nem volna írva, hogy fiú beszél az anyjával, két-

ségtelennek vennők, hogy egy léhűtő ifju udvarol egy varró-
nőnek. S Astierné még enyelgve felel rá.

Pedig nem hizelegni akar a fia. Mert tisztában van vele, hogy anyja iránt szükségtelen minden hízélgés. Elég kurtán bánik is vele. A hízélgésnek annyival kevesebb értelme volna, mivel anyja túl van már minden vágyán a tetszélgésnek. Egyedüli hiúsága a fia, a kiért mindenre kész. Azonban ezt tettel mutatja ki. Szóban kifejezni soha sem tudja. Szép lehet az életben, de a költészetben a néma játéknak igen alárendelt a szerepe. Itt az anya öröme vagy fájdalma se mosolyban, se könnyben nem nyilatkozik, csak számításban, mikép segítse ki kedvenczét zavarából.

Most is, hogy az anya a föntebbi szavakra nem felel fiának, ezzel van magyarázva :

«Ez a híres pergő nyelv, mely igen gyakorlott volt minden pletykában, minden társalgási hazudozásban, s ügyesen tudott mindent megmondani vagy sejtetni, nem talált szavakat egész életének egyetlen egy igaz érzelméhez, az anyai szeretetéhez.»

Mind szép. Lehet ilyen anya. De azt gyaníthatjuk, hogy a szerzőnek azért kell ilyféléket írnia, mert ismeri tehetősége korlátait s tudja jól, hogy nem is sikerülne neki csak néhány sor is, melyben a szívnek kell megszólalnia. Kerülve kerül a bizalmas párbeszédet vagy a magába szálló monologokat, a minőkben *Bede Ádám* szerzője remekel. A fiúnak nincs szíve; de az anyának van, legalább fia iránt. Tud beszélni is. Van pergő nyelve. Miért nem beszél? A fiú végre azzal vesz búcsút, hogy sietős a dolga . . . s anyja «ne felejtse az ő (a fiú) tízezer frankját», melyről nem tudta egyik is, honnan tegyenek rá szert.

Daudet érzvén, hogy fiúi s anyai érzelmet beszéltetni bajos, föntebb is kényszerhelyzetet vesz föl mentségül. A fiút és anyát is egy nehéz föladat gondja foglalja el. A tízezer frankot az anya elég könnyen kicsikarta Freydetttől, az akadémiai jelölttől, ki ezzel biztosítottnak látta megválasztatását, mert Astierné nagy befolyású az akadémia köreibben.

Más alkalommal már húsz ezer frankra van szüksége Astier Pálnak. Hogy ne legyen idő és alkalom az anya és fiú közti hosszú párbeszédre, a szerző elfoglalja az olvasót egy hosszadalmas estélylyel, melyet Padovani herczegnő ál, s me-

lyen a pápai nuntius, a török nagykövet, Athis herceg, sőt a finnlandi nagyherceg is (!) jelen vannak, sok más kitünőségével együtt a párisi társadalomnak. Midőn a háziasszony meglepetésül az akkor leghíresebb tánczosnőt, egy fiatal szép gyermeket (Daudet szerint szep kis állatot) léptet föl a szalonban, a vén bűnösök körbe fogják, s aláhajolván, úgy lóg le nyakukból az érdemjel, mint a legelő barom csengetyűje, a nagy élvezet-től meg nyerítő hangot hallatnak. Mások künn a terrasse-on szivaroznak, hol egy akadémikus rüt, éles nyelvű pletykákat beszél el nagy tetszéssel. Ilyen, hogy a pápai nuntius titkára nem rég Rómából egy bíbornok számára süveget és palliumot hoz, s midőn épen Párisban kiszáll a vasútról, egy szép leányt lát meg, kit elkísér ennek szállására. Annál felejtí a püspöki jelvényeket. Másnap akkor veszi észre veszteségét, midőn késő, mert sejtelve sincs, mely városrészben keresse azt a nőt, a ki bizonyára nem tudta, mire való a süveg és pallium. A hatást az teszi meg a társaságra leginkább, hogy olasz az, a kivel ez történik, s az elbeszélő csúfolódik annak olaszos kiejtésével. Itt is mindig a külsőség! Az olaszok gúnyolása is népszerű lehet most Párisban. Végre ugyan az a rossz nyelvű Lavaux főnhangon kezd gyalázó szavakat mondani a háziasszonyra, pedig a terrasse ablakai nyitva vannak a szalon felé s ott az meghallhatta volna. Szerző így végzi ezt az epizódot:

«A nyílt ablak megvilágítja ez élődi embert, Lavaux, széles, vöröslő arcját, kinek minden lehellete a sok szarvasgombát, salmikat, s az egész, most elfogyasztott gazdag vacsorát alávaló rágalmban ökröndözi ki. Nesze, itt a te töltött gombád; itt van mind a sok fogoly s a poharanként húsz frankos bor.»

Mindezekben s sok egyebekben, mit e fejezet föltüntet, lehetnek hű vonások; de legfőlebb arra valók, hogy a párisi diplomaták, akadémikusok, asszonyok s általán a szalonok barbársága és állatisága legyen utálatossá téve.

Humor, komikum ebben sincs, legkevésbbé ízlés — csak undor. S mindezekben is csak a külső van festve, mert itt sem ismertet meg szerző valóban senkivel.

A fő dolog az, hogy e fényes estély fönn leírott jelenetei merőben szükségtelenek a mese tovább fejlesztésére. Csak egy igen-igen rövid epizód van az estély leírásának legvégén, mely a cselekvénybe vág, mivel Astierék történetére befoly. Szerző

főleg azért festhette oly részletesen a «párisi erkölcsöket» a főntebbi estélyben, hogy annak tolongásában és zajában anya és fiú csak lopva és futólag válthassanak néhány szót, melyeket nem lehetett motiválniok, s épen azért annál határozottabbak.

Pedig mennyi mondani valója volna Astier Pálnak! Lát-szik, hogy Pál nőül szeretné venni azt a gyászoló Rosen herczegnőt, kiről főntebb szóltam, s ki gyásza miatt sem vehet részt Padovani herczegnő estélyében. Astier Pál építvén a meghalt Rosen herczeg mausoleumát, gyakran volt alkalma meglátogatni az özvegyet. Szerelem nélkül, de annál több kiszámítással folytatja a női szív ostromát. Gyakran közeledni látszott, de szintoly gyakran ott lenni, a hol volt. Gyanította, hogy lenni kell valakinek a nő mellett, ki ma elrontja, a mit ő tegnap épített. Sejtelve sincs arról, hogy épen anyja dolgozik ellene, valamint anyja sem gyanítja, miben jár az ő kedves fia. Pedig bátran elmondhatnák. Egyiknek sincs mit szégyelnie a másiktól, s különben elég bizalmasak is.

Anya és fiú a főnnírt estélyen nem igen érintkeznek. Pál azalatt, míg a szalonban a táncz javában folyt, az üresen maradt terrassera ment ki szivarozni, vagy inkább tünődni és a fejét törni. Bántotta, hogy a szép özvegnél a célhoz jutás oly kétséges. Ezen járt az esze. Merengéséből aggódó anyja léptei ebresztik föl — kinek föltűnt fia félrevonulása.

Aggódó kérdésére, hogy mi lelte, elhallgatja a valódi okot, hanem elkezd, hogy nem érdemes élni, hogy elég volt belőle . . . az örökös váltók! Már tovább ki nem bírja!

«De hát mit csináljunk? mi kell? szólj» — suttogja Astierné.

«Hiába mondom. — Azon ugyan nem segíthetsz — nem bírjuk — szörnyű egy teher! . . .

«Mennyi?» — kérdi az anya, nem tágítva.

«Húsz ezer frank, még pedig holnap délután öt óra előtt, különben árverés, gyalázat . . . inkább szélylyel vettetem ezt a koponyát!»

Az anya reszketve tette a kezét Pál szájára. «Hallgass! Tehát holnap öt óra előtt!» . . .

Különös, hogy Pál úrfi, a míg egyedül van, nem a pénzen tör a fejét; s anyjának váltót emleget, a miről szó sem volt a monologban.

Szerző egész a túlságig oda nem tartozó epizódokat hal-

moz föl, csakhogy anya és fiú ne beszélhessenek. Maga a pénz-kérdés is eléggé elfoglalhatta ezt. Nagy társaságban, suttogva alig lehetett csak ezt is futtában megérinteni, nemhogy még a fiú bizalmasan bevezethesse anyját az ő titkába s viszont anyja elárulhassa házassági tervét. Még a húsz ezer frank dolga is, mely fontos szerepet játszik mindkét személy sorsában, aránytalanul rövidbe van foglalva. Az estély leírása, a melyben a regényre nézve egészen fölösleges dolgok vannak leírva s fölösleges emberek fölléptetve, huszonhat lapot foglal el, míg a fönn általam leírt párbeszéd vagy húsz sort.

Ezzel van vége az V. fejezetnek s Padovani hercegnő estélyének.

A VI. fejezetben Astierné ellopja s eladja férje kincsét, V. Károly vélt kéziratait húszezer frankon (a miről szóltam), s még délután öt óra előtt megviszi a fia palotájába. Itt sem beszélheti ki magát anya és fiú, mert utóbbi, mintha tövisen ülne. Egy nő látogatását várja. Anyját az adósság lefizetésével bízta meg, mi sietős s mintegy kitudszkolja lakásáról. Pál Rosen hercegnőt várta. Helyette inasa jön. A hercegnő kocsijában várt rá az utcán. Együtt kocsiznak a temetőbe a mausoleum megtekintésére. Valóban szerette-e az özvegy a fiatal építőmestert, vagy csak külső inger szédítette el, az Daudetnek mindegy. Annyi bizonyos, hogy a csábítási modor a lehető legközönségesebb. Azt gondolom, nem a nő, hanem a szerző erkölcsi hibája és szokott stylje, hogy a jelenetben inkább annak nem gyöngesége, hanem cynismusa van már nem nevetségessé, hanem gyalázatossá téve. Pedig Daudet sem akarta úgy tüntetni föl az özvegy gyászát, mintha az, ha nem is oly túlzott mértékben, de elég nagy mértékben őszinte ne lett volna. Általán véve a szerző a gyász túlzásával s a gyász csúffá tételével egyaránt bebizonyítja ismét, hogy oly költő, kinek szívében s morális érzetben hite nincs. Az ő embereit, kivált a nőket, épen annyira megveti, mint akadémikusait.

Astier Pál most már bizonyos volt, hogy czélját érte, s a nő a harmincz millió frankkal együtt az övé. Azonban csalódott. A hercegnő már jegyese Athis hercegnek s egy pillanatra sem jutott eszébe, hogy rangján alúl menjen férjhez. Athist már ki is nevezték sz.-pétervári követnek.

Rosen hercegné haza megy a temetőből s ott találja Astier Pál anyját. Ez most sem sejtí a fiával való viszonyt.

A hercegnő könnyeit arra magyarázza, hogy mint azelőtt, meghalt férjét siratja. Astierné maga tanácsolja, hogy a hercegnő útazzék el. Menjen előre Sz.-Pétervárra, ott történhetik meg az esküvő Athis herceggel, ki nem sokára utána útazik. Az özvegy menekülni akar Astier Pál veszélyes közeléből, s elfogadja a tanácsot. Pál pedig számításból egy pár napig nem akart a nő szeme elé kerülni.

Astier Pál a gőzfürdőben levő meztelen urak egyikétől hallja meg (s mi szükség ott tudni meg?), hogy Rosen hercegnét Athis herceg veszi nőül. Azonnal siet bizonyosságot szerezni.

A hercegné szállásán megtudta, hogy az el is utazott. Ekkor anyját kellett fölkeresnie, ki annyit már korábban elárult volt neki, hogy tud valamit Athis herceg házasságáról, de azt nem akarta megmondani, kit vesz el. Anyját Pál este egy előkelő ismerős nő páholyában találta meg a Théâtre Françaisban. Ez a páholy látogatott volt, s itt ismét nem lehetett az anyának és fiának másképp beszelnie, mint suttogva s félig érthető, szakgatott mondatokban. Ismét rászedi Daudet az olvasót, azt hitetvén el, hogy lehetetlen volt itt is a párbeszéd a külső körülmények közt. Pedig a jól kigondolt drámai összeközésnek mily jelenete van elejtve itt! Az anya diadallal mondja a fiának, hogy lesz pénz; mert Athis herceg házassága neki kétszázezer frankot fog hajtani. Fia meg dühösen feleli: ő meg húsz milliót veszít rajta — s egy goromba szót vág anyja szeme közé.

Pál nem hagy föl a reménnyel. Terve, hogy párbajra hívja a még Párisban levő vőlegényt, Athis herceget, s mint jó vívó le fogja szúrni. Akkor majd visszajön a hercegnő.

Ugyanezen fejezet azzal végződik, hogy idős Astier kocsin viszi haza nejét. A rövid út közben s a megérkezéskor történik, hogy Astierné, kit a fiával való jelenet is lélekben, testben kifárasztott, bevallja, hogy ő lopta el a kéziratokat. Főntebb idéztem a jelenetet. Láttuk, hogy azon is a külső körülmények mesterkelten csinált nyomása alatt mily röviden esik át a szerző.

Bő, de fölösleges beszélgetéssel van bevezetve az Astier Pál és Athis herceg közti kard-párbaj, melyben Astier bizonyosnak tartotta győzedelmét. Az történt, mint Boulanger esetében, hogy a jobbnak vélt vívó, Astier Pál, kapott súlyos sebet a

nyakán. Szerző szerint úgy vérezett a földön, mint a leölt disznó. A külső benyomás itt is a fő nála.

Pedig ez a párbaj s az azt megelőző bonyolódás, föltéve, hogy a szereplő egyének tisztességesebb emberek, igen érdekes lett volna. Sőt ez a párbaj lesz vala a regénynek méltó befejezése. Ez által egységet nyer vala a háromféle cselekvény s két nagyobb bonyodalom.

Mint már előbb is mondtuk, a regény hőségé Astiernet lehet vala tenni. Ebben egyesül a különben szétágazó mese. Ez a nő az, ki akaratlanúl, de bűnnel árulja el először férje tudatlanságát. Ez, mint mondtuk, kész tragédia, kivált ha szerző nem florenczi tudósokat hí mintegy történetes segítségül, hanem Astierné a fő oka férje bukásának. Szintoly tragikus lesz vala az, hogy szintén akaratlanúl, de nem tisztességes úton, állja útját fia terveinek, s őt életveszélybe, vagy — még hatásosabban — halálba taszítja.

Azonban szerző, ki oly kegyetlenül üldözi idősb Astierben az akadémiást, megkegyelmez a romlott és szívtelen fiatalnak s a hozzá méltó nőnek. Így az igazságszolgáltatásbeli hiba miatt a *compositio* rossz s az erkölcsi érzet hiánya miatt nincsen a boltozatnak zárköve.

Astier Pál regénye tovább fűződik, de már bonyodalom nélkül. Aránylag könnyűvé van téve az, hogy Padovani hercegnőt vegye nőül, ki szintén dúsgazdag, mindig szép nő s elég fiatalnak is látszik, pedig mint Pál hallotta, már ötvenhárom éves.

Astier Pál ezt a nőt akarja elvenni. Alig tért betegségéből eszmélethez, alig tudta emelni a kezét, midőn új hadjáratot nyitott meg. Tudta, hogy Athis hercegnék, ki őt leszúrta, sok évig viszonya volt Padovani hercegnővel, még ennek férje életében. A nő özvegygé lett. Ismerte is ezt, mert Loire-parti kastélyát ő restaurálta, s láttuk, hogy a hercegnő estélyén is ott volt. Jól számított, midőn föltette a hercegnőről, hogy azt bántja s boszúval tölti el Athis hűtlensége. Pál ennek a különben is corsicai vérű nőnek boszúvágyára építette új tervét. Alig tért magához, rövid bizalmas levelet írt Padovani hercegnőnek, melyben hazugúl úgy adta elő a dolgot, mintha párbaja által Padovaniné miatt akart volna boszút állani Athis hercegen, csakhogy a sors oly hűtlen, mint az emberek.

Egy későbbi fejezetben szó van Pál atyjáról és anyjáról. Miután az előbbiben barátjai, Freydet és Védrine, igen üres philosophálással lapokat töltenek meg, itt anya és apa nincs mit mondjanak. Mert az anya a hazulról távol ápolt fia beteg ágyánál tölt éjjel-nappal három hetet. Így nem beszélhet a dologról férj a feleséggel — de hogy az anya fiával mit beszél, az sincs előadva. Ez Padovani hercegnő hívására Mousseuxbe, az általa megújított kastélyba megy nyaralni és lábbadozni, hova anyja nem követhette.

Különösen élénk színezéssel vannak föltüntetve Padovani hercegnő boszús kitörései a hálátlan Athis herceg ellen, ki tizenöt évig volt kedvese, s most, mikor mint özvegyet elvehette volna, más nővel kelt egybe. A nemtelenebb szenvedélyek kitörésének rajza iránti előszeretet, s azok élénk előállítása itt is föltűnő. Végre itt is úgy van föltüntetve a nő, mint a ki maga csábítja el a férfit s nem megfordítva.

Könnyen lesznek egymáséi. De látni való, hogy ebből csak igen hideg, bensőség nélküli házasság következhetett. Következőleg, hogy meg legyen a valódi igazságszolgáltatás, folytatni kell vala a regényt a lakodalom után is. De Astier Pál meséje bevégeződik az esküvővel.

Érezte a regényíró, hogy még is sok volna oly leplezetlenül állítani élénk azt a morált, hogy ez a világ azoké, kik lelketlen számítással visszaélnék embertársaik szeretetével, s önző czéljaikra használják föl, s hogy különösen az anyák és más nők nem egyebek, mint ily semmire kellőknek könnyű, s gyöngegségök miatt méltó zsákmányai.

Azért legalább sejteti a regény végén, hogy se Astier Pál, ki különben grófi címre tett szert, nem lehet boldog, sem a neje.

Harmadik személy beszéli el, ki jelen volt az esküvőn, hogy a hercegnő, bár kevély magatartással, mint mindig, de halovány volt, mint egy halott, kedvetlen, s dús haja fehér, melyet festeni nem tartott már érdemesnek. Mellette gróf Astier Pál, mosolygó és hideg s mint mindig szép. A bíró, ki a házasságnál szerepelt, azt mondta:

«Minden készen volna, de hol a menyasszony?»

Pedig a hercegnő ott állott s kénytelen volt maga bevalani, hogy ő az!

Szó van még arról is, hogy a nő látta a mélységet, melybe nyitott szemmel rohan, hogy ígéretéhez hű legyen.

Látni való, hogy itt is a nő bűnhődése van sejtetve, — de mind csupa külsőségekben. Vad gúnynak mondható a bíró tévedése. Astier Pál hozzájutott volna a hercegi vagyonhoz, de mint Védrine mondja, a hercegnő aligha fog neki szabad kezet adni.

Így végződik, de valóban be nem fejeződik Astier Pál regénye. Anyja kétségtelenül fia segítségével él meg.

* * *

Láttuk a mesét vagy meséket. Szólnunk kell még a stýl-ről. Teszem telhetőleg Daudeti rövidséggel. E regényben a rövid vonásokban élő rajzok tesznek hatást. Teremtője képes volna galopp-zene mellett, ha Nagy Frigyest, Napoleont nem, és életbeli becsületes embert sem, de torzalakot és czudart a táblára teremteni. Csak krétával, árnyalás nélkül. Igaz, becsületes ember, becsületes nő nem ült neki. Szerelmes a púpokba, ficzomodásokba. De kuruzsló a külsőségek elevenné tételében. A szóval gazdálkodjunk. Mondat? Harapd el . . . Divat ez. Én találtam föl. Én! Daudet Alfons, az akadémia boszúságára, 1888 tavaszán. . . .

Az *Immortel* kitünő profilkok egymásutánja, magyarázat, sőt szöveg nélkül. — Elbeszélésnek nem elbeszélés. Inkább a parodiája. Rég föltalálták az éleclapok! «Bilder ohne Worte». Daudet nem elbeszélő. Talán dráma? . . . Már a *Halhatatlan?* Paprika Jancsi-alakok hirtelen föltüntetve, s hirtelen elkapva a néző orra elől. A ballada szakgatott, rövid nyelve . . . de annak mélysége, mely megindulása nélkül. Lyra, tehát dal is. Jól áll neki, tudniillik a balladának. De az élet szárazsága, a rütség, az erkölcsi szemétdomb a ballada nyelvén, a prózai életnek prózaibbá tételével, mint a milyen! — Szép irodalmi kísérlet! Modor, mely divatba jöhet. A repülés, gyorsírás, phonograph nemzedéke volnánk!

De elég már!

Látni való, az ily stýlnek nagy előnye a rövidség; — s a francziáknak tetszhetik, kik eddig is az affectatióig vitték, bár ennyire ritkán, mint Daudet. Csupán irodalmi modoraért is tetszhetik. Sok franczia irodalmi nyereségnek tarthatja azt is, hogy Daudet egész sereg szót és kifejezést használ, melyek a szótárakban hiányzanak, s tehát az eddigi irodalom nem

ismerte, vagy a jó ízlés nevében kizárta. A mű az utcák bárbar invasiója az akadémiai klasszicizmus ellen. Daudet maga büszke erre. Ellensége a francia klasszicus íróknak. Lehet hiszen ebben az irányban. Mert igaz, a francia irodalmi próza a legelegánsabb volt a klasszikai római nyelv után. De merev s nagy szóbőséggel nem dicsekedhetett. A nyelvnek a népéletből való fölfrissítése, a mennyire emlékszem, elkezdődött ugyan már 1830 óta, de oly messze kevesen mehettek ebben, mint Daudet. Attól lehet azonban félni, hogy ez egyszersmind a francia próza szépsége, bája, finomsága és szabatosága elleni harc is. Úgy hallom, Sardou, a Daudetnél jóval nagyobb tehetségű, kitünő tollú s teljességgel nem pedans Sardou, azt mondta ennek regényére: «Daudet nem annyira az akadémia-nak, mint a francia grammaticának oly halálos ellensége». — De ez a francziák dolga — ők az egyedül illetékesek benne.

Mi fő tanulságul azt vonjuk le a regényből, hogy erős erkölcsi érzet s meggyőződés nélkül jó regényt oly kevéssé lehet írni, mint jó drámát.

Fiatal ember és nő kezébe adni nem volna szabad az ily művet, s e tekintetben az író lelkiismeretlensége megérdemli a legsúlyosabb kárhoztatást. De nem állunk be erkölcsi prédikátor-nak. Elégge elítéli maga magát a mű, mint állítólagos költői alkotás. Erkölcsi érzék hiányában hiányzik a kielégítő igazságszolgáltatás. Két fő meséje közül az egyiket rosszul, a másikat sehogy sem tudta betetőzni. De, mint láttuk, e miatt nem sikerült jellemeznie sem az ő képzelete szülőiteit. Ember nincs érzés és lelkiismeret nélkül. Csak monstrum lehet ilyen. Cselekvő embernek a jó és rossz, szép és rút közt kell választani, s e választásban való belső küzdelem okozza a valódi összeütközést, s ez az igazi eleme a jó költőnek. Ez a legmegin-dítóbb hatás s nem csak szemre, hanem szívre és lélekre-hatás kútfeje. E nélkül valódi motiválás sem lehet. Úgy látszik, Daudet ezt nem tartja szükségesnek. Mit is mond csak erről egy helyen?

«A mi tetteink indító okai gyakran rejtve maradnak, elvesznek mindabban, a mi bennünk forr a krízisek óráiban, a mint a néptömegben el szokott tűnni az izgató, ki fölbolygatta. Egy ember egész egy tömeg. Sokféle, bonyolult, mint ez. Föl-indulásai zavarosak, rendetlenek» stb.*)

*) A X. fejezetben.

Lehet-e világosabb, naivabb bevallása annak, hogy az erkölcsi világ az író előtt egy chaos, melylyel kár sokat foglalkozni. Különben az egész regény ugyanezt mondja. A világ minden valódi költője és a műveikben gyönyörködők szerint a költő föladata ama bujtogató okokat nyomról nyomra kísélni, a mit könnyebben tehet egy költő, mintsem egy vizsgáló bíró vagy történetíró. Úgy látszik, a szerzőnek az emberi motívum muszka nihilista, nem csak rejtélyességében, hanem alávalóságban is.

Szerzőnek, mint művésznek érdeméül számíthatjuk be, hogy ismerve tehetsége korlátait, nem énekel olyat, a miben egészen hamis hangot adna. Megadjuk, jóval kiállhatatlanabb némely hozzá hasonló tollrajzolók kísérlete, kik se lelkiismeretet, se érzéseket nem tudván természetes hangon beszéltetni, még is boszantják vele az olvasó fülét. Daudet öntudatosan kerülí ezt, mert láttuk, úgy szövi meséjét, hogy a fölületesen olvasó természetesnek lássa a fölvilágosító beszéltetés kikerülését.

De a belső, az érzelem, a morális elem s valódi indokolás hiányát ily külső fogásokkal teljesen eltakarni nem lehet. A műben nincs se jellemzés, se költői hangulat, se egység. Ezt az övénel fényesebb photograph-tehetség sem takarhatná el.

SALAMON FERENCZ.

ÁLLAMJOGUNK KÖRÉBŐL.

IRODALMI ÁLLAPOTOK. — PERSONAL- VAGY REALUNIÓ?

Senki előtt sem titok, hogy a positiv közjog tudománya egész a legújabb időkig mennyire pangásban volt ; hogy a mi benne tudományos színezettel bírt, az a történetből, a politikából vagy — különösen a múlt század második felétől — a bölcsesetből kéretett kölcsön. S ez idegen anyag között csak elvétve, mint valamely vízár alá került földnek kiemelkedő részecskéi, tűnnek föl a jogi elemzések, szembeötlőleg nélkülözve a jogi elt és szabatosságot.

E jelenség okát könnyen megtalálhatjuk, de káros következményei alól még ma sem vonhatjuk ki magunkat teljesen.

A continensi államélet utolsó nagy szakában, az absolutismus alatt, csak a magánjog tudott tiszteletre és így állandóságra szert tenni. Évezredes fejlődése olyan biztos alapot teremtett számára, hogy a különböző áramlatok foroghattak körülr, a nélkül, hogy azt megingathatták volna. Egyes tételei dogmákká váltak s az idők folyamán annyira kicsiszoltattak, hogy Leibnitz elmondhatta, miszerint az ész fejlesztik és élecsik. — De mi volt ez időben a közjog? Ingadozó szabályok tömkelege, melyek néha változtak fejedelmi szeszély, önkény, azonban mindig megváltoztak a pillanat politikájának kívánalma szerint. Már magában nagy föladat volt e sokszor titokként őrzött rendeletek, vagy a partikuláris jogélet bizonytalansága köréből a positiv jogot kiböngészni s mert állandóságát mi sem biztosítá: ugyan ki vállalkozott volna általános jogi elveken nyugvó rendezésére, fejtegetésére? Megelégedtek, ha a szabály politikai indokolását adhatták, ha azt fölczifrázhatták

az elvont állambölcselet valamely divatos tanával és — a mire különös súlyt helyeztek — ha a megelőző állapotokat ismerethették. Így lassanként a positiv közjog tudománya a jogi scholastika régiségtára lesz,*) melyben állami rend archæologiai törmeléke nyer többé-kevésbé zavaros elhelyezést.**)

Sőt hasonló jelenségekkel találkozunk a nem absolut államokban is, a melyekben az alkotmány erős alapokon nyugszik s mint Angliában és Magyarországon a közjog összenő a nemzet életével s annak megsértése emez elleni támadásnak is tekintetik.

Mi egy absolut hatalommal szoros viszonyban többször tapasztalhattuk, hogy mennyire nem ismeri ez a történelmi alkotmányban rejlő erőt a közéletre. A helyett, hogy hatását fokozni törekedett volna, a réseket kereste, melyeken alkotmányunkat természetéből kiforgathassa. De más oldalon meg számos kormányrendeletet, sőt neha reánk erőszakolt törvényeket is a rendek az ősi alkotmánynyal ellenkezőnek találták s azért tisztelettel félretettek, vagy a végrehajtásnál változtattak a tartalomra.

E háromszáz éves küzdelemben legerősebb fegyverünk a múlt volt s még inkább megszoktuk közjogunkat kizárólag jogtörténeti alapon tekinteni; egyszersmind kifejlődik közéletünket jellemző ama conservativismus is, mely minden újat gyanús szemmel nézett s hajlandó volt benne valami alkotmány sértést

*) Mohl: *Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften*. — Zorn: *Zur staatsrechtlichen Literatur*. — Kirchenheim: *Lehrbuch des deutschen Staatsrechts*. 1887.

***) Egyes kiváló elmék már a múlt században fölszólnak a közjognak túlnyomólag történeti alapon való művelése ellen. Így 1749-ben J. J. Mosert a kormány fölkéri, hogy a később oly híressé vált közjogi író és tanár, Pütter, egyik munkájáról és tanári működéséről adjon bizalmas véleményt. Moser válaszában kívánatosnak mondja, hogy a közjog ne tárgyalassék mint jogtörténet, «sondern Jus Jus bleibe, und die Historie nur als eine Zierrath, oder wo es nöthig ist, als Erläuterung adhibiret werde, darin es aber die Academi in ingemein verfehlen und sich meist, so lang sie nicht selber in den Affairen gebraucht werden, nicht wollen bedeuten lassen, obgleich zu ihrem eigenen Nachtheil, indeme ganz gewiss ist, dass je pragmatischer ein Professor Juris publici liest oder schreibt, umso mehreren Beyfalle er finden wird». (Frensdorff: *Die ersten Jahrzehnte des staatsrechtlichen Studiums in Göttingen*.)

látni.*) Nem tekintve tehát egyéb, szellemi életünk fejlődését általában gátló körülményeket, e viszonyok már magokban eléggé megmondják, hogy közjogunk rendszeres művelést nem igen nyerhetett.**)

Hogy azonban az angol alkotmány sem dolgoztatott föl kielégítően, azt leginkább bizonyítja az a tény, miszerint egy idegennek, Montesquieunek, kellett figyelmeztetni saját szerű természetére. Montesquieu fejtegetéseit az angol alkotmányról sehol sem fogadták olyan lelkesedéssel, mint Angliában, úgy annyira, hogy követték tévedéseiben is, a mi megint csak alkotmányuk hiányos ismeretére vall. Blackstone műve***) majd nem egy századon keresztül megtámadhatatlan volt, pedig nem egyéb, mint az angol jog földolgozása, Montesquieu tanai szerint. Blackstone Montesquieu téves nézeteit — például a hatalmak merev szétválasztásáról, melyről ma tudjuk, hogy Angliában épen nem volt meg, sőt, hogy kivihetetlen — alapigazságokként hirdeti s az angolok minden ellenmondás nélkül elfogadták.

Csak az úgynevezett népképviselői constitutionális alkot

*) Ismeretes Kollár Ádámnak esete, a ki azért, hogy egyik művében (*De originibus potestatis circa sacra*) némely hagyományos fölfogást az alkotmányos életről, valamint a *Corpus Juris* tartalmát bíráló alá merete vonni, annyira magára haragítja a rendeket, hogy az országgyűlésen száműzetéséről szóltak, a könyvet pedig Pozsony piacán a hóhér által nyilvánosan megégettetni határozták.

***) Már Pauler panaszkodik, hogy míg a jogtudomány egyelőre elég ápolásra talál, addig az államjogot alig művelik rendszeresen. (Cziráky művét bírálva: *Új magyar múzeum*. 1851—52. I.) — Továbbá a többek közt különösen Schwarcz Gyula kel ki az úgynevezett történeti módszer kizárólagos alkalmazása ellen államjogunk tárgyalásánál s rámutat azokra a tévedésekre, a melyek elkerülhetetlenek lesznek, ha mai alkotmányunkat a rendi világban keletkezett nézetekkel akarjuk megmagyarázni, mint a hogy ez nálunk eddig általában szokás volt. (Államjogi irodalmunk legújabb termékeiről. *Magyar Igazságügy*. 1887. és 1888. febr. 10.-ki országgyűlési beszédében.) — Lásd még Nagy: *Magyarország közjoga*. 1887.

***) *Commentaries on the Laws-Laws of England*. Megjelent 1765-ben és 1844-ig már 21 kiadást ért. Angliában sokaktól az alkotmány evangéliumának tekintetett és tekintetik. (Mohl: I. m. — Montesquieunek ugyan Locke sokban előde volt, valamint merítetett II. György alatt a whigek és toryk szokásos röpirataiból is; de azért határozottan kidomborított álláspontra csak ő helyezkedik.

elterjedésével lesz általános a törekvés, hogy a közjogban is az erős jog uralkodjék és kapja az alkotmány legalább alapjában érinthetetlen szabályait; valamint beáll a közjog minden oldalról való megvilágításának, illetve megismerésének szüksége. A mai államélet, a főhatalomnak a kormány és a nép közti megosztásával, a közjog körében nem tűr homályt s a hol ez mégis előfordúl, minden pillanatban új bonyodalmakra vezet.

Ennek megfelelőleg a közjogi irodalomban néhány ev-tizede egy új irány lett állandó, mely már nem elégszik meg az anyagnak inkább külsőleges összeállításával, hanem azt jogilag áthatni törekedik.*) S ez aránylag rövid idő alatt olyan szép eredményt ért el, hogy ma képesek vagyunk az alkotmányok főbb kérdéseinek jogi természetét megmagyarázni, a közjogi fogalmakat meghatározni, szabatos kategoriákat fölláítani kellőleg indokolt terminológiával. — De az is könnyen megérthető, hogy e munkával sok másképp lett, mint volt régen.

Az alkotmánykérdések iránt a jogi szempontjából való érdeklődés nálunk is többször mutatkozott már, de épen ilyenkor tűnik ki a nézetek nagy eltéréséből, sőt a zavarból, hogy a az érdeklődés mennyire új. Legfőbb baj, hogy a múlttól minden bírálat nélkül átveszünk fogalmakat, melyek sokszor nem is bírnak jogi tartalommal, vagy nem illenek a mai alkotmány keretébe, avagy rég túl vannak haladva a tudomány által. Az meg majdnem minden alkalommal mutatkozik, hogy hajlandóbbak vagyunk a közjogot politikai, semmint jogi szempontból vizsgálni.

Nem rég, Romániával kötött határszerződés becikkelyezésével a képviselőház annak vitatásába is bocsátkozott, hogy Magyarországnak Ausztriához való viszonya miféle kategoriába tartozik, personaluniónak nevezhető-e vagy realuniónak? S a vita hosszasan folyt a napi sajtóban, de a nélkül, hogy kielégítő megállapodás létre jött volna.

A viszony tényleges tartalmát illetőleg senkinek sem volt, nem is lehetett kételye. Hisz az említett szerződés újra megerősítette, hogy itt összeköttetésben két, souverainitását egyen-

*) Már az angol írók is sürgetik ezt. Így Dicey: *Lectures Introductory*. 1886. — Sir William Anson: *The Law and Custom of the Constitution*. 1886.

lően megörzött, állam van; de másrészt az is világos, hogy közös a fejedelem physikai személye és bizonyos ügyek, melyeket közös organumok intéznek el.

A vita tehát fogalommeghatározás, terminologia vitája volt s így első sorban a közjogi tudományt, mint ilyen érinti, a mely képes is már fölvilágosítást adni, miután két századnál tovább vesződött e kérdéssel.

Hogy az anyag szükséges áttekintését megszerezhessük, vizsgáljuk mindenek előtt Ausztria és Magyarország közti, valamint a hasonló természetű összeköttetések tartalmát.

* * *

A történet azt mutatja, miszerint két, vagy több állam közt olyan összeköttetés, melyben a főhatalmat közös physikai személy bírja, de e mellett az államok souverainitása épségben marad, úgy, hogy a közös physikai személyben annyi fejedelem találkozik össze a hány az állam — háromféle alakban fordulhat elő.

Az első, midőn az államok pusztá történeti esemény következtében lépnek ilyen összeköttetésbe, a nélkül tehát, hogy ez összeköttetést akarnák, vagyis ez akaratot jogi alakban kifejezésre juttatnák — a második, midőn e viszony nemzetközi szerződés következtében keletkezik, s így az államok jogilag kinyilvánítják, hogy jövőre ugyanazon physikai személy kormánya alatt élnek; — végre a harmadik alak, melyben jogi alapon a fejedelmi személyen kívül még bizonyos ügyek is közösek és ezeket közös organumok intézik.

Mind e három alakulat jogi szempontból egymástól lényegesen különbözik és Magyarország valamint Ausztria közötti viszonyban a történet folyamán föltalálható.

Midőn Magyarország Ferdinándot 1526-ban királylyá választá, Ausztriával egy és ugyanazon személy uralkodása alá került. De ezzel a viszony tartalma ki is volt merítve. Az államok, mint ilyenek egymással összeköttetésben nem voltak, legalább erről se a közjog, se a magánjog nem tudott semmit; *)

*) Itt a physikai személy közösségén nyugvó állandó összeköttetést elemezzük s nem azokat, melyek a két állam között esetrel esetre a török háború viselése céljából keletkeztek.

mint teljesen különállók éltek, egyik a másikra nézve idegen volt.

Számos és számos törvényünk bizonyítja, hogy a magyar állam külügyei külön voltak kezelendők. Ezek intézésénél a folség magyar tanácsosaira utaltatott, sőt törvényeink azt is elrendelik, hogy a török portára, de más udvarokhoz is a császári követ mellé hasonló tekintélyű és hatalmú magyar követ küldessék, kit a magyar tanács lásson el utasítással.

A hadügyet, pénzügyet illetőleg jogilag szintén nem létezett közösség. Ez ügyekben a király és az országgyűlés határozhatott önállóan, minden idegen beavatkozás nélkül. *)

S a mint e viszony Ausztriával egyedül történeti esemény következtében keletkezett, úgy megszüntetéséhez sem kellett volna külön ezt tartalmazó jogi actus. Az összeköttetést 1687-ig ama pusztá tény fölbontotta volna, ha Magyarország fejedelmé I. Ferdinánd leszármazói közül mást választ a trónra, mint a ki Ausztriában uralkodott; 1687—1723-ig pedig, ha Magyarország trónörökösödési rendjén változtat.

Hasonló viszony volt egyebiránt Lengyelország és Szászország között két fejedelem: Frigyes Ágost (lengyeleknél II. Ágost), II. Frigyes Ágost (lengyeleknél III. Ágost) alatt. Továbbá Németország és Spanyolország között V. Károly, illetve I. Károly, Poroszország és Neuenburg között II. Frigyes alatt; Dánia és Schleswig-Holstein közt 1460—1863-ig, végre hosszú ideig Anglia és Hannover között stb. Ez utóbbi összeköttetés a két állam trónörökösödési jogának véletlen összetalálkozásával keletkezett, György braunschweig-lüneburgi herceg személyében s megszűnt a két állam trónörökösödési szabályainak eltérése következtében.

Braunschweig-Lüneburg — később Hannover — a trónörökösödésből a nőket bizonyos esetekben kizárja, míg Anglia jogosítja. Midőn tehát IV. Vilmos gyermekek hátrahagyása nélkül halt el, Angliában idősebb testvérének, Kenti Eduárdnak leányát, Viktoriát illette a trón, Hannoverben pedig ifjabb fítestvérét, Ernő Ágostont. És e pusztá ténynel megszűnt az összeköttetés, mely 123 évig állott fön.

De az összeköttetés alatt is a két állam teljesen függetlenül és önállóan élt. Anglia külföld volt Hannoverre és viszont:

*) Részletekre lásd Nagy: I. m.

az angol polgár idegen volt Hannoverben és viszont. A hadügy, külügy e két államban teljesen külön-külön kezeltetett. Hannover külügyeit Angliával szemben épúgy vezette, mint egyéb államoknál. Hannoverben még az udvartartás is épségben maradt és az Angliában tartózkodó fejedelem az 1714-diki *Reglement* szerint hosszú, külföldi utazáson levőnek tekintetett.

Jelenleg ilyen összeköttetés áll fenn Németalföld és Luxemburg között. A két trónon a Nassaui család örökös, de csak egy bizonyos időre, a mennyiben Luxemburg a cognatusokat kizárja, míg Németalföld a trónörökösödésre jogosítja. Az 1868. évi október 17-dikén kihirdetett és jelenleg is érvényben levő alkotmány szerint Luxemburg teljesen önálló, független és Németalföldtől teljesen különálló. Külügyeit önállólag maga kezeli és pedig Berlinben, Párisban külön követeket tartva, a többi államoknál a németalföldi követek által kezelteti ugyan, de ezeket külön megbízva és külön instruálva; valamint a király és nagyherceghez küldött idegen követek is a luxemburgi miniszteriummal külön érintkeznek. — Mind az, a mi a hadügyet illeti, csak a luxemburgi törvényekkel szabályozható (VII. fejezet, 96., 97., 98-dik §). A pénzügyek teljesen függetlenek és önállók.

Többen (például Heineccius, Jordan) az ilyen viszonyt nem is tekintik államok összeköttetésének. Jogi alapon nyugvó összeköttetésnek, vagy épen szövetkezésnek nem is tekinthető, de e viszonynak mégis olyan következményei vannak, melyek az államok életére kihatnak és cselekedeteikben irányítják, megkötik.

Igaz, hogy ez összeköttetés annyira laza, miszerint előfordulhat az eset, hogy az egyik állam háborút visel, a másik bekében marad. A dánok 1533-ban a Hanza városokkal hadakoztak és Schleswig-Holstein semleges volt. Sőt a hét éves háborúban a Poroszországgal personalunióban lévő Neuenburg nemcsak, hogy részt nem vett, hanem több neuenburgi a poroszok ellen küzdött, s midőn II. Frigyes ezért őket, mint felségsértőket akarta megbüntetni, azzal védekeztek, hogy nem saját államok, hanem az idegen Poroszország ellen harcoltak. S e védelem elfogadtatott.

De mindenek előtt az a tény, hogy a fejedelmi személy két vagy több államnak uralkodója, kihat az államok politikai életére. A történelemből eléggé ismerjük, hogy milyen befolyás-

sal volt az osztrák politika és az osztrák érdek a magyar állam életére, az angol politika Hannoverre, a dán politika Schleswig-Holsteinra. S azután meg az ilyen viszonyban lévő államok egymás ellen hadat nem viselhetnek.

A háborút ugyanis nem lehet másképp fölfogni, mint az államhatalom actióját egy bizonyos irányban, a melylyel szembe tör az ellenfél. A monarchia természetéből meg az következik, hogy az államhatalom birtokosa a fejedelem, a fővezér, a hadfelség jogát gyakorolja. S miután a personalunióban két vagy több állam főhatalma (hadfelség joga) egy kézbe tétetik le: ez államok között a háború csak úgy volna képzelhető, ha az uralkodó physikai személy a benne összetalálkozott fejedelmi személyekre tépné magát, hogy a hadseregek élére állva, azokat egymás ellen vezesse. Midőn ilyen államok között háború üt ki, egyik állam a közös fejedelmi személytől elszakadt.

E viszony azonban lényegesen más jellemet nyer, ha a két állam egyező akaratából áll fönn. Ilyenkor az összeköttetés jogi alapra helyezkedik s természete megváltozik még akkor is, ha a szerződés tartalmát ezután sem képezi más, mint a fejedelem physikai személyének közössége.

Most már ugyanis az a belmozgalom, vagy külérőszak avagy diplomatiái agitatio, mely az egyik államot vagy terület-részét a fejedelmi közös személytől elszakítani törekedik, a másik államot is megtámadja akaratában, illetve azt akaratának vagyis a másik állam területének védelmére kényszeríti. Mária Terézia alatt a nemzet önfeláldozó eljárása nemcsak dynastia iránti ragaszkodás, hanem a sanctio pragmaticában foglalt szerződés védelme, vagyis ebből folyó kötelesség is volt.

Az ilyen összeköttetés tehát magában foglalja a közös és kölcsönös védelmet; igaz, hogy szorosan jogilag csak az említett irányban. Az a küzdelem, melynek kizárólagos célja az egyik állam partikuláris érdekeit előmozdítani, szorosan jogilag a másik államot nem érdekli. Így például, ha a continens valamely állama Angliával egy tengeren túli érdekért küzdene, ez, a vele jogi természetű unióban lévő másik államot nem érintené. De miután egy ilyen küzdelem következményei kiszámíthatatlanok, a védelem rendszerint általában tekintetik közösnek és kölcsönösnek.

E közös és kölcsönös védelemből a védelem tényezőinek állandó közössége azonban nem kell, hogy következék. A tarta-

lom megvalósítható a két állam teljes külön élete mellett is; s az államok külön nemzetközi személyisége épségben maradhat. Bár a politikai czelszerűség egyes esetekre — például hadvezérlét — bizonyára sürgetni fogja a közös organumok szervezését.

Hasonló viszony állt fön­n Magyarország és Ausztria közt a *pragmatica sanctio* után 1867-ig. Az összeköttetés tartalmát a két állam egyező akarata következtében a fejedelem közös személye képezte a nélkül, hogy a védelem tényezői legalább jogilag közösek lettek volna, bár ez állapotokhoz való közeledés mind inkább szembeötlő.

Az 1741 : 11. törvényczikk még világosan kifejezi, hogy ő felsége a magyar ügyeket úgy az országban belől, mint az országon kívül magyarok által intéztesse s azon ügyekre nézve pedig, melyeket maga intéz, magyar hű tanácsosok tanácsával éljen. De már ezt a tételt az 1797 : 17. törvényczikk úgy lát­szik értelmezni, hogy a külügyek intézésére magyarok is be­folyással legyenek: s 1723 után törvényeink a külön magyar követségek szervezését nem sürgetik többé, habár az ide vonat­kozók hatályon kívül nem helyeztettek s a rendek a külön magyar követek küldését még 1790-ben is javaslatba hozták.*) A gyakorlatban pedig a külügyek mind inkább egyesítve intéz­tetnek.

A hadügy sem nyilvánított közösnek, daczára annak, hogy az 1715 : 8. törvényczikk értelmében kiállított magyar állandó katonaság Ausztria állandó katonaságával együtt közös hadsereggé szerveztetett s közös vezénylet alatt védelmezte a két államot. De a magyar állam szabadon határozott az újon­czok számát, állításának föltételeit, módját, a szolgálati idő tar­tamát, a védelem másik tényezőjének, a nemesi fölkelésnek egy­behívását illetőleg. A pénzügyekre vonatkozólag jogilag szintén nem létezett közösség; igaz, hogy a gyakorlati élet sokszor eltért a jogi szabályoktól. Törvényeink ez időben is biztosítják a ma­gyar pénzügyek függetlenségét, a magyar kamara önállóságát és a külön beleegyezése nélkül fölvett államadósságokat a ma­gyar állam magára kötelezőknek nem tekintette.

Körülbelől hasonló viszony áll fön­n jelenleg Svédország és Norvégia között. Bizonyos esetekre ismer ugyan már közös ügyeket és organumokat s így szorosan jogilag a következő ka-

*) Grünwald : *A régi Magyarország.*

tegoriába illik, de rendes élete inkább hasonlít Magyarország és Ausztria között régente fönnállotthoz, mint ahhoz, a mely 1867 óta keletkezett.

Midőn 1814-ben Svédország királya Norvégia királyává választatott, a két parlament által elfogadott és a király által szentesített szabályok (1815 július 31-dikéről és augusztus 6-dikáról) világosan kifejezik, hogy Norvégia jövőre is szabad, oszthatatlan, önálló, független állam marad és Svédországhoz csak is az uralkodó közös személye fűzi. A hadügy — hadsereg — teljesen külön áll, sőt a külügyekre sincs a közösség elve kimondva. A külügyek intézése a felség jogát képezi mind a két államban. A királynak tehát, mint két állam fejedelmének van joga háborút üzeni, békét kötni, nemzetközi szerződéseket kötni vagy fölbontani, követeket küldeni vagy fogadni. A külügyminiszterium sem közös, hanem a svéd külügyminiszterium Norvégia által külön van megbízva a norvég külügyek intézésére. De már a király által küldött követek közöseknek tekinthetők, bár ide vonatkozólag a positiv jog csak homályosan intézkedik, valamint idegen államok is csak egy követtel képviseltetik magokat a királynál, illetve a két államnál. Tényleg közös még a consuli képviseltetés is, de nem annyira positiv jog, mint inkább szokás alapján. S akár hányszor előfordult, hogy az államok külön-külön kötöttek gazdasági szerződéseket külfölddel.

De a király kiskorúsága, valamint a dynastia kihalása esetében az interregnum ideje alatt, miután az unió örök időkre kötött, a két állam közös eljárásra és közös kormányzásra egyesül.

Ez alakulatoktól ismét különböző természettel bír az az összeköttetés, a melyben a fejedelem közös physikai személyén kívül még bizonyos ügyek és ezeket intéző organumok jogilag közöseknek nyilvánítatnak. Ilyen különösen Magyarország viszonya Ausztriához 1867 óta. Az államok souverainitása úgy jogilag, mint tényleg épségben marad; nem az államok a szövetkezésnek, hanem fordítva, ennek tartalma van alárendelve az államok akaratának. De a nemzetközi életben a két állam, mintha egy állami személy volna, szerepel és a szövetkezés szükségképen bensőbbé vált, miután már az államéletnek bizonyos köreire is kiterjed. A közös ügyekre az államok úgy tünnek föl, mintha egy államot — szövetséges államot alkotnának.

A mondottak után könnyebben ítéltünk a personal és realunió kategorizálásáért folytatott küzdelem fölött, a minek rövid érintése a mai nap uralkodó fölfogásra is magyarázó lesz.

A felség közös physikai személyén nyugvó összeköttetések jogi természetének való megismerését kezdetben az absolutismus akadályozta. Absolut államokban az ilyen összeköttetés fönt ismertetett alakulatai alig észrevehetők; vagy legalább a fejedelem által minden pillanatban megváltoztathatók. Sőt a fejedelmet mi sem gátolja, hogy úgy ne járjon el, mintha az egyesülés nem az ő személyében, hanem az államok között jött volna létre.

Azért a régi meghatározásoknál, elősegítve az amúgy is divatos jogtörténeti módszer által, inkább a múltra vannak figyelemmel és egy főkategoriába soroznak olyan összeköttetéseket, melyek az élő jogot tekintve, egymással homlokegyenest ellenkeznek.

Az ókori írók — Aristoteles, Polybius némely ide vonatkozó megegyezéseit nem tekintve, tudtommal Hugo Grotius az első, ki az államok egyesüléseit, szövetezéseit osztályozni kísérti meg a szerint, a mint ugyanazon uralkodó alatt élnek, vagy egymással szövetséget kötnek (*De jure B. a. P.*). Látni való, hogy egészen külsőlegesből indul ki.

Utána Puffendorf tárgyalja a kérdést és mondhatni, ő dolgozta föl először komoly tudományos alapon (*Dissertatio de systematibus civitatum*). Főkategoriának az államok egyesülését veszi olyan értelemben, hogy az államok továbbra is megmaradnak külön-külön a főhatalom — imperium — birtokában. Azután két alosztályt állít föl, a mint az összeköttetés ugyanazon physikai személynek több államban való uralkodása (*de systematibus, quæ oriuntur propter communem regem*) vagy nemzetközi szerződések által keletkezik (*de systematibus, que oriuntur foedere perpetuo*). — Körülbelül így osztályoz Hertius is (*Elementae etc. 1707.*).

Eltérőleg kategorizál már Heineccius (*Elementae iuris Naturae et Gentium*) és a fogalom tovább fejlődését előmozdítja. Ő már tesz megkülönböztetést, habár nem is kielégítő az ugyanazon személy uralkodása alatt élő államok viszonyának jogi tartalmát illetőleg, ha az összeköttetés pusztán történeti tényen vagy az államok akaratából keletkezik s a közös személyen kívül még egyéb ügyekre is kiterjed. Az előbbit nem is

tekinti államok közti összeköttetésnek s már ő figyelmeztet, hogy ebben nem a fejedelem, mint ilyen, hanem csak a physikai személy közös; az utóbbit pedig egyszerűen az államok szövetségének nagy kategóriájába sorozza.

Pütternél találkozunk a mai nap használt műszókkal. Latin nyelven írt művében (*Inst. iuris publici*. 1770.) a «personalis unió»-t és a «realis unió»-t különbözteti meg s ezt német nyelven (*Hist. polit. Handbuch. — Beiträge*), mint «persönliche Vereinigung» és «Realverbindung» adja vissza. A fogalmak fejlesztéséhez nem járult új eszmékkel, de latin kifejezései csakhamar általánosan használtatnak.

Personalis uniónak azokat az összeköttetéseket nevezi, melyekben az államok közös fejedelmek alatt élnek, a mellett, hogy függetlenséget teljesen megőrizték; reális uniónak pedig azokat, melyekben az államok egygyé olvadnak. S e kategóriában a fő jellemvonást nem is annyira az uralkodói személy közösségében keresi, hanem inkább abban, hogy a volt külön államok az állami életre állandó összeköttetésben vannak.

Pütter nagy tekintélye következtében e tanok igen elterjedtek. Követik Wieland (*Dissertatio*, 1777.), Schnaubert (*Anfangsgründe*, 1787.), Schlözer (*Staatsgelehrtheit*, 1793.), Martens (*Völkerrecht*, 1796.), Häberlin (*Handbuch*, 1797.), Gönner (*Teutsches Staatsrecht*, 1804.) és mások. Alap gondolata kihat a nemzetközi jog irodalmára, mely tételünkkel sokat foglalkozik, de a nélkül, hogy azt behatóbb vizsgálódás alá venné. Sőt még ma is vannak hívei e tannak, bár tarthatatlanságát a későbbi fejlődés eléggé bebizonyította.

A XIX. század sok változást hoz létre az egyesült és összetett államok életében. A német birodalom elemeire oszlik, ezek ismét szövetkeznek és egyes szövetségek magokra alkalmazzák a personal- vagy realunió kifejezését. Svédország Norvégiával örök időre egyesül. Hollandia Belgiummal, Lengyelország Oroszországgal kerül közös fejedelmi személy alá. Ausztria császárság lesz, a nélkül, hogy Magyarországot bekebeleznék. A frankfurti nemzetgyűlés kimondja, hogy a német Bundban lévő államok csak tiszta personalunió viszonyában lehetnek más, nem-német államokkal.

Mind inkább mutatkozott tehát annak szüksége, hogy az összeköttetés tényleges tartalmát vegyék elemzés alá, hogy a jogi fogalmakat ebből kiindulva állapítsák meg.

Az úttörő munkát a híres közjogtanár, Klüber, végzi (*Oeffentliches Recht*, 1817. — *Droit des gens*, 1819., németül 1821.) s megközelíti a mai nap uralkodó fölfogást. Az államok szövetezéseit, egyesüléseit ő is két fő kategoriára osztja a mint az uralkodó közös személye (*unio civitatum sub eodem imperante*) vagy egyéb társulás által (*unio civitatum iure societatis, systema civitatum foederatarum*) keletkeznek. De már szerinte az *unio sub eodem imperante* főkatória két alkategoriával bír, a mint az összeköttetés kizárólag csak az uralkodó közös személyére szorítkozik (*unio personalis*), vagy a mint egyéb ügyek és intézmények is közösek (*unio realis*).

Ez utóbbi alkategoriát azonban még nem tudja tisztázni. Ide sorolja ugyan azokat az összeköttetéseket, melyekben a közös uralkodói személy közösen intézendő ügyek, közös organumok daczára az államok souverainitása megmaradt és egyenlő jogállással bírnak (*unio realis aequali iure*). De ide sorolja azokat az összeköttetéseket is, melyekben egyik állam a másik hatalma alá kerül (*unio realis inæquali iure*); valamint azokat is, melyekben egyik állam a másikat bekebelezi, melyekben az államok egygyé olvadnak (*unio realis incorporativa*).

Klübernek tehát meg van az az érdeme, hogy észreveszi a nagy jogi különbséget, mely a közös uralkodói személy alatt élő, de souverainitásukat teljesen megtartott államok egymáshoz való viszonyában mutatkozhatik; továbbá ő használja először a realunió elnevezését a souverain államok összeköttetésének jelölésére is. De terminológiáját ingadozóvá teszi az által, hogy a realunió kategoriájába a souverain államok összeköttetései mellé állítja a teljesen egységes államokat, és azokat az egyesületeket, melyek legalább az egyik félre új államot alkotnak.

Míndez azonban csak később tűnt ki és Klüber meghatározásai egy időre irányadókká válnak. Sokat küzdenek ugyan a bennök rejlő vizássággal, de azt Zachariäig elhárítani nem képesek.

Némi haladásra Jordánnak tételei mutatnak (*Versuche*, 1828. — *Lehrb. d. allg. und deutsch. Staatsrechtes*, 1831.). A personaluniót, mint a fejedelmi személyben véletlenül egyesült államokat nem tartja jogi értelemben szövetezésnek; realunió alatt pedig az államok fundamentalis egyesüléseit érti. De ez utóbbit bővebben nem magyarázza meg és ide sorolja a teljes egyesületeket is.

Rotteck (*Lehrb. d. Vernunftrechtes, — Vom Staatenstaat*) szinte tesz egy lépést előre. Szerinte realunió ott keletkezik, hol a közös uralkodói személy alatt élő államok közt a viszony jogi alappal bír; csakhogy ő is ide sorolja még a különböző államokból alakult egységes államot.

A nemzetközi jog körül érdemeket szerzett Heffter (*Die europ. Völkerrechte*) eltérő meghatározásokat tesz ugyan, de a nélkül, hogy ez által a tudománynak is szolgálatot tenne. Personalunió alatt a főhatalom véletlen összetalálkozását érti ugyanazon uralkodói személyben, realunió alatt pedig az államoknak részben vagy teljesen történt egyesülését az állami életre; s e körön belül számos alosztályt állít föl.

Végre a 40-es években H. A. Zachariä*) vállakozik a tisztító munkára egy napi kérdéssé vált tényleges viszony fejtegetésénél (*Zur Schleswig-Holsteinischen Frage*, 1847.). Elfogadja Klüber álláspontját, hogy az egy és ugyanazon physikai személy fejedelmi kormánya alatt élő, souverainitásukat megtartott államok összeköttetése e viszony sajátlagos természete következtében egy külön főkategoriát, az államok unióját képezi, a melyben, mint két alkategória van a personal- és realunió.

Csakhogy szerinte a personalunió akkor keletkezik, ha az államok közti összeköttetés kizárólag az uralkodó személyes jogaira (auf persönlichen Rechten) nyugszik, míg a realunió független és önállóságukat megőrzött államoknak alaptörvényileg kimondott egyesülése, egy és ugyanazon uralkodói személyben. Ettől a realuniótól természetére mindenben különbözik s azért ennek kategóriájába, vagy melléje mint alkategória nem is sorozható az az összeköttetés, a mit eddig realuniónak neveztek, a melyben az államok külön souverainitásukat földják, vagyis egygyé válnak. Ez utóbbi alakulatoknak, ha a tényleges jogból indulunk ki, egészen más kategóriában van helye, akár mint egységes, akár mint összetett államnak és így a realunió régi kategóriája üresen maradván, azt Zachariä a múltban (Klüberig) a personalunió körében volt egyik alakulat számára foglalja le, hogy így specialis jellegét, természetét kiemelje. E nézetek a közjog tudományában mind inkább tért foglalnak

*) Megkülönböztetendő K. S. Zachariától, a ki szintén szól az uniókról (*Vierzig Bücher vom Staate*), de e fejtegetései sem bírnak jelentőséggel.

és lassanként uralkodóvá lesznek. A későbbi fejlődés a részletekben sokat csiszolt ugyan, de az alapot csak megerősítette. Csekély különbséggel elfogadják Held (*System d. Verfassungsrechtes*, 1856.), Schulze (*Einleitung in d. d. Staatsrecht*, 1867.), Pözl (*D. Staatswörterbuch, Union*, 1867.), Holtzendorff (több művében), Rönne (*Staatsrecht d. preuss. Monarchie*, 1856). Söt Zöpfl művének első kiadásában (*Grundsätze d. gemeinw deutschen Staatsrechts*, 1841.) még a realunió fogalma alá sorozza az államoknak, mint ilyeneknek összeolvadását, a második kiadásban pedig (1863) már Zachariát követi, és a mit eddig realunióknak nevezett, most egységes államnak (incorporationnak) mondja.

De e meghatározások helyességének egész bebizonyodása csak az újabb időben éretett el. Eddig ugyan is a personal- és realunió kérdése vagy magában fejtegettetett, vagy ha más természetű összeköttetésekhez viszonyítva is, a törekvés nem oda irányult, hogy az államok szövetségei, egyesülései, összetételei a történet és a jogélet által nyújtott összes anyagon átdolgoztassanak s hogy e nagy egészben egyéb kategoriák mellett jelöltessek ki a personal- és realunió jogosult helye és tartalma.

Ilyen irányú munkára, a föntebb említetteken kívül, ma különösen két esemény képez indító okot. Az éjszakknémet szövetség, illetve a német birodalom alakulása s azután Magyarország és Ausztria közötti viszony változása az új kiegyezés következtében. A német és osztrák közjogi írók, segítve a már fejlődött közjogi tudomány által, újra szigorú bonczolás alá veszik mindazt, a mi ide vonatkozhatik: a souverain és nem-souverain állam, a törvény és nemzetközi szerződés, a részállam (tagállam) és tartomány, az államok szövetsége és szövetséges állam, a personal- és realunió fogalmát, tartalmát, jogi természetét és most lesz szembeötlő Zachariá álláspontjának helyessége a részletekben történt némi változtatással.

Juraschek, akkor a közjog tanára a grácizi egyetemen, felöleli az uniók tanára vonatkozó egész irodalmat (*Personal- und Realunion*, 1878). Bemutatja a personal- és realunió tartalmú összeköttetéseket és ezzel bizonyítja a régi fölfogás tarthatatlanságát. Lépésről lépésre kíséri a fejlődést és maga is meghatározza a fogalmakat. Teszi pedig mindezt azért, hogy az osztrák-magyar összeköttetést megmagyarázza.

Zachariá fölfogásától alig tér el, csakis a realunió fogal-

mán gondol némileg tágíthatni. A két Mecklenburgnak egymáshoz való viszonya — külön fejedelmek alatt élnek, de közös rendi gyűléseik vannak — arra vezette, hogy a realunió kategóriájába vegye általában két vagy több souverain államoknak alaptörvényen nyugvó olyan összeköttetéseit, melyek bizonyos közös ügyeknek közös organumok által való elintézését tartalmazzák; a mi létrejöhet a fejedelmi személy közössége mellett, de a nélkül is. — Ez újítása azonban tévedése lett.

Juraschek figyelmen kívül hagyta, hogy a két Mecklenburg viszonya a középkorból reánk maradt ódontság, hogy közös rendi gyűléseik nem tekinthetők közös parlamenteknek, hanem corporatiók gyűlései még s így modern állami összeköttetések magyarázására nem igen alkalmasak. De meg ha két külön fejedelem alatt élő souverain állam valamely közös cél szempontjából, közös organum által intézendő közös ügyre szövetkezik, ez által államok szövetsége jön létre, vagyis ettől meg nem különböztethető alakulat; s hogy a realunió épen az által különbözik az államok szövetségétől, miszerint benne egy és ugyanaz a fejedelmi személy. Ez ad neki különös jelleget és teszi külön kategóriává.

Még nagyobb jelentőségű tételünkre a bécsi egyetem közjog tanárának, Jellineknek műve (*Die Staatenverbindungen*, 1882.), melyben az államok összeköttetéseit, szövetkezéseit, egyesüléseit egészben karolja föl s így osztályoz. És pedig annyi jogi éllel, oly széles tanulmányok alapján, hogy műve méltán találkozott elismeréssel az európai irodalomban. Ő is Zachariä álláspontját fogadja el; a personalunióra teljesen, a realunióra némi tisztázással.

Mindenek előtt kifejti, hogy az a fölfogás, mely a realuniót két vagy több souverain állam fejedelmi személyének, egyes ügyeknek, ezeket intéző organumoknak alaptörvényen nyugvó közösségében keresi, annyiban téves, a mennyiben souverain államok összeköttetése sohasem pihenhet egyedül törvényen, még ha azt elnevezzük alaptörvénynek is. A törvény ugyanis az államnak nyilvánított akarata, alattvalóit, organumait és saját magát kötelezőleg. De idegenekre, az állam hatalmi körén kívül esőkre a törvény csak egyoldalú akarat, a nélkül, hogy azokat megköthetné. Idegen souverain államot a törvény csak úgy kötelezhet, ha az illető állam hozzá járult, vagyis annak tartalmára megegyezett. Így a souverain államok

közti viszony szerződésen alapuló lesz, melyet ugyan törvénybe foglalhatni, és jogi természete szerint, nem is a belső államjog, hanem a nemzetközi jog körébe tartozó.*) Az, hogy ha a szerződés kötésénél a szokásos formáktól eltérnek, mitsem változtat, miután a nemzetközi jognak egy elismert tétele, hogy a szerződések érvénye nem a külsőségektől, hanem a souverain államok kölcsönös beleegyezésétől függ. Így lesz azután a realunió souverain államoknak nemzetközi szerződésen nyugvó egyesülése, esetleg csak a közös fejedelem személyében.

Brie, a közjog tanára a boroszlói egyetemen, szintén az államok egyesüléseit, szövetezéseit, szövetségeit általában veszi tárgyalás alá (*Theorie der Staatenverbindungen* 1886.). Az uniók tanát azonban már megállapodottnak tekinti, nagybanegészben Zachariä és Jellinek magyarázatai értelmében.

Ugyan e véleményben van Meyer, titkos tanácsos és a közjog tanára a göttingai egyetemen, az összetett és egyesült államokkal terjedelmesebben foglalkozó szép művében (*Einleitung in d. Staatsrecht*. II. kiadás, 1887.).

A personalunió szerinte jelzi azt a viszonyt, a melyben a fejedelem személye véletlen, történeti tény következtében közös, míg a realunióban a fejedelmi személy közössége jogi alakban kifejezésre jut s ebből rendszeren egyes ügyeknek, institutióknak közössége is következik.

Kirchenheim, a közjog tanára a heidelbergi egyetemen, az uniók tanát szintén megállapodottnak tekinti legújabban megjelent művében (*Staatsrecht*, 1887.). Szerinte realunió lesz a personalunióból, ha ez — a két állam megegyezése következtében — állandó jogi alapra helyezkedik.

* * *

A föntebbiekre támaszkodva már most, hogy a personal- és realunióknak, mint közjogi kategoriának helyét és tartalmát kimutathassuk, az államok egyesüléseit, szövetségeit, összetételeit, szövetezéseit két főrészeire oszthatnók.

Az államok először is szövetségbe, összeköttetésbe léphetnek úgy, hogy ez által egy új állam keletkezik, vagy mindenik félre vagy a bekebelezésnél legalább az egyikre. Ilyen esetben

*) Megelőzőleg csak Held érinté ezt röviden. (*System.*)

az államok lemondanak souverainitásukról, illetve azt az új alakulatban találják meg. — Ha azonban a szövetezés azt eredményezi, hogy két vagy több, a múltban különállással bírt, állam teljesen egygyé olvad, vagy legalább az állami életet jellemző dolgokban, akkor ez nem tekinthető többé a tényleges jog szempontjából államok összeköttetésének. Erdély Magyarországgal, Anglia Walessel stb., ha a közönséges életben unióban lévő államoknak mondatnak is, a pozitív jog alapján másnak, mint egységes államnak nem nevezhetők.

Hogy a szövetezés e körbe sorozható kategóriát képezzen, szükséges, miszerint a szövetező felek bizonyos mértékben megtartsák állami életüket, különállásukat, a mellett, hogy souverainitásukat a szövetség előnyére földták. Nem bírnak teljes függetlenséggel, önállósággal, mert a szövetségnek, most már a souverain állami személynek alárendelvek, de létökben az államot képező több momentum megmarad. S azért bár eredeti értelemben nem államok — nem souverain államok — sajátos helyzetök kifejezésére tagállamoknak, részállamoknak, mellékállamoknak stb. neveztetnek és összeköttetésök a tényleges jog szerint is államokat kebelében bírónak tekintetik. Példa erre a jelenlegi német birodalom.

E jellemmel bíró összeköttetéseket a szövetséges állam*) kategóriájába sorozzuk, kiemelendő azt, hogy a valódi állam, a souverain, a szövetségnél van. S a mint az ilyen összeköttetések egymástól némileg elternek, elnevezzük: szoros értelemben vett szövetséges államnak, összetett államnak, államokból alakult államnak (Staatenstaat) stb. Ez az egész nagy osztály államjogi viszonyokat tartalmaz s a belső államjog szabályain pihen.

De a souverain államok másodsor összeköttetésbe, szövetezésbe léphetnek, sőt egyesülhetnek úgy is, hogy a felek tiszta államiságukat nem adják föl. Továbbra is megmaradnak önálló, független vagyis souverain államoknak s nem ők a szövetségnek, hanem ez van alárendelve akarataknak. A szövetezés nem hoz létre új állami személyt, hanem a souverain államoknak társasági viszonyát, s ha mégis, mint egység, személy szerepel, az csak collectív egység, collectív személy. S miután e

*) E főkategoriák jelölésénél nincs teljes egyetértés. Nevezik összetett államnak, államokból alakult államnak is.

souverain államok csak is nemzetközi összeköttetésben lehetnek : ez a viszony nem államjogi, hanem nemzetközi lesz. Az ilyen összeköttetéseket ismét a jellem kidomborítására, elnevezhetjük államok szövetségének, hogy tudniillik az állam a szövetkező feleknél van.

Kebelében szintén több alkategóriával találkozunk, a mint az épen ismertetett jellem fővonásait bírják, de a részletekben egymástól eltérnek. Egy ilyen külön kategória, a midőn az összeköttetés első sorban az által jön létre, hogy két vagy több államban a főhatalmat ugyanazon physikai személy gyakorolja. Meg van a közös jellemvonás: a felek továbbra is souverain államok maradnak, de az által lényegesen különbözik az államok egyéb összeköttetéseitől, szövetkezéseitől, hogy benne közös a fejedelem physikai személye, a mi e viszonynak a főntebb ismert sajátos jelleget adja. *)

S miután ez összeköttetésnek ismét több alfaja van, ezek megjelölésére használják a personal- és realunió kifejezéseit a szerint, a mint a physikai személy közössége pusztá történeti tény következtében keletkezik, vagy az államok kinyilvánított, egyező akaratából, avagy a közös physikai személy mellett még bizonyos közös ügyek és ezek intézésére közös organumok léteznek.

A mint az összeköttetés tartalma ezen túl megy s az államok úgy egyesülnek, hogy egy új államot alkotnak, a laicus előtt is szembeötlő, hogy ez által az összeköttetés jogi természete

*) Jellinek (I. m.): «Die Realunion ist nur ein Specialfall des Staatenbundes. Sie ist in jene Form des Staatenbundes, welche entsteht, wenn zwei oder mehrere gegen einander selbstständige Staaten sich zu gemeinsamen Schutz derart rechtlich vereinigen, dass ein und dieselbe physische Persönlichkeit zur Trägerschaft ihrer Staatsgewalten berufen erscheint» . . . — Brie (I. m.): «Die Realunion nach ihrem Grundprincip gehört zur Klasse der Staatsgesellschaften und eben damit zu den völkerrechtlichen Specialverbindungen im weiteren Sinne. Allerdings in den politischen Verhältnissen zu dritten Staaten pflegen die unierten Staaten als eine Einheit zu erscheinen. Diese Einheit ist aber nicht diejenige einer juristischen Person und sie stellt sich, wie insbesondere die typischen Realunionen der Gegenwart zeigen, auch nicht einmal äusserlich als solche dar» (ausztriai császár stb. és Magyarország apostoli királya) «vielmehr liegt eine blosse Kollektiveneinheit vor, also eine Einheit, welche durchaus zusammenfällt mit der Summe ihrer Theile.»

annyira megváltozik, miszerint nem lehet a personalunió mellett alkategória s helyét csak is más — az előbb említett — közjogi kategóriában találhatja meg. Az ilyen viszony nem lesz többé nemzetközi, hanem államjogi; új souverain állami személy keletkezik, melynek a szövethető államok alárendelvék; a fejedelemnek nem physikai személye lesz közös, hanem egy és ugyanaz lesz a fejedelem, mint ilyen, vagyis az alakult új souverain államnak lesz egységes fejedelme.

A personal- és realunió fogalmának e meghatározása annyira elterjedt, hogy nem tudunk újabb közjogi írók, ki ezt ismerve, vele ellentétbe helyezkednék.*) De előfordúl, hogy régebben megjelent művek új és új kiadást érnek és még mindig a ma már túlhaladott fölfogást közvetítik. Így a nemzetközi jog irodalmából az említettekén kívül Wheaton (*Elements of international Law*. I. kiadás, 1836, francia kiadás 1852), Philimore (*Commentaries*, 1854), Calvo (*Le droit international*, I. k. 1858) stb. művei; továbbá különösen Bluntschli munkái (*Lehre v. modernen Staat, Völkerrecht*. Első kiadást 30—40 év előtt értek), melyek jelentékenyen járultak nálunk a régi tan föntartásához.

Bluntschli personalunió alatt még mindig különböztetés nélkül a közös fejedelmi személy alatt élő souverain államokat érti, realunió alatt pedig azokat, melyekben a fejedelmi személyen kívül közös még a legfőbb államvezénylet, a törvényhozás, a kormányzás, vagyis az államok egygyé olvadtak. Ez állásponton valószínűleg a souverainitásról alkotott nézete tartotta meg, mely szerint a souverainitás lehet teljes és korlátolt, egész vagy fél.

Mind a kettőért magok a német írók teszik meg a legerősebb szemrehányásokat; különösen az uniók tanára vonatkozólag hangsúlyozzák, hogy ha Bluntschli követőkre talál, a kérdés oda esik vissza, a honnan kiindúlt. S hogy e meghatározások mit érnek, az legjobban kitünik, midőn Bluntschli terminolo-

*) Tételünkkel ellenkezőnek Gareis, gieseni tanár nézetét nem tekinthetjük. A realuniót ő is jogalapra helyezkedett personaluniónak mondja. Csakhogy a souverainitásról és az államról alkotott sajátos tana következtében, az uniónál is lát souverain állami életet, de a nélkül, hogy ez a részek önállóságát, függetlenségét megtámadná. Fölfogása a német irodalomban elismeréssel nem találkozott.

giáját tényleges alakulatokra akarja alkalmazni. Magyarország és Ausztria, Svédország és Norvégia közti viszony szerinte personalunió, mely azonban realuniónak is nevezhető. Kit elégitene ki mai nap már ilyen megkülönböztetés?

De a mondottakból az is következik, hogy az uralkodó terminologia szerint Magyarország és Ausztria közti viszony — épen azon az alapon, a mint azt országgyűlésünk fölfogta — csak a realunió kategóriájába illik. El is ismerik ezt külföldön mindazok, kik némileg tisztában vannak az összeköttetés tartalmával. Így Holzendorff (I. m.), Schulze (*Lehrbuch d. d. Staatsrechtes*), Juraschek (I. m.), Jellinek (I. m.), Brie (I. m.), Meyer (I. m.), Bulmerincq (*Macquardsen Handbuch*), Gareis (u. o.) stb. stb.

Mindezek és mások realuniónak nevezik, még pedig leginkább a *pragmatica sanctio* óta, miután ez időtől nyugszik az összeköttetés realis, illetve jogi alapon. Csak e sorok írója kísértett meg némi eltérést, nem ugyan a lényegben, hanem a beosztásnál (*I. m.*).

Hogy a *souverain* államoknak a felség physikai személyén nyugvó és elől már ismertetett háromféle összeköttetését különkülön műszóval láthassuk el: történeti personaluniónak nevezük, ha a fejedelem physikai személye pusztán történeti események következtében közös; jogi (jogi természetű) personaluniónak, ha e tartalom jogi alapon nyugszik; realuniónak végre ha két vagy több állam egyező akaratából a fejedelmi személyen kívül, még bizonyos ügyek és ezek elintézésére még bizonyos organumok is közösek, azaz a monarchiát 1867 óta.

Tettük pedig e megkülönböztetést nem azért, mintha a történeti és jogi természetű personaluniók közt létező nagy különbséget nem eléggé látnók, hanem mert az általunk realuniónak nevezett viszonyt is különbözőnek találjuk attól, melyben csak a felség physikai személye közös.

De sokak előtt majdnem hihetetlen homály burkolja hazánknak Ausztriához való viszonyát. Rendszerint bensőbbnek gondolják, mint a milyen tényleg; úgy, hogy a két állam egy állammá egyesült. De ezek sem jelölik ma már e bensőbbnek elnézett viszonyt a realunió kifejezésével, hanem használnak olyan műszót, a mely ma alkalmas az állami életre történt egyesülést kifejezni. Így, hogy csak néhányat említsünk föl: Dantscher szövetséges államnak tartja (*Der monarchische*

Bundesstaat Oest.-Ung.) valamint Schäftele is (*Bau und Leben des socialen Körpers*), Biedermann államokból alakult államnak (*Die rechtliche Natur d. oest-ung. Monarchie*), Horn egyesült államnak (*Eine Reichspartei*), Ulbrich realunióból kifejlődött összállamnak (*Gesamtstaat*) 1867 óta (*Oest. Staatsrecht.*)

* * *

A kérdést eddig külföldi irodalom alapján tárgyaltuk, miután a magyar irodalomban nem ismerünk jogi művet, mely a personal- és realunió fogalmát tudományosan megállapítani célozná. Sajátságos, hogy eme, eddig nagyvon is ingatag fogalmakkal úgy dolgoztunk, mintha azok örökre változhatatlanok lennének. A legtöbb író, midőn e terminológiát használja, meg sem említi, hogy mit ért alatta, a fejtegetésekből kell a tartalmat levonni.

A personal- és realunió szoros meghatározását először is Virozsilnál találtuk meg (*Das Staatsrecht Ung.* II. kötet). Ő egészen a régi iskola híve és így egészen osztozik annak tévedéseiben is. Personalunió alatt érti azokat az összeköttetéseket, melyekben az államok souverainek maradnak a fejedelmi személy közössége mellett; a realuniót pedig csak mint bekebelező uniót képes fölfogni. Szerinte realunió akkor keletkezik, ha «közös» vagyis egy «az alkotmány, törvényhozás, a kormányzás és az igazgatás». De épen az ilyen meghatározások árulják el a régi közjogi tudomány megbízhatatlan voltát. Ha az említett tényezők: alkotmány, törvényhozás, kormányzás, igazgatás egységes, mikép lehet még államok közötti viszonyról vagyis két államról beszélni? A mit tehát Virozsil realunióval jelez, annak meg van a maga természetes helye az egységes állam kategóriájában; a mit pedig a personalunió kategóriájába akar szorítani (például Magyarország és Ausztria közti viszonyt úgy a mohácsi vész, mint 1867 után), azok egymástól lényegesen különböző összeköttetések.

De daczára ennek, a Virozsil által kifejezett nézet napjainkig elfogadottnak tekinthető nálunk. Az 1861-diki fölírat tiltakozik a realunió ellen s a régi álláspontból kiindulva Anglia, Skócia, Irland egymáshoz viszonyát mondja realuniónak. Ez

Deák fölfogása is*) és valószínűleg így került az 1861-diki föliratba. Bővebben magyarázza, indokolja Lustkandellel szemben (*Adalék a magyar közjoghoz*), a midőn azonban a terminologia ilyen használatára provocalva volt, miután Lustkandel a két állam jogi egybeolvadását vitatta és ezt nevezte el realunióknak. (*Das ung.-öst. Staatsrecht*, 1863.)

Az 1865—67-diki országgyűlés által a közös viszonyok jogmegállapítására kiküldött bizottság tárgyalásainál is többször képezte a personal- és realunió kérdése a vita tárgyát; de haladás csak elvétve mutatkozik. Glyczy szerint personalunió az, midőn csak a felség személye közös, realunió pedig több országoknak olyan célú egyesüléséből áll, hogy bizonyos vagy minden államügyek közösen intéztetnek. Kerkápoly erre megjegyzi, hogy a mit eddig personalunióknak tartottak, az többet tartalmaz, mint rendesen hiszik (*Publicistikai dolgozatok*).

Korbuly nem határozza meg a realuniót, de munkájából az tűnik ki, hogy e viszonyt ő is különböző államok egybeolvadásában keresi (*Magyarország Közjoga*), Kiss egészen Bluntschli tanainak befolyása alatt áll és e szerint különböztet (*Nemzetközi jog*).

Tudtunkkal az első közjogi író, ki elég bátor a közjog mai fejlődésének álláspontjára helyezkedni, nálunk Schwarcz Gyula volt. A realunió kifejezését Ausztriához való viszonyunk jelölésére először is egyik könyve címének használja (*Magyarország helyzete a realunióban*, 1870.), de a nélkül, hogy bővebben foglalkoznék vele, mígnem egy másik kis munkájában (*Egyetemes alkotmányisme*, 1880.) több közjogi fogalom magyarázása mellett a personal- és realuniót is szabatosan határozza meg. — Apáthy legújabb művében (*Nemzetközi jog*. II. kiadás. 1888.) szinte a realunió felé látszik hajolni.

E tan azonban hódítani nem tudott. Legalább a lefolyt országgyűlési vita alkalmával a parlament majdnem törvényerőre emelte azt a tételt, hogy Magyarország Ausztriához a personalunió viszonyában áll.

Pedig a főtebbiek után csak két út áll előttünk. Vagy bebizonyítani, hogy a régi, Pütter-féle meghatározás volt a helyes és reá bírni a világot, hogy térjen vissza hozzá; vagy mi

*) Lásd Lustkandel: *Abhandlungen aus dem österreichischen Staatsrecht*. 1866.

fogadjuk el az új tanokat, mert a régieknek helytelenségéről meggyőződünk. S a realunió gyűlölt kifejezésének használatánál vigasztaljon meg bennünket mai tartalma s az a tudat, hogy kárunkra csak akkor válik, ha nem élünk vele.

Ha ugyanis azt jelentjük ki, hogy hazánk és Ausztria között nincsen realunió, ezzel az elfogadott és uralkodó terminologia szerint azt mondjuk: nincsen olyan összeköttetés, mely első sorban is a fejedelem physikai személyének közösségén, ez meg nemzetközi szerződésen nyugodnék; nincsen olyan összeköttetés, melyben az államok souverainitásukat megtartva, egymással csak is társasági viszonyban vannak; nincsen olyan összeköttetés, mely egész tartalmában a két állam souverain akaratának van alárendelve.

S miután personalunió, a mai értelemben, kézzelfoghatólag szintén nincs: a realuniónak tagadása könnyen alkotmányunkat valóban sértő fölfogásokhoz vezethet, a milyenek, mint épen láttuk, már is nagy számmal burjánoznak.*)

NAGY ERNŐ.

*) Szívesen közöltük tisztelt dolgozótársunk alapos fejtegetéseit, bár részünkről a tudományos nomenclaturának nem tulajdonítunk oly nagy fontosságot. A kifejezések körül való viták rendszerint akkor szoktak nagyobb arányokat ölteni, mikor alkalmazásokkal valamely gyakorlati iránynak törekesznek az írók kedvezni; mint a mikor például a realunió kifejezéssel Lustkandl az osztrák érdekek tanát igyekezett közjogunkba becsempészni vagy a personaluniót Magyarország állami önállóságának jelölésére használták. Ezért a nomenclaturának nemcsak tudományos, hanem történeti, hagyományos jelentősége is van és szerepet játszik a politikai életben is, miről a kifejezések használatánál megfeledkezni szintén nem szabad, bár nem árt időről időre a szókból rejlő fogalmakat elemezni és tisztázni. Egyébiránt a mi a főforgó personal- és realunió elnevezéseket illeti, azt hisszük, a tudományban azokat bátran mellőzni is lehet, különösen a realunió oly tág kifejezés, hogy a szövetségek s államkapcsolatok számos, egymástól okvetetlen megkülönböztetendő faja fér alája. Talán nem szükséges mindenben épen a német scholastikus fölosztásokat követni, s a hol saját nemzeti emlékeink különös, egyébiránt szabatosan körülírt értelmet fűznek valamely kifejezéshez, hagyjuk meg azon jelentőségét, a mely alkotmányos harcaink emlékeként visszhangzik lelkünkben.

Szerk.

EGY LEÁNY MINT ÖZVEGY ASSZONY.

Regény.

Hatodik és utolsó közlemény.*)

XI.

De már lesz valami belőle.

Másnap, délután, pontban négy órakkor Zoltán kifogástalanul kicsípve, sétálgatott a Kerepesi-út elején és várta hatalmas pártfogóját, a ki nem is késett s így ketten lépdeltek az Ősz-útcza sarka felé.

— Őcsém — szólt recsegős hangján Árвамеgye főispánja a nélkül, hogy félnie kellett volna, hogy a néptelen utcán valaki meghallja — mindent összevéve, ez nem nagyon regényes kaland, a mit végbe viszünk. A novellákban minden az apák háta mögött történik és az öreget csak akkor rántják elő, ha a sor az áldáskérésre kerül. Én pedig törvényes assistentiával, mondhatnám *militare brachiummal* viszem a legényt a leányhoz! Nem fölfordult világ ez? El ne beszéld a *Pillrax* kávéházban valamelyik fakó kabátú irkálónak, mert mindjárt balladát farag belőle.

— Méltóságod mindig az én kegyes pártfogóm volt, és ez elég magyarázat.

— A mai költészet nélküli világban, ha az apák erőltetik leányokat, a kérő rendesen sovány, kiélt, kopasz ficzkó, de erszény tekintetében annál kövérebb, vaskosabb. De ki tehet

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 139., 140., 141., 142. és 143. füzeteiben.

róla? Lőrincz bácsi bölcsen tudta, hogy a gyermek Viktoria nem maradhat örökre gyászoló özvegy. Tehát, hogy elkényeztetett kedvenczét a más világról is boldognak lássa, megfosztotta vagyonától. Szeresse valaki híven, igazán, vagy ne szeresse senki! Ne várd tőlem, hogy jobban eljárjon szám, mint szabad, csak arról légy meggyőződve, hogy a vén nyugdíjas tanácsos minden ízében bölcs, okos és előre látó kópé volt.

— Még sem talált el mindent. Bizonyára azt hitte, hogy oly ragyogó szépség, oly földöntúli kincs, mint Viktoria kisasszony csak oly kőröre tekinthet alá, a ki nem kérdi, van-e pénzed, vagy nincs?

— Hallgass és ne beszélj a más nevében, mert maholnap megeshetik, hogy átlátod vakságodat. De te engem irgalmatlanul faggatsz.

— Én? Isten őrizzen.

— Ha nem faggatsz, annál jobb, legalább nem várod, hogy ős Árvamegye főispánjának eljárjon a szája. Csak ezt akartam tudtadra adni. Lőrincz bácsi mindig jól tudta, mit cselekszik. De ha jól ismerem a kaput, immár megérkeztünk.

Zoltán meghúzá a csöngetyű sodronyát. Úgy látszott, itt már várták a látogatókat, mert legott zörgött a kulcs a zárban s a szobalyány mély alázattal bocsátotta be a vendégeket.

Útközben, azaz a kaputól a tornác közepéig, a hol a belső szobákba vezető üveges ajtó nyillott, a nagyon sentimentalis kedélybe merült septemvir még így expectoralódék:

— Meglásd öcsém, ez a mai rettenetes s minden tekintélyt lábbal tapodó világ, jelen állapotjában, sokáig nem tarthat. Csak azt óhajtanám, hogy e vízőzön az áldott lelkű Metternich herczeg halála után következnek be, mert megrepedne istenfélő szíve a jó öregnek, ha nagyszerű művét, melyet harmincz év óta épít, ledölni látná. Akkor rövid időre lesz egy kis farsangi hóbertosság, de csakhamar vissza megyünk a régi jó időkre. Mária Terézia fényes korszakára, a mikor nem volt oppositio, senki hírét sem hallotta a mindent fölforgató liberaliskodásnak. A paraszt nyugodalmasan és jó lélekkel paraszt volt; ha rossz fát tett a tűzre, mindjárt megkapta a huszonötöt s aztán összeverte bokáit. Az úr rágyújtott öblös tajtékipájára és kényelmesen nézte, mily serényen dolgoznak a jobbágyok! Egyiknek sem volt panasza; egyik sem sóhajtózott elérhetetlen boldogságok után. Akkor a conservatív politika magától érthető

egyedüli bölcseség volt és a szilaj ifjúság a haza oszlopait nem nevezte pecsovicsoknak. Hallod-e fiam: pecsovicsoknak! Azt hiszed, nem fáj nekünk e rút és igazságtalan elnevezés? Jám-bor lelkű censoraink hiába törlik ki a lapokból e gorombaságot, úgy elterjedt már szájról szájra, hogy a veréb is ezt csiripolja felénk a háztetőről.

Így érkeztek meg s az eléjük siető hölgyek az elfogadó terembe vezetétek az urakat.

A septemvir mindjárt a hőség és rekedt levegő ellen panaszkodott. Azt mondta, eleget ül ő ebédig a kurián s doktora is mindig csak a hosszú sétát javasolgatja a szabad levegőn. S miután látta, hogy leánya Zoltánt is barátságosan fogadta, vette botját, kalapját s azon kijelentéssel, hogy legalább a Ludoviceumig meg sem áll, eltávozott.

Nos Zoltán, most csavard föl eszed kerekét; most találj föl összekötő gondolatot, melylyel a múltat a mai nappal egybevedd. Köztünk legyen mondva, ifjú uram e kényes természetű jelenetre jól elkészült s midőn betanúlt mondókáinak legelsejét ajkára bocsátani akarná: Viktoria kisasszony fölkelt székéről, elébe lépett és csak ő tőle kitelhető közvetlenséggel indítványozá:

— Tetszik egyet sétálni a kertben?

Zoltánnak bizony nagyon is tetszett a kert s abban bizonyos padoeska, a hol egyszer oly boldogul ült s mint kétségbe esett kelt föl. Hát ha mára ellenkező sorrend következik? Leül kétékdedve s fölkél egy egész élet reményeivel!

Csakugyan a kis pad felé tartottak, még mindig szótlanul. A vihar előtti szélcsönd volt ez vagy gyors evezés a biztos révpart felé?

A mikor leültek, Zoltán megint fönn említett «összekötő gondolatait» kereste, hogy onnan mint kiinduló pontból, hadjáratot kezdve, győzzön, békére hajoljon, elpanaszolja a mi szívében rejlik, kimondja a szót, mely gátat törve, ajkára torlódik.

Shokás szerint megint elkésett, mint mindig, ha Viktoria kisasszonnyal akart «bővebb fejtegetések»-be bocsátkozni, mert a leányka legalább tíz állomással mindig elébb kalandozott; ajtóstul együtt rohant a házba s bele kezdett a dolgok közepébe.

— Ön csakugyan hű akar maradni a szegény leányhoz?

Egyszerre kárba veszett a készletben tartott összekötő gondolat, kiinduló pont, folytatás és kerülő útakon át megérkezés a kitűzött célhoz. Viktoria kisasszony a szépen fölépített logikai egymásutánt a legvilágosabb interpellációval halomra döntötte. A felelet önmagától következett:

— Én csak azt tudom, hogy szeretem önt azóta, hogy legelőször láttam, s azóta szerelmem szakadatlanul növekedett egész a határtalanságig.

— Akkor értjük egymást. Csak az a kérdés van még hátra: megélhetünk-e mi ketten ott, a hová visz engem?

Egyszerre megint száz állomást ugrottak keresztül. Zoltán feje szédelt e képzelmi magasságban. Most már túl volt a válság meredélyes ösvényein, mert a lányka az őszinte, egyenes és közvetlen beszédben önmagát is fölülmúlta.

A szerelem kérdése kevés szóval, közös vallomással el volt döntve, a frigy megpecsételve; immár a házi ügyek elrendezéséről is vitatkozhattak! És felelé:

— A legszükségesebbek semmi esetre sem fognak hiányozni: azért vagyok fiatal, erős, egészséges, hogy megbírhajjam a munkát.

Most már Viktoria oly kérdést tett, mely a házasulandó pár helyzetében, legalább a mindennapi fölfogás szerint, méltán nevetséges szint ölthetett. De hozzuk föl mentségére, hogy e képzelgő s mindig túlzásokra hajlandó gyermek a mit mondott, a legkomolyabban értette.

— Készen van rá, hogy szükség esetében még keze munkájától sem riad vissza?

Zoltánnak tiltakoznia kellett volna ily végleges esély lehetőségére ellen, de okúlva korábbi tapasztalásain, rettegnie kellett egy újabb casus belli kitörésétől. Tehát mindent ráhagyott: egész komolysággal fogadta a fölvetett kérdést.

— Ha szeretjük egymást, minket veszedelem nem érhet. Ha a szükség kényszerít, becsületes kenyérkeresetnek tartom az ásót, kapát és az ekeszarvát is.

— Ezt örömmel hallom, mert magam is el vagyok határozva. Nekem kedves álmom, hogy egykor ön, aratáskor kaszával vágja a rendet én pedig kötöm a kévét.

— Oh, Viktoria kisasszony . . .

— Ne szóljon! ne rontsa le, a mi szépet eddig épített. Miattam pedig ne búsuljon: van nekem paraszt napszámosnak

való rövid ruhám és piros kendőm a fejemre. Már megpróbáltam a tükör előtt s a néni azt mondja, nem nagyon rosszul illik nekem.

— Ebben már nem kételkedem.

Ismét bebizonyúlt a régi észrevétel, hogy a nőknél az élet minden előfordulható viszonyaiban, örömben, gyászban, mindig és elkerülhetetlenül első kérdés: hogy leszek öltözve?

Viktoria el volt ragadtatva a jövőendő képének e kecsesgető rajzára és ábrándozott.

— Ha majd fáradtan térünk haza a mezőről, megtörlöm tiszta battiszt zsebkendőmmel önnek a portól és izzadságtól belepattintott arcát; megsímogatom mindkét kezét, melyet a gazdasági durva eszközök a vérzésig föltörtek: a szakácsné ezalatt fölhozza az ízletes vacsorát, melyben önnek kedvencz étele soha sem hiányozhatik; aztán nyugodt lelkiismerettel alszunk, álmodozunk, napfeljötté előtt fölkelünk és újult erővel megyünk munkára, a mezőre!

Mikor már ily idylli részletekre került a sor, Zoltán is fölbátorodott s jövő boldogságának előízét élvezni akarván, jobb karjával átölelé a jövőendőbelijét.

Ah, de ezzel tiltott vidékre lépett! Viktoria fölugrott helyéből s mintha nyílt veszedelem örvényéből akarna kiszabadulni, mondá:

— Menjünk sétálni. Nézzük a virágokat, melyek még bimbók valának, a midőn ön utoljára itt volt.

Karon fogva mentek le s föl a kert útain; Viktoria nagyon kerülni látszott az árnyékos helyeket s lassanként megint átváltozott vidáman csevegő kis lánykává:

— Uram — mondá — miután hallottam, hogy ön szeret engem, ezzel szerencsésen túlesett a férfiaknál is csak ritkán előforduló nehézségen. Most már bátran teheti, a mit a papának mondott: gyújtson pipára, vagy legalább szivarra s mondja, ha még tud valamit.

— Oh, kisasszony, az a pipahistória csak oly ízetlen tréfa volt, miket a férfiak szoktak magok között megengedni: ha az idő hosszú, vagy várják az ebédet. De az én imádott Viktoriámmal csak szívem érzelmeiről, boldogságomról és mennyországomról, a jövőről beszélhetek.

— Pipafüst mellett?

— Ez szemrehányásnak oly keserű, oly kegyetlen volna,

hogy csak nyájas enyelgésnek tekinthetem. Mert még nekem ezer és ezer közlendőm van. Megengedi, hogy jövő szerény háztartásunkról tanácskozzunk?

— Nem mondtunk el mindent?

— Mi csak a legutolsó vas-szükség eseteit vettük figyelembe, de nem szabad előre és föltétlenül lemondanunk oly reményeinkről, melyek szebb kilátásokkal kecsegtetnek.

— Szebb nem lehet, mint a hogy én három szóval lerajzoltam!

— Nem kételkedem benne, de hallgasson meg engem is. Mihelyt üt a boldog óra és menyegzőnk napját kitűzzük, első teendőm, hogy atyámat értesítsem.

— Ez az, a mitől félek. Édes atyjának keserűn fog esni a csalódás, ha kétszáz ezer forintos menyasszony helyett szegény kis lyányt fogad házába.

— Atyám boldog lesz, ha meglátja választottamat. Ön pedig megszereti a jó öreget, a kinek szíve helyén van.

— És aztán?

— Első gondom lesz, hogy pénzt teremtsék. Ebből küldök atyámnak annyit, hogy házunkat legalább az első szükség követelése szerint rendbe hozza.

— Istenem! mily gyűlöletes világ ez. Alig lebben el ajkunkról a szerelem szózata: rögtön, közvetlenül és elháríthatatlanul a pénz következik!

— Erről mi nem tehetünk; a világ, melyben, élünk, ilyen, és mi azon nem változtathatunk.

— Akkor csak sajnálhatom, hogy nem én vagyok, a ki segíthetne. Papának nincs; megelégszik, ha fizetéséből házat tarthat. Nekem pedig, Istennek hála semmim sincs! Az is szentségtörés volt, hogy eddig Lőrincz bácsi vagyonából, talán épen pazarul éltem. Én szeretetből, nagyrabecsülésből mentem hozzá, és ön tudja, hogy én vagyonából második férjem házába egy gombostűt sem akartam vinni. Soha sem voltam boldogabb, mint midőn az ön leveléből olvastam, hogy bölcs és hazafias vegrendelet létezik, mely engem fölszabadít a vádtól, hogy egy áldott emlékü öreg ember hagyatékából az úrnőt játszom. Honnan teremthet ön pénzt?

— Ez kizárólag a férfi gondja.

— Sok kell?

— Igyekezni fogok, hogy mentől kevesebbel beérjem.

A házat ki kell javítani; egy pár szobát bebútorozni. Veszünk egy pár szép fehér tehenet, legalább négy fogat igavonót. Az úrvízről megszabadít a jó szerencse, mert két rossz esztendő után gazdagabb esztendőt várhatunk. Hanem a töltésekre es vízlecsapoló árkok megmélyítésére nem szabad a költséget kímélni.

— Jaj Istenem, ez mind talán negyvenezer forintba is kerülhet.

— Remélem, elég lesz négy is. Ott, falun a kész pénz ritka madár s az emberek forint helyett csak krajczárokból beszélnek.

Viktoria e magyarázattal teljesen meg volt elégedve, mert a férjében, kit szeretett, föltétlenül bízott. A midőn hallá, hogy pénzt kell teremteni, jámbor lélekkel azt hitte, hogy ez férfimesterség, melyhez asszony nem ért, s melyet ők meg sem tanulhatnak. Hogy Zoltán a pénzteremtés kifejezése alatt csak adósságcsinálást érthetett, észébe sem jutott.

Mert a kis lány mindig kis lány maradt s ha mint özvegy asszony lépett föl, a világ folyásából akkor sem tudott többet.

Pedig beszélni, szóharcot vívni, s ha kellett csípősen is megfelelni magáért: e tudomány ő nagysága kiváló sajátosságaihoz tartozott. Még hosszú pórásra nyújtott celszövény fonására is bírt talentummal. Láttuk ezt Szenczy Rudolf ellen folytatott politikájában, a midőn hetekig tartó játékot űzött a már első föllépésére leálarozott regényhőssel: várván az elhatározó pillanatot, melyben elbizakodott concipistáját egyetlen egy szavával elkergetheti. Ezt ő a bűnös megbüntetésének nevezte, hogy az eltévedt lélek javuljon és istenfélő ember legyen belőle . . . más feleséggel!

Nem sokára visszajött a septemvir s a néni semmi áron nem mentette föl az urakat a délutáni fehér kávé pœnitentiájától. A septemvir csak prüszkölve kanalazgatott benne, de Zoltán nagy boldogságában úgy édelgett, mintha nektárt kortyolna, pedig a néni csupa kedveskedésből annyi czukrot vetett belé, hogy a fiatal embernek a szeme is szikrázott bele. Akkor a czukor még drága volt, hát csak nagyon jó comedentia lehetett.

Itt volt az idő a fölkerekedésre.

Zoltán nehezen vált meg mennyországától s mindig talált okot a késedelemre. Egyenként keresé föl botját, kalapját,

keztyűit, míg a septemvir folytonos sürgetőzése mellett végre ketten búcsút mondtak.

Kiérve az útczára, bizalmasabban beszélhettek.

— Nos, öcsém? úgy látom meg vagy elégedve napi munkáddal. Mi a diurnum?

— Teljes boldogság az egész életre.

— Bravo; gratulálok. De ideje is volt, mert köztünk legyen mondva, nagyon megelégetem a Beschäftigungot ezzel a leány-özvegy dolgával. Ven létemre másfél év óta kis bábut játszom vele, együtt öltöztetjük, együtt vetköztetjük. Höchste Zeit, hogy őt magát is főkötő alá kerítsük.

— Egyebet sem kívánok.

— Mindenek előtt egy pár szavam volna, de gyűjtsunk szivarra.

Mindketten eléránták tárczájokat, egymást megkínálták, de csak saját fajtájok mellett maradtak. A septemvir Irinyigyufával lángot élesztett és füstölé a két rézkrajzáros szent-andrásit. Zoltán (elrettentő luxus!) az öt pengő krajzáros Tres-amigos illatával tisztelég me a Kerepesi-út sarkát.

— Beszéljünk okos dolgokról. A többi közt fölteszem rólad öcsém, hogy e furcsa kis históriának a finanziaalis oldalát is meghánytad-vetted.

— Sőt már magával Viktoria kisasszonynyal is tüzetes tárgyalásba bocsátkoztunk.

— Jó eredményyel?

— A mint vártam és kívántam. Világosan tudtomra adta, hogy Lőrincz bácsi szent hagyományából ő ugyan egy gombostűt sem hoz az új háztartáshoz.

— Azt mondta? A mint neki tetszik. De itt vagyok én, mint felelősség nélküli hatalom, az apa! Ha ez nem elég: Lőrincz barátom végrendeletének végrehajtója; testamenti executor cum plenipotencia!

Zoltán habozva felelé:

— Szabad kérnem méltóságodat, hogy Viktoria kisasszonynak ily leggyöngédebb érzelmekből folyó érzékenységet kíméljük.

— Azt már tesszük. De mindennek meg van természetes határa, melyen túl az absurdum következik. Hogy tisztába jöjj velem: legelőször is kaptok három szobára való bútort, zongorát, asztali készületet fehér- és ágyneműt s konyhaszereket.

— Az Ősz-utczai házból ?

— Onnan, a hol találom. Jegyezd meg, hogy a ki leányomat elveszi, annak mindjárt apja leszek. Nálam pedig fiamuramnak a neve: hallgass!

— Értem, méltóságos uram.

— Másodszor és utoljára: most július elsején jártak le Lőrincz bácsi papirjainak fél évi szelvényei. Summa summarum: kétezer forint. Minthogy leányom július elsején még özvegy volt és ferjének nevét viselte, kétségtelen joga van ez összeghez. Neki adom s tetszése szerint nevezze útravalónak, ha szebben hangzik, hozománynak. Mindenesetre kikapta ezzel apai és anyai jussát.

— Viktoria kisasszony inkább meghal, mint elfogadja.

— Akkor a csomó bankót titkon a te kezébe nyomom.

— Isten őrizz, hogy boldogságom első napján titkolódzással és csalárdsággal vegyem őt karjaim közé.

— Így beszélsz? Akkor rágalmaztam a mai világbeli ifjúságot. Nem igaz, hogy titeket a házasságkötésben csak anyagi érdek, pizskos haszonlesés vezérel. Íme: mégis maradt, mások elrettentő példájául, a régi jó időkből egy ficzkó, a kinek nem kell pénz a feleségével! De kinek nézsz engem? Nem vagyok-e Sztrpkowsky Máté septemvir és főispán? tehát nem kőműveslegény, a ki egy főkötővel és egy újonan talpalt cipővel házasítja ki leányát? Aztán nem vagyok én von Haus aus gazdag ember? Ha én a nagy Kriván hátáról levágtatom háromezer holdas erdőmet, a fát ide hordatom a Neugebäude háta mögé, mit gondolsz, mennyit érne e vagyon?

A septemvirnek széles jó kedve volt és Zoltán is csak e stylusban felelhetett . . .

— Isten tudja, hány milliót? De az én Viktoriámmal nem lehet tréfálni.

— Ezt bízd az időre. Azt mondja a német: a kinek Isten hivatalt ad, észt is ad hozzája. Ha leánykám egyszer valóságos asszony lesz, a harmadik nap fölvirradtával egészen más észjárást kap.

Így érkeztek jó kedvvel, telt szívvel, vidám lélekkel az Újvilág-utcza közepéig. Már kezet nyújtottak egymásnak, a midőn a septemvirnek még valami eszébe jutott.

— Igen; a fő dolgot majd elfeledém. Meghatározótok a menyekző napját?

— Erre nem lehetett bátorságom.

— Akkor az én szavam dönt. Lássuk csak. Azt hiszem szeptember elseje szép datum a kalendáriumban. Kivévén, ha péntekre esik, akkor egy nappal korább vagy később.

— Én a korábbi határidőre szavazok. Lám: augusztus 31-dike is mily gyönyörűen hangzik!

Aztán jó estét kívánva, elváltak.

— — — — —

Szépen teltek a napok. Immár július vége felé jártak és Zoltán mindennapos volt a septemvir házábanál. Mert Viktoria mint menyasszony nem akart többé Lőrincz bácsi házában lakni. Ott már többé — mondá — se jogom, se keresetem.

A fiatal ember boldogságát azonban nagy mértékben háborgatá a gondolat, hogy pénzt kell teremtenie! Az ígért kétezzer forintot csak a menyegző után kaphatja, holott elháríthatatlan szükség volt a pocsaji curiát lakható állapotba hozni. Ez időt kívánt, tehát gyorsan szét kelle néznie.

Úgy látszott, hogy első kísérletei sikert nem ígértek. Maga Viktoria is észrevette, hogy vőlegénye nyugtalan, szórakozott s néha visszás feleletet ad. Természetesen, hogy a mentesség is készen állott. Szeretem önt! Boldogságomban néha elábrándozom s lelkem a jövőben ábrándozik. Ezzel szent volt a béke.

Augusztus első napján már fenyegetőleg intett az idő sietségre. Zoltán remegni, ijedezni kezdett, a midőn egy reggel valaki igen szerényen és óvakodólag megkopogtatja az ajtót.

— Szabad!

Matyók lépett be, szokott tót diákos mosolyával, engedelmet kérvén, ha rossz időben jövé, csak alkalmatlankodik.

Zoltán szívesen fogadja, leülteti s legelőször is Mihály hajdút hívatja, a *Pillwa*-ba küldi két adag kávéért s ketten reggeliznek.

Matyók külsején valami változás látszott. Tetőtől talpig feketébe volt öltözve, de nem új ruhába, hanem mint darabonként a zsibárusnál összeszedhette.

— Hogy vagy fiú?

— Rosszúl. Láthatod, hogy búsulok, kesergek, szemem vörösre van sírva és gyászolok.

— Hogyan? talán csak nem . . .

— De igen; eltaláltad. Tegnap érkezett a gyászjelentés:

excellentiás uram bátyám, a püspök, elhunyt az Úrban. Kárba vezett a sok servilis dictio. És a kiknek székére vágyott, a három érsek egészséges mint a makk!

— És a hagyomány?

— Ha nem csorog, cseppen; vezett fejszének a nyele. Több mint semmi, kevesebb a soknál. Szóval, egyik hajdani patrizáló kollegám, a ki most a püspök cerimoniariusus volt, értesít, hogy az öreg nem feledé el egyetlen élő rokonát s így ad vires húszezer forint gyászoló örökös vagyok.

— Akkor úr, gróf, herczeg vagy. Megkaptad pénzedet?

— No ez már nem jár posta fordultával. A káptalan uraknak semmi sem sietős; szép lesz tőlök, ha mához három esztendőre liquidálják.

— Igazad van: a káptalan conservativ hatalmasság. Nem hiába nevezte el magát az egész párt «fontolva haladóknak».

— Ez így van és nincs másképen. De én egészen más járatban vagyok itt. Védeld magadat hűtlen barát, mert aprehendálok, haragszom, dühös vagyok s megérdemelnéd, hogy atyai kezemet levegyem rólad.

— Eszeden vagy, vén gyerek? Mi lelt? Miféle légy csípett meg?

— Hát csak magam is, úgy fél füllel, a tizenharmadik szomszédságból hallom, hogy te az egész városban pénz után futkározol. Hát nem vagyok én többé a te kész, köteles udvari bankárod?

— Jaj pajtás, nem holmi dibdáb ötven vagy száz forintról van szó. Paulo maiora canamus! Nem kevesebb, mint három-ezer pengőre van szükségem!

— És ha annyira is? Nekem ugyan nincs, de az én hátam mögött egy pár gömbölyű pénzsák mindig ólalkodik.

— Köszönöm szívességedet. Talán Arnstein, Galiczistein vagy Khón Fülöp?

— Ezekkel az urakkal régen megszüntettem kereskedelmi correspondentiaimat. Hanem utasíthatnálak valakihez, a ki igen elfogadható föltételek mellett szívesen kölcsönözne neked.

— Komolyan beszélsz?

— Üzleti ügyekben nem szoktam tréfálni.

— Matyók! te nagy ember vagy! Többet érsz ezer nagybátyádnál, ha egytől egyig mind püspök volna is.

— Magam is azt tartom.

— Mikor beszélhetek embereddel?

— A mikor tetszik.

— Még ma? Akkor várj egy perczig; rögtön felöltözködöm és mehetünk.

— Hová?

— Ahhoz a pénzsákhoz.

— Micsoda úriatlan gondolkozási mód ez! Még te fáradnál hozzá? Hiszen velem jött; itt áll a kapu előtt s várja a tens aljegyző úr kegyes parancsait.

— Matyók. Én a nyakadba ugrom és összevissza csókolak.

— Majd ha megkaptad pénzedet. De okosan beszélj vele. Nagyon coulant gentleman. Mond vagy három szót, megírjátok a kötelezvenyt; fizet és elkotródik.

— Zsidó?

— Minden hónapban gyónni járó ájtatos pápista.

— Német?

— Ha sváb faluba vetődnék, éhen halna meg, még sem tudná mondani: pittuma pród.

— Jeles hazafi lehet.

— Akkor: szervusz; megyek és küldöm.

Alig csapta be Matyók az ajtót s már újra nyillott. Valaki, a ki nem is a kapu alatt, de itt a folyosón sétálgathatott, illő szerénységgel belépett.

Nem nagy bizalmat gerjesztő alak kezdte a fiatal ember előtt hajlongani. Hosszú, sovány, kiéhezett legény. Szemeit kék pápaszem fődé; szürke nadrágán még «strutli» sincs (akkor megbocsáthatatlan toilette-hiba), derekán oly könnyű sárga kabát, hogy a ki most augusztus elsején is látta, megfázkódott belé.

— Én Kovács János vagyok; megbizottja azon archæologiai tárgyakkal kereskedő háznak, mely vagy a Dorottya-utczában a Wurmhofban, második emelet, 67-dik ajtó.

— Igen örvendek, tessék leülni.

— A tekintetes úr igen kegyes (akkor még nem divatozott minden szösz, csepűt megnagyságotlni).

— Egyik barátom biztatott engem, hogy ön hajlandó volna nekem háromezer pengőt kölcsönözni.

— Én? a ki havi huszonöt forint fizetésemből feleséggel,

hét neveletlen gyermekkel majdnem éhen meghalok! De tetszett talán a kereskedő házat érteni, melynek megbizottja, mondhatom fölhatalmazottja vagyok?

— Ez egyre megy. Föl van ön hatalmazva a föltetelek előterjesztésére?

— Miért volnék itt másért? Adunk háromezer konven-tiós forintot két évre.

— Jó. A kamat?

— Törvényes hatos kamat.

— Mellék díjak?

— Ilyeneket mi nem ismerünk. Megbízóim nem uzsorások. Ha azonban, minden várakozás ellenére tetszenék téns uraságnak a tőkét és a kamatokat a határidőre vissza nem fizetni . . . akkor . . .

— Prolongálunk?

— Ez egybe nem egyezhetünk. Akkor ragaszkodnunk kell a kötvény világos értelméhez: «nem fizetés esetében a tőke és kamat kötelezettsége megszűnik, elenyészik, ellenben a hitelező a kezénél tartott zálognak kétségbe nem vonható tulajdonosává változik».

— Minő zálogról beszél? Nekem semmi birtokom. A hat-száz hold pusztá pedig, adja Istenem, hogy mentől számosabb évig atyám kezében maradjon.

— Megbízóim a pocsaji dominiumra nem reflectálnak. A kézbeadandó zálog a régi nemesi donationalis levél, melyet Bocskay István fejedelem adott, néhai Nagy Puskás Bochkor Demeter uramnak.

— Ez biztosítás? ez securitás, mire pénzt kölcsönöznek?

— Másnak nem; de nekünk, kik régiségi tárgyakkal foglalkozunk, sokszor elfogadható hypotheka lehet.

— És én ősi családom legbecsesebb okiratát rábízzam egy kereskedő-czégre, melyet nem ismerek?

— Ezt nem követeljük. Ön az okiratot megőrzés végett beadja a megye archivumába. Nekünk elég lesz a térítvény, ha ön a papir hátára írja: «Mához két év és két nap után, ha a zálogra fölvett adósságomat és kamatait ki nem fizetném, ez ok-irat kivételi jogát a «Kremmer és Társa» czégre átruházom». Mi azonban nem kételkedünk, hogy tens uraságod e csekély tartozását jóval a határidőn innen is letisztázza.

— Ez minden esetre föltett szándékom. De nem értem,

mily értéket tulajdoníthatnak önnek megbízói egy idegen család rongyolt és sárgúlt nemesi levelének?

— Ez a kereskedő dolga.

— Azt hiszik, hogy ez oklevél alapján iuris pört kezhetnek a szoboszlai Pogány ősi birtok ellen.

— Ilyen eszeveszettségre nem gondolunk.

— Hogy «Kremmer és Társa» régiségekkel kereskedik, ezt értem. De van-e Magyarországon oly szenvedélyes régiséggyűjtő, hogy e donationalist, pusztán múzeumi szempontból megvásárolja?

— Ilyen csodabogárnak nálunk híre sincs: főkép, ha még élő és elterjedt család pergamenjéről van szó.

— Tehát Ausztriában, vagy Angliában, Franciaországban?

— Ott már akadnak, de az ilyen portéka vásárlója főleg Amerika, az éjszaki Unio, a hatalmas respublika! Szolgállok példával; íme itt van mr. John Brown, a ki milliókat szerzett a sertéskereskedésben. Végre visszavonúl az üzlettől, palotát épített Bostonban vagy Philadelphiiában s akkor azt mondja vendégeinek, családom távol Magyarország legrégebb nemzetiségéhez tartozik.

— És elhiszik neki?

— Egy lélek sem, de az ebéd és az estély alkalmával, megcsodálják a régi firkat s úgy mutatják, mintha nem kételkednének. Ez aztán a ház urának elég.

— És sok pénzt ad érte?

— Ez a régiségkereskedő ügyességétől, összeköttetéseitől és a szerencsétől függ. Vannak esetek, hogy az évekig tartogatott portéka négyszeres áron is elkél.

— Ez nem uzsora?

— Semmi esetre sem. Pénzt nagy kamatra adni; felét kölcsönözni annak, a miről a kötvény szól, bizonyára uzsora, de valamely árút olcsón venni s a lehető legdrágábban eladni, ez kereskedés, legrosszabb néven speculatio, nyereszkesedés.

Zoltán gondolkodóba esett és úgy ítélte, hogy legutolsó érvéhez, a demokratia elvéhez még folyamodnia sem kell. A szoboszlai Pogány család nemességéről senki sem kételkedhetett, akár meg volt az eredeti adománylevel, akár el is vészett. E nemességet legújában Pest megyében is «kipublikálták», mint régesrégén Biharban, Ugocsában, Ungban, Beregben

Mármarosban is megtörtént. Mit nélkülözne ő, ha két évig a fölösleges okíratot nem láthatná? Végül, ha a septemvirtől az ígért két ezeret s a most fölveendő hármatot kezébe kapja, e pénz oly középszerű birtokra nézve, mint a pocsaji hatszáz hold, hatalmas beruházási tőkét fog képviselni. Két év alatt tehát lefizeti adósságát, s vége minden bajnak.

— Tekintetes uram, — szólt az idegen, — ide jöttömben láttam, hogy az archivum ablakából egy hosszú szárú pipa füstölög kifelé; a levéltárnok urat bizonyosan ott találjuk.

— Erre semmi szükségünk — felelé elhatározottan az ifju — az adománylevél másfél év óta az archivumba van megőrzés végett letéve.

— És a térítvény?

— Nálam.

Ezzel mindketten asztalhoz ültek. Zoltán a hitelezőtől kívánt alakban megírta a kötelezvényt a háromezer forintról, a térítvényre pedig «rávezette» az egyezkedésből folyó hátíratot. A bélyegről csak annyit tudott a magyar ember, hogy ez istentelenség csak osztrákoknak s más efféle elnyomott nemzetnek való. Tisztelt Kovács János uram szolgálatkészen porzót hintett a félig száradt betűkre s ekkor a kölcsön pénzt harmincz darab százforintos bankjegyekben lefizette, az aláírt papirokat tárczájába rejtette s aztán re quasi bene gesta, mint jött, udvarias hajlongások között eltávozott.

Ez aztán gyors és igen gavalléros üzlet volt az akkori rendkívül pénzsűk világban. Zoltán, hogy minden tekintetben megnyugodjék, ellátogatott a levéltárba is és ott élő szóval megkérte a pipázgató öreg urat, hogy a kikötött két évi határidő letelte előtt senki fiának az őrizetére bízott nemesi oklevélet ki ne adja.

— Micsoda? De biz öcsém még a határidő után sem adom! Ha nem fizethetsz neki, találj ürügyet s akkor hiteleződ lássa, miként nyeri meg pörét tíz év előtt. Nem azért vagyunk tekintetes karok és rendek, hogy nemes atyánkfiait holmi jöttment capitalisták által megrontani engedjük. Még csak a kellene!

Így aztán megszűnt minden kétség, minden aggodalom és nyugtalanság.

— — — — —

Az napon délután Viktoria kisasszony volt a legelső, a ki

Zoltán derült kedvét és föltétlen bizalmát a jövő iránt észrevette s így a háborítatlan boldogságban a napok gyorsan és észrevétlenül teltek.

Zoltán a pénzt hétfői napon kapta s azért csütörtökig kellett várnia, míg a pest-kolozsvári gyorskocsin édes atyjának annyit küldhetett, a mennyi a ház kijavítására szükséges lehetett. Valósággal égett zsebében a bankó s minden óra világos veszteség volt, azon fenyegetéssel, hogy elkésik s haza jövén feleségestül, otthon mindent a legborzasztóbb rendetlenségben talál.

Már beköszöntött a szerda, augusztus 5-dike, a midőn nagy nyugtalanságában föl s alá méregetvén szobáját, betoppan hozzá Mihály hajdú s levelet ad kezébe azon böles megjegyzéssel, hogy épen most hozta a posta.

— Apámtól!

Föltöri a pecsétet és olvassa:

«Rossz fiú! mi lelt? háládatlan vagy és engem ámitani akarsz? Tegnap előtt kapom leveledet, hogy szeptember első napján esküszöl; jó házból származó feleséget hozasz haza: az apja septemvir és főispán és más efféle pecsovics hivatalt visel. De miért bolondítasz, hogy menyasszonyod egy gombostűt sem hoz a házhoz? Íme tegnap délben egyszerre öt roppant társzeker érkezik Pocsajra, mind tele a menyasszonyod drága szép bútoraival. Még zongorát is hoztak!

Ezer szerencsém, hogy a csűröm üres, másként nem tudom, hová rakassam e tömérdek drágaságot, hogy meg ne verje az eső. Nyolcz nap kellett, míg ide jöhettek, pedig Szolnokig gyönyörű poros út van; úgy síklik rajta a kerék, mint a penna a papiroson.

De még ez semmi. Ma reggel itt koczog végig a gyorskocsi, Pocsaj alatt megáll, a konduktor öt pecsétes levelet ad kezembe s benne ezer pengő! a mit mi kétezzer ötszáz forintnak nevezünk. Azt hittem a guta megüt. Megint jövődöbéli apósod írja (az Isten se irgalmazzon pecsovics nevének, mert azt igazi magyar hazafi se leírni se kimondani nem tudná, ha nyelve bele is törnék). Hát hogy én e pénzen gyorsan Váradról. Debreczenből csapatostól hozassam a kőműveseket, asztalosokat, lakatosokat, ablak-, ajtófelfa-mázolóket és szobapiktórokat! No hiszen lesz a házban gyalulás, fűrészeles, kopogás, kalápcsolás és alávaló festekszag!

Aztán azt sem bánom én, gazdag vagy szegény a te feleséged? Hiszen hatszáz holdra hozod ide, a hol mindig volt mit aprítani a tálba. Csak szép, jó, fiatal és egészséges legyen, hogy épkeztláb Pogánykákat szüljön napvilágra. A kicsikéket pedig majd én nevelem emberekké! Később talán a nevéhez is hozzá szokhatom, mert eleinte furcsán fog hangzani: szoboszlai Pogány Zoltánné, született Siprisupriczki Viktoria! Lásd, kedvedért már most is mily jól megtanúltam nevét!

Bátran jöhettek szeptember elejére, mert akkorra a pocsa-ji vedlett curiából fényes úri kastély lesz, épen mint a váradi püspök residentája; csak hogy valamivel kisebb. Hát aztán feleséged jól beszél magyarul? mert az apjára bizony ráferne valami a *Debreczeni Gramatikából*. A többi között azt írta nekem: «az én leányomnak Anspruchjai vannak az Eleganzra és Bequemlichkeitra». Szerencsémre Berettyó-Újfalun lovas katonaság szállásol: valamelyik tiszt majd csak megmagyarázhatja, mit tesz a három, Istentől elrugaskodott német szó? mert én, kérdés nélkül legyen mondva, nem értem. Maradván holtig hí apád szoboszlai Pogány András m. p.»

Elolvasván e levelet, a fiatal ember összecsapta kezét és karszékébe hanyatlott. Egyre-másra következnek az újságok és meglepetések, mintha lidérczek üznének vele játékot. A múltkor a pénzt úgy hozták neki, mint karácsonykor a Jézuska a mézeskalács-kardot és puskát. Most, midőn éjjel-nappal töprenkedék a pocsa-ji ház nyomorúságos állapotán és a bútorozatlan szobák ürességén, egyszerre értesül, hogy otthon ezalatt javában foly a munka és a csűrben öt szekerre való bútorzat van fölhalmozva!

Nagy nyugtalansággal várta a délutáni két óra közeledését, a midőn a hétszemélyes tábla ülésének vége van és a méltóságos uraságok más közönséges halandók módjára mennek haza ebédelni.

Ez volt a legbiztosabb találkozási hely, titkos conventiculumra, ha Viktoria elől valamit rejtegetni kellett. Zoltán a Hatvani-útcza elején, a ferencziek temploma mellett pillantá meg az öreg urat és elébe kerülvén, az ijedtség hangján beszélt el, minő meglepő híreket kapott hazulról?

— Hát aztán — felelé a septemvir — minő kifogásod ellene?

— Nekem, semmi. Inkább egészen elragad pártfogóm

és jövődöbeli apósom gondoskodása és előzékenysége. De mit mond majd Viktoria! Méltóságod könnyen beszélhet itt Pesten, harminczhárom mérföldre Pocsajtól, de mit feleljek én, ha a friss menyecske meglátja az erőm fölötti költekezést?

— Leányom a bútorzattól csak nem fog megijedni? Ráismer minden darabra, mint sajátjára. Mert nekem nincs annyi pénzem, hogy új bútorokat vegyek, hanem mindent, a mit csak az ősz-útczai házban találtam, összecsomagoltattam és elküldtem.

— Irgalmas egek! Lőrincz bácsi bútorait?

— Az özvegyét. Örvendek, hogy az egész bagázsia baj és kár nélkül csakugyan megérkezett.

— Én is örvendek; de nekem végem van. Viktoria mindjárt az első perczben, ha végig nézett szobáin, rám kiáltja: álnok, ravasz, csaló, szószegő és alattomos áruló vagyok. És a mint rögtönében szokta magát elhatározni, meglássa méltóságod, még azon a kocsin, melyen jött, visszamegy Pestre.

— Igen, vissza, ha mint férj is, olyan tátott szájú legény vagy, mint most mutatod magad előttem. Ha ájtatos bűnbánó lélekkel elbocsátod, sírva, jajgatva a kocsi hágsójáig elkíséred, ott mint kíméletet nem érdemlő gonosztevő engedelmet kérsz tőle és szerencses útát kívánsz neki.

— Erőszakkal nem tartóztathatom.

— Attól függ: ki mit nevez erőszaknak. Actus maioris potentia! De hát neked, híres Pestmegye jegyzőjének és a közgyűlés megtapsolt szónokának, befagyott a nyelved? Egy árva szót sem tudsz mentségedre elrebegni?

— Nincs súlya, értéke a szóbeszédnek, ha az ember bűnös, ha érzi, hogy nincs igaza, ha rossz a lelkiismerete; ha mint leálczázott haszonleső áll bírāja előtt!

— Bújj el, szégyenkedjél; nem vagy érdemes tagja az oppositiónak. A kormány ellen ezer vádat találsz a megtámadásra és egy törekeny menyecske előtt meghunyászkodol? Nem mondhatod neki: ártatlan vagy, mint a ma született bárány, minden, a mi történt, a vén kópé papától származik és egyedül csak ő rá hárul felelősség. Akkor majd meglátjuk, talál-e ténsasszonykám meg felsőbb bíróságot, a hová egy apa intézkedései ellen appellálhat!

— Sírni, panaszkodni fog. Azt mondja ő a legboldogtalanabb teremtés Magyarországon és a hozzá tartozó részeken.

— Ez ellen régen föl van találva a legbiztosabb orvosság. Egy kicsit engeded, hadd öntse ki panaszát s azután aczél karjaid közé szoritod és bedugod száját egy pár ezer csókkal. Hidd meg nekem : probatum est.

— Igen, ha Viktoria kisasszony olyan leány volna, mint a többi.

— Ebben már igazad van. De ha szereted, elveszed, kezdedbe kapod, irányt adsz neki s főleg, ha mint férj parancsolni tudsz : meglásd ezerszer jobb feleség válik belőle, mint valamennyiből. Most azonban haragszom, rossz kedvem van : az ülésben legszentebb igazságom mellett leszavaztak. Azért ebédre sem hívlak ; egyél kocsmai ételt, a hol kapsz, de délután ha meglátogatsz, megint a régi pártfogód és jövődöbeli apósod leszek.

— — — — —

Zoltán csak félig volt megnyugtatta s ment valahová ebédelni, csupa szokásból minden étvágy nélkül.

A mikor szabadúlhatott, czél nélkül ténfergett a városban, míg egyszer a Dorottya-útcza elejére vetődött, a hol az öreg Wurm, már mint Almay, saját házában lévő kávéház előtt a lóczán ült, nyakig begombolta burnótszínű kabátját és füstölgetett hosszú szárú pipájából.

Zoltánnak eszébe jutott, hogy legalább úgy kívülről megtekinti Kremmer és Társa régiségkereskedőnek üzletét s fölkeresé a házmestert, a ki magát a Wurm-kerület szolgabírájának tartotta ; úgy is öltözködött, csak magyarul nem tudott.

— Én a 67-dik számot keresem.

— Nem szolgálhatok vele. Tessék, ha kap Pesten, nagyobb házban kereskedni, mert itt csak 66-dik szám létezik . . .

— Kremmer és Társa . . . régiségekkel kereskedő ház?

— Itt nem lakik?

— Hát hol?

— Azt kérdeje ott, a hol lakik. Habe die Ehre mich zu empfehlen.

Becsapta az üvegajtót s a báméskodó fiatal embert a faképnél hagyta.

— Mi ez? megint új rejtély?

XII.

Egy boldog élet első napjai.

Itt van végre valahára a szeptemer elseje; fényesen süt a nap, az idő gyönyörű, sem hideg, sem meleg, az utcán sem por, sem sár. Minden mosolyog, vidám és ünnepi színt visel.

Zoltán fekete díszruhában, kardosan és kocsagtollal nász-nagyának csinos kocsiján éppen most érkezik a septemvir lakására.

Nagy ott a sürgés kívül belül s a vőlegény (meg nem gondolva mit beszél?) legelőször is menyasszonya hollétéről tudakozódik.

— Hol találom?

— Ott, a hová halálos büntetés terhe alatt be nem léphetsz.

Viktoria öltözött. Azaz egy csapat asszonyság öltözteti. Nem kevesebben, mint kilenczen forgolódnak körülötte! Ó nagyságok előtt a nászlakoma, a felköszöntések és szerencsekívánatok, maga az esküvő is csak afféle nem mellőzhető szertartás, de a menyasszony kifogástalan öltözéke fődolgoz, óriási föladat, melynek megfejtésére ahhozértés és sok fejtörésbe kerülő «studium» szükséges. A jelenlévő kilencz múzsa közül egy sincs, a kinek észrevétele, figyelmeztetése, tanácsa vagy javítani valója ne volna. Minden darab ruhát szent áhitattal adnak föl a hallgatag áldozatra. Előbb nézik, bírálgatják magok s csak aztán viszik a menyasszonyt a tükör elé, hogy ékes alakjában gyönyörködhessek, míg végre az ígésző szép lánykából fehér pille, természetből kivetkeztetett figura és mutogatni való maskara lesz.

Már készen áll a menyasszony, már minden csipke, szalag, fátjol rá van aggatva, mehetne a templomba Isten oltára elé, 'de még alá kell vetnie magát a legutolsó rigorosumnak. S miután minden néni, szomszédasszony és leánykori barátné egy csomó gombostűt tart kezében, nincs a selyemruhának oly lefolyó hullámzata, melynek redőit letüzni ne kellene, mert csak így lesz megmentve a ház jó izlésének híre, csak így bo-

csáthatják ki kezökből a fölpiperézett bábót, a meghívott vendégek s a templomba gyülekezett idegen részvevők bírálata alá.

A septemvir pontosságot szerető úri ember levén, a legcsekélyebb részletig előre megállapított programmal készített rendet. Tizenegy órakor: indulás a templomba. Tizenkettőkor rövid, de ingyencznek való villás reggeli. Egy órakor Viktoria úttazó ruhába öltözik. Pontban kettőkor férjével kocsira ül s megy kelet felé, Biharmegyébe.

Akkor még a nászútazás nem volt általánosan elterjedt divat: az útazást nehéz munkának, fáradságnak és a kényelemről való lemondásnak tekintették. Útra kelt, a kit a szükség vagy kereskedelmi vállalat arra kényszerített, hogy ez kéj, mulatság, kellemes szórakozás, örömteljes időtöltés is lehetne, senkinek eszébe nem juthatott. Ha valaki azt mondta, messzire el kell útaznia, mindenki sajnálta, bátorította vagy vígasztalta.

A menyasszony hosszas öltöztetése alatt a septemvir bevitte a vőlegényt dolgozó szobájába «egy pár szóra». S miután ketten szemközt egymással helyet foglaltak, az öreg úr kezdé:

— Öcsém és még ma kedves fiamuram. Legdrágább kincsemet bízom hűsegedre és lovagias becsületedre. Vártam e napot, talán erősebben is sürgettem megérkezését, mint apához illett volna, mert véget kellett vetnem oly helyzetnek, melyet tovább fönn nem tarthattam. Tanúja valék szerelmi regényednek, melynek bonyodalmaikat egy szavammal ketté vághatom vala, ha kötve nem vagyok.

— Kötve, az apa?

— Engem elhúnyt barátom, Derecskey Lőrincz szent bizománya vetett korlátok közé. Halála előtt szóval és írásban rám bízta, hogy a gyermek Viktoria jövője fölött mint földi gondviselés örököljek. Megírta tehát végrendeletét, egy helyett kettőt.

— Kettőt? Akkor a korábbi teljesen érvénytelen.

— Úgy van, de a korábbinak is meg volt rendeltetése. Ezzel kergettem el a vagyoneső házassági kandidátusokat. Te azonban becsülettel megálltad a próbát: itt vagy és indulsz az esküvőre.

— Bocsánat uram, nem akarok jobbnak látszani mint vagyok. Viktoria iránti tekintetből nem fogadtam el tőle azon

áldozatot, hogy értem megszokott kellemes és gondnélküli életmódjáról lemondjon.

— Igaz; de mikor meggyőződted, hogy nem önkéntes áldozatról, hanem kényszerítő szükségről van szó, annál erélyesebben követelted a «szegény leány» kezét.

— Mert szeretem!

— Ez az elhatározó ok. Beszéljünk a második végrendeletéről. Ugyanazon napról kelt mint a korábbi, csak hogy tíz órával később, a házasság megkötése után. Derecskey Lőrincz összes vagyonát föltétlenül szeretett nejeire hagyja.

— Viktoria el nem fogadja! és én ez elhatározásában csak támogatni fogom.

— Ez nem akadály. A végrendelet szerint, ha neje a hagyatékot el nem fogadná, a jog átszáll a férjre, a kivel leányom, az én világos beleegyezésemmel, házasságot kötött.

— Föltétlenül és megmásíthatatlanul visszautasítom!

— A mint neked tetszik. De az én bölcs Lőrincz barátom ez esetre is előre gondoskodott. Azt mondja a rendelkezés végső pontja, ha neje és második férje is visszautasítaná, a hagyomány átszáll a születendő gyermekekre, a ki nagykorúságának idejében nyilatkozhatik az elfogadásról vagy visszautasításról. Meg vagy fogva?

— Csak meglepetve, a messze kiható előre látás ténye által. De nem borzasztó kényszer ez, még a síron túlról származó hatalommal is erőltetni az élöket, egy nem kívánt vagyou elfogadására?

— Épen ez volt célja a végrendelezőnek. Az elsőt írta a haszonleső faj ellen; a másodikat azok számára, kik legnemesebb és leggyöngédebb érzékenységből ajándékot elfogadni vonakodnának.

— És most méltóságod e végrendeletet nyilvánosságra hozza?

— Külön vett teljhatalmam értelmében akkor teszem, mikor jónak látom. És pedig épen most. Az alatt, hogy ti Isten oltára előtt örök hűséget esküdtök: a megye főjegyzője a kis gyűlés előtt a törvény által kívánt publicatiót végrehajtja!

És Zoltán? Mit mondott erre?

Szóljunk világosan. A fiatal ember nem volt Kotzebue érzelgős vígjátékainak valamelyik émelygős hőse, még kevésbbe eshetett neki zokon, ha imádott szép nejevel vagyont is vihet

új háztartásába. Félelme csak Viktoria részéről származhatott. A «leány mint özvegy asszony» nem igen követte a közönséges halandók megszokott észjárását. A férj minden új helyzet fölmerülésével csak retteghetett, hogy ledönthetetlen válaszfal emelkedhetik közójök.

Hogy azonban a kisegítő eszközök föltalálásában oly kimeríthetetlen Lőrincz bácsi, kis Viktoriájának második férjhez menetele után, még egy negyed századra is előre gondoskodott: ezt bizony a vármegyének harmadik aljegyzője rossz néven nem vehette.

Ez az igazság, szoboszlai Pogány Zoltán ifjú uram benséjének lerajzolásában.

— Beszéljünk a jelenről — folytatá a septemvir és íróasztalának egyik fiókját kihúzá — itt egy tárcza s benne a kétezre forint, melyet ígértem. Ha tetszik s míg lehet, eltitkolhatod leányom előtt.

Zoltán köszönettel fogadta és ígérkezék:

— Lesni fogom a legelső kedvező pillanatot, melyben mindent fölfedezhetek.

— Az új házasok között az ily bizalmas óra minden lépésben bekövetkezhetnek. De még egy közleni valóm van. Miután leányom vagyonát én kezeltem, volna itt mintegy háromezer forintra rugó megtakarítás is. De biz én ezt kamatozás végett biztos zálogra kikölcsönöztem. Miután azonban a kölcsön két évi határidőre szól, legokosabban teszem, ha magát a zálogot adom kezetekbe . . .

— Nem volna jobb helyen itt, méltóságod kezében?

— Azt is tehetném, de félek, hogy ha e zálogot Pesten felednél, Nagy Puskás Bochkor Demeter uram méltó unokája, apád, feleségestül együtt kiverne házából.

A vőlegény szemet meresztett; lélekezete elállott, azt hitte, most mindjárt a múltkor elkövetett turpissága napfényre kerül. A septemvir az íróasztal legalsóbb fiókjából nagyon jól ismert fekete bőrtáskát ránczigált elő a lapos bádoggal szelenczével és Bocskay István donatiós levelével.

— Hogy kerül ez ide!

— Annak módja szerint. A mikor szelét vettem, hogy a városban pénzt hajhászolsz, mindjárt rád küldtem Matyókot és a septemvirátus egyik írnokát, a ki mint egy régiségekkel kereskedő ház megbízottja csodálatos hamarsággal megkötötte

veled a zálogos kölcsönt. Mondhatom, mulatságos estém volt, hallván minő jámbor lélekkel hitted el neki az amerikai meggazdagodott sertéskereskedő meséjét.

— És a levéltárnok kiadta ?

— Ez aztán kérdés ! Nekem a septemvirnek és candidatus apósnak ? Térítvényedet előmutattam, a hátirotot pedig fütyörészve és vastag tollal kitorültem.

Zoltán le volt verve a szégyentől és oly bűnbánó képet mutatott, hogy büszke díszöltönyéhez és völegényi délezeg szerepéhez sehogy sem illhetett.

Szerencséjére nyillott az ajtó és kilencz múzsa kíséretében a teljesen felöltötötten menyasszony a küszöbön megjelent.

Kétségtelenül a toilette-művészet első rangú remeke állott az ifju előtt, a ki azonban imádottjának csak boldogságtól ragyogó szemét és üdvöt ígérő mosolyát látta, a többivel épen nem gondolt. De a hölgyek megbotránkozva e figyelmetlenségen, valósággal sértve érzék magokat. Az első azt gondolta, ennek a falusi gavallérnak nincs jó ízlése ; a második barbarnak nevezte, a többi mind meggyőződött, hogy ebből jó házasság nem következhetik.

S mikor verte a tizenegy órát, a kocsik a kapu elé álltak és a násznép megindult a templom felé.

Fél óra után pedig Zoltán és Viktoria mint férj és feleség tértek vissza az atyai házba.

— — — — —

A villás reggeli és a vele járó szép fölköszöntések és szerencsekívánatok után a fiatal házaspár nagy gyorsasággal utazó ruhát öltött fel.

Pontban két órakor csattogott az ostor és egy nyergesűj-falusi «gyors paraszt» mint fölfogadott fuvaros, négy tüzeslóval és egy könnyű födeles brieskával, a kapu elé állott. Megérkezett a végbúcsú pillanata. A septemvir hivatalos komolysággal mondott áldást, a néni háromszor egymás után majdnem elájult, a kisebb gyermekek sírtak ; Matyók az útczán leselkedett, hogy egykori jurátus társának szerencsés útát kívánjon.

Lidi, a szobalyány a kocsi belsejébe akart ülni, de a septemvir helyesebbnek ítélte, ha egyszerűen kiül a bakra, a kocsis mellé.

— Ne féljeteK — mondá — nem esküsznek össze elleneK az útban, el sem adhatnak valahol titeket, mert az egyik magyarul, a másik németül egy szót sem tud.

A nyergesújfalusi sváb kétszer huszonnégy óra alatt Pocsajra röpíthette volna a fiatal házásokat, de a septemvir a régi iskola növendéke lévén, úgy határozta, hogy gyermekei az első éjen Czegléden, a másodikon Karczagon háljanak s csak harmad nap délutánján érkezenek haza. Mert a nyakrafőre való gyors utazás nem úri embernek, hanem kupecznek vagy gyapjúkereskedőnek való, ha Pestről a debreczeni vásárra siet.

Így indultak végig a Kerepesi-út sivatagjain keresztül, kelet felé.

Viktoria az első napon hallgatagon és szórakozottan ült helyén. Oly nagy érdeklődéssel nézte Vecsés, Üllő, Monor, Pilis homokos vidékeit, mintha útjok a legkiesebb zöld liget örök tavaszán futna végig.

Este kilencz órakor Czeglédre érkezvén, úgy látszott, hogy a septemvir levél által előre gondoskodott kedveltjeinek kényelméről, mert a vendéglős már várta őket, izletes vacsorával szolgált és tiszta szobába vezette vendégeit.

Másnap reggel, a midőn újra kocsira ültek, Viktoria visszanyeré régi jó kedvét, mosolyát, szemének ragyogását és vidám beszédességét. Csak arra gondolt, hogy boldog, más minden közönyös volt előtte. Zoltán kapva kapott a jó alkalmon és amolyan színlett egykedvűséggel elbeszélé, minő újságokat hallott a papától azalatt, hogy menyasszonyát öltöztették. Viktoria hallgatta, talán csak félig értette, mindenesetre pedig nem sokat gondolt vele, mintha mondaná, ha így van, az sem baj. Boldogságához minden más egyéb csak fölösleges «ráadás» lehetett. Ily könnyedén menekült meg Zoltán az annyira rettegett válságos pillanattól!

Harmadnap reggelén Karczagról tovább indulván, Viktoria (bocsánat: téns Pogány Zoltánné asszonyom) már sajnálni kezdé, hogy ez a Pocsaj oly közel van Pesthez!

— Oh Zoltán, mily hamar vége lesz szép utazásunknak! Vigy engem még messzebb, messzebb! megyek veled egész Ázsián keresztül Pekingig!

Délután négy óra volt, a midőn Zoltán a távrolról fehérülő atyai házat megmutathatá. Ekkor meg a félóra, míg megérkezhettek, tünt föl végtelenségnek, pedig a nyergesújfalusi ko-

esis művészileg kigyóztatá hosszú ostorát a lovak fölött és vágatva rohant a poros úton.

Nemes és vitézlő Pogány András uram, kiporozott atillában és frissen gyújtott pipával, az új kapu előtt várta a közeledőket. Ugyancsak meresztgette szemeit, hogy már távolról lássa: avagy fehér-e vagy fekete?

De midőn a kocsi megérkezett, Zoltán leugrott és nejét leemelé, András uramnak eltátódott szemeszája a bámulatban. Pipája a földre esett és a selmeczi szép gyártmány darabokra tört.

— Jaj apám — szólta Zoltán — első föllépésünkkel is kárt okozunk!

Az öreg úr még mindig az «idegen» asszonyt bámulá s magában mondá: ez nem ténsasszony, ez herczegnő!

Alig mert hozzá közeledni, de mikor látta, hogy Viktoria az első, a ki rögtönében megköti az atyafiságot, kétkezés nélkül az új papa karja közé röpül, megöleli, hévvel magához szoritja és homlokát megcsókolja, majd kiugrott bőréből, örömben.

Mindjárt más ember lett belőle, karon kapta kedvelteit s bevezette a házba, a számokra rendelt szobákba, a hol Viktoria gyermekes őszinteséggel üdvözölte ismert bútorait. Zoltán meglepéssel látta, hogy a szobák tiszták, csinosak és ízléssel vannak kifestve.

Hanem a berendezés ez már a legkegyelmesebb kritikán is alúl maradt. Egyetlenegy bútordarab sincs a maga helyén, minden a legviszásabb rendben. Senki el nem találhatta, melyik az ebédlő, a háló vagy nappali szoba? (Pocsajon a szalon ismeretlen.) Szerencsére itt volt Lidi, a ki néhány markos assistentia segítségével, addig csúsztatta jobbra balra a bútorokat, míg legalább annyi reformot hozhatott be, hogy tűrhető ideiglenes otthont alapíthatott.

Munka közben talált az öreg úr egy pillanatot, melyben fiával tanúk jelenlete nélkül egy pár szót válthatott.

— Gyerek! az asszony gyönyörű, kedves és barátságos. Egy kicsit még nem közénk való, de ne búsulj, kapjam csak kezem alá s aztán lásd minő gazdasszonyt nevelek belőle. Bölcsen cselekedted, hogy elvetted. Köztünk maradt szó legyen: ezt ezerszer inkább, mint a másikat . . .

— Melyik másikat?

— Azt a gazdagot. Annak bizonyosan szögletes a hom-

loka, csontos az álla, az orra pedig tele hintve apró vörös pattanásokkal!

— Kedves apám, hiszen ez az: a ki szép s ha már a sors úgy akarta, még nem is szegény . . .

Többet nem szólhattak, mert sebbel-lobbal közeledett Viktoria, a ki Zoltán nélkül egy perczig sem akart élni.

Épen most azért jött, hogy elvigye férjét a legszebb szobába s megmutassa, mily kitünő helyet talált Lőrincz bácsi életnagyságú arczképének elhelyezésére.

— Oh Zoltán! nézd mily barátságosan, meglegeedetten és teljes bizalommal néz le ránk! Ő tudja, hogy hálás szívünkben emléke soha, míg élünk, elhalaványodni nem fog!

S miután az igazi kegyelet és ájtatosság oly könnyen elragad a környezetre, András uram is fölemelé szemét a magasba és imádkozott:

— Oh dicső ősem, Nagy Puskás Bochkor Demeter uram! Nézz le onnan a magasból ide le, Pocsajra! és gyönyörködjél utódaidban: lásd, hogy élnek még magyarok, mint urunk, fejedelmünk Bocskay István idejében virágoztak; és a miért te harczoltál, szent igazságért, a késő unokák ma is készen állnak, hogy szívök legnemesebb vérét a haza oltárára kiönt-hessék!

PÁLFFY ALBERT.

A KÉT EB.

Elbeszélés.

Azon helyén a Skót szigetnek,
Melyet Coil királyról neveznek,
Egy szép júniusi napon,
Úgy délután, már szabadon,
Nem lévén otthon dolga több,
Egymással két eb összejött.

Egyiket Cæsarnak nevezték . . .
Csak úgy mulatságul nevelték.
Szőr, termet, orr, fül a minő,
Mutatta, hogy nem skót eb ő,
De messze tájék kölyke, hol
Halász zsákmánya tökehal.

Fényes, finom nyakló-lakatja,
Nemes, tanúlt voltát mutatja . . .
De bár fő-fő eredete,
Nem nagy volt az önérzete ;
Óráit nyájasan tölté el
Egy üstfoldó cigány ebével ;
Templom, kovács, molnár előtt
Bármily kuvaszszal összejött,
Czirógatta, magával vitte
S dombot, követ megnedvesíte.

A másik egy paraszt kuttyája,
Ki nagy bohó, s rimét csinálja.

O azt társúl s barátul birta
 S egyszerűn csak Luathnak hitta,
 Mint a Felföd regéjében
 Neveztek egy ebet régen.*)

Okos, hű eb volt szerfelett,
 Minő paraszté csak lehet.
 Csinos, fehér-sávós feje
 Mindjárt mindenkit megnyere;
 Melle fehér, de egyebűtt
 Fényes, fekete szőr feküdt;
 Szép bojtos farkát fölfele
 Görbült gyűrűben viselé.

Hát őket együvé fölötte
 Szoros barátkozás kötötte:
 Közös orral együtt szaglástak,
 Egeret, vakandot együtt ástak;
 Olykor messze futkározással
 Versengve kötődtek egymással,
 Míg belefáradva nagyon,
 Leültek egy domb-oldalon
 S áradozva beszélgetének
 Urairól a teremtésnek.

CAESAR.

Gyakran csodáltam, Luath, szinte,
 Hogy' él az ily szegény eb, mint te!
 S hogy' él az ur! ha láttam azt:
 Kérdém, hát a szegény paraszt!

A mi Urunk könnyen beszéd
 Pénzt, aprómarhát, köszenet.
 Fölkel, midőn tetszik neki,
 Cselédjeit becsöngeti;
 Rendel kocsit, rendel lovat,
 Szép selyem erszényt húzogát,

*) Ossian *Fingaljának* a Cuchillin ebét.

Olyan hosszút, mint a farkam,
Sárga arany csillog abban.

Reggeltől estig sütnek, főznek,
Nincs vége-hossza füstnek, gőznek
S bár étkit az úr előbb költi,
De gyomrát a cseléd is tölti
Mártás, vagdalek s ily egyébbel,
Pazarlásig telvén az étel . . .
Peczérfiunk egy törpe, lomha,
Különb ebédet kap naponta,
Mint egy bérlő érdemlene,
Kinek otthon úr a neve.
S hogy a szegény, mit rak gyomrába,
Meg nem foghatom, valójába.

LUATH.

Bizony, Cæsar! tür ám sokat! . . .
Kunyhót a földben ásogat,
Sáros kőből gátat emel,
Szirtet tör s más ilyest mivel,
Igy tartja fönn magát s nejét
S egy sereg apró gyermekét . . .
Erős munkán, kinnal vehet
Testi ruhát és egyebet.

S ha verni kezdi oszt' az Isten,
Se' egészség, se' munka nincsen :
Gondolhatod, minő ez inség;
Elgyötri a hideg s az éhség . . .
És mégis, én nem érthetem meg,
Hogy többnyire elégedettek
S derek legény, csinos leányka,
Hogy teremhet ilyen világba!

CAESAR.

Aztán lásd, mennyire becsmérlik!
Megvetik és gunyolva sértik.

Urainknak nincs semmi gondja
 Kapás, kepés s más ily baromra,
 Undorral nézik a szegényt
 Mint egy rossz büzüű férget én . . .

Láttam én egy törvénynapon,
 S a szívem is fáj, mondhatom,
 A pénztelen szegény bérlőket
 A bérszedő miként gyöttré meg:
 Sajtolta, szidta, fenyegette,
 Testi ruháikat leszedte
 S ők szem-lesütve álltak ott,
 Mind félt s reszketve hallgatott.
 Látom, hogy mint élnek a dúsak:
 Szegény nép úgy-e nyomorult csak?

LUATH.

Nem oly nyomorult, mint hinnéd,
 Bár inség szélén áll mindég,
 De oly szokott az már neki,
 Hogy ha látja, sem rettegi.

A mint a sors változva forga,
 Hol jól, hol rosszul megy a dolga;
 Törődik bár: öröme várja
 A nyugalomnak egy sugára.

Éltének drága vígasza,
 Hú nője, sok szép magzata.
 Büszkesége a fecsegő nép,
 Mely vele a tűzhely köré lép
 S míg egy pár fillér ára sertül
 Bennök a vér üdülve serdül,
 Öngondjokat félre teszik
 Ország s templom dolgát üzik.
 Szólnak patrónusról, papokról
 (S szívökben egy-egy kis harag szól)

Vagy említik az új adókat
S a Londonban vigadozókat.

S ha jő Mindszent, a dér-lepett,
Ülnek vig őszi ünnepet.
A földmives mindenfelül
Egy közös mulatságra gyűl;
Vigadnak, tréfálnak, szeretnek
S minden földi gondot felednek.

Érvén vidám új-évnapot,
Hidegtől ajtót zárnak ott . . .
Párolg a tál és átható
Füstöt fúj a pipázgató,
A burnótszelenczét pedig
Kézről kézre kerengetik.
A vénje nagy bátran cseveg,
Az ifja lármázik, fecseg . . .
— Ezt látva én is jól mulattam
S örömömben velök ugattam.

De azt nagy igazán mondod,
Hogy úgy nézik, mint bolondot . . .
Sok ember van becsületes,
Hűséges, jámbor, érdemes,
A ki nélkülöz — semmiért,
Egy alacsony, gaz kedveért,
Mert azt hiszi, hogy némi jót hoz
Csatlakozni egy olyas úrhoz
Ki a parlamentben kíván
Segíteni Britannián.

CAESAR.

Pajtás! nem ismered te a bajt . . .
Britannián segít? no majd, majd!
Mondd inkább megy a miniszterrel
Szavazni nemmel, vagy igennel;

Várja színháza, fényes bálja,
 Kártyázik s a kölesönt csinálja ;
 Avvagy ha kedve tartja ép : hát
 Calaisba, vagy Haágába lép át,
 Körutat tesz s tovább vonúl,
 Világot lát, bon ton-t tanul.

Majd Bécsbe vagy Versaillesba mén
 S túltesz az apja örökén,
 Vagy Madridba veszi az útat,
 Guitárt játszik, bikákon múlat.
 Leszáll Itáliába onnan,
 Kéjt vadászva mirtuszbokorban ;
 Majd Germán-vizet inni mégyen,
 Hogy kissé szebb s kövérebb légyen
 S karneval kisasszony okozta
 Bajait így tisztába hozza.
 Britannián segít? veszélylyel
 S fülig adós, pazar szeszélylyel !

LUATH.

Tyű ! jó urak, hát ekképen
 Adtok ti túl sok értéken !
 Minket azért szíttok-szoptok,
 Hogy legyen mit pusztítnotok !

Oh ! bár az udvart abba hagynák,
 S magokat itt falun mulatnák.
 Az úr, a bérlő és a szolgál,
 Meglátná, hogy jobb lenne dolga . . .
 Sok itt a nyers, heves, vagy érdes,
 De egy sincs rossz szívű, veszélyes.
 A ki fáját nem tördeli
 S kedvesét nem becsméreli
 S nyúlát, foglyát kimélve látja,
 A szegény nép azt sohse' bántja . . .

De Cæsar mester, monddsza, kérlek,
 Csakugyan oly gyönyörben élnek ?

Nem kinozza hideg, vagy éhség?
S nálok annak félelme sincs még?

CAESAR.

Volnál csak ott, hé! hol magam la!
Nem írgykednél az urakra. —
Éhvel, hővel nem gyötri meg,
Nyári meleg, téli hideg;
Nem is törődnek zord munkával
És a vénkor aggodalmával:
De hát az ember oly bolond,
Bölcsesége akármit mond,
Hogy, ha bajok reá nem várnak,
Maga csinál ő bajt magának;
S ha valami csekélység éri,
Már azt mindjárt kettőzve méri.
Parasztfiú eke mellett,
Földjét szántva, elégedett;
Paraszt leány rokkájánál
Elég boldog órát számlál:
Ámde az úr s az úri nő
Kinja, hevervén, egyre nő.
Lézengenek fáradtan, csüggyve,
Mintha szárnyok a földre függne.
Nappaljok únott, röst, izetlen;
Éjjelök hosszú, zord, kietlen . . .
Játék, bál és verseny-lovaglás,
Köztérekén séta-gyaloglás,
Fény, pompa, kincs semmit sem ér:
Öröm szívökhöz alig ér.

A férfiak ki-kirándúlva
Tobzódnak szörnyen, szinte dúlva.
Éjente isznak, kéjelegnek,
Más nap pedig fetrengve nyögnek.

A hölgyek meg karöltve járnak,
Mintha mind testvérek volnának:

De halld külön mind mit beszélget,
Őket akár sátánnak vélhet'd.
Mikor nyelvök megeredt már jól,
Isznak a botrány poharából,
Vagy éjjel mind merőn néz be
Az ördög festett könyvébe
Koczkára nagy értéket raknak
S fel nem kötött gonoszként — csálnak.
Kivétel van nő, férfi egy-egy,
De az urak élete így megy.

Ekkor már a nap is leszállt,
Az éj mindég barnábbra vált.
Lassan zümmögött a bogár,
Tehén az ólban böge már :
Fül-rázva keltek az ebek,
Örülvén, hogy nem emberek.
Mindenik azzal ment utjára :
Találkoznak majd nem sokára.

BURNS után, angolból

LÉVAY JÓZSEF.

THACKERAY.*)

Úgy látszik az æsthetikának sohasem fog sikerülni a «szép» absolut meghatározása, mert valóban nagyon viszonylagos, nagyon egyéni fogalomnak kell annak lennie, mikor okos és művelt ízlésű, ép érzékű emberek annyira eltérőleg ítélnek meg egy-egy szellemi alkotást. Hogy Rümelin és Benedix a múlt évtizedekben Shakspere babérjait akarták megtépdetni, azt épen úgy kimagyarázhatni még paradox-hajhászatból s más egyébből, mint ki politikai ellenszenvből azon német szemlének eljárását, mely a minap hevesen rontott neki a francziák által újabban fölkarolt orosz regényíróknak. De miként érthetni azt, ha egy oly elismert genialis szellem, minő Hillebrand volt, divatos semmiségeknek s mielőbbi elfeledtetésre szántaknak tartotta Tennysont és Feuillet-t? S mit szólnunk ahhoz, midőn Németországnak egy újabb, ismert nevű feuilletonistája, ki szintén jártas a nyugateurópai irodalomban, egy egész könyvet ír jobb tárgyhoz méltó fáradsággal egyenesen abból a célból, hogy bebizonyítsa, miszerint Thackeray, kit Hillebrand maga még az összes regényírók legnagyobbja gyanánt magasztalt, «nem nagy költő», s hogy «ridegen tiltakozzék azon néhány fölületes elmének vakmerősége ellen, kik a mai irodalom pessimista és naturalista irányának hatása alatt nem haboztak az angol nemzetnek legnagyobb epikusaként tüntetni föl Thackerayt s mellette semmivé törpíteni egy Goldsmith, Scott, Dickens, Eliot alakját».

Courad könyve, melyet a következőkben bírálni szándé-

*) Hermann Conrad: *William Makepeace Thackeray. Ein Pessimist als Dichter.* — Berlin, G. Reimer. 224. l.

kunk, több rendbeli okokkal támogatja e bálványdöntő vállalkozását. Nem riad vissza a legsujtóbb vádak emelésétől sem, bár azokat maga sem tudja komolyan venni. Így például egy helyt saját maga is kénytelen elismerni, hogy hőse, ne mondjuk: áldozata «kétségtelenül a világirodalom legkiválóbb epikusai közt» érdemel helyet, s mégis a *Pendennis* írói pályájának kezdetét tárgyaló humoros leírásban annak kimondásához vél jogot találni, hogy Thackeray «nem igazi (rein) költő, ki benső ösztönzésnek enged s ki munkáinak közrebocsátásakor mit sem törődik a közönségnél elérendő anyagi meg szellemi sikerrel; nem, ő csak journalista, ki alaposan érti s a gyakorlatban hasznosan képes alkalmazni az irodalmi gyártásnak nem mindig tiszta mesterségét». Pedig ez annyi, mint túlságosan szaván fogni egy regényíró t regénybeli vallomásaiért s oly rideg, általános, egyetemes érvényűséget negélyző ítéletet vonni le belőlük, mely ily erősen formulázva még a Yellowplush- és Titmarsh-féle korszakra sem illik teljesen. Más alkalommal még élesebben s még kevésbé félreérthetőn fejti ki Conrad azt, a mi tulajdonkép sértő, erkölcsileg bántó ez állításában rejlik. Bár maga szolgáltató elégtételt Thackeray rágalmazott jellemének, midőn úgy nyilatkozik, hogy «senki sem fog írataiban egyetlen egy helyet sem találhatni, mely nemtelen indokból, tudva nem igazat állítana», sőt minden szaván érzi a «becsületes meggyőződés mellhangját» — mégis oly nemtelen gyanúsításokat koczkáztat, hogy végre maga is meghátrál előttök. «Egy oly embernél, írja, ki annyira szem előtt tartotta a pénzkérdést, bármit írt legyen is, mint Thackeray, más természetű okokra is lehetne gondolni: az ily fajta hősökkel (*Pendennis*ről van szó) talán le akart térni íróársainak szélesre taposott ösvényéről, valami különlegessel akart előállni, s mint egy angol Zola (!) azzal csapni zajt, miszerint hamisaknak jelenti ki az Aristoteles óta főnálló művészeti nézeteket, talán arra a kárörömrre számított, melyet a legtöbb ember érez embertársa megszólásán, s azért rajzolt túlnyomólag rossz jellemeket, mert tudta, hogy a rossz mindig érdekesebb a jónál. Hanem mi magunk is hasonló hibába esnénk, ha ily kedvezőtlen dolgokat akarnánk róla állítani, bizonyítékok lehetősége híján.» Ez érvek, mint látni, mind legszorosabb értelemben vett argumentum ad hominem, tulajdonkép az ember egyéni jellemét érintik. Művészetéből merített s tisztán csak erre vonatkozó bizonyíték, melynek erejénél fogva Tha-

ckeray kitörülendő volna a nagy költők sorából, csak egy, vagy legalább is egy erős található e könyvben. «Az epikai művészetnek ama legfenköltebb szárnyalásait — olvassuk — melyekre csak nagy költő képes, s melyek kiolthatatlanul hatnak aztán folyton az olvasó szívében, nélkülözünk kell Thackeraynél. Pathosz csak részletesen kivitt jelenetekben szülemlhetik (a *Mérimée*-féle pathosz létezéséről itt megfeledezni látszik szerzőnk !); s a művészi pathosz adománya, mely mélyen rejlik a pusztá részvékenység, a rokonszenv fölszíne alatt, megtagadva látszik lenni tőle. S az oly helyeken, hol a sokáig titokban gyarapodó összeütközések végre eldobják a küllátszatot s a féköket vesztett erők elemi erővel szállnak egymással döntő ütközetre szembe — ott csalódás érzetét kelti bennünk előadása.» Ezért a catastrophák rajzához sincs elég ereje, — mely bajnak mind csak a tehetség gyöngeségében keresendő oka, tanítja könyvünk. Nincs terünk itt e merész állítás részletes czáfogatására, — be kell ernünk a pusztá tagadással, utalva egyszersmind magokra a regenyekre, mint a melyek telve a megrendítón, fölemelón, elérzékenyítón patheticus jelenetek hosszú sorozatával, habár nem is oly melodramatikus kiadásban, mint a hogy Conrad merész önérzettel újra költeni próbálgatja egyiköket-másikukat, így ama nagy jelenetet, Crawley, neje és Steyne közt a *Vanity fair*ben. Ismertetésünket tulajdonkép azon argumentum megbeszélésének kell szentelnünk, mely az egész könyvnek fő- s mondhatni egyetlen tárgya, s mely e két szóban összegezhető: Thackeray pessimista. Conrad ugyanis, ki egyébiránt furcsa következetességgel vallja be, hogy nem hisz oly nagy költő lehetőségében, ki pessimista ne volna, sem oly pessimistát nem ismer, ki következetes tudott volna maradni, — a pessimismusban találja költönkre nézve kárhóztató ítéletének legerősebb indokát: «nagy költő — írja — nem képzelhető egyoldalú pessimismus korlátoltsága közt, — nem képzelhető fenséges művészetének ily frivol fölfogása s kezelese mellett, — nem képzelhető eszményiség nélkül».

Mielőtt azonban e főérvnek, a könyv lényegének mérlegeléséhez fognánk, kötelességünk előrebozsátani, miért tartottuk egyáltalában érdeemesnek behatóbban foglalkozni e művel, melynek a lentebbiekben jóformán mind csak kifogásolni, nem egyszer erősen elítélni leszünk kénytelenek egyes állításait. Az ok mindenek előtt a Thackeray-irodalom szegenységében rejlik.

A bírálóat ugyanis mind eddig nem foglalkozott eléggé behatóan s részletesen e nagynevű s nagy tehetségű költővel. Nem mint ha nem lehetne róla érdekes és értékes essayket találni az angol, francia és német irodalom terén — sőt akár saját nyelvünkön is, — értjük Baráth Ferencznek hat évvel ezelőtt a *Budapesti Szemlében* megjelent tanulmányát, mely Thackeray életrajzát s legalább a magyar közönségtől ismert főbb műveknek rövid fejtegetését adja, egyszersmind igen találó képet alkotva — a legjelesebb angol essayisták támogatásával — Thackeray egész költészetének szelleméről. De oly könyv, mely valamennyi művet részletesebb tárgyalás alá véve, költőjük tehetségének belső elemzését nyújtaná a monographiáknak megfelelő terjedelemben s úgy irodalomtörténeti mint æsthetikai s lélektani szempontból, azt egész nagyságában, kiválóságaiban mint gyarlóságai-ban megvilágítaná — ily mű még mindig hiányzik a Thackeray-irodalom terén. Legfőlebb csak előkészítő próbakísérletekről beszélhetünk; milyen az Anthony Trollope könyve, mely már némi példát adott arra, mint lehetne Thackeray írói munkásságát a lelki fejlődésre való tekintettel tárgyalni, számba véve az irodalomtörténeti előzményeket is, — s mely ha nem is összefoglalólag, de legalább időrendben, sorra megbeszéli az egyes művek, úgy első-, mint másod-, harmadrangú alkotások jelentőségét. E könyvnek Baráth is jó hasznát vehette volna cikke írásakor, ha ismeri; bár másfelől sajnálattal meg kell vallanunk, hogy Trollope nemesak vázlatosan ír, hanem meglepően kevés szeretettel tárgyalja hősét, kinek nem annyira érdemeit méltányolja, mintsem túlságosan objectivnek látszani akaró szigorral s mondhatni sokban egyenesen félreértve a költő szellemét, bírálgat, kifogásol. *) A második ilyenmű nagyobb kísérlet Conradnak szóban forgó monographiája, mely tehát épen ezért már — úgy szólva — irodalomtörténeti fontossággal is bír s annál figyelemre méltóbb, mivel sokkal terjedelmesebb könyv, mint elődjéé, kinek különben egész beosztását követi, — továbbá sok gonddal van megalkotva, egyes részleteiben igen szép és helyes dolgokat nyújt; mindenütt meglátszik rajta, hogy komoly munka akar lenni, — s a mi mind ezzel fölér: eddigelé

*) *Thackeray by Anthony Trollope*. Megjelent a Morley által szerkesztett *English Men of Letters*-féle kitünő monographiai vállalatban, Macmillannél.

a legsúlyosabb támadás képviselője amaz irodalmi párt részéről, mely Thackerayt ki akarja szorítani a humor birodalmából, egy kevésbé nemes és szép helyet, rangot jelölve ki számára a szellem világában.

Mennyire nem vagyunk még mindig teljesen tisztában az esztetikai alapfogalmak felől, ezt kivált abból látni, hányféle-képen magyarázták már a humor jelentését. Talán alig van e tárgyról két egyező vélemény. Mint jellemző esetet említhetni meg itt az angol irodalom egy alapos francia ismerőjének, Stapfernek Sterneről szóló könyvét, melyben felsorolva, mint magyarázzák e fogalmat Montégut és Taine, Carlyle és Thackeray, Hegel és Jean Paul, meg mások, — s melynek bírálói aztán e pontot érintve, szintén alkalmat vettek magoknak arra, hogy elmondják, mint fogják föl viszont ők a humort — úgy, hogy Stapfer művének újabb kiadásában esetleg még újabb külön véleményekkel is megtoldhatja a humor-magyarázatok sorozatát.*) Thackeray tárgyalása alkalmából a *Budapesti Szemlélben* is érdekes dolgok mondattak el ide vonatkozólag pro et contra, s nekünk is szembe kell itt néznünk e kérdéssel. Lássuk tehát, melyik vélemény fogadható el a divatosabbak közül — melyet igazol még leginkább a gyakorlat is? Úgy hisszük, hogy a humor leghelyesebben úgy érthető meg, ha származásának körülményeit tekintjük, ha alkatrészeit vizsgáljuk, melyek sarcasmus és jószágos elnézés (tout comprendre c'est tout pardonner!), pessimismus és optimismus: ezeknek sajátos vegyülete, egyediségek, nemzetiségek s korok szerint módosulva, — a világnézetnek egy neme az, mely a művészeteket céljainak megfelelően idomítja át, irányítja s alapjában ép oly kevésbé kizárólagos tulajdona az új kornak, mint a germán vagy szláv népfajnak. Természetes azonban, hogy ha amaz alkotórészek magoknál a költőknél sincsenek tökéletes egyensúlyban s hol egyiknek, hol másiknak jut nagyobb szerep, viszont az elmélet emberei, a bírálók is hol egyik, hol másik elemnek létezése iránt fogékonnyabbak. Ezért nevezünk egyazon névvel egymástól vajmi különböző dolgokat s hívjuk humornak Dickensnél az érzelgősségig menő gyöngédséget s bohózkodásig fajuló trefát, —

*) V. ö. Hillebrand: *Aus und über England*. A Sterneről szóló fejezetben. — Edmond Scherer: *Études sur la littérature contemporaine*. Vol. VI. A Sterneről szóló cikkben.

Thackeraynél a bölsebbé lett világfájdalomnak észszerű megalkuvását az étellel, vagy a *Háború és béke*, *Karenin Anna* stb. nagy szerzőjének sívár, kétségbeesett resignatióját; úgy hogy nem kevesebb joggal beszélhetni azután már Aristhopenes és Molière humoráról is. Ezért jellemezhetette Trollope oly ellenmondónak látszó ötletekkel Thackerayt, miszerint ez satiricus, de igen gyakran vegyít egy-egy szemernyi pathoszt gúnyjába — s még inkább következő szavaiban: «Bizonyos sardonius melancholia volt fő jellemvonása, melyet mindazon által nagyban enyhített abbeli képessége, hogy bármely pillanatban föl tudott derülni. Ez elemeknek sajátos vegyülése őt a leghumoristább satiricussá s a legsatiricusabb humoristává tette». Taine, kinek tanulmányát*) Baráth szintén nem ismerte még, s ki ebben ifjúkori túlzással s Balzac-rajongásának egész lázával támadta volt meg Thackerayben az angol regényt, ugyanezért álmélkodhatott el annyira azon, hogy e szerinte Swifti epésséggel, vérengző sarcasmussal s zordon embergyűlölettel eltelt író fölötté könnyen érzékenyül el az erény magasztalásában s minden gyöngéd érzelem láttára. S miként volna másképp megfejthető az oly homlokegyenest ellenkező két vélemény egyazon műről, mit Trollopenál s Conradnál találhatni a *Newcomes*ről, Thackeraynek e nagyszabású remekművéről, mely nem egy helyével fölülmúlja a *Hiuság vásárát* is, *Pendennist* meg épen magasan túlszárnyalja, bár Baráth nem méltatja többre, mint a *Virginianst* s mindössze csak azon utolsó művek egyikeként említi, melyekben Thackeray már «új nem vala többé». Míg Conrad e regényt, mint a «Thackeray életfölfogásában» beállott «bizonyos változás» jelét üdvözli s azért magasztalja, mert a jó szellemének derűt s áldást árasztó hatása van rajzolva benne, s mert az idealismus szép sugara színezi be fényével s hevíti melegével, — addig Trollope épen megfordítva, a világnézet elkeseredésének jelentkezését hajlandó benne látni — s valószínűleg több joggal. «Ezt a könyvet, úgymond, első lapjától az utolsóig, satira hatja át. Minden sor azzal a rendeltetéssel látszik írva lenni, hogy bizonyítsa, mily nyomorúságos, silány egy fészek ez a mi földünk» stb.

Conrad — mint ezt már előre gondolhatni — természete-

*) Újra fölvéve az *Angol irodalom története* pótkötetében. (Ford. Csiky Gergely.)

tes elfogúltságától telhetőleg félreérti a humor lényegét. Megrója Thackerayt, a miért subjectiv elmélkedéseiben úgy váltakozik egymással a satiricus, pessimisticus és érzelgős hang: «az utóbbi nemcsak a natura unalmas, de ebben a társításban teljességgel természetellenes is levén». Vagy mint máshol írja, még határozottabban vallva be, mennyire megfélemedezett könyvének készítése közben arról, mily elemekből áll tulajdonkép a humor: «Thackeray pessimismusában az a logikailag képtelen s erkölcsileg visszataszító dolog észlelhető, hogy egész gyanútlanul társul az optimismussal, az idealismussal, mely maga gyakran vizenyösül el aztán bizonyos együgyű széplelkűsködéssé.» Az ily vallomások után már nem lephet meg, ha aztán arra oktat bennünket a könyv, hogy Pope, Swift, Hoggarth mellett Smollet is száműzendő a humor birodalmából, mert az ő állítólagos humora csak trágárság és cynismus, — hogy Fielding «csak oly mervben humoros, a mennyiben maga Thackeray is, tudniillik nagyon kevésbé, csak helyenként, némely alakokban — mert mindkettejökben hiányzik hozzá az életfölfogás mélysége és komolysága, a rokonszenvező kedély»; s hogy e szerint a múlt század sokat emlegetett angol humoristáiból «mindössze csak e két igazi marad meg: Sterne és Goldsmith». Más szavakkal tehát a wakefieldi lelkész kedves kis történetében az életnek mélyebb, komolyabb fölfogása, az emberiség szenvedéseivel rokonszenvezőbb szív észlelhető, mint akár a *Newcomes*ban, akár a *Vanity fair*ben! Conrad maga is aligha fogná aláírni ez állítást, annál kevésbé, mert nyilván meglátszik műve több helyén, mint iparkodik álokoskodásszerű csúrcsavarással nyugtatni meg saját józan ítélőtehetségét a lucidum intervallumok percezeiben, mikor meg-meg menekszik ama kényszerhelyzet alól, hogy a priori fölállított tételét minden áron bizonyítgassa, s mikor aztán el-elárúlja, hogy neki is vannak homályos sejtelmei a tételét megdöntő ellenérvek létezése felől. Így midőn azt magyarázza olvasójának, hogy Thackeray költészete nem állt szoros kapcsolatban egyéniségével. «A ki Thackeray költészetét ismeri, nehezen fog belőle kedvező ítéletet vonhatni le alkotójára; azt fogja hinni, hogy az oly költő, ki sehol sem találta e világon mocsoktalanul a jót, hanem épen mindig bizonyos mocsárvirágnak tekinté, mely az önzés iszapos talajából nyílt ki, — azt saját környezetének embereiben sem fogta elismerni s kevés, igaz szívből szeretett ba-

ráttal bírhatott. Azt fogja hinni, hogy az oly ember, ki ennyi keserűséggel, ennyi megvető gyűlölettel beszél e földi dolgokról, az emberekről, örömmel vonúlt vissza attól, mi mily engesztelhetetlen ellenszenvet keltett benne, s talán embergyűlölő módjára elzárkózott életmódot folytatott — talán épen önmagának bálványozásába mélyedve. Örömünkre szolgál, a jó barátok meg-egyező tanúságtétele alapján biztosíthatnunk az olvasót, hogy Thackeray, az ember, nagyon különbözött Thackeraytól, a költőtől». Az olvasó mindenesetre szívesen el fogja hinni Conradnak, hogy Thackeraynek tiszta, jó szíve volt, melyet sohasem szennyeztek be az életnek aljasabb gyönyörei, — hogy nagylelkű emberbarát volt, hű lélek, úgy külső megjelenésre mint jellemre a gentleman mintaképe, — kellemes társalgó, kinél «a satira, sarcasmus, lenézés kedélyes tréfálkozássá enyhült a személyes érintkezésnél»: csakhogy aztán Buffon örök-igaz mondására is rá fog gondolni az olvasó, miszerint a styl maga az ember s e tan alapján, mint minden nagy költőnél, úgy itt is helyesen fog az ember jellemrajzából a költőre következtetni visszafelé s ab invisis is hinni kezdi, hogy Thackeray költészetének világa semmiképen sem lehet olyan, milyenek Conrad jellemzi. Szintoly kétkedéssel fogadhatja az olvasó Conrad amaz állítását is, mely az előbbinek ad absurdum fejlesztése, s melynek veleje oda megy ki, hogy Thackeray költészetének egész életfölfogása merő negélyezés, miután «neki, mint embernek, kevés oka lehetett panasza, úgynevezett boldog életet élven», s különösen anyagi tekintetben levén «rája nézve könnyű és kellemes az élet, melyet ő oly feketének fest költeményeiben», de melyben ő «elejétől végig a man of pleasure szerepét játszta, kinek sem belső, sem külső oka nem lehetett megváltatásnak tekinteni a halált, e világnak, a rosszak rosszának bajaitól». Hisz az olvasó már épen Conrad könyvéből is megtanúlhatta, hogy Thackeray lelki életének történetéről alig mondhatni még napjainkban ítéletet, minthogy végrendeletileg tiltva a családnak az «életrajzi adalékok» szokásos közrebecsátása, — valamint meg azt, hogy még sem lehetett annyira tökéletesen boldog annak élete, kinek tekintélyes öröksége finanszialis rázkódásokat szenvedett, kinek hön szeretett neje pár évi boldog házasság után élő-halottá lett, gyermekágyban kapott szerencsétlen agybaj következtében, s ki maga is sokat szenvedett betegeskedesei miatt, melyek már 52 éves korában sirba döntöttek, s kire az írói

dicsőség tulajdonképen csak tizenöt évvel azelőtt hajnalott volt föl.

Ideje azonban magokra a tényekre térnünk át, melyeket Conrad az egyes regények tárgyalása közben fölhoz, mint mennyi kétségbevonhatatlan jelét Thackeray pessimismusának. E tényeket költőnk jellemfestéseiben találja szerzőnk. Hogy mily sajtáságosan vélekedik e jellemfestések művészi irányáról, föntebb láttuk már, hol a *Pendennis* előszavában kifejtett realista-programm igazi okait elég furcsán láttuk fürkészni; legyen itt elég erre egyszerűen emlékeztetni s egyszersmind utalni Conradnak egy ide vágó sajtáságos irodalomtörténeti tévedésére. Conrad «aesthetikai fogalomzavart s positiv tévedést» vet e programnak szemére, mert szerinte «az nem igaz, hogy mind merő erény-mintakepek lettek volna a költők hősei Fieldingtől Thackerayig»; holott ezt az angolok jobban és másképen tudják. Például Trollope maga is így vázolja az angol regényirodalom állapotát a *Vanity fair* megjelenése előtt: «Scott Walter a hősi, Miss Edgeworth az erkölcsi, Miss Austen a conventionalis, Bulwer a költőies és érzelgős részt választotta magáéül; Marryat kapitány és Lever Károly a tengerészet s a hadsereg harczvágó életének komikai oldalaira irányozták figyelmöket; Dickens már elkezdte az alsóbb néposztályok erényeit festeni. Mindezen szerzők erényeket s mindenféle tökéleteket rajzoltak, ha mindjárt csak lovaglási, vívási ügyességben is.» De Conrad nem akar tudni ez irodalomtörténeti tényről, csak hogy Thackeray művészeti programjából is a pessimismus vádjához kovácsolhasson érveket. Hogy mily megbízhatóan commentálhatja ily előzmények után az egyes alakok rajzát, előre sejtethni. Magától értetődik, hogy e commentálások valamennyiét megrostálgatni jóformán akkora könyv volna szükséges, mint a melyet ismertetünk. Be kell tehát érünk azzal, hogy a *Hűség vásárjának*, mely költőnknek általánosan elismert legjellemezőbb alkotása, egy-két szereplőjéről mondotakra reflectáljunk. E regényt a magyar közönség is ismeri, s a mi fő, Conrad valamennyi regény közt a legkétségtelenebbül pessimista szelleműnek tartja: szerinte ugyan is a Thackeray pályája elején írt «s az emberi természetet gúnyoló nemtelen, irodalmi jogosúltsággal nem bíró pasquilleok tetőpontjokat erik el e műben», melyet épen ezért «jenes erbarmungslose, monströs unwahre Schmähdicht» névvel tisztel meg, s mely-

nek világa, mint ugyanott olvashatni, «eine Welt, aus der ein auf ewig Verdammter in die Hölle zurückfliehen würde». Lásuk e nagy mondásokat közelebről. Beckyről beszélve, Conrad idegen szándékokat tulajdonít költőnknek. «Végül, úgy mond, Becky ismét azon alternatíva elé jut, hogy vagy okosan s tisztességesen éljen csekély évpénzéből, vagy hogy ismét kalandokra induljon. Melyiket fogja választani a kettő közül, erre saját magától is rájöhet az értelmes olvasó.» Vagyis tehát a további kalandozást! Teljességgel nem; mert Becky nem «csekély évpénzből» él; Sedley József után öröklését számba sem véve, fia bőségesen pénzeli mindvégig. «He, too, has declined to see his mother, mondja világosan a regény, to whom he makes a liberal allowance, and who, besides, appears to be very wealthy». Mint ártatlanul rágalmazott, ájtatoskodó, környezetétől nagyrabecsült hölgyet hagyjuk őt el a sok hajsza után, melyekbe eléggé beleunhatott, s melyekbe tovább is zaklatni őt, távolról sincs szándéka a költőnek, nem lévén ennyire «pessimista». Az öreg Osbornet illetőleg már nem ily kerülő útakon, nem ily közvetve insinuálja vádját szerzőnk. «E jellem, írja egész nyíltan, csak bizonyos pontig sikerült, mert a mindent fekete színben látás előszeretete itt oly túlzásra csábította a költőt, milyenek nála nem ritkák.» Ugyanis megtestesült ördöggel állunk itt szemben, s ama kegyelet közt, melylyel ez ember fia emlékének adózik, «s ama barbárság közt, mit unokájával szemben tanúsít, akkora ellenmondás van, hogy ez már nem is ironia, satira, hanem egyenesen esztelenség (des einfachen Unsinn) hatását gyakorolja reánk». Az igazság az, hogy Thackeray soha sem rajzolt ördögöket s humorának épen abban található legmeglepőbb nyilvánulása, hogy igazságos és philanthrop lélekkel (nem pedig holmi naturalista impassibilitével) minden emberének ki tudja magyarázni tetteit, meg tudja velünk értetni az illető álláspontját, az igazoló vagy mentő körülményeket. Az öreg Osborne csak rideg üzletembernek nevelkedett föl, a vagyon kizárólagos imádásában; gyöngéd érzelmeket nem tanult ismerni és szilaj szenvedélyességét nem tanulta megfékezni; így aztán hálátlan zsarnoka lesz csödbe került barátjának, mondhatni jóltevőjének; rettegett kényura lesz övéinek s végre önmagát is oly borzasztón megsebzí, hogy megszánjuk őt, valamint a költő nem is habozik rokonszenvünket fölhívni e szenvedések iránt. Nem «eingefleischer Teufel» e

boldogtalan apa, hanem egy megrendítő tragédia hőse, kinek gögös reményeit halomra dönti, fölfuvalkodott önzését halálosan megsérti egyetlen fia, kiben mindene összpontosult volt, s kit a sors, midőn az apai végrendeletből boszúállóan kitorölte-tik, mintegy e boszú kegyetlen kigúnyolásául egyenesen az élők sorából törül ki, hősi halál révén; aztán leányában is csalódva s újabb családalapítási kísérleténél csúfos kudarczot vallva, elvonul s hosszú évek során át magába rejtett gyötrelmek-től emésztődik némán, gyógyíthatatlanul. Szeretnők tudni egyéb-iránt, vajon azt is a fekete színek előszeretetének bizonyítékául tekinti-e Conrad, hogy Thackeray nem engedi e tragédiát ily kétségbeejtő komoran végződni, hanem a tőle távol felnövekvő unokában végre megváltatást találhat Osbornenál s a hosszú sötét éjtszaka után derűt enged fölvirradni elborult lelkére, mely aztán elkíséri kibekült sírjába. — Vagy tekintsük Miss Crawleyt Conrad világításában. E vén leány «kaján káröröm közt tiporja lábbal» a pénze után esengő rokonságot, «egyike a legviisszataszítóbb aggszüzeknek, milyet csak a legsötétebb pes-simismus valaha kieszelt». Tekintsük már most őt valóságban. Élvehajhász, léha lelkületű agg szüz, ki a vagyonos nagynéni szerepere van kárhoztatva, örökségleső rokonaitól folyton haj-szoltatik, a miért el-elfogja aztán a boszúvágy s meg-meggyötri őket; rossz perczeknek szeszélyeit alantasain is kegyetlenül ki szokta tölteni; de mily szánalomra méltón kétségbeesett, ha legkisebb baj éri, mily gyáva önállótlansággal enged minden erősebben föllépő befolyásának! Az olvasó sejtheti, hogy mi-helyt ez ágról ágra hajszolt s hajszolóit néha kajánul megré-fáló aranyos madár megakad valamelyik törben s megkoppasz-tatik a szerencsés nyerő által, csak szomorú rabság lesz attól a percztől fogva szomorú osztályrésze: épen ezért valószínűleg nem egy olvasónak szívét fogja el a regény olvasása alatt szá-nakozó részvét e tragikomikus lény iránt s búcsuzik el tőle épen oly melancholikus sajnálkozással, mint maga a költő teszi. S Miss Crawleyről szólva, megint azt is szeretnők tudni, ha va-jon szintén pessimismusra mutat-e Conrad ítélete szerint az a körülmény a regényben, hogy a család vagyona nem száll egyenesen Crawley kapitányra, ki azt kedves nejeckéje társa-ságában igen hamar elpocsékolná, se Pittnél nem marad vég-leg, hanem ismét visszaszáll az eredetileg kiszemelt örökösnek fiára, ki eszenél s szívenél fogva méltóbb rá, mint atyja lehetett

volna? Részünkről, úgy hiszszük, hogy ez oly fenséges «költői igazságszolgáltatás», milyeneket tulajdonkép a gondviselés legbölcsebb intézkedése szokott gyakorolni olykor-olykor magában az életben. Crawley kapitányról hasonlóan nem hallgathatni el, mily furcsa okot talál ki szerzőnk, melynél fogva aztán megint kárhoztathassa a költőt. Szellemesen emeli ki, mint jut idővel e léhűtő vén kamaszban jobb természete fölényre, mint alakul át lassanként tisztességesebb érületű emberré, a mint nejenek elidegenülése következtében mind jobban átadja magát a megnemesítő apai érzelmeknek. «Wir würden ihn hochachten können, wenn er nicht stockblind gegen die Nichtswürdigkeit Rebeccas wäre», olvassuk. Holott először, ha valami tűrhetővé teszi Crawley jellemét életének első felében, az épen e vak előszeretete Rebekka iránt s egyáltalán határtalan náivsága az; másodsor korántsem marad ő meg oly stockblindnek pályája második felében s gyermeke szeretésében valósággal kárpótlást keres abban a mérvben, a mint neje iránti illusióit napról napra veszni érzi; harmadszor szó sem lehet róla, hogy őt bármily körülmények közt «nagyrabecsülni» lehetne oly előélet után, gyermeke szeretetéért, mert e szeretet tulajdonkép csak arra szolgál, hogy végleg kibékítsen jellemének kevésbé nemes elemeivel. S mit szóljunk ahhoz, hogy az ifjabbik Pitt jellemének fejtegetése alkalmából ily szavakat kell hallanunk: «Hogy a költő s a gondolkozó lenézőleg tekint a philister kisserűségére, az magától értetődik; de kételkedést támaszt gondolkozásának fenköltsege és egészsége iránt, midőn annak megvetésére hív föl.» Mert ugyanis ama középszerűségnek megvetésére ösztönöz ez által, mely e földi életben nagy szerepre van hivatva s minden gyöngeség és gyarlóság daczára az erkölcsiség hordozója stb. Szó sincs róla, hogy Pitt alakjával ily szándékai lettek volna Thackeraynek; mindössze egy olyan, a mi fogalmainknak is megfelelő angolos jellemet rajzolt, egy phlegmatikus, kimért, külsőségekre sokat adó, ész- és szívbelileg korlátolt, titokban hiú és ambitiosus embert, de kit mindig nemesen cselekedtet és aljasan sosem gondolkoztat; sok gyöngeséggel teljes földi lényt, nem hőst, de bizonyára tízszer méltóbbat becsülésünkre, sőt akár szeretetünkre, mint egyszer megvetésünkre. Nem kívánunk a Dobbinról mondottakkal is bővebben foglalkozni, mert szemlénk igen hosszúra nyúlnék, bár Conrad szerint ez embernek, ki tulajdonkép egész életét egy önmaga előtt

is alig bevallott nagy, nemes, reménytelen szerelemnek áldozza föl, épen ez képezi jellemén a «foltot», «fölöttébb szánandó gyöngeséget». Csak Amáliánál állapodjunk meg még egy perczre. Amália, halljuk, «mit sem vétett egyebet, mint hogy jó akart lenni egy oly planetán, melyet a rossz szelleme választott lakhelyül», — mégis a következő lap már azt mondja, hogy «Amália maga is hibás sorsában, melyet egy kissé több okossággal s kevesebb önzéssel máskép intézhetett volna», s ép ezért aztán nem érthetni egyet a költővel, ki «oly gyakran öleli szívére könnyek között e nőt». «Wir sparen unsere Thränen für grössere Herzen und unverdientere Leiden.» Csakhogy azon íróban, ki így gondolkozik, méltán kételkedhetni, vajon hivatott bírálója-e ama költőnek, kinek alakjai nem ilyféle «nagy» szabásúak, hanem épen saját gyarlóságaik következtében esnek bajaiknak kicsinyes, de rájuk nézve végzetes nyomorúságába?

Szint' így keres a pessimismus vádjának támogatásához bizonyítékokat e könyv ama gyakori subjectiv ömlengésekben, melyekben keserű élettapasztalatok melancholikus sóhajai hallhatók, de melyekben szerzőnk «már nem is a satirikus nevetését, hanem a misanthropnak átkozódásait» hallja. Azonban ennek egyszerű megemlítésére szorítkozva, befejezzük ez ismertetést, melynek tárgya — ismételjük — igen sok gondosságot, nem egyszer finom elmeélt tanúsító, szellemes, eddigelé legbehatóbban részletező mű s annyiban véve is tanulságos jelenség a Thackeray-irodalom terén, a mennyiben a legtöbb olvasó e könyvet azzal a meggyőződéssel fogja letenni kezéből, hogy most már valóban alaposan kételkedhetik a felől — ha eddig netalán hajlandó volt ilyesmit hinni — mintha Thackeray csakugyan pessimista lenne és nem több.

HARASZTI GYULA.

A TANÚLMÁNYI ÉS AZ EGYETEMI ALAPOK KÉRDÉSE.

I.

Régi megjegyzés, hogy a ki haragszik, az ezzel mutatja, hogy nincs igaza. A *Budapesti Szemle* novemberi számában a tanulmányi alapról közölt cikk önkénytelenül is eszünkbe juttatja e közmondást. Az előzmények mivel sem igazolták azon szenvedély kitörését, a melyet Apáthy, a Lonkay taposta ösvényen haladva, negélyez; s a mi ezen fölül legjobban bizonyítja, hogy téves úton jár, az, hogy a kérdést eltereli azon térről, a melyen a megoldás szükséges és a melyen helyesen eszközölhető. Mert az alapok tekintetében nem is tulajdonképen az a fő föladat, hogy megállapíttassék, minő vagy miként elnevezendő jogi személynek teszik tulajdonát, hanem az, hogy kezelésök hogyan ellenőrzendő. Ez az azok felől kifejtett vitának kiinduló pontja; ennek meghatározása az irányadó cél, a melynek valóstítására törekedtek, a kik az ügyet először fölvtették, s a mely a törvényhozás szemei előtt lebeg.

Rendeltetésök nem kétséges. Az egyetemi alap a budapesti magyar királyi tudomány-egyetem szükségletei aránylag kisebb részének fedezésére szolgál. A tanulmányi alap néhány jogakadémia, nagyobb számú gymnásium és alsóbbrendű iskolák föntartására vétetik igénybe. A vallási alap az állami patronatusok terheit, római katolikus templomok építési költségeit, egyes plébániák ellátását, illetőleg jövedelmeik szükséges kiegészítését s a római katolikus egyház cultusával kapcsolatban álló egyéb állami évi kiadásokat fedezi.

Maga ez alapok kezelésének módja sem kérdéses. Az 1848-dik év előtt a helytartó tanácsot illette, az 1848. évi III. törvényezikk

értelmében a helytartó tanács egyéb teendőivel együtt a miniszteriumra, különösen a vallás- és közoktatásügyi miniszterre szállott át.

Sőt mondhatni, jellegöket illetőleg is szorosan véve csak a tanulmányi alapé vitás. Senki sem tagadja, hogy miután az említett, a római katolikus vallással kapcsolatban álló kiadások a történeti fejlődés folyamán az államra nehezültek, ezek a vallási alapból fedezendők, s hogy ennek ennél fogva római katolikus vallási czélokra kell szolgálnia továbbra is, akár képezzen oly alapítványt, a mely az államnak tulajdona, de a mely ad mentem fundatoris kezelendő, akár úgy tekintessék, mint egy egyelőre nem létező jogi személynek, a római katolikus magyar egyháznak a tulajdona, melyet az egyház tekintetében gyakorolt jogainál fogva az apostoli király — természetesen felelős magyar miniszteriumának illetékes tagja által — fordít a megfelelő czélokra. Az egyetemi alap viszont az alkotmányos élet kezdete óta országosnak és államnak tekiutetik, mint ilyen szerepel a költségvetésben, mint ilyennek szavaztatnak meg évenként az országgyűlés által bevételi és kiadási tételei, a nélkül, hogy e tekintetben a képviselőházban régóta komolyan föl-szólalás történt volna, s a nélkül, hogy az ősi jogokat oly féltékenyen őrző főrendiház valaha egyébnek tekintette volna az egy-egy főpap által emelt óvásokat, mint olyan, az illetők személyes helyzetéből következő föl-szólalásoknak, a milyenek minden törvényes hatály nélkül gyakran hangzottak el hazánk történetében. Csupán a tanulmányi alap tehát az, a melynek, nem is annyira rendeltetése és hovaforrása, mint azon jellege forog kérdésben, a melynek meghatározása szerint az abból föntartott intézetek czíme elé a »katholikus» jelző igtatandó, vagy pedig abból kihagyandó.

A tényálladék e rövid ismertetéséből is kitűnik, hogy a mi az alapítványok tekintetében gyakorlatilag fontos, az kizárólag csak kezelések ellenőrzésének kellő szervezése, s csakis a mennyiben ennek meghatározására bír befolyással, merül föl annak szüksége, hogy jogi természetök véglegesen eldöntessék. Mert tagadhatatlan egy részről az, hogy az 1848. évi III. törvényczikk értelmében a miniszterium az országgyűlésnek felelős minden hivatalos eljárásáért, s hogy az alap kezelése körüli ügy alkalmából támadó bizalmatlansági szavazat épen úgy megrendítené a miniszter állását, mintha az bármely más kérdés tekintetében merült volna föl. De másrészt kétségtelen az is, hogy az alapok bevételi és kiadási rovatai a költségvetésbe fölvetetvén, a képviselőház szavazatától tétetnének függökké,

s így megtörténhetnék, bár erkölcsileg csaknem lehetetlen, hogy alapítványi rendeltetésöktől idegen célra fordíttatnának. Ez ellentét lehetősége volt az, a melyet szem előtt tartott a képviselőház, mikor két ízben bizottságot küldött ki az alapok jogi természetének megvizsgálására s ez ellentét kiegyenlítése képezheti egyedüli célját minden államférfiúnak, a ki ez ügy megoldását siettetni kívánja. Osztzkodásról, az alapítványok jövedelmeinek az eddigiektől eltérő célokra fordításáról szó nem volt soha; s csak gyanúsítás vádjával terheli magát, a ki az ilyen felekezeti szenvedélyeket keltő mozzanatokot vegyíti a vitába. Magyarország államférfiainak becsületére válik, hogy az eddigi nyilvános és hivatalos jellegű felszólalásokban mindent, a mi ilyen irányban elmérgesíthette volna a kedélyeket, gondosan kikerültek, és sem az első sem a második kiküldött bizottság jelentései, sem a kisebbségi különvélemények, sem Hamar Pál alapítványi igazgató, sem Szepesy Mihály kincstári jogügyi igazgató előterjesztései nem foglalnak magokban oly állítást, a mely gyűlöletes színben tűnnék föl. A mi pedig épen Cs. F. a *Budapesti Szemlé*ben közölt cikkének Apáthy által megtámadott tételét illeti, a melyből kifolyólag az «*appetitus divisionis*»-t fogja rá, épen ez helyesen értelmezve, az ellenkezőt bizonyítja, mert midőn a törvényesen bevett vallásfelekezetek közt fönnálló egyenjogúság elvei szerinti kormányzást emlegeti, azt juttatja kifejezésre, hogy a római katolikus egyház érdekeit épen oly mérvben — nem kevésbé és nem inkább — szabad a kormánynak tekintetbe venni a törvényesen megállapított módozatok szerint, s az ország alkotmányában gyökerező jogait annak irányában épen úgy kell részrehajlatlanul fölhasználnia, a mint azt a protestans vagy görög keleti egyházakkal szemben cselekszi.

A tárgyilagos hangon kívül, a melyet az említett munkálatokban foglaltakra vonatkozólag jelezhetünk, bizonyára elismerésre méltó körülmény az is, hogy a mennyiben az adatok rendelkezésre állottak, kimerítő munkák képét nyújtják, s hogy elég világosan derülnek ki azon pontok, a melyek tekintetében véleménykülönbség merült föl, s a melyek magyarázata szerint dönthető el az alapok jogi természetének kérdése. S ha még fölhozzuk, hogy az állami álláspont mellett a többek közt Glyczy Kálmán, Horváth Mihály, Horánszky Nándor, Hoffmann Pál és Szepesy Mihály küzdenek, a kiknek sem jó katolikus voltát, sem aggodalmas lelkiismeretességét, sem jogtudós tekintélyét bizonyára elvitatni senki sem merészelheti. csodálkoznunk kell valóban azon könnyelműségen s az ítélet azon

elhamarkodásán, a melylyel Apáthy István okoskodásait tovább fűzi. Teljes tudományos apparatus ugyan, a minő az alapítványokkal kapcsolatos kérdések kimerítő monographiájának megírásához szükséges volna, a bizottságok jelentéseilhez mellékelve nincsen, mint-hogy azok kiegészítésül csak a rendelkezésre álló hivatalos okíratok vannak kinyomatva. Más okíratok gyűjteményét, a mely némileg kiegészítésül szolgál, közrebocsátotta a kalocsai érsek: ezenkívül még Marczali Henrik *Magyarország története II. József korában* című művében, valamint azon czikkeiben, a melyeket a *Budapesti Szemle*ben Mária Terézia tanügyi reformjairól írt, szintén érdekes adatokat közöl ez ügyre vonatkozólag s a közléptanodai törvényjavaslat tárgyalása alkalmával is Fraknoi Vilmos és mások részéről oly egyes mozzanatok említetnek, a melyek e kapcsolatban is érdeket kelthetnek. Kétségtelenül a bécsi levéltárakban is találhatóak lesznek még oly okíratok, a melyek a különböző korokban e tekintetben főnforgó véleményekre világot deríthetnek. Nemcsak politikai, de tudományos szempontból is bizonyára nagy érdemet szerezne magának, a ki mindezek gyűjtését, kiegészítését s tüzetes földolgozását tisztán részrehajlatlan történeti előadásban eszközölné. A sarktételek tekintetében azonban valószínűleg alig fog bármi változás bekövetkezhetni; ennélfogva talán nem lesz fölösleges, kockáztatott dolog, ezeket Apáthy vádiratával szemben röviden összegezni.

Az első eltérést, a különböző álláspontúak között az 1548-dik évi XII. törvényczikk magyarázata képezi, mert a tanulmányi es egyetemi alapok túlnyomó tömege a jezsuita szerzet fölözslása következtében a koronára visszaháromlott jószágokból keletkezett, ezeknek álladéka pedig ismét túlnyomó részben azon elhagyott klastromok es káptalanok ingatlanaiából es jövedelmeiből került ki, a melyek hováfördítése felől az említett törvényczikk rendelkezik. Apáthy István, Hamar Pál es gróf Apponyi Albort véleményei szerint, az e törvényczikk első mondatában a lelkészekre es prédikátorokra vonatkozólag foglalt azon meghatározásból, hogy a népet a régi orthodox es igaz katolikus hitben megtartani, illetve arra visszatéríteni kötelesek, azt következteti, hogy az egész törvényczikk intézkedése csakis a katolikus vallás javára szolgál. Ghyczy Kálmán s nyomán a többiek, kik nézeteikben az állami igényeket tartják főnn, abból, hogy e kifejezések csak az első mondatban es csak a papokra vonatkozólag használtatnak, az iskolamesterekről pedig, a kik szintén e forrásokból tartandók el, csupán az mondatik, hogy tudósok es becsületesek legyenek, viszont azt következtetik, hogy

részben tehát a jövedelmek már nem hitfelekezeti, hanem általános tanulmányi célokra fordítottassanak.

A második vitakérdés a jezsuitarend birtokképességére vonatkozik, a melyet Apáthy kétségtelennek tart és bebizonyítva lát az egyházi javakra vonatkozólag különben szokásos ama záradék által, mely a rend részére való adományozásnál használtatott; ellenben Szepesy Mihály kincstári igazgató kifejti, hogy a jezsuiták részére, a kik csakis az 1687. évi XX. törvényczikkkel ismertettek el Magyarországon, azelőtt az 1498. évi LV. és LXV. és az 1647. évi XVII. törvényczikk értelmében egyáltalában érvényesen adományok nem voltak eszközölhetők, annnyival is kevésbé, mivel az 1606. évi VIII. törvényczikk azokra nézve különösen kimondotta, hogy Magyarország területén tulajdoni joggal fekvő birtokot bírniok egyáltalában nem szabad.

A harmadik vitakérdés a körül forog, hogy midőn az 1773. évben XIV. Kelemen pápa brévéjével a jezsuita-rendet megszüntette, ennek birtokai az egyházra vagy a koronára szállottak-e vissza. E tekintetben fölötte fontos Mária Terézia 1773. szeptember 20-dikán kelt nyílt parancsa, a melylyel a megszüntetett rend vagyonának a királyi kamara által leendő átvétele iránt intézkedik, kimondván, hogy a pápai brévét csakis a király és a közállomány jogainak föntartásával hagyja helyben, és a rend vagyonát, a mely most terheivel és előnyeivel együtt a közállományra (status publicus) esik vissza, kellőleg tisztáztatni rendeli. Marczali Henrik idézett cikkében egyébiránt azon viták és indokok, a melyek Mária Terézia korában előidéztek annak kétségtelenül való kijelentését, hogy e birtokok az államra háramlanak át, tüzetesen ismertetvék.

E kérdésekkel kapcsolatban más kettő merül föl. Az egyik a *Hármaskönyv* I. része X. cikkének 3. §-ában foglalt azon tétel magyarázata, mely szerint a király az egyházi uraknak, főpapoknak és férfiaknak valódi és törvényes utóda, nem mintha az ingatlanokat és tulajdonjogokat az egyháztól elvehetné és elkobozhatná, hanem, a mennyiben másnak az egyház kormányzatával együtt adományozhatja. Ezt Apáthy általában minden egyházi birtokra alkalmazni kívánja. Szó szerinti értelemben azonban, a mint gróf Apponyi Albert is elismeri, csupán a főpapokra és más egyházi egyéni javadalmásokra vonatkozik, s ő is csak analogia útján iparkodik a fölösztatott szerzetrendek birtokaira kiterjeszteni; a történet tanúsága pedig ellenkezőről tesz bizonyosságot, midőn egyrésről épen az idézett 1548. évi XII. törvényczikk azokat iskolák föntartására is

rendeli, másrészt pedig a dunaföldvári apátsági birtokoknak József hesseni landgróf részére s a pécsváradi *Boldogságos Szűzről* címzett apátság birtokainak gróf Eltz Hugo részére történt s kétségbe nem vont adományozásának példáját mutatja, e birtokok csakis magszakadás útján szállván vissza a szent koronára, és alapítatván Mária Terézia által az egyetem javadalmozására.

A másik, kapcsolatos vita az, a mely általában az egyházi adományok természetére s az azok fölötti rendelkezési jogra nézve folyik. Ennek köre természetesen messze túlhaladja az alapok kérdéseit, általánosabb jellegű s mellékesen egyáltalában nem dönthető el, sőt alig ismertethető fővonásaiban. Szükségesnek tartjuk mind azonáltal megjegyezni, hogy Apáthy István arra alapított érvelését, mintha az egyházi birtokokat mindig külön záradékkal adományozták volna, az adományrendszer tüzetes ismerői egyáltalában nem fogadhatják helyesléssel, s az egyházi adományok hosszas sorából igen számos példát lehetne fölhozni, a melyekben a közönséges záradékot látjuk alkalmazva, sőt a mint Szepesy Mihály, kincstári igazgató, véleményében ki is van fejtve, épen az e záradékkal adományozott jószágokra nézve fölötte kérdés, vajon tulajdonjoguk s nem inkább állandó használatuk van az egyháznak biztosítva. Lehetetlen továbbá említés nélkül hagyni azon — kezdve Kálmán királytól egészen Ulászlóig, sőt az osztrák házhoz tartozó királyok uralkodása alatt is főforgó — számos törvényt és példát, miszerint az egyházi birtokok úgy tekintettek, mint a melyek a királyra visszahárultak vagy mint a melyek célja megszűnt vagy különben máris elég fedezetet nyert, és magánosoknak adományoztattak, a nélkül, hogy ez ellenében az igtatásnál tiltakozás történt volna vagy az adományozások utólag érvénytelenítették volna. Általában e pontra nézve a fölfogások különbsége onnan származik, hogy Hamar Pál, gróf Apponyi Albert és Apáthy István mindig a magyar államnak egykori katolikus felekezeti jellegére alapítják érveléseiket és e történeti ténynek minden következményét ki akarják azon összes jelenlegi állapotokra és viszonyokra is terjesztetni, a melyek tekintetében a múlttal teljes szakítás még be nem állott; míg az állami igényeknek kedvező nézetűek az állam és egyház azon viszonyát tartják szem előtt, a mely jelenlegi alkotmányunk és törvényeink elveinek felel meg, s a régi fölfogás idejéből származott okiratokat, szorosán jogászilag, szószерinti értelmezésben részesítik.

A negyedik vitakérdést, Mária Terézia alapítványainak magyarizátát illetőleg, vajon az egyetemi tanulmányi alapot maga is mint

országot vagy mint felekezetit kívánta-e tekinteni, szintén az említett nézetkülönbségből eredő ellentétes irányokban oldják meg az illetők. Hamar Pál és gróf Apponyi Albert okoskodásaikat azon körülményekhez fűzik, hogy egyházi jellegűek lévén az adományozott birtokok, lehetetlen, hogy a királynő e jellegtől meg akarta volna azokat fosztani, valamint, hogy a Mária Terézia korában uralkodó fölfogás, személyes hajlama az egyház irányában nem engedik föltennünk, hogy annak vagyonából bármit is elidegeníteni kívánt volna. A kincstári igazgató ellenben, Ghyczy, Horánszky, Horváth Mihály és Hoffmann a szöveg azon tételére hivatkoznak, a mely szerint Mária Terézia mindkét alapítványt a magyar nemzet iránti hálából a nevelésügy előmozdítására tette, a melyek szerint minden felekezeti körülírást vagy szorosabb meghatározást került, midőn a tanárok, az oktatás ügyét szolgáló férfiak kellékeiről szólt. Támogatást nyer kétségtelenül e nézet azon részletes fölvilágosításokban, a melyek azon szellemre vonatkozólag földerítették, a melyben ez alapítványokat tette, és azon adatokban, a melyek Mária Teréziát az egyházzal szemben is nemcsak a királyi, hanem az állami jogoknak is érlyes védőjeként tüntetik föl.

Vége eltérés mutatkozik még az 1791. évi XXIII. és XXVI. törvényczikkek értelmezésében, melyeket Apáthy minden alapítványokra irányadóknak, Ghyczy Kálmán ellenben 1873 február 24-iki beszédében csupán a magánalapítványokra vonatkozóknak tekint.

Számos mellékes és semmi esetre sem döntő körülmény hozható föl ezeken kívül egy és más részről a két nézet mellett. A «fundus publicus» kifejezésének eltiltása I. Ferencz király alatt, a pusztán katolikus theologiai kar fönnállása az egyetemen, a katolikus jelleg szószólói mellett látszanak harsolni. Ezekkel szemben viszont arra utalhatni, hogy már a múlt század óta protestáns tanárok is tanítottak az egyetemen nagyobb számban, és hogy a theologiai kar költségét — bár ezt is csak részben — azon kétségtelenül katolikus jellegű magánalapítványok fedezik, a melyeket Pázmány és Lippai érsekek e célra adományoztak.

Szárazon iparkodtunk, részrehajlás nélkül, a különböző álláspontok mellett és ellen fölhozható szempontokat felsorolni. Történeti fejtegetésekbe bocsátkozni, más államok példájára hivatkozni ez úttal fölöslegesnek tartjuk. Mind e fejtegetések és hivatkozások oly kétségtelenül bizonyítanak Mária Terézia alapítványainak állami volta, illetőleg azon fölfogás mellett, hogy az állam okvetetlenül jogosítva volna ez alapokat sajátjainak tekinteni, hogy könnyen

a részrehajlás színét nyernék, a melyet minden áron kerülni igyekeztünk. De még sem zárkozhatunk el egy kijelentés elől: lehetetlennek tartjuk, hogy az állam lemondjon oly jogokról, a melyeket egy századnál több idő óta ellenmondás nélkül gyakorolt, vagy hogy magánjogú bíróság eldöntése alá bocsásson oly ügyet, a melyben állami lényeges attributumok forognak szóban. Apáthy István úr cikkének eredménye pedig, azt hisszük, ugyanaz lesz, mint a clerus ellenmondásáé 1791-ben, a melyre törvényileg ki van mondva: «*Contradictionibus dominorum cleri et alicujus partis sæcularium catholicorum non obstantibus, imo iisdem in perpetuum nullum vigorem habentibus*».

V.—K.—

II.

Tisztelt szerkesztő úr! Apáthy István egyetemi tanár úr, a *Budapesti Szemle* november havi számában *A tanulmányi alap* cím alatt, hosszabb cikkben czáfolni igyekszik azon állításaimat, a melyeket dr. Romanus könyvéről írt bírálatomban az *egyetemi alap* jogi természetére vonatkozólag tettem.

Tisztelt szerkesztő úr, Apáthy úrnak e cikkéhez fűzött és reám nézve különösen megtisztelő utóiratában kilátásba helyezte, hogy e cikkekre a *Budapesti Szemle*-ben érdemleges választ fogunk olvasni és — a mint utóbb hallani szerencsém volt — e válasz a folyóirat egy másik dolgozótársától megírva, már szerkesztő úr kezénél is van.

Ily körülmények közt, jól tudom, alig tarthatok arra igényt, hogy álláspontom érdemleges védelmére e becses folyóiratban a magam számára is helyet nyerjek — és így csupán azt kérem, hogy a személyemet illető kifakadásokra tehessek egy pár megjegyzést.

Apáthy úr azt állítja, hogy én és «elvtársaim» e kérdés tárgyalásánál oly törvényekre szoktunk hivatkozni, a melyek nem léteznek, elhallgatunk olyanokat, a melyek léteznek, és ez utóbbiakat rabulistikusan tárgyaljuk — s levonva ebből a következtetést, azt mondja, hogy nincs «erkölcsi bátorságom», hogy «valótlan állításokat» teszek, hogy «insinuatiókkal» élek, hogy «rosszhiszemű» vagyok, hogy «szánandó» és «nevetséges erőlködést» viszek végebe stb. stb.

Azt hiszem, hogy a szíves olvasó — bármelyikünk véleményét

tartsa is a kérdés érdemében helyesnek — abban föltétlenül igazat fog nekem adni, hogy én említett bírálatomnak szigorúan tárgyilagos írmodorával, e szenvedélyes hangra nem szolgáltam rá. És ha most, a kihívás után, sem felelek hasonló hangból, az azért van, mert e hang talán kellemetlenül érintené e folyóiratnak ehhez nem szokott jóízű közönségét.

Én, megtámadott bírálatomban, teljesen azon állásponton állottam, a melyet — az állami költségvetésnek tárgyalása alkalmával, a püspöki karnak évről évre megújított azon fölszólalásával szemben, hogy az egyetemi alap, mint felekezeti jellegű vagyon, az állami költségvetésbe ne vétessék föl — a kormány szokott volt következetes egyformasággal kifejteni.

Apáthy úr, mint országgyűlési képviselő, folyvást megszavazta a kormánynak az ez által benyújtott költségvetést, és így szóban forgó cikkével most tulajdonkép önönmagát desavouálja.

Lehetetlen, hogy ezt Apáthy úr is ne érezze; és így el nem tudom képzelni, mi alapon személyeskedik oly élesen, és hogyan várhatja, hogy most kifejtett véleménye e kérdésben egyáltalán súlylyal bírjon?

Pedig, hogy ezt Apáthy úr nagyon hiszi, mutatja stylusának — tisztelt szerkesztő úr által is megjegyzéssel illetett — souverain hangja és az, hogy az e tárgyban régebben közzétett saját dolgozatára — mint a kis káté, a dogmák fejtegetésénél, a minden bölcsesség örök kútfejére — ismét és ismételten reflectál.

A dolgok ily állásában, a tekintély súlyának hiányában, a tárgyilagos érvekben igyekeztem súlyt keresni, de azt — pedig mondhatom, elfogulatlan voltam — ott sem bírtam fölfedezni — így tehát kénytelen vagyok vázolt álláspontomat minden részletében továbbra is föntartani.

Nagyon sajnálom, hogy a kérdés érdemében, az egész anyagra kiterjedőleg, polemiaiba nem bocsátkozhatom, de — ismerve a tisztelt szerkesztő úrnak irántam tanúsított mindenkori jóindulatát, azt hiszem annyit mindenesetre meg fog engedni, hogy azon több alakban kifejezett vádra tehessek még néhány rövid észrevételt, a mely szerint én a véleményem alapjául szolgált állításokat lelkiismeretlenül tettem volna.

Apáthy úr egyszerűen ignorálja cikkében az 1606. évi VIII. törvénycikket, a mire álláspontom egyik sarkételét képező azon állításom igazolása céljából hivatkoztam, hogy a jezsuiták Magyarországon donationalis birtokot tulajdoni czímen jogosan soha sem

bírhattak. Azon másik fő állításomat pedig, hogy Mária Terézia inauguracionális diplomájában egyetlen oly kifejezés sincs, a melyet az egyetemi alap felekezeti jellegének vitatói álláspontjuk támogatására fölhozhatnának, — ily kifejezés idézésével nem czáfolja meg.

Úgy látszik nekem, hogy a köztünk főforgó ellentét merevségének bibéje nem az, hogy én lelkiismeretlen vagyok, hanem inkább az, hogy Apáthy úr fölötte merész.

Merész mindenek előtt abban, hogy a tanulmányi alapot — a miről én egy szót sem szoltam — minden magyarázat nélkül azonosítja az egyetemi alappal, folyton a tanulmányi alapról beszél s az ennek felekezeti jellege mellett szóló érveket némi naivitással az én állításaim meczáfolására tárlja föl.

De föltünően merész ezenkívül kategorikus ítéleteinek kimondásában és azon theoriák fölállításában, a melyekre kenetteljes enunuciatióit alapítja.

Szerinte a régi magyar közjog — a mit én és tanulatlan «elv-társaim» persze nem ismerünk — különbséget tesz világi és egyházi adomány közt — az előbbivel a korona háramlás esetében szabadon rendelkezik, az utóbbit ellenben minden esetben csak is egyházi czélokra fordíthatja — a mely közjogi rendelkezést szerinte királyaink és országgyűléseink soha meg nem sértették.

Ezt a nagy határozottsággal kimondott közjogi tételt egy magyar közjogi munka sem ismeri; sőt azt — a mint szerkesztő úr is megjegyezte — Werbóczy hármias könyvének Apáthy úr által idézett egészen más tárgyra vonatkozó helye sem tartalmazza.

Apáthy úr, szerény nézetem szerint, körülbelöl azt tette e tétellel a közjog terén, a mit több szerencsével és főleg több illetékességgel tett egy évtized előtt kereskedelmi- és váltójogunk terén — codificált. Abból, hogy valami számos esetben, így vagy amúgy történt, jogszabályt construált és kimondta, hogy az másképen nem is történhetik.

Mert csak jogtörténeti tényt és nem közjogi tételt képez az, hogy királyaink a kik már traditióiknál fogva is a katholikusk egyház gyarapodását tartották mindenkor szemök előtt — a törökök pusztításai, vagy pedig egyes rendek fölözlatása következtében uratlanná vált egyházi czélra szolgáló javadalmakat csaknem minden esetben újból egyházi, vagy — a mi ezzel az állam szempontjából Mária Terézia idejéig egy tekintet alá esett — iskolai czélokra adományozták vissza.

Csakhogy ezt királyaink — kivéve az 1548. évi XII. és 1550.

évi XIX. törvényezikk által megörökített concret eseteket — nem a törvény rendelkezései következtében, hanem saját egyéni meggyőződésöknek vagy környezetök tanácsának megfelelőleg tették.

És ez lényeges különbség. Azt hiszem, elannyira lényeges, hogy egymagában is elég arra, hogy a kérdés érdemében nekem és nem Apáthy úrnak legyen igaza.

Hogy ezután Apáthy úrnak, az én tudatlanságom nagyobb nyilvánvalóvá tétele céljából ismételten hangsúlyozott azon állítására is reflectáljak, hogy királyaink és országgyűléseink a törvények ez állítólagos rendelkezését soha sem sértették volna meg: én is Werbőczy hármias könyvére vagyok bátor Apáthy úr becses figyelmét fölhívni, a honnan meggyőződést szerezhet, hogy Kálmán király első törvénykönyvének XVI. fejezete szerint még az is megesett, hogy az egyház tényleges birtokában lévő adományozott javak — a nélkül, hogy háramlás esete forgott volna fön — a korona javára elkoboztattak azon egyszerű indokolással, hogy a királyi udvar jobb ellátása céljából szükség van rájuk.

A közmondás azt tartja, hogy a kí haragszik, annak nincs igaza. Ha erre szabad következtetést alapítani, akkor Apáthy úrnak nagyon nincs igaza, mert nagy haragnak kell benne lakozni, a mikor az egyetemi alap kezelését is elítéli, s a mikor nekem és «elvtársaimnak» oly aspirációkat tulajdonít, «a melyeknek tényekben nyilvánulását büntetéssel lehetne és kellene sújtani».

Az egyetemi alap jövedelne, az évi zárszámadások tanúsága szerint, általában véve folytonos emelkedést mutat. Kezelése — legalább is évek hosszú sora óta — a nyilvánosság előtt megrovás tárgyát nem képezte. Azt hiszem tehát, helyén való lett volna, ha Apáthy úr, mielőtt annak csekély jövedelmezőségét a nagy közönség előtt enuncziálja, a zárszámadásokból a tények való állása felől információt szerez.

A mi pedig az én és elvtársaimnak említett aspirációit illeti, azok nem állanak egyébben, mint hogy adassék meg az egyháznak a mi az egyházá és az államnak is a mi az államé — de soha sem gondoltunk olyanra, hogy az egyik felekezetet a másiknak rovására gazdagítsuk.

Épen ezért az idéző jel közé foglalt legutolsó kifakadás motívumait nem is értem tisztán és még kevésbé tudom fölfogni azon kapcsolatos megjegyzést, a mely a nekünk tulajdonított büntetendő aspirációkat az alkotmányos árával hozza kapcsolatba.

Lapozza át Apáthy úr az 1867 óta tartott országgyűlések nap-

lőit, és nem fog egyetlen sort sem találni, a mely szerint minden egyházi vonatkozású kérdésben a bevett felekezetek tekintetében nem a kölcsönös jogtisztelet képezte volna valamennyi párt állásának alapját.

Apáthy úr mint előkelő közszerepet játszó férfiú élte végig ez ærát.

Kár, ha annak fénypontjait és a saját fáradsággal szerzett egyéni nimbusát illetően módon meghomályosítja.

Ezek után — minthogy nem volt és nincs is okom burkolózni — levetem az elannyira megbélyegzőnek talált zárt sisakot és nevemet kiírva, maradtam

Buda-Pest, 1888. évi november 9.

kiváló tisztelettel

CSORBA FERENCZ.

É R T E S I T Ő.

Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Történeti bevezetésekkel. A magyar tudományos akadémia történelmi bizottsága megbízásából szerkeszti Szilágyi Sándor. Tizenharmadik kötet. Buda-Pest, 1888. Kiadja a magyar tudományos akadémia.

Hogy egy magyar tudományos munka tizenhárom kötetre, még pedig vaskos, tekintélyes kötetre nőjön, az magában véve is a ritkaságok közé tartozik s méltán irodalmi esemény számba mehet. Ilyen kötetsor kiadása egy egész emberéletet betölthet, s akkor is nem mindennapi munkakedvet, szorgalmat és kitartást tesz föl. A tárgyismeret maga nem elég; erős kötelességérzet és föladata iránti meleg lelkesedés nélkül a tudós alig képes ilyen munkát végezni. Nem egy közhasznú irodalmi vagy tudományos vállalatunk hajótörést szenvedett vagy legalább szertelenül nehézkesen halad előre csak azért, mert valósulása jeles szakemberekre van ugyan bízva, kik azonban nélkülözik azt a vas erélyt és szorgalmat, melytől minden föladat sikeres megoldása függ.

Szilágyi Sándorban ez utóbbi tulajdonok is megvannak. Széleskörű írói érdemeit méltatni ezúttal nem lehet föladatom. Ismeretes, hogy Erdély történetét a nemzeti fejedelmek korában, a XVI. és XVII. században senki annyira meg nem világította, mint ő. Okiratkiadásai és földolgozott művei igazán töméntelenek. Bocskay István, Bethlen Gábor, a protestáns Rákóczyak életét, működését, politikai irányezsméit hitelesen, pártatlan források alapján leginkább ő ismertette meg a mai emberöltővel. A mit Carlyle jogosult önérzettel mond önönmagáról, hogy Cromwell, a nagy protector, csontjait kiásta a bitófa alól s ismét visszahelyezte a nemzet pantheonjába, azt némi- leg Szilágyi Sándorra is alkalmazhatni. Ugyanezt tette ő az erdélyi

történelem számos kimagasló alakjával. Kiásta őket a múltak homályából, a reájok halmozott rágalmak és ferdítések tömegéből s ismét visszahelyezte őket ama helyre, melyre méltán igényt tarthatnak a nemzet történetében.

Mint Erdély múltjának legalaposabb ismerőjére, reá bízott az a föladat is, hogy az önállóvá lett fejedelemség törvényhozási, országgyűlési emlékeit összeállítsa s részben földolgozva, közrebo-csássa. 1875-ben látott napvilágot e nagy vállalatának első kötete, mely a nemzeti fejedelemség első másfél évtizedét, az 1540—56-iki időt ölelte föl. Azóta minden év egy-egy újabb kötetet hozott s ma már a szerző bámulatos kitartásával egész a tizenharmadikig haladt, mely az utolsó nemzeti fejedelem, Apafy Mihály, uralkodásának kezdetét, az 1661—64-iki mozgalmas éveket tárgyalja. Hogy itt minő nagy munka jött létre, azt nyomban észrevehetjük, mihelyt egy futó pillantást vetünk a vállalat bármelyik kötetébe. Száz meg száz gyűjtemény és mindenféle levéltár írástömegéből van itt az anyag hangyaszorgalommal összehordva. Sőt az egyszerű magyar tudós a saját erejéből valósítani tudott olyasmit, mire a múlt században az államhatalom, noha sokkal szűkebbre szabta föladatát, mindenféle hivatalos eszközeivel képtelennek bizonyult. Mária Terézia alatt gyakorlati czélokból fölmerült annak szüksége, hogy a régi erdélyi országgyűlési törvények lehetőleg teljesen összegyűjtessenek. A kormányzék 1770-ben megtette az ide vonatkozó intézkedéseket s hivatalos vagy magángyűjteményekből összeállította a régi törvényeket. De munkája nemcsak hézagos, mert igen sok törvény nincs meg benne, hanem hiányos is, mert a másolatok kellő szakismeret nélkül készültek. Később az erdélyi országgyűlés maga vette kezébe az ügyet, de szintén eredménytelenül. Mint az azelőtt, úgy a később tett ilyen kísérletek is csak fél sikerre vezettek s egyedül napjainkban volt képes egy magántudós Erdély régi törvényhozási emlékeit olyan teljességben és fáradságos összehasonlítások után olyan hitelességben összegyűjteni, mint azt eddig sem az állam, sem történetkedvelő magánosok nem teheték s mint azt az ügy rendkívüli fontossága és a modern szaktudomány igényei megkövetelik. Szilágyi Sándor nem csak számos és igen nevezetes törvényt, mely eddig teljesen a homályban lappangott, hozott fölszínre, hanem százakra megy azon egyetemes, részleges vagy tábori gyűlések száma, melyekről eddig épen semmit sem tudtunk s melyeket most az ő legnagyobb arányú kutatásai emeltek ki a feledékenységéből.

De a vállalat nem csupán arra szorítkozik, hogy az országgyű-

lési törvénycikkeket minél teljesebb számmal összegyűjtse. Lehetőleg felöl és kimerít minden egyes országgyűlést is, s összeállítja mindazon egykorú emléket, mely lefolyására világot deríthet. Megismertet előzményeivel épen úgy, mint egész menetével; mindazt föl igyekszik ölelni, mit modern országgyűléseink naplói és jegyzőkönyvei tartalmaznak. Ezt természetesen csak egész általánosságban kell érteni, mert egykor nem jegyezték gyorsírók a szónokok beszédeit s az okiratok nagyobb részét is elpusztították az idő viszontagságai. A mi azonban belőlök akár magánlevelek, akár egyes követek naplójegyzetei, akár hivatalos okiratok alakjában ránk maradt, azt Szilágyi Sándor bámulatos kutatói buzgalmaival összeszedte és művébe beleillesztette.

Minő roppant volt itt a végzendő munka tömege, arról csak régi országgyűléseink szervezetének ismerete mellett nyerhetünk igazi fogalmat. Ma az országgyűlés igen sokféleképpen foglalkozik ugyan, de csak tanácskozik és törvényeket hoz, maga azonban nem adminisztrál, még kevésbé bíraskodik s ez utóbbi téren kizárólag a miniszterek, mint köztisztviselők, vád alá helyezése és elítélése tartozik hatásköréhez. Máskülönbén közvetlenül maga se közigazgatási, se igazságszolgáltatási teendőket nem végez. A rendiség korában egészen más volt az országgyűlés hatásköre Magyar- és Erdélyországban egyaránt. A diplomacia, a honvédelem és az adózás nagy érdekei és fóladatai mellett az országgyűlés elé vitték a legaprólékosabb magánviszályokat, testvérek czivakodását az apai örökségen vagy egy harminczadtsízt állítólagos erőszakoskodásait a felekkel. Mindez nem egyszerű interpellatio alakjában történt, mint ma, mikor kérdés intéztetik s válasz adatik, melylyel az ügy rendesen be van fejezve. Régen az ilyen magánsérelmek és panaszok nem egy országgyűlésnek tulajdonképeni fő tárgyát tették s a legelénkebb izgatottságba hozták a kedélyeket.

Mindezekon kívül a rendi országgyűlés más igazságügyi teendőket is végezett. A magyar és az erdélyi gyűlések bizonyos tekintetben első folyamodású, bizonyos tekintetben pedig legfelsőbb fölebbezési forumúl szolgáltak. De míg a magyar országgyűlés elé, noha hozzá is folyamodtak fenytő ügyekben magánfelek, leginkább mégis csupán úgynevezett polgári perek, nagy birtok- vagy örökösödési viszályok kerültek, Erdélyben a jogfejlődés egész más irányú és sajátzerű jelenségével találkozunk, melyet igaz mivoltában érteni és méltányolni csak most lehet, midőn Szilágyi Sándor terjedelmes művében föltárul előttünk az egykorú anyag, midőn magunk lát-

hatjuk az egyes eseteket s a perek tárgyalása szemünk láttára folyik le. Az erdélyi országgyűlés a bűnügyekre nézve is igen kiváló fórum volt. Magyarországon szintén kerültek ily ügyek a törvényhozás elé s vannak egyes törvénykezéseink, melyek némely hatalmaskodó, közsensé háborító urak megfenyítésére vonatkoznak. De ez esetek leginkább csak magánügyekkel állanak kapcsolatban s a királyi hatalom a nagy politikai vagy igazi állampöröket kivonta a rendek hatásköréből s a saját közegeivel és hatóságaival intéztette el.

Erdélyben máskép állt a dolog. Ott a nemzeti fejedelmek, bármi hatalmasak voltak különben, nem mellőzték a hagyományos alkotmányos formákat, nem csorbították a rendek jogkörét, hanem a saját akaratjokat a törvényesség külső kellékeinek megtartásával akarták és tudták is keresztül vinni. Bethlen Gábor, a két Rákóczi épen oly féltékeny volt a saját uralkodói jogaira, mint a két Ferdinánd vagy Lipót király, sőt épen úgy ki akarta azokat terjesztetni, mint ők. A XVII. század általában az abszolutizmus megalapításának korszaka egész Európában. A gyakorlati politika és a tudomány korlátlan uralmi törekvésektől és eszméktől volt áthatva mindenütt; az említett fejedelmek koruk gondolkodásmódjának behatása alatt állottak s politikájuk a rendiséggel szemben lényegileg épen úgy az abszolutizmus megalkotására irányult, mint Habsburg-királyainké. Csak a taktikára, a használt eszközökre nézve tértek el egymástól. Mellőzték az erőszakot, nem a francia vagy a bécsi udvar eljárását követték, hanem tették azt, mit több kis német fejedelem tett. A saját szolgálatukba igyekeztek a rendiséget helyezni. Megtartották a hagyományos intézményeket; évenként nem is egyszer, hanem többször, a mint a szükség kívánta, hívták össze az országgyűlést, melynek jogkörét nem hogy korlátozni igyekeztek volna, hanem ellenkezően, minél inkább kibővítették. Csakhogy ugyanekkor gondoskodtak arról is, hogy az országgyűlés ne legyen egyéb, mint az ő akaratuk valósítója és végrehajtója. Ildomosan, tapintattal, egyéniségek súlyával és tekintélyével célt is értek. Bethlen Gábor vagy a két Rákóczi György alatt, de még a sokkal gyöngébb Apafy alatt is az országgyűlés épen oly kevésbé korlátozta a fejedelmi hatalmat, mint ha csak egyszerű államtanács lett volna. Rendesen azt tette, mit a fejedelem kívánt s akár hadüzenetről, akár békekötésről, akár a közjövendelmek gyarapításáról, akár felségsértők megfenyítéséről volt szó. A fejedelem megtartotta a hagyományos közintézményeket, de saját szellemét oltotta beléjük s a maga hatalmának oszlopaivá tette őket.

Ez magyarázata annak a végtelen sok és különféle rendi gyűlésnek, melyek az 1540—1664-iki időközben — később is, de Szilágyi műve eddig csupán e százhuszonöt évet öleli föl — tartattak. Ez magyarázza meg az ügyek sokféleségét, melyek eldöntésökre bízattak s melyek közt kiváló számmal vannak a «nóta-pörök», a hűtlenségi bűntények, melyek elbírálását Magyarországon a királyi hatalom lehetőleg kiragadta a rendiség kezéből. Erdélyben azonban tovább is az országgyűlésnél maradtak, sőt a hűtlenség fogalma sokkal bővebb, tágasabb volt, mint Magyarországon. Itt hűtlenség főleg a XVII. században általánosságban összeesett a mi politikai bűntetteink fogalmával, míg az Erdélyben megnótáztak, mint az országgyűlési akták mutatják, igen sokszor olyan bűnökkel vádoltatnak, melyeket ma épen nem lehet a politikai vétség vagy bűntény fogalmába beleilleszteni. Alig van fenyítő ügy, mely miatt nótázás elő nem fordult volna. Erkölcstelen asszonyok, nőrabló vőlegények, igézők vagy bűbajosok épen úgy találhatók a megnótáztak közt, mint igazi politikai bűnösök, a közszendet háborítók vagy a fejedelem ellen összeesküvők. Az országgyűlések mindezen pörökben épen úgy a fejedelem kívánságai szerint jártak el, mint Magyarországon a király rendes vagy rendkívüli törvényszékei. Kis dolgokban és nagy állampörökben egyaránt az történt, mit a fejedelem kívánt s az unitáriusok vagy a szombatosok ellen indított actiókban az erdélyi országgyűlés épen úgy a fejedelem akaratának eszközévé lőn, mint volt a bécsi udvaré Magyarországon a hírhedt *judicium delegatum* a protestánsok elleni támadásban. Csakhogy a kettő között mégis roppant éles elvi különbség létezett. Erdélyben az eljárás különösen teljesen törvényes és alkotmányos maradt, míg az említett magyarországi bíróság a királyi önkény folyamánya volt s mélyen sértette az általános jogérzékét.

Az erdélyi országgyűlés széles és sokoldalú hatáskörének megfelelően Szilágyi Sándor művének nyers anyaga is rendkívül nagy és sokoldalú. Nem csak a törvényeket s a rendek és a fejedelem közt ez ügyben váltott íratokat nyújtja, hanem föl kellett ölelnie mind azt, mi a napi rendre helyezett kérdésekkel kapcsolatban állt. Fontos diplomatiái ügyek, követküldések, belső mozgalmak és párttusák, hadüzenetek, peres dolgok, az ország egész nemzetközi vagy belügyi helyzetére vonatkozó ügyek, szóval mind az, mi az országgyűlésen előfordult, a mennyiben egykorú emlék fönmaradt róla, föl vannak véve és időrendben csoportosítva a hatalmas vállalat eddigi tizenhárom kötetében. —

A politikai és művelődési élet minden mozzanatára kiterjedő nyers anyag olyan rengeteg tömege van itt föllhalmozva, melynek összegyűjtéséhez évtizedek ernyedetlen szorgalma kellett s mely Erdély történetének egész folyamát, nemzetközi viszonyait, alkotmányos fejlődését, jogi, gazdasági, vallás- és közművelődési állapotait nagyobbára új világitásba helyezi. Mondották több ízben, hogy Szilágyi Sándor sokat is ad a jóból s a nyers anyag közzétételében túlmegy föladatának természetes határain. Ez a kifogás azonban teljesen indokolatlan. Csak is azt adja, a mi benső és elválaszthatatlan kapcsolatban áll az országgyűlési tárgyalásokkal s hogy a vállalat mégis olyan nagy arányokat öltött, ennek egyszerű magyarázata először az, hogy töméntelen, sok százra menő különböző gyűlés és értekezlet — hogy csak egy példát említsek, 1661 november-től 1664 novemberig nem kevesebb, mint húsz tartatott s másodsor hogy e gyűlések nemcsak a törvényalkotás, hanem a jogszolgáltatás és a köz kormányzat sokféle teendőit is végezték.

Egyébiránt Szilágyi Sándor műve nem egyszerű aktahalmaz, nem csupán formás munka. A tizenhárom kötet huszonhét nagy fejezetre oszlik s mindegyik fejezetet gondosan írott és igen terjedelmes példáiul a huszonhetediket 68 oldalnyi bevezetés nyitja meg, mely teljes tájékozást nyújt Erdély törvényhozási életéről s mind arról, mi a közölt anyagban lényeges és jellemző. A kinek nincs kedve a régi aktákat olvasni, az e bevezetésekéből, melyek külön kiadva magok néhány kötetet tennének, végig kísérheti, sőt nagyobbára új világitásban láthatja Erdély nemzetközi szereplését és belügyi fejlődését a nemzeti fejedelmek és az önállóság korában. Ez az önállóság azon időben, melyet a most megjelent tizenharmadik kötet felölel, az 1661—64. években már nagyon meggingott. Apafy Mihály a töröknél, ellenfele, Kemény János, a németnél keresett támaszt, de a német politika épen ez időben nagyon kétszínű volt s Kemény csakhamar bizalmát és dicsvágyát életével volt kénytelen megfizetni. Hívei közé tartozott a még akkor fiatal Teleki Mihály is, kinek politikai pályája ez években kezdődött. Teleki kibékült Apafyval s csakhamar elég fontos diplomatiái küldetésekre használtatott. Köztevékenységének első idejét, valamint Apafy politikáját ama nehéz időkben, midőn Erdély egy részét német csapatok tartották megszállva, míg a török császár új háborút izent a magyar királynak s az erdélyi segélyhadak kiállítását is követelte, Szilágyi ritka becsű vállalatának újabb kötete tanulságosan ismerteti meg. A kötet egy harmadrésze egyébiránt a régibb kötetekhez nyújt

pótló adalékokat az 1640—54-diki időkből. Kiválóan becsesek itt egyes százsz követek országgyűlési naplói és följegyzései, melyek egész közvetlenül elének varázsolják a régi erdélyi országgyűlések tanácskozásának módját és menetét, valamint a szellemet, mely e gyűléseket áthatotta.

ACSÁDY IGNÁCZ.

A római jog külső története és institutiói. Írta dr. Vécsey Tamás. Második javított kiadás. Buda-Pest. Franklin-Társulat. 1888.

A római jog mindezeideig a jogászai gondolkodás kitünő iskolájának bizonyult. Tanulmányozásának jelentőségét e tekintetből nem csak ott méltatták, a hol az a tételes jog alapját s forrását képezte. Sajátnemű hivatását ezen a téren egyebütt is elismerték; és úgy látszik, hogy azt továbbra is a jogászai gondolkodás lehető legjobb propædentikájának fogják tekinteni. Előrelátható, hogy más tanulmányok legalább egyhamar nem fogják pótolni azon szolgálatokat, melyeket a római jog ebben az irányban tesz. Sokszor utaltak a római jog remek irodalmának azon kitüntetett sajátságaira, melyek által a jogi tanulmányok ez ága oly nagy jelentőséget nyert. Alig tagadható, hogy e rendkívüli jelentősége igazolta azt a helyet, melyet a római jog a főiskolai tantervekben, illetve a czélszerűen berendezett jogi tanulmányokban, a legújabb időkig elfoglalt. Könnyen érthető az azért élénk érdeklődés is, melyet a jogi tanulmányok ez ágára vonatkozó dolgozatok tágabb körökben keltenek.

A római jog gazdag irodalma a legújabb időben a legkülönbözőbb irányokban eleget tett a szaktanulmányok szükségleteinek. Az alapvető tanulmányok igényeit különösen figyelembe vevő, összefoglaló művek egész sora áll a jogi tanulmányokkal foglalkozók rendelkezésére. De az anyagnak új feldolgozása a jogi tanulmányok ügyének jó szolgálatokat tehet, ha a hivatásának magaslatán álló tanár a tanítás terén szerzett tapasztalatait értékesíteni és némely kevésbé kielégített szükségletnek eleget tenni, egyes mozzanatokat tökéletesebben kidomborítani igyekszik. E törekvés nyilvánul Vécsey Tamásnak *A római jog külső története és institutiói* című művében is; és ez nem utolsó érdeme az immár második kiadásában megjelenő munkának. A szerző általában nagy figyelmet fordított az anyagnak czélszerű csoportosítására, egyes alapfogalmak tüzetesb elemzésére,

a források némely jelentős részletének alaposabb méltatására s értékesítésére. Gondosan figyelembe veszi és esetről esetre felhasználja az e téren működő kiválóbb elmék munkásságának eredményeit. A mű számos jegyzetei az egyes kérdések irodalmában is tájékoztatják az olvasót. A szerző a meghatározások szabatosságára és a magyarázatok világosságára kellő gondot fordított az anyag feldolgozásánál.

Nem vállalkozunk a mű dispositiójának tüzetes ismertetésére és a különböző fejezetekben foglalt, a jelzett szempontokból figyelemre méltó részletek bemutatására. De alkalmoszerűnek tartjuk, itt a munkának egy jellemző vonására utalni, melynek — tekintettel a szakbeli munkálatok rendes, specialisticus irányára — általában bizonyos jelentőséget kell tulajdonítani és mely hazai irodalmunkban kettős jelentőséggel bír. Ez a történelmi kutatás és a philosophia hivatásának s jelentőségének tüzetes méltatása a jogtudomány szempontjából, a jogfogalmak feldolgozásában nyilvánuló történelmi felfogás és philosophiai szellem. Az adott viszonyok között főként az utóbbi érdemel figyelmet és méltatást. Míg a legújabb kor tudományos mozgalmi a történelem hivatásának e téren mindinkább igazságot szolgáltattak; a philosophia szolgálatainak s további hivatásának elfogulatlan és következetes méltatását ismert (legalább a legújabb kor kulturális mozgalmaiban tájékozottak előtt ismeretes) okok mindezeideig nagyobb körökben megakasztották. Azért általában, és különösen a hazai tudományos élet szempontjából, csak rokon-szenves érdeklődéssel s elismeréssel találkozhatik oly munka, mely — a szűkkeblű specialismus fogyatkozásaira utalva — ezen a téren philosophiai érdeklődést fölkelteni és philosophiai szellemet meghonosítani igyekszik. Vécsey Tamás munkája kiváltképp ebben az irányban is becses szolgálatokat ígér a jogi tanulmányok ügyének.

Csak egy-két, a szerző törekvését e tekintetben jellemző, részletet emelünk ki.

Mindenekelőtt *A bölcsészet és a jogtudomány* című fejezetre utalunk, melyben a szerző a philosophiának szerepét a jogtudomány (in specie a római jog) tanainak történetében jellemzi és a philosophia jelentőségét a jogászai gondolkodás további fejlődése szempontjából méltatja. A szerző arra utal, hogy «már korán, és pedig a stoicus bölcsészet hatása következtében üdvös visszahatás támadt ama nyers positivismus ellen», melyhez a philosophia száműzése e téren vezet, és jól választott példákon mutatja ethikai szempontoknak az érvényesülését a római jogban. A stoától átvett jogi főelvre utal

(*Honeste vive, neminem læde, suum cuique tribue*); különösen hangsúlyozza a *honestas, boni mores, bona fides* és *mala fides, bonus pater familias* fogalmainak jelentőségét a római jogban. Az emberek eredeti egyenlőségéről szóló tan befolyására (*Quod ad jus naturale attinet, omnes homines æquales sunt*), a szabadság kedvezményezésére (*favor libertatis*), a rabszolgaság megszüntetését célba vevő törekvésre (*odium servitutis humanæ*), a *humanitas* eszméjének kifejlődésére és a *stoa* befolyásának más jeleire utal, melyek az «*ars boni et æqui*» és a morál belső kapcsolatáról tanúskodnak és úgyszólván illusztrációt nyújtanak Cicero ismeretes mondásához: *Ethica est germana jurisprudentiæ soror et eosdem habet fontes etc.* A szerző ismételve kifejti s indokolja azon meggyőződését, hogy a jogismeret a bölcsészetnek termékenyítő befolyása alatt fejlődik jogtudományyá» és hogy a «bölcsészeti fölfogásnak» köszönhető az, hogy «tudtak gondolni jogot, a mely általános, változhatatlan és igazságos, æquum et bonum». A szerző e kérdés fölelevenítését és tüzetes tárgyalását nagyon időszerűnek tartja, mert azt tapasztalta, hogy aggasztó módon «elterjedt a bölcsészet kicsinylése némely szakkörökben». Fájjalja, hogy «szűkkörű, kenyérszerző tantárgynál egyébnek nem tekintik a jogtant, mely körül alantas észjárással foglaldnak, nem mint az emberi szellem és műveltség egyik nyilvánulásával, hanem mint egy elzárt ismeretkörrel foglalkoznak». Az ilyen úton haladó specialismus és nyers positivismus ellen irányuló visszahatásnak örvendetes jelét látjuk Vécsey Tamás művében. De egyúttal határozottan el kell ismernünk azt is, hogy a szerző nem hanyagolja el a gondolkodás feladatainak elvi különbségeit. Sőt azt hisszük, hogy tartózkodása e tekintetben helylyel közzel, például az *Illem, vallás, erkölcs* című fejezetben (Bevezetés 2. §, III), inkább némely (jogi és philosophiai művekben ismételve hangsúlyozott) eltérés és ellentét túlbecslését eredményezi és némely a jog és a morál belső kapcsolatára valló mozzanat tökéletes kidomhorítását az illető helyen meggátolja. Egyébiránt ott is, a hol (mint az idézett helyen) néhány részletben valamely figyelemreméltó mozzanatnak tökéletes méltatását s értékesítését óhajtanók, nem vonhatjuk meg elismerésünket a szerző elvi álláspontjától, működésének szellemétől s irányától.

A szerző etlikai érzéke a részletek feldolgozásában is félreismerhetetlen módon nyilvánul. Itt csak egy példát említünk; a konok perlekedés büntetéséről (*pœnæ temere litigantium*) szóló fejezetet (180. §.) emeljük ki, melyben a szerző úgyszólván a római per-

jog egész etnikáját mutatja be az olvasónak. A felek kötelesek igazat beszélni (non calumniæ causa agere). A patvarkodás fogalma alá esik a hazugság (mendacium), a jogtalanak jogos úton való tudatos követelése (improba, calunniosa petitio) stb. A szerző itt igen érdekes casuistikát állít össze arról, hogy a konok tagadás milyen jogi kedvezményektől foszt meg. (290. l.)

A legújabb időkben nem egyszer sürgették, kivált hazánkban, a jogi műveltség színvonalának emelését. Vécsey azt tartja, hogy mindenek előtt «jogászi gondolkodásra» kell törekedni. Valóban, a tudományos képzettségnek első föltétele e téren is a gondolkodás módszeres iskoláztatása. Azt hiszszük, hogy Vécsey Tamásnak a római jog institutióit s történetét tárgyaló műve a kiemelt tekintetknél fogva épen ez irányban — mint bevezetés a jogi tanulmányokba — jó szolgálatokat tehet a jogi műveltség ügyének. *s. l.*

*Biharország. Utirajzok. Irta K. Nagy Sándor. Nagy-Várad, 1888.
Ára 1 frt.*

K. Nagy Sándor munkájának ez harmadik kötete leírja Bihar vármegyének azon vidékeit, a melyek az előbbi két kötetben nincsenek megismertetve. Szerző kimerítő kalauzt akar adni azon utasok kezébe, kik a szép, változatos és nagy vármegyének nevezetességeit figyelembe akarják venni. A harmadik kötetben nincs semmi ismétlés az előbbiekből, a már előbb leírt helyeken itt csak átsurran, úgy hogy a három kötet kiegészíti egymást. Így például az Érmelléknél mellőzi Bihar, Diószeg, Székelyhíd ismertetését, mivel az első kötetben vannak leírva; a Berettyó mentén mellőzi Margittát, a Rézhegyeket, Szent-Jobbot, Szalárdot, Sitert, Marját, Újfalut, melyekről szintén az első kötetben szól; a Sebes-Körös mentén átsurran Telegden, Ílesden és Solyomkőváran melyek az első kötetben, valamint a pesterei és remeczi barlangokon, melyek a második kötetben vannak ismertetve; a Fekete-Körös mentén mellőzi Szalontát, Tenkét, Fenest, Párkányt, Belényest, Vaskóht, Rézbányát, mivel ezekről az első kötetben, Petrósról pedig a második kötetben szól.

A harmadik kötet nyolcz szakaszt foglal magában: az első a felső Érmelléket tárgyalja, a második a Berettyó, a harmadik a Sebes-Körös néhány vidékét ismerteti, a negyedik a kalotai barlangról és

vidékéről szól, az ötödik a Fekete-Körös egyes részeit, a hatodik a Pádis havast és a Csetátyét, a hetedik a Zapogye jégbarlangot és Bogasuklavárat, végre a nyolczadik a Bihar hegység legmagasabb csúcsait, a Zanolát, Kukurbetát és Bihart írja le. A Zapogye, Csetátye és Boga barlangjait csak a múlt évben fedezték föl, azelőtt két évvel a mogurai vagy József főherczeg barlangra akadtak, lehetnek a Bihar hegység havasaiban még más ismeretlen barlangok is s általában a vármegye hegyes vidékeit Schmidl Adolf óta részletesebben még senki sem kutatta át, s azokban még sok érdekes dolgot lehet találni. Még K. Nagy Sándor is fölfedezhet ott új dolgokat, nem csak barlangokat, csak az a kár, hogy ő a természettudományokban, úgy látszik nem eléggé jártas, s hogy leírásai nem eléggé behatók és kidomborodók.

Általában a harmadik kötetben foglalt ismertetések kissé bágyadtak, különösen az első három szakasz meglehetősen száraz, helyneveken kívül igen keveset találunk bennök, a mi az olvasó figyelmét leköthetné. A felső Ermelléken két nevezetes ember született: Fényes Elek Csokalyban, 1807 július 7-dikén és Kazinczy Ferencz Ér-Semjénben 1759 október 27-dikén. Kazinczy abban a curiában született, mely a községházától éjszakra van s a Krajnik örökösök tulajdonát képezi, három ház van ezen a curián, nem tudják bizonyosan, hogy melyik házban született, azért az emlékoszlopot a park közepén állították fel 1859-ben; az emlék vasráczozattal van körülvéve. Álmosd helységben Chernel József kisededóvó és koldusápoló intézete van, mely 1862-ben nyitattott meg. Chernel halála előtt fél-évvel tett végrendeletet, 1849 július 1-jén: « Álmosd helységében lakozó keresztyének számára valláskülönbség nélkül alapított egy koldusápoló és kisededóvó intézetet, melyben nem csak az elnyomorodott, hanem jövedelme erejéig oly előregedett polgárok is, kik élelmök megkeresésére magoktól elégtelenek, bevétessenek, vagy legalább segedelmeztessenek, e végre hagyom két udvartelkemet, rajtok levő épületekkel. Az intézet fentartására pedig hagyok 12,000 pfrtokat, melynek kamatja fordíttassék az intézet fentartására . . . » 1885-ben az intézetben volt 80—100 3—6 éves gyermek, 4 szegény kapott 80 frtot, az alaptőke 16,000 frtot tett.

A munka egyik hiánya az, hogy kapcsolatos s egybefoglaló képet nem ad a vármegye egyes fővidékeiről. Valamint a sok fa miatt az ember nem látja az erdőt, úgy K. Nagy Sándor munkájában az olvasó sok részlet miatt nem látja és nem képzelheti magának a vidékek egész képét. A nép életéről, szokásairól és erkölceiről, valamint fog-

lalkozásáról csak ritkán közöl szerző egyes adatokat. Pedig érdekes volna megtudnunk azt, különböznek-e a nép szokásai és erkölcei az Érmelléken, a Berettyó és a három Körös völgyeiben? a síkságon lakók mennyiben különböznek a hegyes vidékek lakóitól, s a nép életében, fölfogásában netalán tapasztalt különbségek mennyiben vannak kapcsolatban az illető vidékek természeti viszonyaival? Elolvashatjuk mind a három kötetet, még sem nyerünk az említett dolgokról felvilágosítást. Szerző nagyobbára beéri az ily rövid megjegyzésekkel: Bogyoszlón a cserepes, nádas és szalmás házak, melyeknek elől és végén levő tornáczaik azt hitetnék el velünk, hogy a székeleyek közt vagyunk, ha azokat az embereket nem látnók, a kik fehér gubában, lábfejjig érő vékony gyolcs gatyában, hosszú tetejű, alacsony szélű kalapban nem ácsorognának ott a tornáczokon». Nyüvednél elbeszéli a karácsonyi csordahajtást, melyet ott a fiúk szoktak rendezni. Darvasnál megemlíti, hogy táncmultságok jövedelméből készítették az utczai palló-járdákat, de sokkal részletesebben írja le a lba-csapatot, mely a «Bogárzóba» siet s «melynek ősei megmentették volt a római capitoliumot». A *sárqa rigó* énekiskolájának leírása sem olyan nagyon elmés, mint a szerző talán véli. De a 63. lapon közölt elméskedés a holló krákgóságáról és akasztásról határozottan rossz ízlést tanúsít. Mindenesetre kellemesebb benyomást tesz az olvasóra az Írászi pusztán való mezei munkások leírása.

Kedves képet nyújt Mező-Telki leírása is; ez a legmagyarabb, legszorgalmasabb és leggazdagabb község a Sebes-Körös mentén, főútczája 1883 óta lámpákkal van világítva; a többnyire szőke, szálas nép rendszerető, józan, a korcsmát kerüli, nagyon szorgalmas és takarékos, azért vagyonos, nem csak az egész határ a nép tulajdonában van, hanem a szomszéd községek tekintélyes mennyiségű földeit is egymásután szerezgeti meg. Papnak, tanítónak fizetését pontosan kiadják, adójokat is rendesen fizetik, s adóért náluk még nem árvereltek; gyermekeiket szorgalmasan járatják iskolába, a tandíjat minden gyermek után megfizetik, úgy hogy az özvegy Sorbán Jánosné, szül. Lukács Erzsébet által 1881-ben az ingyen iskoláztatásra tett alapítvány kamatai mindig a tőkéhez csatoltatnak, a mi nem sok idő múlva lehetővé teszi az általános ingyen iskoláztatást, stb.

Általában a kötet tartalma a 80-dik laptól kezdve érdekesebb. Ponor, Csarnóháza, Bucsa barlangjait, a Jád völgyét stb. jól írja le szerző. De legérdekesebbnek tartjuk a három utolsó szakaszt, mely a Bihar hegység nevezetes barlangjait, szikla-alkotmányait, ormait és csúcsait írja le. S jóllehet egyes kifogásokat el nem hallgathatunk,

egészben véve mégis dicséernünk kell a szerző szorgalmát ; fogékony-
ságot és érzéket tanúsít a természet szépségei iránt, noha ezeket
nem tudja mindig kellően feltüntetni. Örvendetes ténynek azt is
tartjuk, hogy a munka első kötete már második kiadásban jelent
meg, ez további munkásságra buzdíthatja szerzőt ; mindenesetre meg
lehet arról győződve, hogy nem hiában fáradozott. —s.

*The Theory of Law and civil Society. By Augustus Pulszky. Lon-
don: Fisher Urwin. 1888.*

Pulszky Ágostnak *A jog- és állambölcsészet alyptanai* című
művét kevéssel megjelenése után e folyóirat érdeme szerint méltatta.
(42. kötet.) Pauler Gyula ismertetése azon óhajással végződött, bárha
avatott ember idegen nyelvre is lefordítaná e munkát, «mert bizo-
nyára becsületet fognánk vallani vele a világ előtt». A legavatottabb,
a könyv eszméivel legszorosabban ismerős, maga a szerző vállalkozott
e munkára ; s a könyvről angol folyóiratokban megjelent ismerteté-
sek után ítélve, munkájának nagyobb sikere volt Angliában, mint
nálunk. Nálunk kellő méltatásához szélesebb körökben hiányoznak
még a kedvező előzmények. Pört kedvelő ügyvédek, gyakorlati kér-
désekbe merült bíráink nagy része előtt e könyv nagyon philoso-
phikus lesz ; egyáltalán még csekély mértékben fejlődött azon elmé-
leti irányzat, mely a tudományokat pusztán a tudomány szempont-
jából szereti tekinteni. Könyvünk pedig az újabb philosophiai fejlő-
déssel való ismeretséget kívánja meg ; tényekből, jelenségekből kiin-
duló dialektikáját csak az fogja teljesen követni, kinek gondolkodása a
positivismus tanai alapján fegyelmézve van ; történeti s egyéb vonat-
kozásait pedig csak az, kinek általános műveltsége is meghaladja a
középmértéket. De épen e sajátóságok biztosítják a könyvnek általáno-
sabb irodalmi értékét. Nem compilatio, nem összehordott tudás van
benne ; azon ritka könyveink közé tartozik, melyekben szigorú mód-
szer vértetében önálló tudományos egyéniség lép az olvasó elé.
Csak azon fejezetekre utalunk, hol a társadalmak keletkezését, azok
egymásból, egymás mellett való fejlődését vagy küzdelmét s államivá
lételét fejtegeti és a történelem példájával igazolja ; minden részletek-
ben tehető kifogás mellett is, a legtartalmasabb, legtömörebb philo-
sophiai s történeti fejtegetések egyike, melyeket irodalmunkban ta-
lálunk. Nagyon méltányolták ezt, eredetiségét előismerve, angol

bíráói is; az *English Historical Review*, idei októberi számában Sidgwick Henriktől e fejezeteknek bő ismertetését közli. Követi a szerzőt, a mint a társadalmi fejlődések phänomenológiáját rajzolja s azzal együtt az emberi művelődésnek is menetét, midőn az emberi társadalmaknak nemzetségi, törzsi, községi, vagyoni, egyházi, nemzeti, gazdasági életérdekek és eszmények szerint való alakulását és harczait tünteti elénk. Kiemelve e fejtegetések több eredeti gondolatát, szellemes meghatározásait és szempontjait, néhány bíráló megjegyzéssel zárja ismertetését. Fő megjegyzése az, hogy a szerző a társadalmi fejlődések általános rajzát sok oly jellemvonásból szövi egybe, melyeknek érvényessége nem általános, hanem csak szűkebb körre szoruló s épen ezért erőszakolás nélkül nem alkalmazhatók a társadalmak történeti alakulásaira, melyeket pedig szerző elmélete bebizonyítására idéz. S ebből következik viszont, hogy szerzőt társadalmi elmélete néha elfogulttá teszi a történelem fölfogásában. Például igen különösnek találja a bíráló, hogy könyvünk a barbár betöréseket csak mellékes befolyású tényezőknak tartja azon átalakulások megítélésénél, melyek a római császárság társadalmából a középkor egyházi társadalmát fejlesztették. Szóval, ha jól értettük, az angol bíráló megjegyzéseinek élét, e kifogásaival azt akarja mondani, hogy az a kép, melyet szerző a történeti társadalmakról ad, némely részben csak constructio; más szóval, hogy szerzőnk a társadalmi jelenségek magyarázatában nem angol óvatossággal halad, hanem némileg gyors inductióinak eredményét a társadalmi fejlődésnek állandó törvénye gyanánt tünteti föl. Például, a mint a bíráló mondja, összehasonlító történettudományon alapuló általánosításokkal egyenlő érvényességűek gyanánt egybekapcsol olyakat is, melyek pusztán a græco-italiai vagy nyugateurópai fejlődésekre alkalmazhatók. Lényegében ugyanazon megjegyzés, melyet már e könyv magyar ismertetője is megtett, midőn mondotta, hogy «a szerző nem eléggé scepticus, s a társadalmi fejlődés általános törvényeit már föllállítja, mikor még nincs elég adatunk, melyekből azt föllállíthatnók». E megjegyzések különben nem vonnak le semmit a könyv értékéből. Az angol folyóirat is elismeri, hogy — különösen a felsorolt részekben — sok új van s hogy ez az új dolog érdekes és gondolatkeltező. A ki pedig némileg is tudja, milyen nehéz a történeti jelenségek szövetében az állandót, a pszichologiai törvényt, a szerves alakulás elemeit kiemelni, az csak köszönettel lesz szerzőnek azon bátorságaért, melylyel a társadalmak történeti fejlődését egy nagy keretbe összefoglalni törekedett, habár némely állításai construáló kedvre mutatnak

vagy pusztán részleges inductiön alapulnak is. Mindenesetre könyvének e részében egy helyes úton induló történet philosophiának egy fejezetét írta meg.

Böven foglalkozik Pulszky művével egy más tekintélyes folyóirat, a Pollock szerkesztette *Law Quarterly Review* idei októberi száma is. Pulszky könyve — szerinte — az angol és continentalis jogtudomány általános eredményeit oly terjedelemben s oly világosan fejtegeti, hogy fölülmulja az eddigi kísérleteket. Különben nem könnyű olvasmány s csak az fogja követhetni, ki az európai jogtudomány eszméiben is járatos. Nem követhetjük végig a rokonszenves ismertetést, mely a könyv tartalmán fejezetről fejezetre átfut; csak végét emeljük ki, mely szerint Pulszky Ágost az első európai jogász, ki egyaránt tekintetbe veszi a continentalis és az angol jogtudományt s kinek művét messze látkör s széles tudás ajánlja. E bírálat is méltatja a «társadalomról» szóló fejezet szellemes voltát és érdekességét. Bár kissé önkényesnek tartja s inkább kigondoltnak, mint a tényekkel egyezőnek. Hogy különben a bíráló a gyakorlatias gondolkozásban otthonosabb, mint a rendszeresben, kitetszik annak egy nagyon különös megjegyzéséből. A társadalmak fejlődéséről szóló fényes általánosításnak azt veti eléje, hogy jó lett volna, ha az elmélet megvilágítására szolgáló történeti fejtegetéseket a szerző előre bocsátja; így világosabban beláthattunk volna a szerző általánosításainak indítékaiiba. Részünkről el nem képzelhetjük, hogy eszközölhette volna ezt rendszeres tárgyalás, hol az elméletnek meg kell előznie a tények által való bizonyítását. S itt egy más félreértés nyomát is mutatja e megjegyzés. Társadalmi elméletét a könyv nem pusztán történeti inductiókból meríti, hanem az emberi természetnek physiologiai s psychikai jelenségeiben nyilatkozó törvényekből is.

Egy harmadik időszaki folyóirat, a *Westminster Review* (1888. márcz.) is nagy elismeréssel emlékezik Pulszky művéről s előttünk fekszik még egy rakás folyóirat, (*The Glasgow Herald, Leeds Mercury, The Poblet, The Literary World, The Guardian* stb.), melyek mind méltányló tudomást vesznek a magyar jogász angol művéről. Nehánya kissé nehézkes és elvont stylusáról is emlékezik, melyet azonban, némely kisebb tévedést nem tekintve, idiomatikusnak mond. Némileg tréfa kedvéért megemlítjük a *Guardian* tiltakozását az ellen, hogy Pulszky, mint a többi nem angol jogász is első sorban mindig a pápai hatalomra s annak föltételeire gondol, valahányszor a vallás szerepéről van szó az emberiség történetében. E tiltako-

zás azonban egyedül a nevének megfelelő *Guardian* erős insularis protestantismusát jellemzi. Egy más dologban azonban — úgy lát-
szik — igaza van a *Guardiannak*. A munka bevezető részét a tudomán-
mányok fölosztásáról és módszeréről fölöslegesnek tartja, mert az
csak a könyv nehezkeségét emeli. E rész valóban nem növeli a
könyv eredetiségét, s kihagyásával, vagy általános elveinek néhány
lapra tömörítésével a mű rendszeres voltán sem esett volna csorba.
Így egy kis hors d'œuvre, mely a szerzőnek a positivismus philoso-
phiájában való általános jártasságát mutatja.

Nálunk azonban — már az ilyféle tárgyalások ritka voltánál
fogva is — még e résznek is meg van a maga érdeme, mint meg van
érdeme és érdekessége az államról és jogról szóló fejezeteknek is. Az
első nagyobb szabású kísérlet irodalmunkban, az állam s jog kérdé-
seit, keletkezésöket tekintetbe véve, szerves módon, a tapasztalás
alapján, nem pedig metaphysikai föltevésekből, pusztá logikai defini-
tiók segélyével megoldani. S pusztán azért emlékezünk e helyen az
angol kiadás sikeréről, hogy újabb érdeket költsünk a magyar munka
íránt, melynek jogi és általában philosophiai irodalmunkban más
hivatása van, mint az, hogy használatlanul heverjen a könyvpolcon.

l.—

*Panyák Ede. A magyarországi középiskolákban 1850-től 1885-ig
megjelent összes program-értekezéseknek repertoriuma. Buda-Pest,
1887. (8-r. XIII. 283 l.) 1 írt 40 kr.*

Az iskolai értesítők nem csak az iskolára nézve bírnak nagy
fontossággal, hanem a különböző tudományokra is becsesek. Arra
azért, mert az iskola beléletéről s működéséről adnak számot; erre,
mert a bennök előforduló értekezések egyes tudományos kérdéseket
fejtegetnek.

A külföldi program-irodalom a félszázadot már meghaladta,
1824-ben ugyanis a porosz közoktatási miniszter a középiskolák igaz-
gatóinak meghagyta, hogy évenként értesítőket adjanak ki, a mi a
következő évben megtörtént. Nálunk az 1849-ben az osztrák közok-
tatási miniszter által kiadott *Entwurf der Organisation der Gymna-
sien* etc., mely a m. kir. helytartóság útján reánk is kötelezővé vált,
rendelte el az iskolai értesítők kiadását.

A program-irodalom ez idő óta igen nagygyá fejlődött. Az
egyes iskolák között fennálló csereviszony mind szélesebbé vált.
Nálunk, fájdalom, nem nagy buzgóságot tapasztalhatunk e téren.
Nemcsak a budapesti nyilvános könyvtárak nem bírnak teljes pro-
gramm-gyűjteménnyel, hanem magoknak az iskoláknak, melyek

csereviszonyban vannak egymással, sincs még csak megközelítő teljes gyűjteménye. Pedig nálunk is nagyon fejlődik ez irodalom. 182 középiskola 1885-ig körülbelül 4112 programmot adott ki, melyekben összesen 2858 értekezés található. Újabb időben a hírlapok nagyobb figyelemben részesítik az iskolai értesítőket. Megjelenésökor főemlítik s különösen tanügyi statisztika szempontjából kisebb-nagyobb terjedelemben ismertetik, az értekezések címzeit idézik.

De ha még oly teljes és rendezett program-gyűjteményekkel találkozoznánk is, ha az azokban található értekezések jegyzékét nem bírjuk, a gyűjteményeknek gyakorlati haszna nem volna. A külföldön ebben a tekintetben is már korán iparkodtak segíteni. Így már 1840-ben találkozunk először az értekezések repertoriumával. Ez évben adta ki Gruber az 1825—37-ig megjelent porosz, szász és kurhesseni program-értekezések jegyzékét. Azóta még több más is látott napvilágot, melyek közül Hübl Ferenczé említendő, mely 1870-ben Czernowiczban jelent meg. Ez azért bír reánk nézve fontossággal, mert a magyarországi program-értekezések címzeit is — bár német fordításban — fölvette. Nálunk Bors Mihály, főgymn. tanár, állította össze először az értekezések jegyzékét, mely az esztergomi főgymn. 1880—1-iki évi értesítőjében jelent meg. Miután teljes gyűjteménnyel sehol sem találkozott, jegyzéke, melyet különben is házi használatra készített, sem lehetett teljes. De így is jeles munka.

A múlt évben Panyák repertoriuma került ki a sajtó alól, melyet nagy fáradsággal s dicséretre méltó buzgósággal állított össze. Célja volt «a külföld enemű dolgozataival egy színvonalon álló, sőt azokat egyben-másban felülmuló mű megszerkesztésével magyar irodalmunkban egy hézagot kipótolni». A technikai beosztásnál Hüblt vette mintául. Szerző az értekezéseket 22 főcsoportba osztotta, az egyes csoportokat pedig több alszakokra. Függelékben közölte az értekezések szerzőinek névsorát és a tanintézetek évek szerinti kimutatását. Az értekezéseknél, a mennyire lehetett, a lapszámot is följegyezte. Munkájáról csak dicsérettel szólhatunk s kívánatos, hogy repertoriuma, mely hasznos segédkönyv, egy iskola könyvtárában se hiányozzék. Legyen fáradsága ezzel is megjutalmazva, szemben azon közönyösséggel, melyet irányában több igazgató tanúsított, és azon gorombasággal, melylyel, mint az előszóban olvassuk, egy igazgató illette.

rd.

Néhány szó a tanulmányi alapról írt cikketem aphostropháló szerkesztői megjegyzésekre.

A személyes invectiváknak ellenem szórt záporára, az e sorok végén lévő rövid megjegyzésen kívül nincs más mondani valóm, mint az, hogy az ilyen modor még soha sem ártott annak, a ki ellen használtatott. — Az ügy érdemét illetőleg az igen tisztelt szerkesztő úrral nem vitatkozhatom. De ez fölösleges is lenne, mert bizonyosan gondoskodott arról, hogy e tekintetben észrevételeihez hasonló stylusban megkapjam a rendreutasítást. Erre *talán* feleltem volna, ha nem

tudnám, hogy kivel volt és lenne dolgom ezután ; de ismerve Cs. F-et és hivatalos állását, és mert köztünk a vitatkozási jogosultság alapját képező paritás hiányzik — ezennel kijelentem, hogy Cs. F-fel tovább foglalkozni nem szándékozom. Miattam írhat és válaszolhat bármit, arra reflectálni nem fogok.

A mit az igen tisztelt szerkesztő úr észrevételeire mondani szándékozom, egyrésztől az, hogy én a névtelenség jogosulatlanságát mint tételt nem állítottam föl: csak annyit mondtam, hogy az anoným író *szerintem* komoly figyelemre igényt nem tarthat. Ez tehát csak az én nézetem, mely meglehet, hogy a szóban lévő alakban is kifogásolható ; de egyáltalában nem szentségtörés, és semmi esetben sem igazolhatja azt az ignorantiát, a melyet az igen tisztelt szerkesztő úr rólam föltételez. Hogy in specie a jelen esetben igazam volt, a következés kétségen kívül helyezte. A másik, a mit mondani akarok az, hogy komoly dolgokban a szavakkal való játszás nem férfiakhoz méltó eljárás. Az igen tisztelt szerkesztő úr azokkal együtt, a kiknek érdekében megészrevételezett, a tanulmányi alapot államnak kívánja nyilvánítani : a minek az lenne természetes és el nem palástolható következménye, hogy a tanulmányi alap jövedelmeiben, számarányához és szükségleteihez képest, minden vallásfelekezet részesíttetnék. Ha ez nem osztozkodás, akkor nem tudom, hogy milyen elnevezéssel kell a most érintett tényt megjelölni. De ha már erről szólok, lehetetlen meg nem jegyezmem, hogy én *csikem szövegében* mindenütt Cs. F. és elvtársaival foglalkozom ; és mert jól tudom, hogy e társaságban katolikusok is vannak, legalább is méltatlanság nekem azt vetni szememre, hogy az osztozkodási szándékkal *csak* a protestánsokat vádolom.

Végül arra nézve, hogy vagyok-e általában tekintély és hogy milyen hang illet meg engemet, irányadóul nekem a szakközönség illetékes véleménye fog ezentúl is szolgálni. E véleményt, mely szerénytelenséggel soha sem vádolt, az igen tisztelt szerkesztő úr ellenkező nézete nehezen fogja megváltoztatni.

Haraszti, 1888 november 14-dikén.

Dr. APÁTHY ISTVÁN.

Közöljük Apáthy úr fölszólalását és tartózkodunk minden észrevételtől, mert, őszintén megvallva, nem vagyunk képesek megérteni gondolat-menetét, se «a vitatkozási jogosultság alapját képező paritás»-t, se a jogosulatlan névtelenséget illetőleg, de különösen nem értjük azt, hogy valamely alap állami jelleméből minő logika vagy jogelv szerint foly kényszerű természetességgel a felekezetek között való osztozkodás.

Szerk.

